

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадний, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 2(116)

2007 йил, феврал

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

- ЖЕК ЛОНДОН. *Икки ҳикоя*.....3
ДИМФНА КЬЮСАК. *Ўлимнинг оти ўқсин. Роман*.....38

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- ХОМЕР. *Одиссея. Достон. Тўққизинчи кўшиқ*.....26

ПУБЛИЦИСТИКА

- ПАТРИК ЖОЗЕФ БЬЮКЕНЕН. *Ғарбнинг ҳалокати*.....117

НАВОИЙХОНЛИК

- БОТИРХОН АКРАМ. *Илоҳий миръот — тажаллиётнинг «Алишерий»
тимсоллари*.....137
АБДУҚАЮМ ПАРДАЕВ. *Навоий ижодида маънавият ва маърифат*.....146

АДАБИЙ ТАНҚИД

- ҲАМИДУЛЛА БОЛТАБОЕВ. *Модернизм ва янги ўзбек шеърияти*.....149
АДИБА ДАВЛАТОВА. *Тафаккур ва бадий ижод уйғунлиги*.....159

ТОШКЕНТ
ФЕВРАЛ

КИТОБЛАР ОЛАМИДА	
АМИР ФАЙЗУЛЛА. Ўзбекистон шарқшунослари.....	162
ҲАКИМЖОН КАРИМОВ. Рухдаги сокин ҳайқирик.....	165
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
ҲИЛАРИ НГВЕНО. Преториялик кишилар. Роман.....	169
ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ	
ОЛИМА НАБИЕВА. Марсияларнинг ҳаётбахш хусусияти.....	208

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Миррўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖўРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИНОВ
Файрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир **О.АБДУЛЛАЕВ**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчилар **Ш.АБДУЖАББОРОВА, Н.ИБРОҲИМОВА**

Жаҳон адабиёти, 2. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 20.02.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—502 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУда чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2007 й.

Жек ЛОНДОН

Икки ҳикоя

СЕЙЗЕР ХОНИМ

Ҳикоя

Сейзер хоним Доусонда уфқ юлдузи мисол фавкуллода пайдо бўлди. У канадалик францүз йўлбошловчилари билан итлар кўшилган чаналарда келганда, Доусонда баҳор эди. Доусонликлар Сейзер хонимни зўр қувончлар билан кучоқ очиб кутиб олдилар. Хоним гоят хушрўй, дилбар ва... бева эди. Шу сабабли маҳаллий мансабдорлар, аёл кўйлагининг шитирлашини хуш ёқтирувчи эркаклар Сейзер хонимга ошиқ бўлиб қолдилар. Хоним Доусонда бир ойча юлдуздай порлаб турди-ю, музлар эригач, дарё ёқалаб юқорига чиқиб кетди. Аёл зоти танқис Доусон одамлари хонимнинг фавкуллода келиб кетишидан ажабланиб, Номеда чечак касали тарқалгунча гапириб юрдилар.

Тоғ инженерлари эса хонимнинг жуфти ҳалоли — марҳум полковник Сейзерни эҳтиром билан ёдга олдилар. Тоғ саноати бўйича Американинг кўзга кўринарли мутахассисларидан бири, Англия саноатида эса янада катта шухрат эгаси бўлмиш полковник Сейзер амалга оширган ишларни хурмат билан эсладилар. Ажаб, нега энди полковник Сейзернинг, хусусан, полковник Сейзернинг беваси бу юрларга келиб қолди? Бу - буюк сир эди. Ана, хоним кетди. Сир эса сирлигича қолди, Кунларнинг бирида юз берган воқеа бу сирнинг тугунини ечгандай бўлди. Сейзер хонимнинг сўнгги фидойи гумашталаридан бири, агар хоним хоҳласалар, юрагини ва Бонанздаги эллик фузлик ҳовлисини унинг оёқлари остига кўювчи Жек Кофрэн тунда улфатлари билан майхоналарда тентираб, бир кимса билан тўқнашиб қолди. Бу — Сейзер хонимнинг йўлбошловчиси Пьер Фонтэн эди. Шундай қоп-қора зимистонда, яна-тагин шу даражада маст бўла туриб, бир-бирларини таний олганлари учун икковлариям ўзларига қойил қолиб, яна ичдилар ва бинойидай кайф бўлдилар.

— Нима — нима? — минғиллади Пьер Фонтэн азондаёқ. — Сейзер хоним нега бу ёқларга келиб қолди дейсизми? Ўзидан сўранг, мен билмайман. Билмайман, дедимми, билмайман. Фақат шуни биламанки, хоним қандайдир бир одамни сўрайди. “Пьер, дейди, сиз менга уни топиб беринг, эвазига истаганингизча, минг доллар бераман. Фақат менга уни топиб беринг, Пьер, дейди...” Хоним излаётган одам ким дейсизми? А? Ҳа у... Исми нимаиди... Ҳа, ҳа, исми Дэвид Пэйн, ҳа, жаноблари, Дэвид Пэйн. Шу исм хонимнинг оғзидан тушмайди. Мен бечора эртадан оқшомгача итдай у ёққа югураман, бу ёққа югураман, лаънати ўша Дэвид деганни тополмайман-да. Оқибат, кўриб турибсиз, хоним ваъда қилган минг долларнинг жамолини кўролмаяман. Лаббай? Ҳа-ҳа, ўша сиз айтган Серклидан одамлар келган эди, улар Дэвид Пэйн Қайинзор сойида, дейишди. Хоним нима деди? Ҳа, хонимми: “Тўза!” — деб чанага ўтирди. Сўнг нима деди денг. “Пьер, тезда итларни кўшинг, ҳозироқ жўнаймиз. Уни топсак, сизга икки юз доллар бераман”, дейди. Мен нима дедим? Ҳа, менми, мен айтдимки: “Ҳа-ҳа, ҳозироқ жўнаймиз. Кетдик, хоним», дедим. Узимча ўйлаб кетаяпман денг:

“Хў-уш, икки юз доллар ҳамёнда деган гап. Эҳҳе, қандингни ур, Пьер”. Шунда Серклидан яна қандайдир бир одам келиб: “Дэвид Пэйн деган киши яқинда Доусонга жўнаб кетди”, деб қолса бўладими. Хуллас денг, бормадик. Ҳа, шунақа, жаноблари. Шунда хоним менга беш юз доллар берди. “Пьер,

бунга қайиқ сотиб олинг. Эртага қайиқларда Юқорига сузиб кетамиз”, деди. Мен нима дедим? Нимаям дердим. “Хўп бўлади, хоним, эртага Юқорига сузиб кетамиз”, дедим-да. Аммо Ситки Чарли деган кимса арзимаган қайиғи учун беш юз долларимни шилиб олди, лаънати.

Жек Кофрен Пьердан эшитганларини сир сақлай олмай, одамларга айтди. Оқибат, бутун Доусон халқи бу сирдан воқиф бўлди. Доусонликлар Дэвид Пэйн ким, Сейзер хонимга қандай яқинлиги бор — шу ҳақда гапириб юрдилар. Пьер айтгандай, Сейзер хоним шу куни канадалик йўлбошловчилар билан шарқий қирғоқ бўйлаб Клондайк-Ситига сузиб кетди.

* * *

— Ҳа-ҳа, хоним, бу ўша жойнинг ўзгинаси. Манави биринчи, иккинчи оролар, анави Стюарт дарёси, манави эса учинчи орол.

Пьер Фонтэн шундай дея, қайиғининг иллагини қирғоққа тираб, оқимга тескари қилиб қўйди. Қайиқ тумшуғи билан қирғоқдаги қоя тошга урилди. Йўлбошловчилардан бири эпчиллик билан қирғоққа сакраб тушиб, қайиқни танғиб боғлади.

— Бирпасгина сабр килинг, хоним, бирпасгина, мен мана шундай бир қараб келай-чи.

Пьер Фонтэн қоялар орасига ўтиб кетди. Кўп ўтмай Пьер кетган тарафдан итлар ҳуриши эшитилди. У дарров қайтиб келди.

— Ҳа-ҳа, хоним, айтдим-ку, у шу ерда деб. Кулбасида йўқ экан, аммо узоққа кетмаган, ҳатто итиниям олиб кетмабди, тез қайтса керак.

— Пьер, ёрдам бер, тушай. Бу қайиғинг ўлгур мени адо қилди. Наҳотки дурустроқ жой қилолмайсан-а?

Сейзер хоним мўйна тўшалган ўриндикдан туриб, қайиқ ўртасида ўзининг хипча қоматини кўз-кўз этиб керишди. Теваракка аёлона, нафис назар ташлади-да, бақувват кўлини Пьернинг кўлига қўйиб, қайиқдан сакраб тушди. Далил қадамлар билан ёнбағир бўйлаб қояга чиқа бошлади. Хушбичим, зебо қоматли Сейзер хоним камдан-кам аёлга насиб этмиш чайир ирода ва ғайрат соҳибаси эди...

У, қояга жуда осонгина чиққан бўлса-да, ҳар қалай, юзларида тер йилтиради ва юраги одатдагидан тез-тез ура бошлади. Латиф кайфият билан кулбага етиб келганида юзларидаги тер янада тиникроқ йилтиради.

— Буни қаранг, хоним, — деди Пьер сочилиб ётган пайраҳаларга ишора қилиб. — Ўтинлар янги, чамаси икки ёки уч кун олдин ёрилган ўтинлар.

Сейзер хоним бонг ирғаб, ойнадан ичкарига қаради. Ойнага ёғлаб ёпиштирилган қоғоз нурни ўтказувчан даражада юпқа бўлса-да, ҳеч нимани кўролмади. Эшик тамбасини олиб қўйиб, ичкари кирмоқчи бўлди-ю, яна ниманидир ўйлаб, аросатда қолди. Сўнг, чўккалаб...остонани ўпди. Шу пайт Пьер шундай қичкириб фармон бердики, хотиржамгина трубкасини тортаётган эшкакчилар сесканиб кетди.

— Эй, Легуар! Ўриндикни мулоайимроқ қил, айиқ терисидан кўпроқ тўша, эшитаянсанми? Кўрпадан ҳам, лаънатилар!

Аммо кўп ўтмай чайлани бузиб, мўйна ва кўрпаларни юқорига олиб чиқдилар. Сейзер хоним янги ўриндикқа бемалолгина ўтириб, тирсаги билан ёнбошлаганча олис-олисларга чўзилиб кетган Юкон тоғи тизмаларини томоша қилди. Юксакларга чўзилган ҳайбатли қоялар ва фалакни қаердадир... Шу яқинда ёнаётган ўрмондан ўрлаётган тутунлар қоплаб олган, қуёш нурлари қоп-қора тун ёриқларидан ўтиб заминни хира ёритар, тутунларнинг омонат соялари тобора сўниб бормоқда эди... Уфқ этагигача чўзилган кўм-кўк арчалар, тутунлар соясида қорайиб кўринаётган қоялар, сувлар, эгри-бугри музликлар, бешоён борлиқ сирли сукунат оғушида эди... Сейзер хоним сокин олам сеҳридан анчагачайин ўзига келолмай, дарёнинг гоҳ қуйисига, гоҳ юқорисига, қирғоқларга тикилиб, қуйиладиган жойни қидирди. Бирор соатлар ўтгач, Пьер қирғоқда тунашга чайла куриш учун эшкакчиларга фармон берди. Узи халоскор сифатида хонимнинг ёнида қолди. Сукут сақлаб узоқ ўтирдилар.

— Э, ана у, — шивирлади Пьер, дарё юқорисидаги оролчаларга термулиб ўтирган хонимга.

Оқим бўйлаб, ёнларидан қулочкашлаб тортилаётган эшаклари ялтираб сузиб келаётган қайиқ кўринди. Бири қайиқнинг тумшугига, бири орқасига ўтириб олган эркак ва аёл қайиқни лапанглатиб ҳайдаб келарди. Сейзер хоним аёлга аввал қарамади. Яқинлашганларида аёлнинг ўзига хос ҳуснига эътибор беришга мажбур бўлди. Аёлнинг тик қоматини, мол терисидан жимжимадор қилиб тикилган камзулини, жун рўмолчаси ярмини яшириб турган куюк, кўкиштоб қора сочларини суқланиб томоша қилди. Атиги биргина нигоҳ ташламоқчи бўлган Сейзер хоним аёлнинг қип-қизил юзларидан кўз узолмай қолди. Аёлнинг қоп-қора, сал гилай кўзлари ҳам нафис, қайрилма киприклари остидан Сейзер хонимга тикилди. Аёлнинг қулча юзида, бўртиб чиққан ёноқ суякларига, буришган лабларида соғломлик ва нафосат барқ уриб турарди. Бу юзлар, бу вужудлар қадимги мўғул қонини - унутилган аجدодларни эслатарди. Таъбир жоиз бўлса, аёлни ҳинду қабиласининг қарийб йигирма авлодида бир туғилувчи гўзал маликаси дейиш мумкин эди...

Қайиқнинг учини қирғоққа тираб, оқимга қарши қилиб қўйдилар. Аёл қирғоққа чиқиб, ҳалигина ўлдирилган буғуни арқондан қўлини ўтказиб олиб юқорига судраб кетди. Кейин эркак иккови қайиқни судрашди. Итлар қаҳр билан, сўнг, гингшиб ҳурди. Аёл энгашиб, итларни эркалатаётганда эркак яқингинада турган Сейзер хонимни кўриб қолди, ўз кўзларига ишонмай, қўлларини беихтиёр пешонасига қилиб Сейзер хонимга қаради, яна қаради.

— Карен, — деди эркак соддагина, яқинроқ келиб қўл узатаркан. — Утган баҳорги қорда кўзимни олдириб қўйганман, ўшандан буён кўзларимга ишонмайман. Ҳозир ҳам ишонмаяпман.

Сейзер хонимнинг юраги ўртаниб кетди. Юзларидаги тер томчилари янада йилтиради, эркакдан ўзгача бир эҳтиром кутди. Эркак эса қўлини совуққина узатди, холос. Хоним буни кутмаганди, шундай бўлса-да, ўзини дарров ўнглаб олди ва эркакнинг қўлини эҳтирос билан қаттиқ сиқиб кўришди.

— Биласизми, Дэйв, мен аллақачон келмоқчи эдим-у, аммо... Аммо...

— Ажабо, мен сизни чақирмаган эдим-ку? — дея қолди Дэвид, қулбага кираётган ҳинду аёлга қараганча.

— Тушунаман, Дэйв, сизнинг ўрнингизда бўлганимда мен ҳам шундай дердим. Мана, кўриб турибсиз, барибир келдим.

— Қани, уйга кириб тамадди қилайлик, бўлмаса.

Сейзер хоним эркакни ўзига... кучоғига чорлади. Эркак, хонимнинг овозидаги бу чорлашни сезмади, сезса-да, эътибор бермади, сўзида давом этди:

— Балки чарчагандирлар. Узи йўл бўлсин? Юқоригами? Демак, Доусонда қишлабдилар-да? Ёки яқинда келдиларми? Булар ўзларининг кўчларими?

Эркак қирғоқда, гулхан атрофида давра қуриб ўтирган канадаликларга қараб қўйди-да, хоним қулбага киргунча эшикни очиб туриб, сўзини давом эттирди:

— Утган қишда Серклидан келган эдим. Ўшандан буён шу ердаман. Гендерсон аригини қазияпман. Борди-ю, фойда чиқмаса кузда Стюарт дарёсида омадимни синаб кўриш ниятим бор.

— Сиз унчалик ўзгармабсиз, — деди хоним гапни шахсий мавзуларга буриш учун.

— Бироз оздим, мускулларим тўлишди, кўриб турибсиз. Сиз-чи?

Сейзер хоним елка қисиб қўяқолди, нимқоронғиликда ўт ёқиб, майдалаб нимталанган буғу гўштини чўчка ёғи билан қовураётган ҳинду аёлни кузатди.

— Доусонда кўп бўлдиларми? — сўради эркак бошини кўтармай, қайин гўласини қатта болта билан майдалаётиб.

— Йўқ, бир неча кун, холос, — жавоб қилди хоним, саволни деярли эшитмай, ҳинду аёлни кузатаркан. — Қаерда дедингиз? Доусонда? Ҳа, Доусондами, бир ойча бўлдим, холос. Доусонни вақтида тарк этганимга шукур қиламан. Арктика, хусусан, Доусон эркакларни жуда солда эканлар. Биласизми нима, қандай тушунтирсам экан... Улар ўз туйғуларини жуда тез изҳор этар эканлар.

— Заминда яшар эканмиз, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да. Аммо кетишни жуда вақтида ўйлабдилар. Чивинлар пайдо бўлгунча кетсалар яхши бўларди, ҳар ҳолда шароитга ўрганмаганлар.

— Эҳтимол... Сиз негадир ўз ҳаётингиз ҳақида сўйламаяпсиз. Айтинг-чи, бу яқин- орада одамлар борми? Балки ёлғиздирсиз?

Хоним сўраётган, ўчоқ олдида халтадаги қаҳва донини япалоқ тош билан туяётган ҳинду аёлга қаради. Ҳинду аёл уларга эътибор бермай, ўжар ва асабий ҳаракатлар билан қаҳва донини туярди. Эркак, Сейзер хонимнинг ҳинду аёлга қараётганини сезиб, лабларида табассум ўйнади.

— Ҳамсоёларимиз бор эди, — деди эркак. — Миссурилик ва корнуэлликлар бор эди-ю, улар ҳам олтин излаб Эльдорадога кетишди,

Сейзер хоним ўчоқ олдида ивирсиб юрган ҳинду аёлга яна ўйчан назар ташлади.

— Бу ерда ҳиндулар кўпдир-а?

— Улар Доусонга кўчиб кетишди. Бу атрофда ҳинду қолмаган. Фақат Кайкук қабиласидан манави Винапи қолган. Улар ҳам дарёдан тахминан минг милча пастда яшайди.

Сейзер хонимнинг лабларидаги табассум сўнмаган бўлса-да, узоқ-узоқларга қараб, фавкулда боши айланаётганини - кулбанинг ёғоч деворлари чирпирак бўлиб ўйнаётганини ҳис қилди. Худди шу пайт тамадди қилиш учун хонимни дастурхонга таклиф этдилар. Хоним шундагина ўзига келди. Дастурхон атрофида эса кам сўзлади. Табиат жамоли, об-ҳаво ҳақида, ёзда пастки ва юқори қияликдан олтин қовлаш машаққатлари, иш шароитлари, усуллари ҳақида сўзлади. Сўнг:

— Сиз... Буёқларга келишим сабабини сўрамайсизми? Мактубларимни олгандирсиз?

— Охиргисиними? Олмаганман. Қайинзор сойида, дарё пастидagi савдо кулбаларида тахланиб ётган бўлса керак. Бизда мактуб тарқатувчилар ёмон ишлайди, интизомсиз...

— Ўзингизни соддаликка олманг, Дэйв. — Кескин сўзлади хоним. — Нега ҳол-аҳволимни сўрамаяпсиз? Сизсиз кечган ҳаётим сизни қизиқтирмаяптими? Наҳотки... Биласизми эрим... вафот этди.

— Во ажаб! Бу жуда қайғули-ку, қачон?..

— Дэйв! — хоним хўрлиги келганидан йиғлаб юборишига бир баҳя қолди, жамик аламлари, гиналарини ичига ютди. — Ҳеч бўлмаса бирорга мактубимни олгандирсиз? Олгансиз, ақалли бир мартагина бўлса-да, жавоб ёзмадингиз!

— Эрингизнинг вафоти битилган сўнги мактубингизни олмадим. Йўлда ушланиб қолган бўлса керак. Айримларини эса олдим. Мен... мм... Мен мактубларингизни Винапига ўқиб бердим. Шунинг учунки, оқ танли опаларининг оёғи ҳамин қалар суяқлигини билсин учун.

— Сиз ҳали олмаган сўнги мактубимда эрим полковник Сейзернинг вафоти ҳақида ёзган эдим, бир йилча бўлди. Сўнг, агар сиз келмасангиз, унда ҳузурингизга ўзим бораман, деб ҳам ёзган эдим. Мана, келдим, ваъдага вафо қилиб...

— Мен ҳеч қандай ваъдаларни билмайман.

— Биринчи мактубларимни эсланг.

— Ҳа, дарвоқе, ваъда бергансиз. Бироқ мен сиздан ваъда талаб қилмаган эдим-ку. Шу сабабляма мактубларингизга жавоб ёзмадим. Қолаверса... қисқаси, ҳеч қанақа ваъдаларни билмайман. Аммо бошқа бир ваъдани биламан. Яъни... балки сиз эслай олмасиз, унга анча бўлди. — Дэвид болтасини полга тушириб юбориб, бошини кўтарди. — Ҳа, анча бўлди. Бироқ мен яхши эсламан, кунди, дақиқаларигача... Ушанда биз энангизнинг боғида, ҳа, энангизнинг боғида, хушбўй гуллар кўйнида эдик. Оламда баҳор, қалбларимиздаям баҳор эди. Ушанда сизни илк бор... Илк бор кучоқлаб лабларингиздан ўпганим... Эсингиздадир?..

— Бўлди Дэйв, бўлди, сўйламанг, уяламан. Ушанда қанчалар йиғлаганим, азоб чекканимни билсангиз эди... Бари эсимда. Қанийди ўша кунлар, ўша ўпишлар яна такрорланса. Ушандаям сиз ваъдалар бергансиз. Сочларимни силашингиз, боқишларингиз, кўп нарсаларни ваъда қилган эди. Аммо бу ваъдалар... ўзга бир одамга вафо қилди. У жуда кекса, сизга фақат ота бўлиши мумкин эди, Тўғри, у хийла келинган, айтишларича, қобилгина одам бўлган, бемаъни ишлар қилмаган, қонуннинг ҳатто бирор ҳарфини ҳам бузмаган. Ҳа, дарвоқе, у бой — конлари, деҳқончилик ерлари бор эди. У...

— Йўқ, гап бошқа ёқда эди, Дэйв, айтаяпман-ку, мени мажбур этдилар. Пул... Муҳтожлик... Қариндошлик бурчи... Кўнгилсизликлар... Оҳ,, қандай жирканч ҳодисалар-а. Бундай бўлишини асло истамаган эдим. Мени ҳалокатга бошладиларми ё ўзимни ўзим ҳалокатга олиб келдимми, билмайман, сиз қандай тушунасиз. Ушанда сиздан кечибман-а, ё алҳазар! Менга раҳмингиз келсин, адолат қилинг, мен... Мен яшашим керак.

— Демак, сизни мажбур этишган, сиз эса истамагансиз, шундайми? Бу дунёда сизни бегона тўшакка зўрлаб ётқизувчи куч бўлмаса керак, деб ўйлайман.

Йўқ, бундай куч йўқ.

— Барибир... Ушандаям сизни севар эдим.

— Мен муҳаббатни сизнинг андозангиз билан ўлчамайман, умуман.

— Булар ўтган гаплар, энди...

— Сизни шайдо этган ўша одам... Қизик, ўшанда унинг нимаси сизни ҳайратда қолдирди? Сиз ундан қанақа олижаноб хислатларни топдингиз? Тўғриси, у одам бамисоли бир олгин қоп, ҳа, олгин қоп эди. У пул топишнинг буюк устаси, ҳамён қапшайтиришнинг жуда ифлос йўлларини биларди. Қонун эса бу ишларга панжа орасидан қаради, уларни жавобгарликка тортмади, аксинча, христиан ахлоқимиз уларни ҳимоя қилди. Уша одамнинг, жамиятдаги энг тубан ўша одамнинг сизга нимаси ёққан ҳайронман.

— Дэйв, сиз унинг марҳумлигини унутиб қўяяпсиз,

— Бунинг аҳамияти йўқ... У ўзи ким эди? Ялпайган, дангасалигидан қорин қўйиб семирган, ҳайвондай қўпол, нодон, кўшиқ куйланганда қар, гўзаллик қаршисиди кўр, қалбсиз бир одам эди.

— Гап ҳозир ўзимиз ҳақимизда, эшитаяпсизми, ўзимиз ҳақимизда! Хўп, сиз ҳақ, мен вафосизман, ваъдаларни сизга, вафосини ўзгага бердим. Сиз-чи? Муҳаббатим абадий деган эдингиз, боғда, қани ўша муҳаббатингиз?

— Мана бу ерда! — қизишиб қичқирди Дэвид кўкрагига муштлаб. — Абадий шу ерда!

— Сизга бўлган муҳаббатимдан қудратлироқ муҳаббат йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, деган эдингиз ўша боғда. Шу муҳаббатингиз ҳурмати, оёқларингизга бош қўйиб, ёлвориб йиғлаётган бир аёлни — меңи кечиринг!

Дэвид аросатда қолди, лаблари унсиз пичирлади. Сейзер хоним уни шу вақтгача яшириб келаётган кўнглидаги бор гапларни айтишга мажбур этди. Хоним шу он бирам хушрўй, юзларига тошиб чиққан туйғулари бирам илиқ, бокира эдики... Беихтиёр кўҳналашган хотироларни янгилаб юборди. Дэвид унинг юзларига қарамаслик учун тескари бурилди, хоним яна юзма-юз бўлди.

— Кўзларимга қара, Дэйв, кўзларимга қара! Мен ҳалиям ўшамаң, сен ҳам ўша — менинг Дэйвимсан! Эшитаяпсанми, биз ўзгарганимиз йўқ!

Сейзер хонимнинг қўллари унинг елкаларидан кучди. Дэвид уни кучоқламоқчи бўлганда, гугурт чўпи чирсиллаб ёнди, Винапи уларга эътиборсиз ҳолда шам ёққанди. Шамнинг олгин шуъалари ёруғида Винапининг кумушдай юзлари улғувор кўринди.

— Кўриб турибсиз, мумкин эмас, — деди Дэвид Сейзер хонимнинг кўнғир сочли бошини ўзидан нари итариб. — Мумкин эмас.

— Мен қиз бола эмасман, Дэйв, гўдак ҳам эмасман. — деди Сейзер хоним ва яна унга яқинроқ келди. — Мен аёлман, ҳаммасига тушунаман. Эркак - ҳамиша эркак. Бу ерларнинг одатиниям биламан. Бир қарашдаёқ ҳаммасини тушунган эдим. Сиз чинданам уйланганмисиз?

— Бизнинг Аляскада бунақа савол бермайдилар.

— Биламан, аммо...

— Нимаям дердим, ҳа. Фақат юконча никоҳдан ўтганмиз.

— Фарзандларингиз ҳам бордир?

— Йўқ.

— Унда...

— Йўқ, йўқ, мумкин эмас, иложи йўқ.

— Иложи бор. — Хонимнинг бармоқлари Дэвиднинг чайир қўлларини силади.

— Бу ерларнинг одатини яхши биламан. Эркаклар доим шунақа қиладилар, яшашни истайдилар-да... Компания орқали Тинч океан қирғоқларидан аёлларни олиб келадилар. Уларга пул бериб кўнғилларини кўтарадилар. Бир йилча яшагач...

мана, уларнинг тақдири. Дэйв, хоҳласангиз, биз уни бир йил эмас, бир умр пул билан таъминлаймиз. Сизга йўлиқмасдан олдин у ким эди? Ёввойи, ёзда балиқ, қишда буғу гўшти еб кун кечирувчи ёввойи аёл эди. Топса еб, топмаса очидан ўлади, уларнинг тақдири шу. Борди-ю, сиз бўлмаганингиздаям у ўзича шундай яшайверарди, сиз ҳозир кетсангиз ҳам шундай яшайверарди.

— Йўк, йўк, бу адолатсизлик.

— Эшитаяпсизми Дэйв, унинг томирларида бегона қон юриб турибди. У бегона табақадаги одам, шу ерда, мана шу тупроқда туғилиб илдиздай ўсди, энди уни бу тупроқдан узиб олиб бўлмайди. У ёввойи бўлиб туғилган эди, ёввойилигича ўлади, Биз эса келажаги порлоқ улуг табақа фарзандларимиз, бу олам ҳам худди шу табақа фарзандлариники. Биз бир-биримиздан ажралиб кетолмаймиз, чунки қонимиз бир. Қон-қондошлик бурчи инсонни бир-бирига яқинлаштириб турувчи энг буюк куч. Инсон ақл-заковати, туйғулари, ҳатто қонунилар ҳам қон-қондошлик бурчи олдида ожиз, буни инкор этолмайсиз. Сиз ўз қонингизни бегона қон - ёввойилар қони билан булғаяпсиз, эшитаяпсизми, булғаяпсиз! Сиздан авлодлар қолади, бу авлодлар юз минг йилларгача яшайди, улар сизни кечирмайди, номингизга лаънатлар айтади, чунки сиз олий зотли қонингизни ҳиндулар қони билан — бегона қон билан булғаяпсиз. Авлодлар олдидаги бурчингизни эсдан чиқаришга ҳаққингиз йўк. Сиз ўз табақангиз фарзанди, шундай экан, унинг одағларига риюя қилишингиз керак. Кетдик, Дэйв, кетдик, бу ердан! Биз ҳали ёш, қаранг, ҳаёт ҳам гўзал, кетдик!

— Шу пайт остонада ўзича бош ирғаб, итга овқат бергани бораётган Винапи кўринди. Сейзер хонимнинг қўллари Дэвиднинг бўйнидан кучиб, ияги эса унинг иягига яқинлашди... Шунда, Дэвиднинг бу юртларда кечирган завқсиз, маъносиз, саёқ ҳаёти кўз ўнгидан ўтди... Табиатнинг даҳшатли бебошликлари билан олишувлар, изғирин совуқ ва очлик, ёввойиларча ҳаёт... Ана, хаёлида яна бир ўзга ҳаёт... Бу — нузли, гаштли, бахтиёр ҳаёт... Қувончлар ва мусиқалар қўйнидаги ҳаёт... Дэвид қачонлардир шундай яшаган, ҳа, қачонлардир... Дэвид ўша ҳаётни беихтиёр суқланди кўмсади... Аллақачон унутилмиш бахтиёр онлар, узук-юлуқ хиргойилар, ўйинлар, қувноқ қаҳқаҳалар...

— Кетдик, Дэйв, кетдик! Менинг пулларим кўп, икковимизгаям етади. Бу дунё оёқларимиз остида, бахтиёр келажак бизни кутаяпти, кетдик, Дэйв, кетдик!

Дэвид бугун вужуди титраётган Сейзер хонимни ниҳоят... Ниҳоят, бағрига босди, янада маҳкамроқ кучоқлади... Шунда, ёғоч тўсиқлар ортидан итнинг очликдан гингшиб ириллагани, сўнг, Винапининг тинчитаётган овозини эшитди. Хаёли яна беихтиёр ўтмишга кетди... Урмондаги олишув... Панжалари қайрилган баҳайбат айиқ... Итлар хуриши ва Винапининг уларни айиққа олқишлаши... ўзи, Дэвиднинг ўзи эса нафаси бўғилиб, мадорни қуриб, қонли фожианинг олдини олиш учун олишгани, итлар даҳшатли айиқ атрофида овозлари борича қаҳр ва ғазаб билан хуриб, қорда у ёқдан-бу ёққа югургани... Инсон ва ҳайвон қонидан қип-қизил бўлган оппоқ қор... Айиқ зўр, айиқ қаҳрланган, ҳозир ҳаммасини нобуд қилади! Худди шу ҳал этувчи дақиқада сочлари тўзгиган Винапи узун ов пичоқни дадиллик билан айиқ баданига санчгани... Яна... яна...

Олишув хотиротлари шу уч нуқтага етганда Дэвиднинг пешонасида ёш йилтиради. У бўйнида чирмашиб турган нозик қўлларни силтаб юборди-да, ёғоч тўсиқ тарафга кетди. Ўз келажагини белгилловчи дақиқа келганини сезган, Дэвиднинг руҳиятида нималар кечаётганини эса англаб етмаган Сейзер хоним деярли эришган ғалабаси... аниқроғи, Дэвиднинг яна бегоналашаётганини ҳис этиб, талвасага тушди:

— Дэйв, Дэйв! Мен сизни ҳеч кимга бермайман, йўк, бермайман! Кетишни хоҳламасангиз унда ўзим қоламан. Сиз мен учун дунёдаги энг қимматли одамсиз. Сизни ҳеч кимга бермайман! Мен сизга фидойи шимол аёли бўламан, итларингизга овқат бераман, юришингиз учун сўқмоқлар очиб бераман. Айтганларимнинг уйдасидан чиқаман, ишонинг, мен кучли аёлман!

Дэвид, Сейзер хонимнинг гашларига шубҳаланмаган бўлса-да, уни ўзидан нари итарди, юзлари аянчли қаҳрли тус олди, кўзлари худди муздай совуқ боқди.

— Пьерга одамлари билан жавобини бериб юбориб, сиз билан қоламан. Кашиш бизнинг никоҳимизга фотиҳа берадими йўқми, менга барибир, сиз хоҳлаган томонга кетаман, эшитаяпсизми, Дэй-й-йв, Дэй-й-йв!.. Тўғри, айб менда. Раҳм қилинг, шу айбларимни ювай, ўшанда муҳаббат қадрига етмаган эканман, энди қадрига етаман, Дэйв, мана, кўрасиз.

Сейзер хоним ерга чўккалаб, Дэвиднинг тиззаларини кучоқлаб, энтикиб, ёлвориб йиғлади:

— Мени севасиз-ку, шундайми, севасиз-ку, ишонинг, сизни узоқ, йиллар кутдим, азоб чекдим, сизни деб... Дэй-й-йв!..

Дэвид энгашиб, Сейзер хонимни турғизди. Эшикни очиб, хонимни кулбадан мажбуран етаклаб чиқди, энди кескин сўзлади:

— Кулоқ солинг. Бу мумкин эмас, Фақат ўзимизни ўйламанг. Сиз... Кетинг... Сизга оқ йўл тилайман. Олтмиш миллик йўл жуда машаққатли, биладан, аммо сизга осон, қайиқларингиз бор. Келинг, хайрлашамиз.

Сейзер хоним шундагина ўзини ўнглаб олди. Кўзларида, Дэвидга ёлвориб термулаётган кўзларида сўнги... сўнги умид ёшлари йилтиради.

— Борди-ю... Борди-ю, Винапи кўнса-чи?

— Йўқ, бу ҳақда ўйламасак ҳам бўлади, умид қилманг.

— Мени ўпинг... ўпинг, - шивирлади хоним ва бурилиб, нари кетди.

* * *

— Кўчларни йиғиштиринг, Пьер, кетамиз. — деди Сейзер хоним уни сабрсизлик билан кутаётган йўлбошловчисига.

Пьернинг зийрак кўзлари гулхан ёруғида Сейзер хонимнинг юзларидаги аламли ифодани сезди-ю, гўё сезмагандай бепарво, фармонни бажара бошлади.

— Хўп, хоним, — хотиржамлик билан деди у. — Қаёққа? Доусонгами?

— Йўқ, — лоқайд жавоб берди хоним. — Дарё бўйлаб Юқорига, Дайюга ҳайданг.

Йўлбошловчи кўрпага бурканиб ухлаётган одамларни тепиб, сўкиб уйғотиб, ишга солди. Чўян қозонлар, кўрпалар йиғиб олинди. Бекорчиликка ўрганиб қолган одамлар юкларни эринчоқлик билан қайиққа ташиб, ўриндикни қулайроқ қилгунарарича қирғоққа чиқиб турди.

— Оролни айланиб ўтамиз, — тушунтирди Пьер узун шатак арқонни оларкан.

— Ўша ёқдан жўнаймиз, уёқда оқим яхши, ўйлайманки, ҳаммаси жойида бўлади.

Ўтган йилги себаргаларнинг тез-тез келаётган қадамлар остида эзилиб шитирлагани эшитилди. Сейзер хоним бурилиб қараб, кетидан кучуқлар эргашиб келаётган Винапини кўрди. Винапининг юзлари кулбада эканликларида лоқайд ва хотиржам эди. Энди эса нафрат ва ғазаб билан ёнган:

— Эримни нима қилиб қўйдингиз? Ранги бирам ўчган, тўшақда ётибди. “Сенга нима бўлди, Дэйв, тобинг қочдимми?” десам, инламайди. “Сен яхшисан, Винапи, бор, бор, ҳозир тузалиб қоламан”, дейди, холос. Айтсангиз-чи, эримни нима қилиб қўйдингиз? Сиз ёмон аёл экансиз.

Сейзер хоним унга қизиқиш ва ҳавас билан тикилди. Ҳадемай у қоронғи йўлда юради, ёввойи Винапи эса Дэвид билан, унинг Дэвиди билан ёлғиз қолади... Винапи хорижий тилда сўзларни дона-дона қилиб яна такрорлади:

— Сиз ёмон аёл экансиз. Яхшиси, бу ердан тезроқ кетинг, бошқа келманг, хўпми? Сиз оқ танли аёлсиз. Юзларингиз опшоқ, момиқдай... Кўзларингиз бирам кўм-кўк, осмондай... Хушсурат аёлсиз, ҳали ошиқларингиз кўп бўлади... Мен эса бир бечора, қизил танлиман. Кўриб турибсиз, бор-йўғи биттагина эрим бор. Унданам айрилиб қолсам... Яхшиси, кетинг, хўпми.

Винапи Сейзер хонимдан чўчимай, кўпол кўллари билан унинг чап юзини силади. Пьер халоскорларча Винапига қараб юрди, Сейзер хоним ишора қилди.

— Қўяверинг, келманг.

Пьер уларнинг гапларини эшитмаслик учун ва лозим бўлиб қолса бир неча қадамдаёқ, етиб келадиган жойга бориб турди. Винапи энди Сейзер хонимнинг ўнг юзини силади.

— Юзларингиз бирам ошпоқ, ох, момикдай, гўдак юзларидай. Ҳадемай чивинлар пайдо бўлади, улар қақади, кейин, юзларингиз яра бўлиб, шишиб кетади, сўнг оғрийди. Уҳ, даҳшат. Кўз олдингизга келтиринг, жуда кўп чивинлар, қавариқлар... Чивинлар пайдо бўлмасдан кетганингиз яхши. Манави йўл Сент-Майклга олиб боради. Манависи Дайюга олиб боради. Сиз Дайюга борганингиз маъкул. Хайр.

Сейзер хоним кутилмаганда... Винапини бирдан... бағрига босиб ўпди... Йиглаб юборди:

— Уни авайла, авайла!

Сўнг, пастга, дарё бўйига югуриб кетди. Орқасига ўтирилиб: «Хайр!» — дея кичқирди, сакраб қайиққа чиқди. Пьер келиб қайиқни қирғоқдан итариб узоклаштирди, эшакларни олиб ўзи ҳам қайиққа чиқди-да, кетдик, деди. Эшакчилар эшак торгишиб, қадимги французлар кўшиғини бошлаб юбордилар. Қайиқ, сувни икки тарафга ёрганича қоронғиликка сингиб кетди.

Тоғай МУРОД
ўзбекчалаштирди
70-йиллар.

МЕКСИКАЛИК

Ҳикоя

I

Унинг кимлигини ҳеч ким билмайди, Хунтадаги одамларни эса гапирмасак ҳам бўлади. Улар учун у «кичкина жумбоқ»: «буюк ватанпарвар» эди. У бўлажак Мексика инқилоби учун улардан кўра кўпроқ гайрат билан, ўзича иш қиларди. Хунтадагилар уни ёқтиришмасди, шу сабабли унинг хизматлари дарров тан олинмади. Уларнинг гавжум ҳонасида биринчи марта пайдо бўлганида ҳамма ундан жосус-Диаснинг ёлланган агентларидан бири деб шубҳаланди. Ахир қанчадан-қанча ўртоқлари Қўшма Штатларнинг фуқаролар қамоқхоналарига ва ҳарбий турмаларига ташланган эди! Улардан баъзиларининг оёғига кишан солинган, аммо кишан билан уларни чегарадан олиб ўтиб, девор олдида саф қилиб, отиб ташлашарди.

Бир қараганда бола унча ёқмас эди. Бу ҳақиқатан ҳам ёши ўн саккизларга борган, ундан катта эмас, жуссаси ёшига нисбатан пачоқроқ бола эди. У исми Фелише Ривера эканлигини, инқилоб учун ишлашни хоҳлашини айтди. Шу холос — бошқа оғиз очмади, ҳеч нарсани тушунтирмади. У кутиб тураверди. Унинг лабларида табассум йўқ, кўзларида эса илиқлик йўқ. Новча, абжир Паулино Вэра ич-ичидан сесканди. Бола унга одамови, ғамгин бўлиб туюлди. Унинг қора кўзларида қандайдир заҳарли, илонларга хос нарса яширин: Кўзларида совуқ олов, улкан, мужассам бўлган нафрат ёнарди. Бола инқилобчилардан кўзини узиб, ёзув машинкасига қаради, нозик жуссали миссис Сэтби уни зўр бериб чиқилишарди. Боланинг назари, бир лаҳза миссис Сэтбига қадалди, унинг назари ҳам тўқнашди-ю, номсиз бир нарсани сездики, бу туйғу машғулотини тўхтатишга мажбур қилди. У яна иши маромига тушиши учун ёзган хатини бошдан ўқиб чиқишига тўғри келди.

Паулино Вэра Арролоно билан Рамосага савол назари билан қаради, ўз навбатида улар ҳам Паулинога, сўнгра бир-бирларига савол назари билан қарашди. Уларнинг юзида иккиланиш, шубҳа акс этди. Бу озгин бола мажхуллик, хавф-хатар тўла ноаниқлик эди. У барча инқилобчилар учун ҳал қилиб бўлмайдиган жумбоқ эди. Уларнинг Диас ва унинг зулмига кучли нафрати соф виждонли ватанпарварларнинг туйғуларидан бошқа нарса эмасди. Бу ерда эса уларнинг

ақли етмайдиган нимадир бор эди. Бироқ ҳаммадан сезгир ва дадил Вэра жимликни бузди.

— Жуда соз, — деди у совуқ қилиб. — Сен инқилоб учун ишламоқчилигингни айтдинг. Курткани еч. Анави ерга илиб қўй. Юр, пақир ва латта қаердалигини кўрсатаман. Кўряпсанми, пол ифлос. Ишни полни яхшилаб ювишдан бошлайсан, бошқа хоналарнинг полини ҳам. Туфдонларни тозалаш керак. Кейин деразаларни ювасан.

— Бу ишлар инқилоб учунми? — сўради бола.

— Ҳа, инқилоб учун, — жавоб берди Паулино.

Ривера уларнинг ҳаммасига совуқ бир шубҳа билан қараб қўйди-да, курткасини еча бошлади.

— Яхши, — деди у рози бўлиб.

Бошқа ҳеч нарса демеди. У ҳар куни ишга келар — супурар, қирар, тозалар эди. У печкаларнинг кулини оларди, кўмир ва ўтин келтирарди, улардан энг серғайрати ҳам идорага етиб келмай туриб ўт ёқарди.

— Шу ерда тунаб қолсам майлими? — сўради у бир куни.

Аҳ-ҳа! Мана, Диаснинг паңжалари энди билиняпти. Хунта биносиде тунаш — унинг сирларига, Мексикадаги ўртоқларнинг исмлари, манзиллари рўйхатига йўл топиш деган гап. Шу сабабли илтимосини рад этишди, Ривера бу ҳақда бошқа оғиз очмади. Улар боланинг қаерда ухлашини билишмасди, қаерда ва қачон овқатланишини ҳам билишмасди. Бир куни Ареллано унга бир неча доллар узатди. Ривера рад этиб, бош чайқади. Орага Вэра тушиб, кўндирмоқчи бўлган эди, у:

— Мен инқилоб учун ишляпман, — деди.

Бизнинг давраимизда халқни инқилобга кўтариш учун кўп пул керак. Хунта доим пулга муҳтож эди. Хунта аъзолари оч-наҳор юришарди, лекин иш учун кучларини аяшмасди. Энг узоқ кунлар ҳам улар учун тез ўтиб кетарди, шунга қарамай баъзан инқилобнинг бўлиши ёки бўлмаслиги бир неча долларга боғлиқдек туюларди. Бир гал бинонинг ижара ҳақи икки ойгача тўланмагани учун эгаси кўчириб юбормоқчи бўлиб пўнуса қилганда, ҳеч ким эмас, фақат Фелипе Ривера, ўша ночор, эски кийимдаги пол ювадиган бола Мэй Сэтбининг столи устига олтиш олтин доллар қўйди. Кейин бу ҳол такрорланаверди. Машинада ёзилган уч юзта хат (ёрдам сўралган варақалар, ишчилар ташкилотларига даъватномалар, воқеаларни нотўғри ёритаётган газета мақолаларига эътирозлар, Қўшма Штатларда инқилобчиларни ўзбошимчалик билан суд қилиш ва таъқиб этишларга қарши норозиликлар) марка йўқлигидан жўнатилмаётарди. Вэранинг соати, отасидан қолган олтин соати занжири билан ғойиб бўлди. Мэй Сэтбининг қўлидаги оддийгина олтин узук ҳам ғойиб бўлди. Аҳвол ғоят ташвишли. Рамос билан Ареллано нима қилишни билмай узун мўйловларини силашарди. Хатлар жўнатилиши керак, почта эса қарзга марка бермайди. Ана шундай вазиятда Ривера шляпкасини кийиб, чиқиб кетди. Қайтиб келиб, икки центлик маркадан минггасини Мэй Сэтби столи устига қўйди.

— Бу лаънати Диаснинг олтини эмасмикин? — деди Вэра ўртоқларига.

Улар қошларини кўтариб қарашди-ю, ҳеч нарса дейишмади. Инқилоб йўлида пол ювиб юрган Ривера шу тариқа зарурат туғилганда Хунта эҳтиёжларини қондиришга олтин ва кумуш билан ҳисса қўша бошлади.

Шунга қарамай улар бу болани севишга ўзларини мажбур қила олмадилар. Улар болани билмас эдилар. Унинг хатти-ҳаракатлари уларниқидан бошқачароқ. У ҳеч қачон очилиб гапирмайди. Гапга солишга уринишларни рад этарди, ундан бирон нарсани сўраб билиб олишга эса улар ботинолмасдилар.

— Эҳтимол, буюк ёлғиз руҳдир... билмадим, билмадим! Ареллано чорасизликдан қўлларини ёзди.

— Унда қандайдир ғайри инсоний нарса бор, — деди Рамос.

— У бағритош бўлиб қолган, — деди Мэй Сэтби. — Унда нур ва кулги куйиб кетганга ўхшайди. У мурда, шу билан бирга унда қандайдир даҳшатли ҳаётий куч борлигини сезасан.

— Ривера дўзах азобини бошидан кечирган, — деди Паулино. — Дўзах азобини тотмаган одам бундай бўлмайди, ахир у ҳали ёш бола.

Улар шунга қарамай уни сева олмадилар. У ҳеч қачон гаплашмасди, ҳеч қачон ҳеч нарсани сўрамасди, ўз фикрини айтмасди. У миқ этмай тура оларди

— инқилоб ҳақидаги баҳслар тобора қизгинроқ, баландроқ бўлганда, кўзларида совуқ олов ёнишини ҳисобга олмаганда жонсиз нарсасдек эди. Унинг кўзлари гапирувчиларнинг юзига қиздирилган пармадек ботарди, уларни қизиқтирар ва ташвишлантирарди.

— У жосус эмас, — деди Вэра. Мэй Сэтбига қараб. — У ватанпарвар, мени айтди дерсиз! Ҳаммамизнинг ичимизда энг яхши ватанпарвар! Буни қалбим билан ҳам, ақлим билан ҳам сезиб турибман. Аммо барибир мен уни билмайман.

— Унинг мизожи ёмон, — деди Мэй Сэтби.

— Ҳа, — деди жавобан Вэра ва сесканиб кетди. — Бугун у менга бир қаради. Бу кўзлар сева олмайди, улар таҳдид қилади: улар йўлбарс кўзлари каби совуқ. Шуни биламанки, мен ишимизга сотқинлик қилсам, у мени ўлдиради. Унинг қалби йўқ. У пўлат каби шафқатсиз, муз каби совуқ. Инсон ёлғиз тоғ чўққисиди совуқда қотиб қоладиган қиш кундаги ой ёруғига ўхшайди. Диасдан, унинг қотилларидан ҳам кўрқмайман-у, шу боладан кўрқаман. Рост айтяпман, ундан кўрқаман. У ўлимнинг нафаси.

Шунга қарамай ҳудди Вэранинг ўзи ўртоқларини Риверага масъулиятли топшириқ беришга кўндирди. Лос-Анжелес билан Қуйи Калифорния ўртасида алоқа узилиб қолган эди. Уч ўртоқ ўзига-ўзи гўр қазиди ва чуқур олдида отиб ташланди. Бошқа иккитаси Лос-Анжелесда Қўшма Штатларнинг тутқинига айланди. Федерал қўшинлар командири Хуан Альварадо қабиҳ одам экан. Уларнинг ҳамма режаларини бузиб ташлади у. Оқибатда улар Қуйи Калифорниядаги эски инқилобчилар билан ҳам, янгилари билан ҳам алоқани йўқотиб қўйишди.

Ёш Ривера тегицли кўрсатмани олиб, Жанубга жўнаб кетди. У қайтиб келганда алоқа тикланган, Хуан Альварадо эса ўлдирилган эди: уни ўз ўрнида кўкрагига дастасига қадар пичоқ санчилган ҳолда топишди. Бу Риверанинг ваколатига кирмас эди. Лекин Хунтада унинг қаерга боргани, нима қилгани ҳақида аниқ маълумотлар бор эди. Ундан ҳеч нарсани сўрашмади. У эса ҳеч нарса айтмади. Ўртоқлар бир-бирларига қараб, ҳаммасини тушунишди.

— Мен сизга айтган эдим, — деди Вэра. — Диас ҳаммадан ҳам кўра шу йигитчадан кўрқини керак. У фикридан қайтмайди. У жазо қуроли.

Риверанинг Мэй Сэтби тахмин қилган ва сўнгра ҳамма тан олган ёмон мизожи кўргазмали, соф жисмоний далиллар билан исботланарди. Энди Ривера тез-тез лаби ёрилиб, кулоғи шишиб, яноғи кўкариб кетарди. У ташқи дунёда — ўзи овқатланадиган, ухлайдиган, ишлаб нул топадиган ва уларга маълум бўлмаган йўлларда дайдиб юрадиган дунёда муштлашувга аралашаётгани равшан эди. Вақти келиб, Ривера Хунта ҳар ҳафта чиқарадиган инқилобий варақага ҳарф теришни ўрганиб олди. Бироқ ҳарф теришга қурби етмайдиган ҳоллар ҳам бўлиб турарди: гоҳ бош бармоғи эзилган бўлиб, яхши қимирламасди, гоҳ бўғинлари эзилиб қонаб кетган, гоҳ бир қўли осилиб қолган бўларди ҳамда азобдан юзлари тиришиб юрарди.

— Дайди! — деди Ареллано.

— Қаҳвахонадан чиқмайдиган бола, — деди Рамос.

— Пулни қаердан оларкин? — сўради Вэра. — Бугун қоғозга келган сўтга бир юз қирқ доллар тўлаганини билдим.

— Бу ғойиб бўлиб юрган вақтлари натижаси, — деди Мэй Сэтби. — Бу ҳақда ҳеч қачон оғиз очмайди.

— Орқасидан кузатиш керак, — деб таклиф қилди Рамос.

— Унинг орқасидан айғоқчилик қилган одамнинг ўрнида бўлишни хоҳламасдим, — деди Вэра. — Менимча, мени бошқа кўрмаган бўларминдиг, балки тобутда кўрармидиларинг.

У қандайдир ашаддий эҳтиросга берилган. Ўзи билан ана шу эҳтирос ўртасида ҳатто худо туришига ҳам йўл қўймайди.

— Унинг олдида ўзимни ёш боладек ҳис қиламан, — деб тан олди Рамос.

— Мен унда ибтидоий куч борлигини сезяпман. Бу ваҳший бўри, заҳар сочишга тайёр турган илон, заҳарли сколопендра¹, — деди Ареллано.

¹Бўғимоёқдилар оиласига кирувчи хашарот.

— У инқилобнинг ўзи, унинг руҳи, инқилоб алангаси, — деб қўшилди Вэра, — у шафқатсиз ва унсиз қасос рамзи. У тун сукутида кўз юммай бедор турадиган ўлим фариштаси.

— У ҳақда ўйласам йиғлагим келади, — деди Мэй Сэтби. — Унинг дўстлари йўқ. У ҳаммадан нафратланади. Биз билан шунинг учун чиқишяптики, биз унинг истаклари амалга ошадиган йўлмиз. У ёлғиз, ҳаддан ташқари ёлғиз... — Унинг овози пиқиллаб узилди, кўзлари хиралашди.

Риверанинг вақтни қандай ўтказиши ҳақиқатан ҳам сирли эди. Шундай ҳам бўлардики, бир ҳафтагача қораси кўринмасди. Бир гал у бир ой йўқ бўлиб кетди. Бундай ғойиб бўлишлар доим қайтиб келиб, Мэй Сэтби столи устига олтин тангаларни қўйиш билан тугарди. Кейин яна вақтини, кун ва ҳафта бўйи Хунтага бағишларди. Сўнг яна бироз вақт ўтгач кун бўйи ғойиб бўлар, Хунта биносига эрталаб ёки кечқурун кириб келарди. Бир гал Ареллано кечаси ҳарф тераётганини кўриб қолди, унинг бармоқлари шишиб кетган, ёрилган лабидан қон оқиб турарди.

II

Ҳал қилувчи соат яқинлашиб келарди. Инқилоб маълум даражада Хунтага боғлиқ эди, Хунта эса ғоят қийин аҳволда эди. Пулга эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам ўтқирроқ сезилар, пул топиш эса ундан ҳам қийин бўлиб қолган эди.

Ватанпарварлар бор пулларини топиширишди, энди берадиган ҳеч нарсалари қолмади. Мавсумий ишчилар — мексикалик қочоқ пеонлар арзимас иш ҳақларининг ярмини миёна қилишарди. Аммо кўпроқ керак эди. Кўп йиллик оғир меҳнат, яширин кўпоровчилик ишлари самара келтиришга тайёр бўлиб қолди. Вақт бўлди. Мезон палласида инқилаб турарди. Яна бир тўртки, сўнгги қахрамонона куч-ғайрат бўлса, тарози палласини босиб, ғалабани кўрсатади. Хунта ўз мексикасини биларди. Аланга олгандан кейин инқилобни тўхтатиб бўлмайди. Диаснинг бутун сиёсий машинаси қоғоздан ясалган уйдек ловуллаб ёниб кетади. Чегара кўзғолонга тайёр. Бир янқи «Жаҳон саноят ишчилари» ташкилотигаги юзлаб ўртоқлари билан чегарадан ўтиб, Қуйи Калифорния учун жанг бошлашга тайёр турипти. Лекин унга қурол керак. Социалистларга ҳам, анархистларга ҳам, касаба уюшмаларининг норози аъзоларига ҳам, қулликдан қочган жонларга ҳам, Кер д'Ален ва Колорадодаги тор-мор этилган кончиларнинг полиция турмаларидан қутулиб чиққан курашга ташналарига ҳам ва ниҳоят оддий авантюристларга, омад аскарларига, бандитларга, хуллас, ҳозирги мураккаб дунёнинг ҳамма чиқитларига, ҳамма сарқитларига — ҳамма-ҳаммасига қурол керак. Хунта ҳаммаси билан алоқа ўрнатган. Милтиқ ва ўқ, ўқ ва милтиқ! — бутун мамлакат бўйлаб шу тинимсиз, тўхтовсиз аюханнос янграйди.

Ана шу ранг-баранг, қасос олиш иштиғида куюётган оломон чегарадан ўтказилса бас — инқилоб аланга олади. Божхоналар, Мексиканинг шимолий портлари қўлга олинади. Диас қаршилик кўрсата олмайди. У асосий кучларни уларга қарши ташлай олмайди, чунки жанубни ушлаб туриши керак. Аммо аланга жанубга ҳам ўтади. Халқ бош кўтаради. Шаҳарлар мудофаси дарз кетади. Штатма-штат уларнинг қўлига ўта бошлайди ва ниҳоят инқилобнинг музаффар армиялари Мехико шаҳрини — Диаснинг сўнгги таянчини ҳар томондан қуршаб олади.

Аммо қандай қилиб пул топиш керак? Уларнинг қуролни ишлата оладиган сабрсиз, қайсар одамлари бор. Улар сотадиган, етказиб берадиган савдогарларни ҳам билишяди. Лекин инқилобга узоқ тайёргарлик Хунтани қоқлаб қўйди. Сўнгги долларгача сарфланди, пул келадиган манба қолмади. Оч-наҳор сўнгги ватанпарварнинг чўнтаги ҳам қоқлаб олинди. Улуғ иш эса ҳамон тарози палласида, муаллақ турибди. Милтиқ ва ўқ керак! Қашшоқлар батальонлари қурол олиши керак. Қандай қилиб? Рамос мусодара қилинган мулки устида кўз ёши қиларди. Ареллано ёшлик йилларида қўли очиклик қилганидан афсусланади. Мэй Сэтби эса Хунта одамлари тежаброқ харажат қилганда ҳозир нималар бўлиши ҳақида хаёл сурарди.

— Ақл бовар қилмайди! — деб хитоб қилди Паулина Вэра. — Мексиканинг озодлиги арзимаган бир неча минг долларга боғлиқ бўлиб қолса!

Ҳамманинг юзидан ночорлик. Уларнинг сўнги умиди, пул беришга ваъда қилган, курашга янги жалб этилган Хосе Амарильо ўз гасиендасида қамоққа олиниб, ўз отхонаси девори олдида отиб ташланган эди. Бу ҳақда ҳозиргина хабар келди.

Чўккалаб, полни қириб тозалаётган Ривере бошини кўтарди Чўтка ушлаган шимарилган, совунли ифлос сув оқиб турган қўллари қимирламай қолди.

— Беш минг ишга ёрдам бероладими? — деб сўради у.

Ҳамманинг юзидан ажабланиш акс этди. Вэра бош ирғади ва қийинчилик билан чуқур нафас олди. Унинг тили калимага келмас, лекин шу лаҳза умид учқуни кўринган эди.

— Унақа бўлса, милтиқларга буюртма бераверинглар, — деди Ривера. Сўнг ҳеч қачон унинг оғзидан чиқмаган узун жумла эшитилди. — Вақт зиқ. Уч ҳафтадан кейин сизларга беш минг доллар келтириб бераман. Бу яхши бўлади. Кунлар анча исиб қолди, жанг қилиш осонроқ бўлади. Бошқа ҳеч қандай ёрдам беролмайман.

Вэра пайдо бўлган умид учқунларини сўндиришга уринди. Чунки бу ҳақиқатга муллақо ўхшамас эди. Инқилобий ўйин бошлагандан буён жуда кўп орзулари пучга чиққан эди. У инқилоб йўлида пол ювиб юрган увада болага ишонар, шу билан бир вақтда ишонишга ботинмас эди.

— Сен ақлдан оздингми? — деди у.

— Уч ҳафтадан кейин, — жавоб қилди Ривера. — Милтиқларга буюртма бераверинг.

У ўрнидан турди, шимарилган енгини тушириб, куртқасини кийди.

— Милтиқ буюраверинг, — такрорлади у. — Мен кетдим.

III

Шошилиш, тўс-тополон, телефон орқали сўзлашувлар ва гап отинлардан кейин Келли идорасида тунги кенгаш борарди. Келлининг иши бошидан ошиб-тошиб ётипти; бунинг устига иши юришмаяпти. Уч ҳафта олдин Нью-Йоркдан Денни Уордни олиб келди, унинг Билл Карти билан учрашувини ташкил этмоқчи эди, аммо Карти икки кундан буён қўли синиб ётипти, қўли синганлиги спорт репортёрларидан сир сақланияпти. Унинг ўрнини босалиган одам йўқ. Келли Фарбнинг енгил вазнлиларига телеграмма устига телеграмма юборди, лекин уларнинг ҳаммаси учрашувлар, шартномалар билан боғлиқ экан. Ҳозир эса яна бирдан озгина бўлса ҳам умид учқуни кўринди.

— Сен бўш келадиганларга ўхшамайсан, — деди Келли Риверага қараб.

Риверанинг кўзларида ғазаб ва нафрат ўти ёнар, лекин юзи лоқайд эди.

— Мен Уордни дўшослайман. — У айтган гап шундангина иборат.

— Сен қаердан биласан? — У қандай уришганини ҳеч кўрганмисан?

Ривера индамади.

— У сени кўзини юмиб туриб, бир қўли билан қулатади!

Ривера елкасини қисди.

— Нима, тилинг йўқми? — деб тўнғиллади идора директори.

— Мен уни дўшослайман.

— Сен ҳеч бирортаси билан олишганмисан? — Майкл Келли суриштира бошлади.

Директорнинг биродари Майклнинг «Целлуоустоун»да тотализатори бўлиб, боксчилар учрашувида анча-мунча пул ишлаб оларди. Ривера унинг саволига жавобан жаҳл билан қараш қилди.

Спортчиларга хос қоматли котиб, ёш йигит қаттиқ пиқиллаб юборди.

— Майли, сен Робертни танийсанми? — Келли кўнгилсиз жимликни биринчи бўлиб бузди. — Унга одам юбордим. Ҳозир ётиб келади. Кўринишиндан омадга умид қилмасанг ҳам бўлади-ю, майли кутиб тур. Мен томошабинларни алдай олмайман. Ахир биринчи қатордаги жойлар ўн беш доллардан сотилган.

Ширакайфлиги шундоқ сезилиб турган Робертс кириб келди. У бироз лапанглаб юрадиган ва салмоқлаб гапирадиган новча, озгин одам эди.

Келли даромад қилиб ўтирмай мақсадга кўчди.

— Менга қаранг, Робертс, бу кичкина мексикаликни мен топганман деб мақтанганингиз. Карти қўлини синдириб олганини биласиз. Гап шундаки, манави мексикалик итвачча сўрбетлик билан Картининг ўрнини босаман деяпти. Сиз нима дейсиз бунга?

— Ҳаммаси жойида, Келли, — у шопилмай жавоб қилди. — У муштлашишни билади.

— Балки у Уордни дўппослайди дерсиз? — Келли киноя қилди.

Робертс бироз ўйлаб, сўнг жавоб қилди:

— Йўқ, мен бундай демайман. Уорд — моҳир жангчи, ринг қироли. Аммо у Риверани дарров ишдан чиқаролмайди. Мен Риверани биламан. У асаби йўқ одам, у сизни ҳар қандай вазиятда турганда ҳам уриб йиқитади.

— Ҳаммаси пуч гаплар. Энг муҳими, томошабинларга мақбул бўлармикин? Сиз бир умр боксчиларни тарбиялаб, уларни машқ қилдиргансиз. Сизнинг мулоҳазаларингизга ишонаман. Лекин томошабин тўлаган пулига яраша кўнгили очишни истайди. У ана шунга ярармикин?

— Сўзсиз ярайди, бунинг устига Уордни роса ҳолдан тойдиради. Сиз бу болани билмайсиз, мен эса биламан. У менинг кашфиётим. Асабсиз одам! Шайтоннинг ўзи! Бу истеъдод билан танишгандан кейин Уорд қойил бўлади, унга қўшилиб сизлар ҳам қойил бўласизлар. Мен уни Уордни савалайди, деб айта олмайман, лекин сизларга қанақалигини кўрсатиб қўяди. У юлдузи порлаётган одам.

— Жуда соз! — Келли котибига юзланди: Уордга кўнгироқ қилинг. Тўғри келадиган бирортасини топсам, айтаман, деб уни огоҳлантириб қўйганман. Ҳозир у узоқда эмас, «Целлоустоун»да, у ерда одамлар орасида ўзини кўрсатиб, шуҳратини оширяпти. — Келли тренерга ўгирилди: — Ичасизми?

Робертс вискидан бир хўплаб, гапга тушиб кетди.

— Бу болакайни қандай кашф қилганимни ҳали сизга айтиб берганим йўқ. Икки йил олдин у машқ қилинадиган залларда пайдо бўлди. Мен Прэйинни Дилени билан учрашувга тайёрлаётган эдим. Прэйин — баджаҳл одам. Ундан илтифот кутиб бўлмайди. У шеригини роса дўппослади, ўз ихтиёрича у билан ишлашга рози бўладиган одам тополмадим. Аҳвол мушкул. Бирдан оёқ остида ўралашиб юрган оч-наҳор мексикалик болага кўзим тушиб қолди. Уни ёқасидан тутиб, қўлига қўлқоп кийдириб, ишга солдим. Опшланган теридек пишиқ чиқиб қолди, фақат кучи ожизроқ. Бунинг устига бокс қоидасидан мутлақо беҳабар. Прэйин уни коглет қилиб юборди. Аммо у жони халқумига келиб қолса ҳам ҳушидан кетгунга қадар икки раундга дош берди. Очлик оқибати бу. Уни шундай савалашдики, кўрса туққан онаси ҳам танимасди. Унга ярим доллар бериб, яхши овқат билан тўйдирдим. Унинг овқат ейишини кўрсанг! Икки кундан бери туз тоتماган экан. Энди қорасини кўрсатмаса керак, деб ўйладим. Қаёқда дейсиз. Эртасига ҳаммаёғи кўқарган, яна ярим доллар ва тўйимли овқат ишлаб олиш учун келди. Вақт ўтиши билан кучга тўлди. Тугма жангчи, мислсиз бардошли бола! Унинг қалби йўқ! У бир парча муз. Бу бола мен танигандан буён бирданига оғзидан ўнта сўз чиққанини эслолмайман.

— Мен уни биламан, — деди котиб. — Сиз учун у кўп иш қилди.

— Ҳамма машҳур боксчиларимиз кучларини унда синаб кўришган, — деб тасдиқлади Робертс. — Ҳаммасидан у ўрганди. Биламан, уларнинг кўпини савалаш мумкин. Аммо у боксни ёқтирмайди. Бизнинг ишимизни, менимча, у ҳеч қачон ёқтирмаган. Менинг назаримда шундай.

— Кейинги ойларда у турли майда клубларда бокс тушди, — деди Келли.

— Ҳа. Бунга нима мажбур қилганини билмайман. Балки ғайрати ошиб кетгандир? Шу вақт ичида у кўпини дўппослади. Унга кўпроқ пул зарур бўлса керак; кийимига қараганда билинмаса ҳам, анчагина пул ишлаб олди. Ғалати одам! У нима иш қилишини, вақтини қасрда ўтказишини ҳеч ким билмайди. Иш устида бўлганда ҳам, ишни тугатади-ю, дарҳол ғойиб бўлади. Баъзан бутун бир ҳафта кўринмай қолади. Маслаҳатингга қулоқ солмайди. Ким унга менежер бўлса, анча-мунча бойлик орттириб олади, лекин у билан келишолмайсан. Мана кўрарсиз, шартнома тузаётганингизда тушган пулнинг ҳаммасини берасан, деб оёқ тираб туриб олади.

Шу пайт Денни Уорд етиб келди. Унинг кириб келиши ҳам тантанавор эди. У менежер ва тренер ҳамроҳлигида очиқ кўнгиллик ва қувноқликнинг музаффар қуюни каби отилиб кирди. У чапга, ўнга қараб саломлашиб, ҳазил-мутойиба қилар, ҳар кимга табассум билан қарарди. Унинг ўзини тутиши унча самимий бўлмаса-да, ана шундай эди. Уорд ажойиб актёр эди, очиқ кўнгилликни омад ўйинидаги энг яхши усул деб ҳисобларди. Моҳият жиҳатида у етти ўлчаб бир кесадиған, совуққон боксчи, корчалон эди. Қолганлари эса бир ниқоб. Уни билган ёки иши тушган кишилар бу йигитча пул масаласида пихини ёрган, дейишарди. У ҳамма ишларни муҳокама қилишда шаҳсан ўзи қатнашарди, айтишларича, менежер номигагина менежердан бошқа нарса эмасди.

Ривера бошқача одам эди. Унинг томирларида испан қонидан ташқари ҳинди қони ҳам бор эди: у бурчакда қимирламай, индамай ўтирар, фақат кўзлари жовдирар, ҳеч нарсани назардан қочирмасди.

— Мана у қанақа экан! — деди Денни кўзда тугилаётган рақибига синовчан назар ташлаб. — Хайрли тун, қария!

Риверанинг кўзида ғазаб ўти ёнарди, у Денни саломига жавоб ҳам қайтармади. У гринголарни ёмон кўрарди, бунисидан эса қаттиқ нафратланарди.

— Манави бошқа гап! — Денни менежерга ҳазил билан мурожаат қилди. — Нима, мени кар-соқов билан олишади деб ўйлайсизми? — қудги тўхтагандан кейин у яна ҳазил қилди: — Шу сизлар қидириб топганларнинг энг яхшиси бўлса, Лос-Анжелес қашшоқлашиб қолипти. Уни қайси болалар боғчасидан олиб келдиларинг?

— У яхши бола, Денни, менга ишонавер! — Робертс оҳиста гапирди. — Уни сен ўйлаганча уйдалаш осон эмас.

— Бундан ташқари, билетларнинг ярми сотиб қўйилган, — деди Келли ялингансимон. — Роза бўлишингга тўғри келади, Денни. Бундан яхшироғини тополмадик.

Денни Риверага яна менсимай назар солди-да, хўрсинди.

— Аяброқ ишлашга тўғри келади, бўлмаса дарров жони чиқиб кетади.

Робертс пиқиллаб қулди.

— Пастроқ, пастроқ туш, — менежер Деннини огоҳлантирди. — Нотаниш рақибдан ҳамisha панд ёйиш мумкин.

— Майли, майли, бунга ҳисобга оламан, — Денни табассум қилди. — Муҳтарам томошабиннинг фароғати учун олдин уни авайлашга тайёрман. Ун беш раундга нима дейсиз, Келли? Кейин уни нокаут қиламан!

— Келишдик, — деган жавоб эшитилди. — Фақат томошабин бунга чинакам бокс деб ҳисобласин.

— Ундай бўлса ишга ўтайлик. — Денни ичида ҳисоб-китоб қилиб, жим қолди. Худди Карти билан олишгандақа ялпи тушумнинг олтмиш беш фоизи. Лекин уни бошқача тақсимлаймиз. Мен саксон фоизга розиман, — У менежерга ўғирилди. — Тўғри келадими?

У маъқуллаб бош ирғади.

— Сен тушундингми? — Келли Риверадан сўради.

Ривера бош чайқади.

— Унда қулоқ сол, — деди Келли. — Умумий маблағ тушган пулнинг олтмиш беш фоизини ташкил қилади. Сен янгисан, сени ҳеч ким танимайди. Денни билан пулни шундай тақсимлайсизлар: саксон фоизи унга, йигирма фоизи — сенга. Бу адолатли бўлади. Тўғрими, Робертс?

— Мутлақо адолатли, Ривера, — деб тасдиқлади Робертс. — Сен ҳали ном чиқарган эмассан.

— Тушумнинг олтмиш беш фоизи қанча бўлади? — суриштирди Ривера.

— Балки беш минг; балки саккиз мингга борар. — Денни тушунтиришга шошилди. — Шунинг ўртасида бўлади. Сенинг улушингга минг доллардан бир минг олти юз долларгача тўғри келади. Сени мен каби машҳур боксчи дўшбослагани учун бу арзийдиган пул. Бунга нима дейсан?

Шунда Ривера уларни ҳайратга солди.

— Ғолиб ҳаммасини олади, — деди у қатъий.

Орага оғир сукунат чўкди.

— Ана холос! — деди ниҳоят Уорднинг менежери.

Денни бош чайқади.

— Мен бурганинг кўзини кўрганман, — деди у. — Мен судьяга ёки бу ерда ҳозир бўлганларга шубҳа билан қарамайман. Мен букмекерлар ва ҳар қанақа фрибгарликлар ҳақида ҳеч нарса демайман, бунақа воқеалар ҳам бўлиб туради. Фақат бир нарсани айтаяпман: бу шарт менга тўғри келмайди. Мен очиқчасига ўйнайман. Ким билади, балки кўлимни синдириб оларман? Балки бирортаси мени мот қилиб қўяр? — у мағрурлик билан шифтга қаради. Ғолибманми ёки мағлубманми мен саксон фоизини оламан. Сизнинг фикрингиз қандай, мексикалик?

Ривера бош чайқади.

Деннининг жаҳли чиқиб кетди ва у бошқача гапира кетди:

— Майли, мексикалик ит! — Мана энди бошингни уриб ёргим келяпти.

Робертс оҳиста туриб, иккаласининг орасига тушди.

— Ғолиб ҳаммасини олади, — деб такрорлади Ривера қовоғини солиб.

— Сен нега қайсарлик қиляпсан? — деб сўради Денни.

— Мен сизни савалайман.

Денни пальтосини ечмоқчи бўлди. Бу ҳаракат фақат комедия эканлигини унинг менежери биларди. — Пальто нима учундир ечилавермади ва Денни атрофдагиларга илтифот қилиб, ўзини тинчлантиришларига йўл қўйди. Ҳамма унинг тарафида. Ривера ёлғиз қолган эди.

— Кулоқ сол, аҳмоқ, — дея Келли унга фикрини исботлай бошлади. — Сен ўзинг кимсан? Ҳеч ким! Биз биламиз, кейинги вақтда бир неча маҳаллий боксчиларни енгдинг — шу холос. Денни эса — машҳур жангчи. Кейинги олишувда у чемпион номини олиш учун курашади. Томошабинлар сени танишмайди. Лос-Анжелесдан ташқарида сенинг номингни ҳеч ким эшитгани йўқ.

— Эшитмаган бўлса, эшитишади, шу учрашувдан кейин, — деди Ривера елкасини қисиб.

— Наҳотки, сен мендан устун келишингни бир дақиқа тасаввур қилолсанг?

— Денни ўзини тугулмай бақирди.

Ривера бош ирғади.

— Ўзинг ўйлаб кўр, — Келли уни кўндиришга уринди. — Бу сенга қанақа зўр реклама бўлишини ўйлаб кўр!

— Менга пул керак, — деб жавоб берди Ривера.

— Минг йил олишсанг ҳам мени енголмайсан, — деб Денни уни ишонтирмоқчи бўлди.

— Ундай бўлса, нега рози бўлмаяпсиз? — деди Ривера. — Пул ўзи чўнтагингизга тушаётган экан, нега ундан воз кечяпсиз?

— Яхши, мен розиман! — Денни кўққистан қатъийлик билан бақирди. — Сени рингда ўласи қилиб савалайман, миттивой! Ҳали сен мен билан ҳазиллашяпсанми? Шартни ёзинг, Келли. Ғолиб ҳамма пулни олади. Буни газеталарга хабар беринг. Бу ерда гап шахсий адоват устида бораётганлигини ҳам хабар қилинг. Мен бу гўдакка онасини кўрсагиб қўяман!

Котиб Келли энди ёзабошлаганда Денни бирдан уни тўхтатди.

— Тўхта! — у Риверага ўгирилди. — Қачон вазнимизни ўлчаймиз?

— Рингга чиқишдан олдин, — деган жавоб эшитилди.

— Мутлақо ундай эмас, сурбет бола! Агар ғолиб ҳамма пулни оладиган бўлса, вазнимизни эрталаб, соат ўнда ўлчаймиз.

— Шундан кейин ғолиб ҳаммасини оладими? — қайта сўради у.

Денни тасдиқлаб бош ирғади. Масала ҳал бўлган эди. У тўла формага кириб рингга чиқади.

— Вазн шу ерда, соат ўнда ўлчанади, — деб айтиб ёздирди Ривера.

Котиб қўлидаги перо яна қитирлай бошлади.

— Бу ортиқча беш фунт дегани, — Робертс норози оҳангда Риверага тушунтирди. Сен кўп қўйиб беряпсан. Жангни ютқаздинг. Денни буқа каби кучли бўлади. Аҳмоқ экансан! У сени савалаши аниқ. Энди умид қилишга заррача ҳам ўрин қолмади.

Бунга жавобан Ривера унга совуқ, нафратли назар ташлади. У энг яхши деб ҳисоблаган бу грингодан ҳам нафратланарди.

IV

Риверанинг рингда пайдо бўлганини деярли ҳеч ким сезмади. Уни табриклаб бир неча киши қарсак чалди, холос. Томошабинлар унга ишонмасди. У буюк Дэнни гажиб ташлаши учун унинг олдига ташланган кўзичоқ эди. Бундан ташқари томошабинларнинг ҳафсаласи пир бўлди. Улар Дэнни Уорд билан Билл Карти ўртасида қизиқарли жанг бўлишини кутишган эди, буниинг ўрнига боксга энди қадам кўйган мана шу ожиз банданинг жанги билан қаноатланишга тўғри келади. Бу учрашув маъқул тушмагани шундан ҳам маълум эдики, Дэнни тараф бўлиб, агар Дэнни ютқазса, икки, ҳатто уч барабар қилиб тўлашга гаров боғлашарди. Пул кимга тикилган бўлса, томошабиннинг кўнгли ҳам ўшанда бўлади.

Ёш мексикалик ўз бурчагида кутиб ўтирарди. Дақиқалар жуда секин ўтарди. Дэнни кутдириб қўйди. Бу эски найранг, лекин ёш жангчиларга сўзсиз таъсир қиларди. Янги одам юрагидаги ваҳима билан бир ўзи лоқайд томошабинлар ўртасида ўтириб, маънавий хотиржамлигини йўқотиб қўярди. Аммо бу гал синовдан ўтган найранг ҳам ўзини оқламади. Робертс ҳақ бўлиб чиқди: Ривера кўрқиб нималигини билмасди. Боксчилар ичида ўзини кўпроқ тута билган, кўпроқ асабий ва таъсирчан бўлса-да, кўрқув туйғусини билмас эди. Олдиндан мағлубият режалаштириб қўйилган вазият унга таъсир қилмасди. Унинг секундантлари — бу қонли ўйиннинг ифлос чиқиндилари, виждонсиз ва қобилиятсиз гринголар эди. Улар ҳам ўз тарафи мағлубиятга маҳқум деб ҳисоблардилар.

— Энди эҳтиёт бўл! — деб огоҳлантирди уни Спайдер Хэргерти. Спайдер унинг бош секунданти эди. — Узоқроқ бардош беришга ҳаракат қил — Келлининг тавсияси шунақа. Акс ҳолда, бу сохта ўйин деб бутун Лос-Анжелесга жар солишади.

Бу гаплар унинг руҳини кўтармасди. Аммо Ривера ҳеч нарсани сезмасди. У боксдан нафратланарди. Бу лаънати гринголарнинг жирканч ўйини эди. У очликдан ўлар даражага етганлиги учунгина боксни машқ қиладиган снаряд ролидан бошлади. Узининг худди бокс учун яратилганлиги унинг учун аҳамиятсиз эди. Бу ишдан у нафратланарди. Хунтада пайдо бўлгунга қадар Ривера пул учун бокс тушмаганди, кейин эса пул топишнинг осон йўли эканлигини тушунди. Инсон фарзандлари орасида ўзи нафратланадиган касбда омади келганларнинг биринчиси эмасди у.

Бироқ Ривера мулоҳазаларга берилмади. Бу жангда ютиши зарурлигини у аниқ биларди. Бу зални тўлдириб ўтирганлар унинг орқасида қандай кудратли куч турганлигини ҳалларига ҳам келтира олмас эдилар. Дэнни Уорд пул учун, шу пулга сотиб олинадиган енгил ҳаёт учун мушгшлашади. Ривера нима учун курашаётган бўлса, у ринг бурчагида айёр рақибини кутиб ўтирган вақтда ўша нарса унинг миясини қамраб олганди, унинг катта очилган кўзлари олдидан ёрқин ва даҳшатли манзаралар худди ҳақиқатда бўлаётгандек ўтиб турарди.

У Рио-Бланко гидростанциясининг опшоқ деворларини кўряпти. Оч ва ҳолдан тойган олти минг ишчини кўряпти. Ҳар цент учун бутун бир смена ишлаётган етти-саккиз ёшли болаларини кўряпти. Оёқдан қолмаган «мурдалар» — бўёқчи ишчиларнинг қонсиз юзларини кўряпти. Отаси бўёқчилик цехларини ўз жонига қасд қилганлар камераси, дегани ёдида, — унда бир йил ишлаш ўлим деган гап. У кичкина патиони¹ ва кичкина рўзгорнинг ишлари билан ҳамшиша банд бўлса ҳам ўғлини севишга ва эрқалашга вақт топа билган онасини кўриб турипти. Кучли, яғриндор, узун мўйловли, ҳаммани севадиган отасини кўряпти, унинг қалби меҳрга шу қадар сахий эдики, шу меҳрнинг тошиб чиққани онасини ҳам, патионинг бир бурчагида ўйнаётган кичкина мучаго²га ҳам етиб орғарди. Уша кунларда уни Фелипе Ривера деб эмас, балки Фернандес деб чақиршарди: у онаси ва отасининг фамилиясида эди. Исми эса Хуан эди. Кейинчалик исмини ҳам, фамилиясини ҳам ўзгартирди. Фернандес деган фамилия полиция префектлари ва жандармлари учун энг ёмон кўрадиган, нафратли ном эди.

² П а т и о (испанча) — ички ҳовли.

³ М у ч ч а ч о (испанча) — бола.

Кўнгилчан катта Хоакин Фернандес! У Риверанинг кўз олдида тез-тез ўтиб турарди. У вақтда кичкинтой ҳеч нарсани тушунмасди, аммо энди, йигит ўтмишга назар ташлаб ҳаммасини тушунарди. Кичкина босмаҳонада ҳарфлар кассаси ёнида турган ёки ёзув столи ёнида ўтириб, қоғозга туганмас, шошилинч, қийшиқ сатрларни тушираётган отасини яна кўриб тургандек бўларди. Ишчилар худди ёмон ниятли кишилар каби зулмат пардаси остида отаси ҳузурига келиб, узоқ, туганмас суҳбат бошлаган, у мучачо эса ўз бурчагида бедор ётган сирли оқшомларни яна бошидан кечирарди.

Хэгертининг овози унга узоқдан эшитилгандай бўлди:

— Сираям ерга дарров ётиб олма. Кўрсатма шунақа. Пулинг учун калтак еявер!

Ун дақиқа ўтди. Ривера ҳалиям бурчақда ўтирипти. Дэнни келгани йўқ; чамаси, ишлатаётган найранги кучлироқ таъсир қилишини хоҳлаяпти.

Риверанинг хаёлидан бошқа манзаралар ўта бошлади. Иш ташлаш, тўғрироғи — Локаут, чунки Рио-Бланко ишчилари Пуэблодаги иш ташлаган биродарларига ёрдам бераётган эдилар. Очлик, резавор, илдиз ва ўт териб келиш учун тоққа чиқишлар — улар шу резавор ва илдизлар билан тирикчилик қилишиб, қорин оғриғидан азоб тортишарди. Сўнгра эса даҳшат: компания дўкони олдидаги сайхон: минглаб оч ишчилар, генерал Росальо Мартинес ва Порфирио Диаснинг аскарлари; ажал сочаётган милтиқлар... Ўқ овози ҳеч қачон тинмайдигандек, ишчилар гуноҳларини қонлари билан абадий ювадигандек эди. Уша тун-чи! Вера-Крусга, акулаларга ем қилиш учун жўнатилаётган арава-арава мурдалар. Ҳозир у яна шу даҳшатли тўдалар орасида эмақлаб, отасини, онасини қидирипти, тилка-пора қилинган ота-онасини топади. Айниқса, онаси кўпроқ эсда қолган: унинг фақат боши кўринади, танаси мурдалар остида қолган. Порфирио Диас аскарларининг милтиқлари яна сайрайди, бола яна энгашиб, таъқиб қилинаётган тоғ қашқари каби нари эмақлади.

Унинг қулоғига денгиз шовқинини эслатувчи ўкириш эшитилди ва у тренерлари ва секундантлари ҳамроҳлигида зал ўртасидан келаётган Дэнни Уордни кўрди. Томошабинлар ўз қаҳрамонларини ва сўзсиз бўлажак голибни табриқлаб, жон-жаҳдлари билан бақирардилар. Ҳамманинг оғзида унинг номи. Ҳамма унга тарафдор. Дэнни чаққонлик билан арқон остидан ўтиб, рингда пайдо бўлганда ҳатто Ривера секундантларининг ҳам юзлари ёришди. Унинг юзида табассум порляяпти. Дэнни кулганда унинг ҳамма жойи, ҳатто кўзининг бурчақлари ҳам, кўз қорачиғигача куларди. Дунё бунақа очиқ боксчини кўрмаган эди. Унинг юзи реклама бўлиб, яхши кайфият, самимий қувонч намунаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. У ҳаммани танирди. У ҳазиллашар, кулар, рингда туриб, дўстларига салом йўлларди. Узоқроқда ўтирганлиги учун қойил бўлганлигини билдира олмаганлар «О, о, Дэнни!» деб бақирарди. Қарсақлар камиди беш дақиқа давом этди.

Риверага ҳеч ким эътибор қилмасди. Гўё у йўқдек эди. Унинг устига Спайдер Хэгертининг шишинқираган башараси энгашди.

— Дарров таслим бўлма, — деб огоҳлантирди Спайдер. — Кўрсатма ёдингга бўлсин. Жонинг борича чидаб бер. Ётиб олма. Агар ерга йиқилиб, турмасанг, бизга кийим ечадиган хонада сени савалаш буюрилган. Тушунарлими? Муштанасан-вассалом!

Залда яна қарсақлар янгради: Дэнни рақиби томонга юрган эди. У энгашиб, икки қўллаб унинг ўнг қўлини ушлади-да, самимий сўрашди. Дэннининг кулиб турган башараси Риверанинг юзига яқин келди. Бу чинакам спортча биродарликни кўриб, оломон гувиллади: у рақиби билан худди биродаридек учрашяпти. Дэннининг лаблари қимирларди, оломон буни эшитилмаётган яхши тилак сўзлари деб яна қойил бўлиб бақирди. Шивирлаб айтилган гапни фақат Ривера эшитди.

— Сени қараб тур, мексикалик каламуш, — деб шивирлади. Дэнни кулиб туриб, — ҳозир жонингни суғуриб оламан!

Ривера қимирламади. Ўрнидан ҳам турмади. Унинг бутун нафрати назарига йигилди.

— Тур ўрнингдан, ит! — деб бақирди кимдир ўтирган жойида.

Оломон унинг ўзини спортчиларга зид тутаётганини қоралаб, ҳуштак чала бошлади, аммо у қимирламай ўтираверди. Дэнни орқага қайтганда, унинг шаънига яна қарсақлар янгради.

Дэнни ечиниши биланоқ қойиллик оҳ-воҳлари бошланди. Унинг қомати келишган: унда саломатлик ва куч бўртиб турарди. Териси аёлларники каби оқ ва силлиқ. Унда гўзаллик, эпчиллик ва қудрат мужассам. Буни у кўп жангларда кўрсатган. Ҳамма спорт журналларида унинг суратини кўриш мумкин эди.

Спайдер Хэгерти Риверага свитерини бошидан чиқариб ечишга ёрдамлашган пайтда зал инграб юборгандек бўлди. Қорамтир тери уни янада озгин кўрсатарди. Унинг ҳам мушаклари бор, лекин рақибиники каби бўртиб тургани йўқ. Бироқ оломон унинг кўкраги кенглигини кўра олмасди. Мушакларининг ҳар бир хужайраси қандай жавоб қилишини билолмас эди, Риверанинг чарчаш нималигини билмайдиган одамлигини, асаб тизимларининг пухталигини, бу тизим унинг танасини ажойиб жанговар механизмга айлантирганини ҳам оломон билолмас эди. Томошабинлар танаси ўсмирларга хос бўлган, териси бугдойранг ўн саккиз яшар йигитнигина кўриб турарди. Дэнни эса бошқа гап! Дэнни йигирма тўрт ёшда, унинг танаси — эркак кишининг танаси. Иккаласи ринг ўртасида судьянинг сўнгги кўрсатмаларини тинглаб, ёнма-ён турганда бу тафовут яққол кўзга ташланди.

Ривера Робертс бевосита репортёрлар орқасида ўтирганини кўрди. У одатдагидан ҳам кўпроқ маст бўлиб, нутқи ҳам шунга яраша салмоқлироқ эди.

— Бўш келма, Ривера, — деди у салмоқлаб чўзиб — Эсингда бўлсин — бу сени уриб ўлдирмайди. Биринчи хужумдан кўрқмасанг ҳам бўлади. Ҳимоя қил: сўнгра клинчга ўт. У сени унчалик мажақ қилмайди. Ўзингни машқ залида деб тасаввур қил.

Ривера унинг гапларини эшитганини ҳам сездирмади.

— Хў, тунд шайтонча! — деб тўнғиллади Робертс ёнидаги одамга қараб. — Қандай бўлса, шундайлигича қолди.

Бироқ энди Ривера одатдаги, нафрат тўла назар билан олдинга қарамасди. Унга сон-саноксиз милтик қаторлари кўринар, кўзини қамаштирарди. Залда, энг юқорида, бир долларлик жойда ўтирганларгача ҳамманинг юзи милтиққа айланди. У олдида Мексика чегарасини, унумсиз, қуёш куйдирган чегарани кўриб турарди, қуролга ташна угада кийинган оломон шу чегара бўйлаб борарди.

Ўрнидан туриб, ўз бурчагида кута бошлади. Унинг секундантлари арқон остидан ўтиб, брезент стулни ҳам олиб кетишга улгуришди. Рингнинг рўпарасидаги бурчакда Дэнни унга тикилиб турарди. Занг чалинди ва жанг бошланди. Томошабинлар зални бошига кўтарди. Жангнинг шундай шиддат билан бошланганини томошабин ҳеч қачон кўрмаган эди. Газеталар тўғри ёзган: бу ерда хусусий қаслашиш ҳам бор, Дэнни рақибни ўртасидаги масофанинг тўртдан уч қисмини бир сакраб босиб ўтди, унинг юзига мексикалик болани ражиб ташлаш нияти ёзиб қўйилгандек эди. У бола устига бир эмас, икки эмас: ўн эмас, бўрон каби яксон қилуви зарбаларни қуюндай ёғдирди. Ривера ғойиб бўлди. У ажойиб маҳорат эгаси, ҳар қандай бурчакдан, ҳар қандай мавқеда туриб ёғдираётган мушт зарбалари тагида қўмилиб кетган эди. У қисиб қўйилган, арқонга улоқтириб ташланган эди; судья жангчиларни ажратди, лекин Ривера шу лаҳза яна улоқтириб ташланди.

Буни ҳеч ким бокс жанги деб атай олмайди. Бу савалашнинг ўзи. Бокс мусобақалари томошабинларидан ташқари ҳар қандай томошабин буни кўриб дастлабки дақиқадаёқ бўғилиб кетган бўларди. Дэнни, сўзсиз, нимага қодир эканлигини намоён қилди ва буни қойил-мақом қилиб кўрсатди. Томошабинларнинг мусобақа қандай тугашига ишончи ҳамда севимли боксчисига садоқати шунчалик мустаҳкам эдики, улар мексикалик ҳамон оёқда турганини сезмай қолдилар. Улар Риверани унутиб қўйган эдилар. Дэннининг ваҳшиёна ҳужуми уни шунчалик босиб кетдики, томошабинга у элас-элас кўринарди. Бир дақиқа, иккинчиси ўтди. Жангчилар ажралган вақтда томошабин мексикаликка назар ташлай олди. Унинг лаби ёрилган, бурнидан қон оқарди. У бурилиб, клинчга кирганда унинг орқасида қонли чизиклар — арқон излари аниқ кўринди.

Аммо унинг кўкраги ҳаяжонланмай, бир текис нафас олаётганини, кўзлари эса одатдагидек совуқ олов билан ёнаётганини томошабин сезмади. Чемпионлик унвони учун ҳаддан кўп даъвогарлар бундай яксон қилувчи зарбаларни унда машқ қилган эдилар. У бунақа зарбаларни ҳар галгисига ярим доллар ёки бир ҳафтага ўн беш доллар эвазига бардош беришга ўрганиб қолганди. Бу оғир мактаб эди, аммо у фойда келтирган мактаб эди.

Сўнгра мислсиз нарса юз берди. Хилма-хил зарбалар бўрони бирдан тинди. Ривера рингда ёлғиз ўзи турарди. Дэнни, даҳшатли Дэнни чалқанча ётарди! У гандиракламади, оҳиста, аста-секин ерга чўзилмади, бирланига шалолаб тушди. Ривера чап муштининг ён томондан берган калта зарбаси уни ажал каби бирдан кулатди. Судья Риверани четга итариб, қулаган гладиатор устида лаҳзаларни санай бошлади.

Аста ҳушига кела бошлагач, Дэннининг танасига жон кирди. Бокс мусобақасларининг доимий ишқибозлари яхши нокаутни ҳайқириқ билан табриклар кутиб оладиган одатлари бор. Аммо ҳозир улар жим ўтиришарди. Ҳаммаси кутилмаганда тўсатдан юз берди. Зал хавотирли сукунат билан лаҳзалар саналашига кулоқ соларди, бирдан Робертснинг тантанали овози жимликни бузди:

— Айтгандим-ку, сизларга, иккала қўли билан ҳам зарб бера олади, деб.

Бешинчи лаҳзада Дэнни юз тубан ўтирилди, судья еттигача санаганда, тўққиз деганда, ўн демасдан олдин оёққа туришга тайёр бўлиб, бир тиззасига чўккалаб дам олаётган эди.

Ўн деганда Дэннининг тиззаси ерга тегиб турган бўлса, уни мағлуб бўлган, ўйиндан чиққан деб ҳисоблашади. Тизза ердан кўтарилаётган пайтда у «оёққа турган» ҳисобланади ва шу дақиқада Ривера уни яна кулатишга ҳақли бўлади. Ривера таваккал қилишни хоҳламасди. Дэннининг тиззаси ердан кўтарилиши биланоқ зарб уришга тайёр бўлиб турди. У рақибини айланиб ўтди, аммо судья уларнинг ўртасига туриб олди ва у секундларни жуда секин санаётганини Ривера билиб турарди. Гринголарнинг ҳаммаси, ҳатто судья ҳам унга қарши эди.

Тўққиз деганда судья Риверани шартга итариб юборди. Бу нотўғри эди, аммо шу вақт ичида Дэнни ўрнидан туришга улгурди, унинг лабларида яна табассум пайдо бўлди. Деярли икки букчайиб, қўллари билан юзи ва қорнини ҳимоя қилиб, эпчиллик билан клинчга кирди. Қойдага мувофиқ судья уни тўхтатиши керак эди, лекин бундай қилмади. Дэнни бундан фойдаланиб, рақибига росмана осилиб олиб нафасини ростлай бошлади. Раунднинг сўнгги дақиқаси ўтиб борарди. Агар у охиригача бардош беролса, ўзига келиши учун бутун бир дақиқа вақтга эга бўлади. У бардош берди, аҳволи ночор бўлишига қарамай, лабидан табассум аримасди.

— Қаранглар, куляпти! — деб қичқирди кимдир ва томошабинлар енгил нафас олишди.

Секундантлар кучларини аямай, уни елпиб-артиб туришганда Дэнни тренерига:

— Бу мексикаликнинг зарбаси қанақалигини худо билмаса, бандаси билмайди, — деди.

Иккинчи ва учинчи раундлар мужмалроқ ўтди. Дэнни, муғомбир ва тажрибали ринг қироли вақтдан ютиш ва биринчи раунддаги даҳшатли зарбдан ўзига келиш учун фақат ҳаракат қилар, ҳимоядан нарига ўтмас эди. Тўртинчи раундда у яна формага кирди. У ўзини йўқотиб қўйган, ларзага келган бўлса-да, баланидаги, руҳиятидаги куч туфайли ўзига келиб олди. Рост, энди у шиддатли тактикасини ишлатмай қўйди. Мексикалик мислсиз қаршилик кўрсатарди. Энди бутун тажрибасини ишга сола бошлади. Бу буюк маҳорат эгаси, эпчил ва абжир жангчи рақибига ҳал қилувчи зарб уришга қодир бўлмай, уни узлуксиз ҳолсизлантиришга киришди. Риверанинг ҳар бир зарбасига у учта зарба билан жавоб берар, лекин бу билан рақибини нокаутга яқинлаштирмас, балки ундан ўч оларди. Хавф ана шу зарбаларнинг йиғиндисиди эди. Ҳар икки қўли билан ёндан қисқа зарба беришга қодир бу болага нисбатан Дэнни ўзини ҳурмат ва эҳтиёткорлик билан тутди.

Ривера ҳимояда рақибини таҳликага солган чап қўли билан зарбани қайтаришда фойдаланди. Дэннининг бурни ва лаби учун фалокатли бу усулни

кетма-кет ишга солди. Аммо Дэннининг усуллари ғоят хилма-хил эди. Шунинг учун ҳам уни чемпион бўлади, деб тахмин қилишарди. У йўл-йўлакай жанг услубини ўзгартира оларди. Энди у яқиндан жанг қилишга ўтди, бу услубда у жуда даҳшатли эди, бу рақибнинг қақшатғич қарши зарбасидан кутулиб қолишга имкон берди. Бирин-кетин бир нечта марта ажойиб апперкот билан томошабин олқишларига сазовор бўлди, бу апперкот мексикаликни кўтариб, ерга қулатарди. Ривера бир тиззасида чўккалаганча дам олар, унга келганда судья лаҳзаларни жуда тез санаётганини ҳам биларди.

Еттинчи раундда Дэнни ҳақиқий иблисона апперкотни қўллади, лекин Ривера қалқиди, холос. Шу заҳоти, ўзига келишига йўл бермай, Дэнни рақибига иккинчи даҳшатли зарба бериб, уни арқонга улоқтириб юборди. Ривера пастда ўтирган репортёрлар устига шалоплаб тушди ва улар итариб, уни платформа четига чиқариб қўйишди. Судья шошилиб секундларни санаётганда у бир тиззасига чўккаланганча дам олди. Арқоннинг нариги томонида душмани кутиб турарди. Судья аралашини ёки Дэннини итариб юборишни хаёлига ҳам келтирмасди. Томошабинлар ҳаяжони ошган эди.

Бирдан бақирик эшитилди:

— Дэнни, уни ўлдир!

Худди бўрилар галаси каби юзлаб овозлар бу қичқирикни такрорлади.

Дэнни қўлидан келган ҳамма ишни қилди, аммо Ривера тўққиз деганда эмас, балки саккиз деганда тўсатдан арқон остидан ўтди-да, клинчга кирди. Судья яна Риверани Дэнни ура оладиган жойга олиб боришга, севимли боксчисига ғаразли судья яратиб бериши мумкин бўлган афзалликни беришга уринди

Аммо Ривера ҳамон бўш келмади ва миясидаги туман тарқалди. Ҳаммаси тушунарли. Бу лаънати гринголарнинг ҳаммаси виждонсиз. Таниш манзаралар — саҳродаги темир йўл излари, жандармлар ва америка полисменлари, турма ва полиция қамоқлари; сув минораси олдидаги дайдилар — Рио-Бланко ва иш ташлашдан кейинги ҳамма даҳшатли ва аччиқ саргузангилари кўз олдида ўтди. Мамлакат бўйлаб одимлаётган улуғ қизил инқилобни шон-шухрат ёдусида ярқираб турганини кўрди. Милтиқлар! Мана улар, олдида! Нафратга лойиқ ҳар бир башара — милтиқ. Шу милтиқ учун жанг қилади. Унинг ўзи ҳам милтиқ. Унинг ўзи — инқилоб! У бутун Мексика учун жанг қилипти.

Риверанинг ўзини тутиши томошабинлар гашини келтира бошлади. Нега у ўзига аталган калтақдан бўйин товляпти? Ахир у барибир мағлуб бўлади, шундай экан, чўзиб нима қилади? Жуда камдан-кам одамгина Риверага омад тиларди, шунақалар ҳам бор эди. Ҳар қандай мусобақада номаълум отга тикадиган одамлар оз эмас. Улар Ривера ғалаба қилишига деярли ишонмасалар ҳам ўн долларга қарши бир доллар, уч долларга қарши бир доллар ҳисобига мексикаликка тиккан эдилар. Тўғри, уларнинг кўпчилиги Ривера неча раундга дош бериши ҳақида гаров боғлашган. У олтинчи ёки еттинчи раундгача бардош беролмайди деб жуда катта пулдан гаров боғлашган. Бу гаровни ютганлар, таввақалли ишлари тутагандан сўнг хурсанд бўлганларидан энди Дэннига қарсак чалишарди.

Ривера мағлуб бўлишни хоҳламасди. Саккизинчи раундда рақибни апперкотни такрорлашга беҳуда уринди. Тўққизинчи раундда Ривера томошабинларни яна ажаблантирди. Клинч вақтида енгил ва тез ҳаракат билан рақибдан узоклашди ва ўнг қўли икки тана ўртасидаги тор ораликқа урилди. Дэнни йиқилди, унинг умиди халоскор санокда эди. Оломон миқ эғолмай қолди. Дэнни ўз усулининг қурбони бўлган эди. Ўнг қўл билан бериладиган машҳур апперкот ўзига гурзи бўлиб тушди. «Тўққиз» деганда у ўрнидан турганида Ривера унга ташланишни лозим топмади. Вазият аксинча бўлиб, Ривера ўрнидан туриши керак бўлганда судья орага аралашмай қараб турарди, ҳозир эса, Дэнни тураётганда судья олишувни тўхтатишга тайёр турган эди.

Ўнинчи раундда Ривера икки марта апперкот ишлатди, яъни «ўнг қўл билан пастдан» рақибнинг белидан жағи томон зарба урди. Дэнни кутулиб кетди. Унинг юзидан ҳамон табассум аримасди, лекин у шиддатли усулларини қўллай бошлади. Куюндай ёпирилишига қарамай Риверани сафдан чиқара олмади. Ривера эса ана шу кетма-кет тўхтовсиз тушаётган зарбалар орасида Дэннини уч марта

ерга кулатишга муваффақ бўлди. Энди Дэнни ўзига келиши учун кўпроқ вақт кетарди ва ўн биринчи раундда аҳволи жиддийлашди. Аммо шу дақиқадан бошлаб ўн тўртинчи раундгача кучини авайлаб сарфлаган ҳолда боксдаги бутун маҳорати ва ҳисдатларини намойиш қилди. Бундан ташқари тажрибали боксчиларгина биладиган жирканч усулларни ҳам ишлата бошлади. У ҳамма найрангларни, муғомбирона усулларини ишга солиб кўрди: гўё тасодифан бўлгандек тирсаги билан рақибни қўлқопини биқинига қисар, клинча кираётиб, нафас олдирмай, оғзини беркитиб олар; ёрилган, аммо кулиб турган лаблари билан Риверанинг қулоғига чидаб бўлмайдиган ва ифлос ҳақоратларни шивирларди. Ҳамма Дэннининг ниятини билса-да, судьядан тортиб томошабинларгача Дэнни тарафини оларди.

Кутилмаган қайсарликка дуч келиб, энди у битта ҳал қилувчи зарбага умид боғларди. Ана шу ягона имкониятни қўлга қаритиш — бутун кучини тўплаб зарба бериш ва шу билан ташаббусни рақибидан тортиб олиш учун юзини очиб берар, найранг ишлатар ва ўзини олиб қочарди. Ундан олдин машҳур бир боксчи қилганидек, бирданига ўнг ва сўл томондан, қаншарига ва жағига баравар зарба бериши керак. Дэнни шундай қила олади, чунки ҳали у оёқда турар экан, қўлларида албатта куч бўлади.

Раундлар орасидаги танаффус вақтида секундантлар Ривера тўғрисида унча гамхўрлик қилишмасди. Улар Риверанинг бўғилиб бораётган ўпкасига ҳаво етказиб бермай, сочиқни номига елпиб туришарди. Спайдер, Хэгерти жонжаҳди билан қулоғига шивирларди, маслаҳат берарди, лекин Ривера бу маслаҳатга амал қилиб бўлмаслигини биларди. Ҳамма унга қарши эди. Атрофини сотқинлар қуршаб олган. Ун тўртинчи раундда у Дэннини яна ерга ағларди, ўзи эса судья лаҳзаларини санаётганда қўлларини осилтириб дам олди. Рўпарадаги бурчакдан шубҳали шивирлашлар эшитилди. Майкл Келли Робертснинг олдига бориб, энгашиб, ниманидир шивирлаганини Ривера кўрди. Риверанинг қулоғи ёввойи мушукникидан қолишмасди ва суҳбатнинг баъзи сўзларини эшитди. Аммо у кўпроқ эшитгиси келди ва рақибни ўрнидан туриши билан у нақ арқон ёнида у билан олишадиган қилиб ҳаракат қилди.

— Шундай қилишга тўғри келади! — у Майкл Келлининг овозини эшитди. Робертс маъқуллаб бош иради. — Дэнни галаба қилиши керак... бўлмаса жуда кўп пулдан маҳрум бўламан... бу ишга кўп пул сарфлаганман. У ўн бешинчи раундга ҳам бардош берса, мен тамом бўламан... Бола сизнинг гапингизга киради. Нимадир қилиш керак.

Шу дақиқадан бошлаб ҳеч қандай манзара кўзи олдидан ўтмади, чалғитмади. Улар муғомбирлик қилишяпти! У яна Дэннини кулатди ва қўлларини осилтириб дам ола бошлади. Робертс ўрнидан турди.

— Тайёр бўлди, — деди у. — Бурчагингга бор.

У машқ вақтида Риверага буюргандек, буйруқ оҳангида гапирди. Аммо Ривера Дэнни қачон ўрнидан туришини кутиб, Робертсга нафрат билан қараб кўйди. Шундан кейинги бир дақиқалик танаффусда Келли Риверанинг бурчагига ўтди.

— Бу қилиқларингни қўй, жин урсин сени! — деб шивирлади у. — Ёт, Ривера. Гапимга кир, мен келажагингни йўлга қўяман. Келаси гал Дэннини савалашингга йўл қўйиб бераман. Аммо бугун сен йиқилишинг керак!

У назари билан эшитганини билдирди, лекин рози бўлган ёки рад этгани ҳақида ишора қилмади.

— Нега жим турибсан? — Келли жаҳл билан сўради.

— Бирибир сен ютказасан, — Спайдер Хэгерти оловга пуфлади. — Судья галабани сенга бермайди. Келлининг гапига кириб, ётиб ол.

— Ёт, бола, — деб қистади Келли, — шундай қилсанг сени чемпион қиламан. Ривера жавоб бермади.

— Чин сўзим, чемпион қиламан! Ҳозир эса менга ёрдам бер.

Ривера учун занг ваҳимали жаранглади. Оломон ҳеч нарсани сезмади. Унинг ўзи ҳам хавф нимада эканлигини билмасди, фақат хавф-хатар яқинлашиб келаётганинигина биларди. Дэнни яна олдингидек ўзига ишона бошлагандек эди. Бу Риверани чўчитди. Унга қандайдир макр тайёрлашмоқда эди. Дэнни унга ташланди, аммо Ривера қаққонлик билан ўзини четга олди. Унинг рақибни

клинчга киришга ошиқарди. Чамаси улар ўйлаган макр учун клинч зарур. Ривера чекинар, ўзини олиб қочар эди, аммо барибир клинчдан ҳам макрдан ҳам қочиб қутулолмаслигини биларди. Шу сабабли ночор вақтдан ютинга қарор қилди. Дэнни биринчи ташлангандаёқ у билан олишишга тайёрдек турди. Лекин олишиш ўрнига уларнинг баданлари бир-бирига тегай деганда Ривера ўзини орқага ташлади. Худди шу лаҳзада Дэнни бурчагидан «Ҳаром ўйин» деб бақирди. Ривера уларни аҳмоқ қилган эди. Судья иккиланиб тўхтаб қолди. Лабларидан учишга тайёр турган сўзлар айтилмай қолди, чунки галеркадан бир боланинг ўткир овози янгради:

— Уринсиз ваҳима!

Дэнни овозини чиқариб Риверани сўқди-да, унга ташланди. Ривера чекина бошлади. Хаёлан рақибни баданига урмасликка аҳд қилди. Тўғри, бунда галабага имкониятнинг ярми пучга чиқади, аммо у фирибгарликка дуч келмаслик учун узоқ масофадан урибгина галаба қила олишини биларди. Энди барибир, арзимас нарсдан ҳам қийиқ топиб ҳалол жанг қилмасликда айблашади. Дэнни ҳозирок ҳар қандай эҳтиёткорликни йиғиштириб қўйди. У яқин келиб олишишга ботинмаган болани икки раунд пайдарпай шафқатсиз дўппослади.

Ривера зарба кетидан зарбага учрар, ҳалокатли клинчдан қочиб, ўнлаб зарба ерди. Дэннининг ана шу ажойиб хужуми вақтида оломон ўрнидан туриб кетди. Ҳамма ақлдан озгандек эди. Ҳеч ким ҳеч нарсани тушунмасди. Улар фақат бир нарсани — сеvimли боксчилари галаба қилаётганини кўрарди.

— Жангдан қочма! — Риверага кутуриб бақирди. — Кўрқок! Башарангни кўрсат, итвачча! Башарангни оч! Дэнни, уни ўлдир! Сен ҳақсан!

Бутун залда фақат Риверагина хотиржам эди. Эҳтирос ва қон жиҳатидан қараганда у энг қизиққон, ҳаммадан эҳтиросли, аммо у шу қадар катта галаёнларда чиниққанки, оломоннинг денгиз тўлқини каби тобора кўтарилиб бораётган жўшқин эҳтироси унга кечки салқин шабада каби таъсир қилмасди.

Ун еттинчи раундда Дэнни ўз режасини амалга оширди. Унинг зарби оғирлигида Ривера будкачайиб қолди. Унинг қўллари ҳолсиз осилиб тушди. У гандирақлаб чекинди. Боланинг қисмати энди унинг қўлида эди. Аммо Ривера бу ҳолга тушиб, унинг хушёрлигини сўндирди ва ўзи жағига қақшатғич зарб урди. Дэнни кулаб тушди. Уч марта туришга уриниб кўрди ва Ривера зарбасини уч марта такрорлади. Ҳеч қандай судья бу зарбани нотўғри деб ҳисоблай олмасди.

— Билл, Билл! — дея Келли судьяга ялинди.

— Мен нима қила оламан? — деб жавоб берди судья ҳам ўша оҳангда. — Ёпштиради қола йўқ.

Саваланган, лекин қатъиятли Дэнни ҳар гал яна ўрнидан турарди. Дэннининг секундантлари мағлублигини тан олдилари келмай, аввалгидек сочикни тайёрлаб ушлаб туришарди, лекин Келли ва ринг яқинида ўтирган бошқалар бу калтаклашни тўхтатиш учун полицияни чақира бошладилар. Ривера семиз полисмен арқон остидан зўрга ўтганини кўрди. Бу нимаси экан? Бу гринголарнинг фриблари мунча хилма-хил! Дэнни маст одам каби ўрнидан туриб, унинг олдида гангиб турарди. У сўнгги зарба туширган лаҳзада полисмен билан судья унга барабар етиб келишди. Энди жангни тўхтатишга эҳтиёж йўқ эди: Дэнни ортқ ўрнидан турмади.

— Сана! — Ривера хириллаб бақирди.

Судья ўнгача санаб бўлгандан кейин секундантлар Дэннини кўтариб, бурчакка олиб боришди.

— Галаба кимники? — сўради Ривера.

Судья ўзи хоҳламаган ҳолда унинг қўлқопли қўлини ушлади ва баланд кўтарди.

Риверани ҳеч ким табрикламади. У ёлғиз ўз бурчагига борди, секундантлари унга ҳатто стул қўйишмади. У арқонга суянди ва нафрат билан секундантларга қаради, сўнгра нарига, ундан нарига назар ташлади ва ўн минг грингони кўрди. Унинг тиззаси қалтирарди, у ҳолсизликдан пиқилларди. Унинг кўз олдида нафратга лойиқ кишиларнинг юзи сузиб ўтар, тебранарди. Бирдан ёдига тушди: булар милтиқлар! Милтиқлар энди уники! Инқилоб давом этади!

ИЗОҲЛАР

Хунта (*испанча*) — кўмита, ижтимоий-сиёсий ташкилот.

Диас Порфири (1830-1915) — Мексикада узоқ йиллар ҳукмронлик қилган диктатор. Диаснинг қонли диктатурасини 1911 йилги Мексика инқилоби тугатган.

Лос-Анжелес билан Қуйи Калифорния ўртасидаги алоқа-Мексикалик муҳожирлар — Диас диктатурасининг душманлари АҚШ ҳудудида бошпана топишга уринганлар.

Мексиканинг Қуйи Калифорния штатига яқин жойлашган Лос-Анжелес шаҳри Мексика ватанпарвар ташкилотларининг марказига айланади. Инқилобчиларнинг яширин йўллари Қуйи Калифорния штати орқали ўтарди.

Пеонлар — Мексикадаги қишлоқ хўжалик ишчилари, асосан ҳиндилар.

«Жаҳон саноат ишчилари» — Америка ишчилар синфининг 1905 йилда тузилган касаба уюшмаси ташкилоти. У мамлакат ижтимоий ҳаётида катта ўрин тутган.

Букмекер — спорт мусобақаларида, бу ўринда боксда чакқовчилик қилувчи шахс. Букмекер томошабинлар гаровга тиккан пулни тўплайди ва ёзиб боради.

Патио (*испанча*) — ички ҳовли

Мучачо (*испанча*) — ўғил бола.

Менежер — профессионал спортчиларнинг мусобақасини ташкил этиш, шартлашиш билан шуғулланувчи шахслар. Спорт корчалонлари.

Вера Крус — Мексикадаги шаҳар ва порт. Диаснинг рақибларини Вера Крусдаги турмада отиб ташлашарди.

Клинчга кириш — боксда рақибнинг бир кўлини ёки иккала кўлини қисиб оладиган ҳолат. Икки томонлама клинч ҳам бўлиши мумкин.

Апперкот — қуйидан юқорига қараб бериладиган зарба.

Русчадан
Ҳайдар ИБРОҲИМОВ
таржимаси

ХОМЕР

Одиссея

Достон

ТЎҚҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

- Д**еди. Унга тангримонанд шоҳ Одиссей жавоб айлади:
 «Шоҳ Алкиной, Феакия мардларининг соҳиби марди,
 Хуш овози илоҳ сасин эслатувчи бу хонандангнинг
 Кўшигини жонкулоқ-ла тингламоқлик мароқли менга.
 5. Вақтичоғлик қамраб олмиш сенинг бутун салтанатингни;
 Ҳамма ерда раиятинг ҳофизларнинг ҳонишин тинглаб
 Айш сурмоқда; бу ерда ҳам меҳмонларинг ноз-неъмат тўла
 Дастурхонлар теграсида савлат тўкиб базм қурмоқда;
 10. Қуйилмоқда лим-лим жомдан қадаҳларга ҳузурбахш шароб —
 Ки қалбларни мунаввар ва хуш этгувчи бундайин комил,
 Ҳаловатли, тотли ҳаёт йўқдир асло бутун жаҳонда»
 Ва лекин сен юрагимни ўртаб ётган талх изтироблар
 Тўғрисида эшитмоқни истайдурсен. Айт, аввал нени,
 Сўнгра нени, энг охири — яна нени сўзлаб берайин?
 15. Кўп азоблар солди осмон тангрилари менинг бошимга.
 Хўп, бўлмаса, исмим айтай, кимлигимни билгил даставвал
 Битмасидан ҳали менинг ушбу ёруғ жаҳонда куним
 Ватанимдан олис юртда сенга азиз меҳмонлигимда:
 Одиссейман, Лаэрт ўғли, ажаб қошифкароматлигим

Русчадан
 Қодир
 МИРМУҲАМЕДОВ
 таржимаси

Бугун биз муҳтарам журналхонларга буюк Хомернинг "Одиссея" достонидан яна бир қўшиқ (тўққизинчи қўшиқ)ни тавсия қилмоқдамиз.

Шунга кўра, биз бу қўшиққача бўлган воқеалар сирасини журналхоналарга мухтасар баён қилиб ўтишни жоиз кўрдик. Қарийб ўн йил давом этган Троя уруши (бу уруш Хомернинг "Илиада" достонида мукамал таърифланган) тугаб, ниҳоят омон қолган қаҳрамонлар эл-юртларига қайтадилар. Одиссей ҳам, улар қатори, ўз сарбозлари билан кемаларда ота юрти Итакага равона бўлади. Ва лекин бу сафар чоғида у жуда кўп оғир фалокатлар, машъум хавф-хатарларга учрайди. Унинг жамики ҳамроҳлари нобуд бўлади, ёвуз тақдир уларнинг биронтасига ҳам шафқат қилмайди. Одиссей узок вақт давом этган дарбадарликдан сўнг Огигия оролига, санама Калипсо ҳузурига бориб қолади. Бу қудратли афсунгар аёл ихтиёрида у етти йил азоб чекади. Ниҳоят, асоратнинг сакқизинчи йили бошланади. Қаҳрамонимиз ўз ватани Итакани, хотини Пенелопа билан ўғли Телемахни интизорлик билан қўмсайди, аммо Калипсо уни ҳануз қўйиб юбормас эди. Ниҳоят, Олимпдаги тангрилар Одиссейга шафқат қилдилар. Худолар анжуманида олий тангри Зевс ўз қизи Афи-

20. Ҳам антиқа найрангларим бутун элга бўлган овоза.
Порлоқ орол Итакадир ота юртим; ул заминдаги
Чўққилари қуюқ ўрмон Нерон тоғи кўзга ташланур
Денгизнинг ҳар тарафидан; чор атрофда яна бир талай
Бизга яқин қўшни бўлган ороллар бор: Зам ва Дулихий,
25. Ўрмонга бой Закинф яна; Итака энг чекка мағрибда
(Кўп ороллар кумуш Эос¹ ва Ҳелиос балқиб чиқувчи
Машриқ ёқда); ери тошлоқ бўлса ҳамки, йигит-қизлари
Забардастдир; Итакадек азиз ер йўқ менга дунёда.
Маъбудалар маъбудаси ҳур Калипсо мени ўзига
30. Эр қилмоқ-чун чўнг ғорида бир неча йил асраб ўтирди.
Мўъжаз Эя оролининг ҳоқимаси Цирцея эса,
Шавҳарим бўл, дея зўрлаб ҳеч қўймади ҳоли-жонимга;
Вале сохта хушомадлар қалбимни ром этолмадилар;
Ки биз учун бу дунёда ота юртдан, яқин хешлардан
35. Азизроқ ҳеч нарса йўқдир, гарчи узоқ бегона юртда
Муҳташам, бой кошонада ишрат қилиб ўтирсамиз ҳам.
Вале гар сен Троядан қайтаётган чоғимизда Зевс
Бошимизга не савдолар солганини билмоқ истасанг,
Майли, эшит: шамол бизни киконларнинг Исмар шаҳрига
40. Ҳайдаб келди Илиондан чиққан ҳамон. Бул шаҳарни биз
Ғорат айлаб, маҳв этдик раиятин, лек аёлларни
Асраб қолиб, тенг ўртада таксимладик жами ўлжани —
Токи ҳар ким эга бўлсин жамоада ўз улушига.
Сўнг дедим мен йигитларга: “Эс борида қочиб қолайлик!”
45. Лек рад этди эси пастлар менинг эзгу маслаҳатимни;
Улар айри шохли буқа ва бўрдоқи қўйларни сўйиб,
Шароб ичиб, маишатга мук кетдилар қумлоқ соҳилда.
Бу аснода, қочиб кетган киконликлар ён-атрофдаги
Қўшни ҳудуд йигитларин — жанг қилишга қодир мардларни:
50. Отлиқларни отга миниб, қолганларни пиёда ҳолда
Бизга қарши жанг қилмоққа ундабдилар, кейин билсамиз.
Тонг чоғида босиб келди ёв лашкари мўр-малаҳдай;
Улар мисли дарахтларнинг япроғидай, баҳорги турфа
Гуллар янглиғ кўп эдилар; ана шунда бошимизга Зевс

¹Исмар ва жуғрофий номларга қўшиқ охирида адифбо тартибида изоҳ берилган.

на — Палладанинг илтимосини инобатга олиб, Одиссейни (гарчи денгизлар худоси зилзилакор Посейдон ўз фарзанди — бир кўзли циклоп Полифемни кўр қилиб қўйган бу қахрамонни денгизларда мудом таъқиб қилаётган бўлса ҳам) ватанига қайтаришга қарор қилади. У худолар муждачиси ва элчиси Ҳермесни, Одиссейни зудлик билан озод қилиш ҳақидаги фармони олий билан санам Калипсо хузурига йўллайди. Калипсо Одиссейга кема ясаши учун зарур бўлган асбоб-ускуналар беради. Тўрт кун деганда кема тайёр бўлади ва бешинчи кун Одиссей денгиз сафарига чиқади. Унинг бу сафари 17 кунгача хотиржамлик билан ўтади. Лекин ун саккизинчи кун келганида, занжийлар ўлкасидан қайтаётган Посейдон бирдан денгизда мўъжазгина кемада сузиб бораётган Одиссейни кўриб қолади ва унга офаткаш бўрон йўллаб, кемасини тилка-пора қилади. Вале Одиссей серталотум денгизда уч кун сузиб юриб, ахири Феакия ороли қирғоғига чиқиб олади.

Бул мамлакат шоҳи Алкиной эди. Маъбуда Афина шоҳ қизи Навсикаянинг уйкусида тушига киради ва уни ўз канизлари билан дарё бўйига кир ювгани боришга ундайди. Бу ерда бемажол ва белибос ухлаб ётган Одиссей қизларнинг шўх-шўх кулгиларидан уйғониб кетади. У Навсикаядан бошпана ва уст-бош сўрайди. Малика уни ўзи билан шаҳарга олиб боради. Шоҳ Алкиной бу мусофир шарафига катта зиёфат беради. Зиёфат чоғида кўзи ожиз хонанда Демодок жанг ниҳоясида Троя шаҳрига олиб кирилган маҳобатли ёғоч от ҳақида, яна юнон саркардалари кўрсатган жасоратлар тўғрисида қўшиқ куйлайди. Бу қўшиқдан қаттиқ таъсирланган Одиссей кўзига ёш олади. Шоҳ Алкиной ундан бу йиғи сабабини сўрайди ва кўрган-кечирганларини сўзлаб беришни илтимос қилади. Шунда Одиссей ўз саргузаштларини бир бошдан хикоя қила бошлайди....

55. Беадад шум бадбахтликлар ёғдиргани тез аён бўлди.
Тонгдан бошлаб биз кемалар яқинида бир-биримизга
Отиб тигдор найзаларни, беаёв жанг бошлаб юбордик;
Эрталаб то муқаддас Кун ёйилгунча биз ғанимларнинг
Хамласин даф қилиб турдик; лек кеч кириб, Куёш уфққа
60. Ботган, қўшдан ҳўкизлар ҳам чиқарилган чоғ киконларнинг
Қўли баланд келиб, бизни чекинишга мажбур этдилар.
Бу жангда мен ҳар кемадан олтитадан аскар йўқотдим;
Қолганлар талх қисматидан ва ўлимдан жон сақлаб қолди.
Кейин бизлар аза тутиб қурбон бўлган дўстларимизга
65. Ҳам ўзимиз машъум ажал дастидан соғ қолганимиздан
Хурсанд бўлиб, суза кетдик тубсиз денгиз тўшини тилиб.
Мен жанггоҳда жасадлари қолган марҳум дўстларимизнинг
Номларини уч марталаб ҳайқирибон чақирмагунча¹
Учқур кемаларимизни ушлаб турдим қумлоқ соҳилда.
70. Шу чоғ бирдан булут йиғар Зевс даҳшатли бўронкаш Борей
Шамолини йўналтирди бизга қарши; еру уммонни
Булут қошлаб, тушиб келди зим-зиё тун қаҳҳор самодан.
Чўнг кемалар тўлқинларнинг кўксин тилиб елиб борарди;
Асов бўрон елканларни тилкалади уч-тўрт марталаб.
75. Фалокат юз бермасин, деб елканларни йиғиштирдик-да,
Эшкак эшиб йўналтирдик кемаларни яқин соҳилга;
У ерда биз икки кеча, икки кундуз юрак-бағримиз
Хун бўлиб, кўп азоб чекиб вақт ўтказдик беҳол, бедармон.
Учинчи кун насиб этди бизга нурин заркокил Эос;
80. Тез ўрнатиб мачталарни, елканларни кўтариб алҳол,
Кемаларга чиқдик; улар суза кетди итоат этиб
Дарғалар ва шамолларга. Биз бешикаст ога юртига
Етиб борган бўлардик ҳам, гар Малейя оролин ёнлаб
Ўтаётган чоғимизда тўлқинлар ва Борей кудрати
85. Йўлимиздан адаштириб, Киферадан четлатмаганда.
Қаҳҳор бўрон бизни тўққиз кун денгизда саргардон қилди;
Учинчи кун сурди шамол лотофаглар юртига бизни.
Қуруқликка чиққан заҳот сув ғамладик, сўнг кемаларнинг
Яқинида давра куриб, шоша-пиша тановул қилдик.
90. Сал-палгина бўлса ҳамки нафсимизни қондирдик. Сўнг мен
Ушбу сахий заминда не халқ яшашин билиб келгани
Жўнатвордим икки абжир йигит билан бир муждацини.
Учратибди улар ювош ва беозор лотофагларни;
Орол аҳли очиқ юз-ла қарши олиб йигитларимни,
95. Меҳмон қилиб сийлашибди таомлари — нилуфар билан;
Лек йигитлар болдек тотли нилуфардан тотиб кўрган он
Унутибди ҳар нарсани², воз кечибди ота юртига
Кайтиб бориш ниятидан, лотофаглар ёнида қолиб,
Нилуфар еб кун кўрмоқни афзал билиб, хотирасидан
100. Чиқарибди ўз ватанин. Мен уларни зор йиғлашига
Парво қилмай, олиб келдим кемаларнинг пойига зўрлаб
Ва буюрдим ҳар бирини курсиларга банд айламоқни;
Қолган барча садоқатли дўстларимга тез кемаларга
Чиқмоқликни амр этдим, тагин улар ҳам нилуфардан

¹Одиссей ҳалок бўлганлар исмини айтиб, уч марталаб чақиради. Бу билан у марҳумлар руҳини ўз юртларида улар учун қавланиб, устига тушроқ уйиладиган ичи бўш қабрларга чорламоқчи бўлади. Юнонларнинг тасаввурича, жисми дафн этилмаган маййитнинг руҳи Аида туша олмас ва ором ололмас экан.

²Нилуфарга киши хотирасини ўчирувчм сеҳрли хислат нисбат берилган; лотос (нилуфар)нинг юнонча номидаги “лат” ўзаги “унутмоқ” маъносини билдиради.

105. Тотиб кўриб, ота юртга қайтишдан воз кечмасинлар, деб.
 Ҳамма чиқиб кемаларга, эшкакларнинг бандидан тутди.
 Эшкак энци барча бирдай тўлқинлатиб сиё денгизни.
 Бизлар яна суза кетдик ғамга ботиб ва етиб бордик
 Ҳам қудратли, ҳам бешафқат биркўз циклоплар оролига.
110. Бу халқ боқий тангриларнинг паноҳида, ҳеч меҳнат қилмай,
 Ер ҳайдамай, экин экмай яшар экан беғам, беташвиш;
 Сахий тупроқ ҳайдалмайин, экилмайин ўзидан-ўзи
 Буғдой, арпа, тариқлардан мўл-кўл ҳосил беравераркан.
 Токлар шовул узум қилар экан тангри Зевс ёмғиридан;
115. Бу ер халқи яшаб зулмат ғорларда ё тоғ чўққисиди,
 Муроса ҳам, машварат ҳам қилмас экан бир-бири ила;
 Ҳоким экан ҳар бир циклоп ўз уйи, ўз оиласида;
 Ҳар ким фақат ўзин билар, ўзгаларга қайишмас экан.
 Унда денгиз оғушида соқит, хилват бир оролча бор —
120. У циклоплар оролига яқин ҳаммас, узоқ ҳам эмас,
 Ҳаммаёғи ўрмон унинг; ўтлаб юрар унда ёввойи
 Эчкиларнинг галалари¹; чўчитмаган уларни ҳеч вақт
 Одам оёғи товуши; ҳеч бир овчи итин етаклаб
 Дайдимаган ул оролнинг ўрмону тоғ чўққиларида;
125. Йўқ у ерда қора моллар; ер бағрини тилмайди омов;
 Йил-уззуйил унда экин экилмайди, ер ҳайдалмайди;
 Одам зоғи ҳам йўқ унда; фақат чиллак оёқ эчкилар
 Ҳеч нимадан хайиқмасдан гала-гала бўлиб юрурлар,
 Зеро, циклоп аҳли ҳали ғофил эди ёруғ жаҳонда
130. Тўши қизил чўнг кемалар² борлигидан; улар ичида
 Омилкор ва моҳир кемасоз усталар йўқ эди ҳали;
 Бўлганида, улар ҳам биз, одамлардек денгизда сузиб,
 Элу элатларни кўрар, одамларни англр эдилар,
 Чаманзорга айлантирган бўлардилар бу овлоқ ерни;
135. Тупроқ унда баракали; баравж ҳосил бергай экинлар;
 Майин, барра ўт-ўланлар тигиз ўсмиш денгиз ёқалаб;
 Токзор қилса бўлур унда кўп ерларни; омовга бағрин
 Очган ушбу сахий ердан мўл-кўл ҳосил олса бўлади;
 Бордир қулай бандаргоҳ ҳам кемаларнинг тўхташи учун.
140. Ки шарт эмас лангар ташлаш ё кемани арқонлаб кўйиш;
 Кема, токи боди мурод эсгунича ё дарга амр
 Этгунича бехатар қилг этмай тургай бу бандаргоҳда.
 Кўрфаздаги ғордан оқиб чиқётган шаффоф бир чашма
 Теракзордан оқиб ўтиб куйиларди геран денгизга;
145. Биз шу ерга сузиб келдик кемаларда; қоронғи тунда
 Соҳибқарам тангри бизга йўл кўрсатди: орол кўринмас,
 Кемаларни туман чулғаб олган эди; ой нур сочмасди —
 Ўраб олган эди уни қора булут юксак самода;
 То кемалар соҳил бориб қадалгунча, биз қоронғида
150. Оролни ҳам кўролмадик, ўрқач-ўрқач долғаларни ҳам.
 Кемалар тўхтаган заҳот елканларни туширдик жадал,
 Сўнг ўзимиз кўндик ерга ва тўлқинлар шовқинин тинглаб,
 Хелиоснинг балқилини кутганча биз уйкуга кетдик.
 Қирмиз бармоқларин ёйиб балқиб чиқди навниҳол Эос;

¹Балки бу ҳозирги Капри оролидир. Румода уни Капрея, яъни “Эчкиобод” деб атаганлар; циклоплар яшаган орол эса, Сицилиядир.

²Одатда кемаларнинг тумшуғи қирмизи рангга бўялиб, қолган ҳаммаёғи қатронланган; дostonда кемаларни сиё (қора) деб таърифланиши сабаб ҳам шундан.

155. Шунда бизлар кезиб чиқиб оролчани, ҳайронлар қолдик.
Зевс қизлари хур санамлар шамол кучган баланд тоғлардан
Тўйимли ва тансиқ таом — эчкиларни ҳайдаб келдилар;
Бизлар дарҳол кемалардан олиб эгик камонлар билан
Ўткир тигли найзаларни, бўлинишиб учта гуруҳга,
160. Ов бошладик; Зевс бизни тақдирлади бой ўлжа билан:
Ўн иккита кеманинг ҳар биттасига, қуръа бўйича
Тўққизтадан эчки тегди; мен ўзимга ўнтасин олдим;
Сўнг кун бўйи, то қоронғи тушгунича майшат қилдик:
Хушхўр эчки гўштани еб, муаттар май ичдик мириқиб,
165. Ки кўп эди ҳали бизнинг кемамизда лаззатбахш шароб:
Киконларнинг шарофатли шахрини фатҳ этганимизда
Биз тўлдириб олган эдик майи нобга сопол хумларни.
Циклопларнинг оролидан қора тутун кўкка ўрлади;
Эшитилди қўй-эчкилар маърагани, дағал овозлар.
170. Бу аснода қуёш ботиб, ҳаммаёқни зулмат қоплади
Ва биз ухлаб кетдик шунда тўлқинларнинг шовқинин тинглаб.
Қирмиз бармоқларин ёйиб балқиб чиқди навниҳол Эос;
Шунда содиқ дўстларимни машваратга чорлаб, дедим мен:
“Эй эъюзли ёронларим, сиз шу ерда қолиб турингиз;
175. Мен кемамда йигитларим билан бориб анов оролга,
Унда кимлар истиқомат қилишини билиб келайин;
Кўрайлик-чи, улар жоҳил, диёнатсиз ваҳшийлармикин,
Ё оққўнгил, соҳибтамкин, меҳмоннавоз одамлармикин!” —
Деб кемага чиқдим мен ва амр этдим йигитларимга
180. Арқонларни ечмоқликни; улар дарҳол чиқиб кемага,
Ўтирдилар курсиларга эшакларнинг бандидан ушлаб
Ва баробар эшак эшиб денгиз сувин кўпиртирдилар.
Биз қирғоққа бориб тўхтаб, шундоққина денгиз бўйида
Дафназорнинг ўртасида қад кўтарган бир қоя кўрдик —
185. Пурваҳшат фор эди ичи; қўй, эчкилар кўп эди унда;
Фор ҳовлисин бесўнақай харсанглардан тикланган девор
Ҳамда тигиз ўсган эман, қарағайлар ўраб турарди.
Энг баҳайбат жуссали бир эр яшарди ул форда ёлғиз;
Адолатни тан олмасди бу бадқаҳр одамови зот;
190. Сурувларин боқарди у ҳеч ким билан муроса қилмай;
Бу махлуқ ҳеч ўхшамасди насибаси — нон одамларга,
Аксинча, у эслатарди дарахтзорли сарбаланд тоғни;
Йигитларга буюрдим мен кемамизни дарҳол соҳилга
Тортиб чиқиб, бизни қўтиб турмоқликни унинг пойида.
195. Сўнг ўн икки азаматни танлаб олиб, мен улар билан
Йўлга тушдим. Захирага бир меш хушқайф шароб ҳам олдик.
Бул шаробни Аполлоннинг Исмардаги ибодатгоҳин
Муҳофизни Еванфейзод коҳин Марон тўхфа қилганди.
Бизлар раҳм қилган эдик бу эъюзли зотнинг хотини
200. Ва ўғлига; коҳин у пайт Аполлоннинг соя ва салқин
Ўрмонида истиқомат қилар эди; мени эса у
Қутлаганди энг ғаройиб ва энг нодир совғалар билан:
Етти талант¹ соф олтин ва кумуш қадаҳ тортиқ қилганди,
Кейин яна ўн икки хум тўла шаффоф қудсий шароб ҳам.
205. Бул шаробдан ҳеч ким — қул ҳам, жория ҳам татиб кўрмаган
Фақат ўзи, завжаси ва калитдори ичаркан, холос.
Бул қирмизи майдан ичмоқ бўлган одам бир қадаҳига

¹ Т а л а н т — энг оғир пул бирлиги; қадимги Юнонистонда у 26,2 килограммга тенг бўлган.

- Нақ йигирма ҳисса ғоят тиниқ сувни омухта қилса,
Ул шаробдан анқир эди энг лаззатли, энг муаттар буй.
210. Ҳеч ким бундай нафис майни ичишдан юз ўгиролмасди.
Мен шул майи нобдан бир меш ва бир халта газак олволдим:
Кароматли қалбим менга, ўша куни эзгуликни ҳам,
Инсофни ҳам билмайдиган энг даҳшатли ва энг қудратли
Ёвуз бир зот ила учрашажагимни аён қилганди.
215. Тез бориб биз ғорга кирдик, лек у ерда циклоп йўқ эди;
Боқар эди у яйловда ўзининг қўй, эчкиларини.
Биз бу азим ғор ичини дарҳол кўздан кечириб чиқдик;
Саватлар лиқ тўла эди пишлоқларга; кўзи, улоқлар
Бошқа-бошқа кўтонларга қамалганди ёшига қараб:
220. Катталари тенги билан, ўртанчалар ўз тенгқурлари
Тўдасида, кичкинтойлар кичкинтойлар жамоасида;
Ҳар хил идиш ва челақлар сут, қатиқлар билан лиммо-лим.
Ҳамроҳларим аздаҳидил ялиндилар менга: “Бул ғорда
Кўп қолмайлик, яхшиси, биз пишлоқлардан, семиз кўзичоқ,
225. Улоқлардан ўлжа олиб қайтайлик тез кемамизга ва
Сузиб чиқиб чўнг денгизга, кетайлик бош олиб бу ердан”.
Афсуски, мен бу фойдали маслаҳатга кулоқ солмадим;
Ки циклопни кўрмоқчийдим, шояд меҳмон қилиб бизларни,
Тақдирласа совға-салом ила, дея умид қилгандим;
230. Вале бизга бу учрашув келтирмади ҳеч қандай қувонч.
Биз қурбонлик қилдик гулхан ёқиб; кейин пишлоқлардан еб,
Қорнимизни тўйдирдик-да, ғор соҳиби бўлмиш циклопнинг
Ўз суруви билан қайтиб келишини кута бошладик.
Сал вақт ўтмай етиб келди у бир дунё ўтин орқалаб
235. (Кечлик таом пиширгани) ва итқитди барини ғорга;
Биз кўрқиб кетиб, тезда яшириндик бурчак-бурчакка;
Циклоп, ҳайдаб келган барча семиз эчки ва қўйларининг
Совлиқларин ғор ичига киритди-да, тақалар билан
Кўчқорларни ташқарида қолдирди. Сўнг бу ғор оғзини
240. Тўсмоқ учун қоя мисол маҳобатли бир харсанг тошни
Кўтардики, уни ҳатто йигирмата тўрт ғилдиракли
Арава ҳам жилдиrolмасди жойидан; шу тош билан у
Ғор оғзини тўсиб қўйиб, ҳам совлиқлар, ҳам эчкиларни
Бирин-кетин соға кетди; соғиб бўлиб кўзичоқлар-у
245. Улоқларни олиб бориб эмиздирди оналарига.
У соғилган сут ярмини зич тўқилган саватчаларга
Қўйиб қўйди — у куйилиб пишлоқ бўлур бу саватларда;
Қолган сутни ҳар хил идиш-товоқларга тўлғазиб куйди —
Эрталаб ё кеч ўтлоқдан қайтганида ичмоқлик учун.
250. Ҳамма ишни бажо этгач, ланғиллатиб гулхан ёқди у.
Шу чоқ бизни кўриб қолиб савол берди дағдага билан:
“Эй дайдилар, кимдирсизлар? Денгиз кечиб қайдан келдингиз?
Келганмисиз бир иш билан? Ё денгизда бекордан-бекор
Сандироқлаб юрибсизми? Қароқчилар шундай тентираб
255. Юрадилар, одатда, ўз жонларини қўйиб хатарга
Ва бегуноҳ, одамларнинг бошига кўп бало ёғдириб”.
Деди циклоп; ҳаммамизнинг юрагимиз увушиб кетди
Унинг дағал овозидан ва баҳайбат қиёфасидан.
Ниҳоят, мен йиғиб олиб эс-ҳушимни, жавоб айладим:
260. “Ахейлармиз бизлар, олис Троядан келаётирмиз.
Бу томонга бизни бўрон ҳайдаб келди денгизда қувиб.
Қайтаётган эдик азиз юртимизга, йўлдан адашдик;

- Бу кўргилик қудратли Зевс иродаси эди, албатта.
Атрей ўғли Агамемнон саркардамиз; у буюк шаҳар
265. Трояни вайрон айлаб, маҳв қилди кўп ганимларни,
Бутун жумла-жаҳон ичра донг таратди, обрў қозонди.
Биз тиз чўкиб оёғингга ёлборамиз сента, о циклоп:
Қарши олиб кутла бизни сидқидилдан тухфалар ила,
Ахир шундай қилади-ку, меҳмонларни кузатган мезбон.
270. Худолардан кўрқ; бу ерга биз бошпана излаб келганмиз;
Самовий Зевс матрук меҳмонлар қасдини олғай муҳаққак,
Мусофирлар паногоҳи, ҳомийсидир меҳмоннавоз Зевс”.
Шундай дедим; жавоб қилди қаҳҳор циклоп жаҳолат билан:
“Агар мени тангрилардан кўрқадим деб, ёки уларни
275. Ёвзозлайди деб ўйласанг, аҳмоқсан ё гофил бандасан.
Тан оламмиз биз на бузург худо Зевсни, на бошқа масъуд
Тангриларни; биз ўзимиз бузрукроқмиз улар баридан;
Мен чақмоқдор Зевсдан кўрқиб биттангни ҳам аяб ўтирмам,
Кўнглим нени хоҳиш этса шуни қилгум ҳеч иккиланмай.
280. Қани, айт-чи, қайга қўйдинг бунда сузиб келган кемангни?
У бу ердан узоқдами ё яқинда? Билишим керак”.
Деб сўради у муғамбир; мен эҳтиёт бўлиб пурнайранг
Сўзлар билан жавоб қилдим: “Зилзилакор тангри Посейдон
Кемамни шу яқиндаги бир соҳилнинг метин тошига
285. Олиб келиб уриб, пора-пора қилди ва жўшқин денгиз
Тўлқинлари унинг жами пораларин оқизиб кетди.
Мен ва яна бир оз одам ҳалокатдан кутулиб қолдик”.
Шундай дедим; у ҳеч қандай жавоб қилмай, биз томон чўзиб
Чангалини, орамиздан юлқиб олди икки йигитни —
290. Гўё икки мурғак кучук болага чанг солган ваҳшийдек;
Сўнг уларни ерга уриб, сочди мия қатикларини,
Нимталаб у жасадларни, ўзи учун энг мудҳиш таом
Ҳозирлади ва оч шердек икковини ютоқиб еди;
295. Битта жаз ҳам, бир суяк ҳам, ҳатто ичак-чавоқларни ҳам
Қолдирмади шўрликлардан — бу мунқарлик шоҳиди бўлган
Бизлар кўкка чўзиб қўлни, тангри Зевсдан паноҳ тиладик.
Ваҳший циклоп одам гўштин еб қорнини тўйдириб олгач,
Бу даҳшатли таомдан сўнг сутдан ичиб — янги софилган,
Кўй, эчкилар орасига кириб ётди узала тушиб.
300. Ана шунда яланғочлаб ўткир тигли шамширимни мен,
Мардонавор ният билан бордим одамхўр тепасига —
Кўксигаги жигарини мўлжал олиб тиг санчмоқ учун.
Ҳамлага шай эди шамшир; лек бир фикр келди миямга:
Шундай қилсам ўзимиз ҳам ўлишимиз муқаррар эди,
305. Зеро, бизлар ҳаммамиз бир бўлганда ҳам горнинг оғзини
Тўсган зилдек қоя тошни жойидан ҳеч жилдиролмасдик.
Юрагимиз хаприқиб биз тонг отишин кута бошладик.
Қирмиз бармоқларин ёйиб балқиб чиқди навниҳол Эос.
Циклоп туриб олов ёқди, соғди бир-бир қўй, эчкиларни;
310. Сўнг улоғ-у қўзиларни эмиздирди оналарига;
Барча рўзгор ишини у бажо айлаб, яна иккита
Йигитимни юлқиб олиб орамиздан, нонушта қилди.
Овқатланиб бўлгач, ҳайдаб чиқди гордан қўй, эчкиларни.
Сўнг забардаст қўли билан гор оғзини қоя тош ила
315. Тўсиб қўйди — садоқ оғзин осонгина ёлиб қўйгандай.
У сурувни ҳайдаб кетди ҳуштак чалиб тоғ яйловига.
Мен ҳибсда қолиб, ёвдан қандай қасос олиш йулини

- Үйларканман, Афинадан паноҳ истаб сиғиндим унга.
 Ниҳоят, мен ўйлаб-ўйлаб шундай қатъий қарорга келдим:
320. Кўйхонада ётган эди циклопнинг бир катта таёғи —
 Янги кесилган бу зайтун танасининг пўстлоғин арчиб
 Қуритгани кўйганди у — юрмоқ учун унга таяниб.
 Таёқ бисёр юклар ортиб денгизларда сузиб юрувчи
 Кўп эшкакли кемаларнинг мачтасини эслатди бизга;
325. Чиндан ҳам у мачта янглиғ узун, йўғон ва залвар эди.
 Бу таёқдан уч газини кесиб олиб шамширим билан,
 Уни силлиқламоқликни амр этдим ўртоқларимга;
 Таёқ дарҳол силлиқланди; мен тарашлаб учин чиқардим;
 Кейин ўша ўткир учни чўғга тикиб роса тобладик
330. Ва шошганча бул силоҳни бир бурчакда тоғдек ўйилиб,
 Бижғиб ётган гўнг ичига кўмиб кўйдик эҳтиёт қилиб.
 Ҳамма ишни қилиб бўлгач, дўстларимни куръа ташлашга
 Таклиф этдим. Шу йўл билан танламоқчи бўлдим ўзимга
 Қиздирилган таёқ учин одамхўрнинг ёлғиз кўзига
335. Санчишимда менга кўмак берувчи мард ёронларимни.
 Ушбу куръа энг ишончли тўрт йигитни саралаб берди —
 Мен кўзлаган йигитларни; кўшилдим мен бешинчи бўлиб.
 Оқшом чоғи сурувини ҳайдаб келди ёвуз одамхўр;
 Горни очиб ҳайдаб кирди ичкарига бутун сурувни;
340. Қолдирмади бу гал сиртда ҳеч бир така, ҳеч бир кўчқорни
 Балки унда бирон шубҳа уйғотгандир боқий тангрилар.
 У гор оғзин тўсиб яна харсанг билан, она эчкилар,
 Совлиқларни бирин-кетин соға кетди ва соғиб бўлгач,
 Улоқчаю кўзиларни эмиздирди оналарига.
345. Барча иши битгач, яна орамиздан иккитамизни
 Юлқиб олиб уларни ҳам еди зумда аввалгилардек.
 Шу маҳал мен юрак ютиб одамхўрга олтин қадаҳда
 Лим-лим тўла ғоят тотли май узатиб шундай гапирдим:
 “Ич, циклоп, ич заррин майни, тўйганингда одам гўштига;
350. Билки, шундай беназир май бўлган эди менинг кемамда;
 Уни сен-чун асрагандим, шояд менга раҳм қилсанг деб;
 Аммо-лекин сен пайдар-пай худди итдек қутурмоқдасан.
 Ўйла, қонхўр, агар ошкор бўлса ушбу ёвузликларинг,
 Ким ҳам кўмсаб келар сени кўрмоқ учун бу ғурбатгоҳга?”
355. Шундай дедим; у қадаҳни шартта олиб симириб ичди;
 Унга ширин тўйилди бу қудратли май; яна сўради:
 “Ҳой, қуй яна, сўнг исмингни менга айтки, бу яхшилигинг
 Эвазига сенинг учун бирон совға ҳозирлаб қўяй.
 Бизларда ҳам кўпдир жуда шовул ҳосил бергувчи тоқлар,
360. Улар бари Зевс амри-ла суғорилиб ҳосилга кирар;
 Лекин бу май — оби ҳаёт янглиғ тотли ичмлиқ экан”.
 Деди циклоп; мен яна бир қадаҳ майи ноб сўндим унга.
 Яна талаб қилди тентак, учинчи бор узатдим қадаҳ.
 Одамхўрнинг миясида оташ шароб ғулу бошлади.
365. Ана шунда мулойим гаплар айтдим хушомад қилиб:
 “Менинг номвар исмим сени қизиқтириб қолдимми, циклоп?
 Меҳмон қилиб қутламоқчи бўлсанг керак совғалар билан?
 Исмим — Ҳечким; отам, онам шундай исм қўйишган менга.
 Ўртоқларим ҳам мени шу исм билан чақирадилар”.
370. Жавоб қилди менга циклоп ваҳшиёна истехзо билан:
 “Аё, Ҳечким, энг кейинга қолдираман сени ейишни,
 Дўстларингни еб битиргач — шудир сенга атаган совғам”.

- Шундай деб гирт маст одамхўр гурс қулади чалқанчасига
 Чайир бўйнин чапга буриб; соҳибқудрат Уйку маҳв этди
375. Бу ваҳшийнинг; кайфи ошиб қолганидан ичган майни ҳам,
 Еган одам гўштини ҳам варақ-варақ қуса бошлади.
 Биз таёқни олиб, дарҳол ўткир учин оловга тикдик;
 У чўғ бўлиб яллиғланди; шунда содиқ ўртоқларимнинг
 Юрагига далда бердим, бул хатарли ишда уларнинг
380. Менга ёрдам беришларин сўрадим. Биз оловга тикқан
 Таёқ учи, гарчи ҳали нам бўлса-да, чўғдек қизарди;
 Биз ҳаммамиз биргаликда уни икки ёқдан кўтариб
 (Бизга қудрат бахш этганди само тангрилари, албатта),
 Алҳол унинг ўткир учин ғафлатдаги кўзга ботирдик;
385. Мен таёқни тикка ушлаб, худди тахта бургилаётган
 Кемасоздек айлангирдим — дўстлар ёрдам бердилар менга.
 Яъни биз ҳам кемасоздек пармаладик ёвнинг кўзини.
 У бўялди қайноқ қонга; киприклари жизганак бўлди,
 Қуйди бароқ қошлари ҳам, кўз косаси ёрилиб кетиб,
390. Чўғда кабoқ бўлган ёлғиз кўз отилиб чиқди қинидан.
 Болта, ўроқ ё ойболта ясагувчи темирчи доим
 Қизиб чўғга айланган ул қуроолларни сувга тикади
 Тоблансин деб; совуқ сувда вишиллади оташин асбoб;
 Вишиллади одамхўрнинг косов таёқ ботган кўзи ҳам.
395. Ваҳшийсифат ўкирди у — фиғонидан титраб кетди ғор.
 Ваҳимага тушиб бизлар, қочдик ҳар ён; қайноқ қонига
 Беланган ёв ўз кўзига ботирилган косов таёқни
 Ғайритавсиф ғазаб билан тортиб олиб отиб юборди;
 Сўнгра айюҳаннос солиб, атрофдаги теран ғорларда
400. Ва еллардан бўса олмиш сарбаланд тоғ чўққиларида
 Яшагувчи кўшнилари — циклоплардан ёрдам сўради.
 Бул фарёдни эшитган он кўп циклоплар елиб келишди
 Ҳар тарафдан ва тўпланиб ғор оғзига савол беришди:
 “Эй Полифем, нечун бизни чақирдинг? Айт, нима гап ўзи?
405. Нечун буздинг уйқумизни ҳам илоҳий оромимизни?
 Ё биронта кимса эчки, кўйларингни ўғирладими?
 Ва ё ўзинг учрадингми бирон машъум бало-офатга?
 Айт бизга, ким сени фириб ё куч ила маҳв этмоқчи?”
 У қоронғи ғордан туриб циклопларга жавоб қайтарди:
410. “Ҳечким! Маҳв бўлмоқдамен ўз қусурим касрига қолиб;
 Ҳечким мени энголмасди куч ишлатиб”. Келган циклоплар
 Бақирришди: “Ҳеч ким, дейсан, унда нечун дод солмоқдасан?
 Хаста бўлсанг — бу Зевс амри, ундан қочиб қутулолмайсан.
 Сен отангни — зилзилакор Посейдонни ёрдамга чақир”.
415. Шундай дея ғор-ғорига тарқалдилар кўшни циклоплар.
 Мен бул исмим билан барча дўстларимни кутқарганимдан
 Хурсанд эдим. Циклоп нуқул оҳ-воҳ қилиб, нолалар чекиб,
 Деворларни ушлаб-ушлаб, ғор оғзига етиб борди-да,
 Залвар тошни четга суриб, остонага ўтириб олди;
420. Ташқарига чиқаётган кўй, эчкилар ичидан бизни
 Тутиб олиш илинжида узатди у дастпанжасини;
 Циклоп мени ўзи каби бефаросат ҳисоблаганди.
 Бу аснода мен ўзимни ҳамда содиқ ўртоқларимни
 Ҳалокатдан халос этиш чорасини кўраётгандим;
425. Миямга кўп ҳийла-найранг, турфа ишлар кела бошлади;
 Лек фалокат яқин эди. Уйлаб-уйлаб келдим шу аҳдга:
 Кўп эди қўйлар ичида юнги ўсиқ, йирик, бакувват

- Нор қўчқорлар; чақмоқ мисол ярқирарди уларнинг юнги.
Тортиб олиб мен циклопнинг қалин чипта тўнамасидан
430. Пўстлоқларни, улар билан ҳар уч қўйни, ими-жимиди,
Бир саф қилиб боғладим; сўнг ўртадаги ҳар қўй қорнига
Салоқатли йигитларим боғландилар битта-биттадан;
Икки ёнда иккита қўй муҳофаза қилди уларни;
Ҳар уч қўйга бир кишидан тўғри келди; вале ўзим-чи?..
435. Сурувда бир семиз, бўйдор, юнги ўсиқ қўчқор бор эди;
Шу қўчқорнинг қорнига мен қапишганча, унинг ҳам узун
Ҳамда қалин юнгларида маҳкам ушлаб кучоқлаб олдим;
Шу алпозда бизлар сабр-тоқат қилиб, оғир хўрсиниб,
Илоҳий тонг отишини юрак ютиб кута бошладик.
440. Қирмиз бармоқларин ёйиб балқиб чиқди навнихол Эос;
Барча така ва қўчқорлар гор оғзига югура кетди;
Лекин ҳали соғилмаган эчки, қўйлар қўраларида
Ҳазин-ҳазин маърашарди суг сачратиб елинларида;
Циклоп эса, ўз ёнидан чопиб-чопиб ўтиб бораётган
445. Жонворларнинг куюқ юнгли елкаларин сийпалар эди;
Билмасдики, баъзи қўйлар дўстларимга ҳаммол бўлганин;
Энг охири гор оғзига чиқиб борди менинг қўчқорим;
У ўзининг салмоғидан ҳамда теран андухга ботган
Мен ғарибнинг элваридан секин-секин қадам босарди.
450. Деди циклоп қўчқоримнинг қалин, момик юнгини силаб:
“О, сенмисан, менинг эркам? Нечун бугун ҳаммадан кейин
Чиқмоқдасан? Илгари сен бундай тамбал эмас эдинг-ку!
Энг биринчи бўлиб гордан виқор билан чопиб чиқардинг
Майсалари хушбўй, майин яйловларда озуклангани;
455. Туш пайтида сув бўйига ҳам биринчи бўлиб борардинг,
Кеч кирган чоғ энг олдинда кириб келар эдинг горга ҳам.
Илло бугун ҳеч қолибсан; Назаримда, сен бечора ҳам
Сезгандайсан кўрлигимни; маҳрум қилди мени кўзимдан
Ёвуз одам; май ичиб, у хушимдан жудо айлади;
460. Унинг исми — Ҳечким; лекин ҳали қочиб кетганича йўқ!
Кошқийди, сен гапиролсанг, биродарим, манфур ганимнинг
Қай бурчакка яшириниб олганини айтиб берардинг;
Ана унда мен бошини ёриб унинг, мия қатигин
Уйнатардим, ўзини ҳам тилка-тилка қилиб ташлардим;
465. Дилим гул-гул қувнар эди қасд ололсам агар ҳечкимдан”.
Шундай деб у қўчқоримни ташқарига қўйиб юборди.
Гордан чиққач, мен оёққа туриб дарҳол ҳамроҳларимни
Шоша-пиша ечиб олдим қўчқорларнинг қоринларида.
Сўнг биз така ва бўрдоқи қўчқорларни саралаб олиб,
470. Ҳаммасини ҳайдаб кетдик овлоқ йўлдан кемамиз томон;
Дўстларимиз бизларни соғ-омон кўриб бўлдилар шодмон:
Улар нобуд бўлган азиз ўртоқларнинг руҳин ёд этиб,
Аза тутиб йиғламоқчи бўлгандилар, мен кўзим қисиб:
“Мавридимас ҳозир асло йиғламоқнинг, сизлар кемага
475. Ортинг тезроқ барча қўчқор, такаларни!” — дедим уларга.
Мен бу ердан тез бош олиб кетмоқчийдим денгизга чиқиб.
Одамларим ўтирдилар эшқакларнинг бандидан ушлаб
Ва баробар эшқак эшиб денгиз сувин кўпиртирдилар;
Мана, бизлар инсон саси эшитиладиган маррага
480. Сузиб бордик; ана шунда мен циклопга ҳайқириб дедим:
“Эй бераҳм қотил, эшит, энди сен ҳеч еяолмайсан
Хузуринга меҳмон бўлиб борган бирон мусофирни ҳам;

- Зеро, ҳар ким қилган гуноҳ иши учун олгай жазосин;
Сени, муртад, жазолади Зевс ва ўзга масъуд тангрилар”.
485. Циклоп итдай кутурганча, узиб тоғдан бир қоя тошни,
Улоқтирди менинг сасим эшитилган томонга қараб;
Қоя кема узра учиб ўтиб, унинг ёнгинасига,
Сувга чўкди — сал бўлмаса мажақларди кема тумшугин;
Тўлқинланди денгиз, елди соҳил томон жоҳил долғалар;
490. Улар бизнинг кемани ҳам орол томон оқизиб кетди.
Қирғоққа-биз хода тираб кемамизни тўхтатиб қолдик;
Мен бош ирғаб дўстларимга, аздаҳидил эшкак эшмоқни
Амр этдим — яқин қолган фалокатдан жон сақлаш учун.
Ҳамма бирдан ғоз қаддини букиб, эшкак эша бошлади.
495. Бу гал бизлар икки ҳисса узоқроққа сузиб боргандик;
Чақирдим шу ердан туриб одамхўрни. Йигитлар менга:
Кўй, чақирма, безовта ҳам қилма уни, деб ёлбордилар.
“Эй диловар, нечун қаҳрин келтирасан бу шум махлуқнинг? —
Деди улар. — У отган тош сал бўлмаса фарқ этарди-ку,
500. Кемамизни — ҳалок бўлишимизга бир баҳя қолганди.
Мабода у бирон бир сас ёки бир сўз эшитиб қолса,
Шу заҳоти маҳобатли харсанг отиб, биз ҳаммамизни
Маҳв қилгай, якка-ёлғиз кемамизни садпора этгай:
Зероки, у отган харсанг бизни ғориб этмоғи аниқ”.
505. Ва лекин мен таҳқиромуз сўзлар ила густоҳлик қилиб,
Тегавердим ёв жиғига: “Эй ғорнишин, агарда бирон
Фоний банда: — Айт, ким жудо қилди сени ёлғиз кўзингдан,
Деб сўраса, дегил унга: Итаканинг олий султони,
Буюк фотиҳ Лаэрзода шоҳ Одиссей кўзим ўйди, деб”.
510. Шундай дедим. У ғазабга минганича деди ўкириб:
“Э воҳ Бугун вожиб бўлмиш энг кўҳна бир қудсий башорат:
Бир замонлар бўлган эди бу оролда бузург ва закий
Донишманд зот — Евримийзод Телама деган соҳибқаромат;
Ҳасоҳатли зот деб донғи кетган эди жумла-жаҳонга;
515. У циклоплар заминида башоратгўй бўлиб қартайди.
У бўлғуси амаллардан бизни огоҳ қилиб турарди;
Менга эса у башорат қилган эди: “Ёлғиз кўзингни
Шоҳ Одиссей ўйгай”, — дея. Шу боис мен, бир кун қошимга
Важоҳати маҳобатли соҳибқувва бир фоний банда
520. Келади, деб ўйлар эдим... Э воҳ! Мени кумурсқа мисол
Рамақижон манфур бир кас жудо этди ёлғиз кўзимдан
Хоинона макр ишлатиб, май ичириб маст қилиб қўйиб.
Агар чиндан ҳам Одиссей бўлсанг, қайтиб келгин ёнимга,
Кутлай сени совға билан; Посейдондан илтимос қилай
525. Сенинг денгиз сафарингга ҳеч қандай хавф солмаслигини.
Мен ўелиман Посейдоннинг; дейдиларки, у менинг отам;
Ҳақатгина у қайтариб бера олур менинг кўзимни;
Ваҳоланки, на бир фоний, на бир тангри эплар бу ишни”.
Жавоб қилдим Полифемга мен ҳайқириб: “Эй қабиҳ, махлуқ,
530. Сени жондан жудо қилиб ва руҳингни Аид қаърига
Жўнатмоғим қанчалик рост бўлса, билки, шоҳ Посейдоннинг
Ул кўзингни қайта тиклай олиши ҳам шунчалик ростдир!”
Шу чоғ циклоп қўлларини юлдуз тўла осмонга чўзиб,
Ўз падари зилзилакор Посейдонга тавалло қилди:

¹ Жангчилар жанг чоғида оёқларининг тўпигидан то тиззасигача бўлган қисмини муҳофаза қилиш учун унга мис зирх боғлаганлар.

535. “Эй қорасоч соҳибқудрат зилзилакор тангри Посейдон,
Агарда сен отам бўлсанг ва мен сенинг ўғлонинг эрсам,
Кўзимни кўр қилган мальюн Одиссейнинг ўз ота юрти
Итакага омон етиб боришига берма ҳеч имкон,
Агар тақдир тақозоси билан у ўз салтанатига
540. Етиб бориб, яқин ҳеш-у дўслари-ла дийдор кўришса,
Шундай қилки, учраб у кўп офатларга, ҳамроҳларидан
Жудо бўлиб, ёлғиз ўзи ёт кемада борсин юртига
Ва ул ерда беадад ғам-андуҳларга мубтало бўлсин”.
У шундай деб нидо қилди ва Посейдон эшитди уни.
545. Сўнг у яна ҳам пурваҳшат харсанг олиб отди биз томон;
Ванғиллаб тез учиб келган бу машъум тош кеманинг шундоқ
Яқинига келиб тушиди ва қутурди пуравж долғалар.
Харсанг кема куйруғини мажақларди сал бўлмаганда;
Ваҳимали тўлқинларнинг бу сираси бизнинг кемани
550. Оқизганча олиб кетди яқиндаги Эчки оролга;
Шу оролда турган эди бизнинг барча кемаларимиз;
Ҳамроҳларим ғамга ботиб бизни кутиб ўтирган экан.
Етиб бориб чиқардик биз кемаларни қумлоқ қирғоққа;
Кейин кучли тўлқинлардан ҳайратланиб соҳилга индик.
555. Биз циклопнинг семиз эчки, кўйларини бир ерга жамлаб,
Бу ўлжани барча ёру дўстларга тенг тақсимлаб чиқдик.
Ҳашаматли пойбанд таққан¹ дўстларимдан менга энг улкан
Кўчқор тегди ва биз уни қурбон қилдик ул олий тангри
Зевс йўлига. Кўчқор тўштин кабоб қилиб унга бахш этдик.
560. Ва лекин Зевс биз бахш этган қурбонликни қабул қилмади;
Кўзларди у мени энг талх азобларга учратмоқликни,
Яна мени барча ёру дўстларимдан мосуво айлаб,
Жами кемаларимизни битта қўймай қийратмоқликни.
Қурбонликдан кейин бизлар эртадан то қаро кечгача
565. Мазали гўшт еб, лаззатбахш шароб ичиб кўнглимиз ёздик.
Бу аснода куёш ботиб ҳаммаёқни қоплади зулмат;
Биз тўлқинлар шовқинини тинглаб ётиб пинакқа кетдик.
Қирмиз бармоқларин ёйиб балқиб чиқди навнихол Эос;
Шунда дарҳол йиғиб барча дўстларимни, мен амр этдим
570. Арқонларни ечмоқни ва кемаларга чиқиб олмоқни.
Дўстлар чиқиб ўтирдилар эшкакларнинг курсиларига,
Сўнг баробар эшкак эшиб денгиз сувин кўпиртирдилар.
Бизлар аччиқ алам чекиб, нобуд бўлган дўстларимизни
Ёдга олдик ва ўзимиз бир ўлимдан қутулганимиз
575. Учун беҳад мамнун бўлиб, суза кетдик узоқ-узоққа.

ИЗОҲЛАР

А и д — бу ўринда, ер остидаги ўликлар салтанати, нариги дунё.

А ф и н а (Румода — Минерва) — Юнонистонда энг эъзозли маъбудалардан бири.

У донишманлик маъбудаси, элу элатларнинг пушти паноҳи.

А х е й л а р — Энг қадимги юнон қабилаларидан бири. Ҳомер дostonларида
“ахейлар” сўзи барча юнонларни ифодалайди.

Б о р е й — шимол шамоли.

К и к о н л а р — Фракияда яшовчи афсонавий халқ.

Л о т о ф а г л а р — лотос (нилуфар) тановул қилиб кун кечирувчи халқ. Сўзма-
сўз таржимаси — “нилуфархўрлар”.

Э о с (Румода — Аврора) — Тонг шафақи маъбудаси, Ҳелиоснинг синглиси.

Ҳ е л и о с — куёш худоси. Эсос (шафақ) ва Селена (Ой)нинг оғаси.

ДИМФНА КЬЮСАК

ЎЛИМНИНГ ОТИ ЎЧСИН

Роман

ИККИНЧИ ҚИСМ*Йигирма иккинчи боб*

1

Барт Чилли билан футбол ўйинидан чиқиб, иккаласи “Капитан Кук” меҳмонхонаси олдида пиво ичганларини эслаб, маънос тортганча турарди. Стадиондан чиқиб келаётган ишқибозлар оқими ҳамон тўхтамас, автобус ва трамвайлар уйларига ошиқаётган одамлар билан тирбанд эди. Жойидан жилган трамвай пиллапоясидан туриб, Чилли ошнасига қўл силтади. Икки дўст бу оқшомни Райэнлар хонадонига ўтказмоқчи эдилар, бироқ Чиллининг ойиси ва кичкинтой укалари гриппга чалиниб қолганидан у уйига бир ўзи кетиб, отасининг нон-чоёига ва беморларига қарашадиган бўлди. Шундай қилиб ташриф қолдирилди. Бартни казармага қайтиб боришдан бўлак чораси қолмаганди. Чунки ҳатто Доринларниқигаям бориб бўлмасди, у ҳам эрта билан Уэнтуорт Фолзга жўнаб кетганди. Йигит қаёққа боришни билмай, йўлакда шалвираганча туриб қолди.

Ғам-алам, ёлғизлик азоби ва соғинч Бартнинг сабр-косасини тўлдириб юборганди. Жин урсин ҳаммасини!

У Флиндерс-стрит бўйлаб қатнаётган трамвайга сакраб чиқиб олди. Тейлор-скверга етиб келгач, аллақандай ботиний шиддат билан вагондан тушиб, хиёбонни кесиб ўтди-да, тамалди қилгани Кингз-кроссдаги емакхонага кирди. Бу ёрнинг овқатлари мазали, ҳам арзон эди. Ҳозир у пулларини ҳадеб совуравермаслиги керак. Йўқ, у Жэн туфайли серчиқим бўлаётганидан асло нолимайди, аммо-лекин чўнгагида ҳемириси йўқ йигитнинг Сиднейда ялло қилиб юриши бориб турган шармандалик.

Кўча фонусларининг ёруғ шуъласи суд маҳкамасининг эски, гиштлари кўчиб, нураб ётган деворларига ва оқшом пайти қизариб кўринаётган телефон будкасига тушиб турарди.

Туйкус у тўхтаб қолди. Фирт аҳмоқман-да, ўзиям! Ахир телефон будкасига кириб, гўшакни кўтариб, икки пеннилик чақа ташлаб, рақамларни терсам, жой муаммоси бирпасда ҳал бўлади-ку.

У жилди ва саҳифалари бурчакларининг титиғи чиқиб кетган телефон китобчасини бот-бот варақлаб, керакли телефон рақамини излаб топди.

Рақамларни тергач, чўзиқ “ту-у-у” товушини эшитди. Телефон овози баланд эди. Ҳеч ким гўшакни кўтармади. У гўшакни хийла узоқ ушлаб турди, навбатдаги аёл то будкани тақиллатмагунча анча турди. Гўшакни жойига илиб, аппарат қавагидан чақасини қайтариб олгач, аввалгилан-да ноҳуш кайфиятда ташқарига чиқди.

Охири. Боши олдинги сонда. Роман айрим қисқартиришлар билан босилаётир.

Кимсасиз, кишини зиклантирадиган кўча четилаги қатор уйлар худди турма сингари ёқимсиз эди. Муюлишда уни бир қиз чақирди:

— Кетдик бизникига, эй жонон йигит?

У дағаллик билан қўл силтаб ўтиб кетди. Жин урсин уларни! Бунақанги ишларни ташлаб юборган. Бироқ ҳалиги мулоим ва ёқимли овоз ҳамон уни таъқиб қилар эди.

Муғамбирона усул. Гарчи “дом”и бор-йўғи йиғиштирилмаган тор, каталакдан иборат, соатига беш шиллингингизни шилиб оладиган серларомад уйдаги исловотхона бўлса-да, бошпанаси йўқ ёлғиз йигит учун “бизники” деган сўз ҳарқалай мафтункор эди шу топда. Барт фоҳишанинг таклифига жавоб бермасдан, бўм-бўш кўчаларни ўзининг аскарча одими билан тез-тез босиб борарди. Эҳтимол, Магда уйда эмасдир.

Юрганида шинелининг чўнтагидаги тангалар жиринглаб борарди. Янги будкани кўриб, қайта телефон қилгиси келди. Балки қайтгандир. Агар бу гал ҳам омади чопмаса, унда емакхонада овқатланиб, сўнг кинога тушади.

Телефон қўнғироғи Бартнинг қулоқлари остида қаттиқ жаранглади. Кайфияти буткул тушиб кетди. Шунда, у энди гўшакни илмоқчи бўлаётганда, нариги томондан аёл кишининг энтикканча “Алло!” дегани эшитилди. Магданинг овози илиқ, самимий эди, гўё ёнма-ён туриб гаплашаётганга ўхшарди улар.

— Оқшомингиз хайрли бўлсин! — деди у илтифот билан, — ҳали телефон қилган сиз экансиз-да? Ваннахонада эдим, аранг етиб келдим. Мени шу аҳволда кўрганингизда бормиди.

У аёлни кўнғилни суст кетказадиган қорамангиздан келган, бироқ шу кезде сербар сочиққа ўралган суратда хаёлига келтирди.

— Эҳтимол, сизни шу аҳволда кўрмасдан, телефон орқали сўзлашаётганим маъқулдир.

У кулиб юборди.

— Ҳозир нима қиляпсиз?

— Телефон будкасининг ичида ўтирибман.

— О-о-о!

Барт ҳаяжонланмасдан гапиришга ҳаракат қиларди.

— Албатта, сизга олдинроқ телефон қилиб кўйишим керак эди, сиз ҳам ҳозир балки бирон жойга отланаётгандирсиз ёки яна шунга ўхшаш?

— Фикри ожизимча, кечани мен билан бирга ўтказишга таклиф қилмоқчисиз?

— Худди шундай.

— Намунча назокатли йигит бўлмаса-я!

— Тушунаман, бу ҳақда сизни илгарироқ огоҳлантириб кўйишим керак эди.

— О-о-о! Анча олдин қилиш керак эди бу ишни!

Ажаб бўпти. Қарийб ярим ой ўтибди-ки, дарагини солай демайди.

— Банд эдим.

— Шундайми? Унда маъзур тутгайсиз. Тунни хушвақт ўтказишингизни тилайман.

— Мен “шу топгача банд эдим” деяпман.

— Ҳа-а-а?

Улар жим қолишди. Барт нима қилишни билмасди.

— Банд эдим, тушундингизми? Энди бўлса, ҳар ҳолда бўшман.

Аёл бир вақтнинг ўзида очиккўнгил ва шу билан бирга ғамзали эди. Йигит манглайидаги терни сидириб ташлаб, пуллари қайта санади. Ҳа, бугун ўшандагидек нонуштага етмас экан. Баайни унинг фикрини уқиб тургандек, аёл деди:

— Совқотиб боряпман. Кифтимда сочиқ бор, холос. Менга чорак соат муҳлат беринг, яхшими? Кийиниб олай, кейин овқатга уннайман. Бутунгиси менинг ҳисобимдан.

— Зўр илтифот кўрсатган бўлардингиз-да, ўзиям.

— Кўп ҳам димоғингизни шишираверманг. Айтинг, ҳозир қаердасиз?

— Казарманинг ёнида.

— Бўпти, бу ерга етиб келгунингизча роса ярим соат кетади, шундай экан, кўришгунча au revoir! ...

— Яхши, сиз ҳам мени деб ўзингизни ҳалеб уринтираверманг.

— Нима бўпти? Хўп, майли, ҳозирча!

У эғнидаги оҳори кетган аскарлик энгил-бошига бир қур назар солиб, футбол пайти ишқибозлар талотўпида хийла гижимланганини кўрди. Йўл-йўлакай бирон газакхона ҳожатхонасига кириб, у ёқ-бу ёғини эпга солмаса бўлмайди. Шу билан бирга вақт ҳам ўтади, боз устига, “Рэндуикдан қўнғироқ қиляпман” дегани ишончли чиқади.

2

Барт квартиранинг сип-силлиқ эшиги тепасидаги қўнғироқ тугмачасини босаркан, бир муддат тарадудланиб қолди. У, дид билан гиламчалар тўшаб қўйилган пиллапоялардан чошиб вестибюлга ва унинг залворли эшиги орқали кўчага чошиб чиқиб кетгиси келди. Аммо кеч бўлганди: ичкаридан овози эшитилди. Сўнг Магда эшикни очди: у аввалгидан-да фусункор кўринарди. Эғнидаги қип-қизил духоба халат қоматини сириб, аёлнинг хушбичимлигини бўрттириб турарди, сочлари худди илк дафъа учрашганларидаги каби ёйилиб кетганча унга ўзгача кўрк бағишларди. Магда уни қувноқ кайфият билан қарши олди.

— Вой бечора-ей, роса совқотибдими ўзиям!

У чоғроқ даҳлизга кирди. Полда қалин гилам, гулдон тўла гуллар, пастак столчада телефон. Магдадаги самимият ва бемалолликдан Барт ҳам ўзини эркин тутта бошлади. Қорамағиздан келган танасини ванна қиздирган жувонга тикиларкан, йигит ҳам Магданинг муносабатидан ўзига бино қўйиб юборгандек туюлиб, шу ўй-хаёллар асносида янада энгил тортган бўлса-да, бу дадиллик замирида андак таассуф ҳам йўқ эмас эди.

3

Магда ажойиб коктейл тайёрлай оларди. Барт иккинчи ҳиссаниям ичиб бўлгач, икки ҳафтадан бери унга қўнғироқ қилмасдан, ит ётиш, мирза туриш қабилда кун кечириб, гирт аҳмоқ эканман-ку, дея ўзини койиб қўйган бўлди. Чунки бу аёл билан бемалол ва эркин суҳбат куриш мумкин эди.

Ҳа, Магда билан дўстона муносабат ўрнатса бўларди, бунинг эвазига у сендан ҳеч нарса талаб қилмас, сен қандай бўлсанг, шундайлигингча қабул қилар эди. У билан худди эркак киши билан гурунглашгандек мулоқотда бўлиш мумкин эди, лекин бу гурунг кишини тўлқинлантириб юборарди. Учинчи коктейлдан сўнг у оромкурсига ястаниб олиб, муҳташам хонада эғнидаги эскирган аскарча уст-бош ва зилдай бошмоғи ҳақида ўйламасдан ва ҳеч қандай таъғлик сезмай қўйди. Магда бунга мутлақо эътибор бермаётганди, шунда йигит, нима учун олдинроқ униқига келмаган эканман, деб афсус чека бошлади.

Бу ерга келмасидан сал олдин уни ташвишга солган аввалги танҳоликда кечган узун қиш оқшомиям эсидан чиқиб кетди. Бу ер ҳар жиҳатдан файзли, шинам эди: Магданинг жарангли кулгиси, радио ҳамда каминга ўхшаб ёнадиган электр иситгич. Бунда сўлимлик ва файзу фароғат хузур-ҳаловатга майл уйғотарди.

Барт бунда серҳашам муҳитга ғоятда ярашадиган эрон мушугини учратаман, деб сира ўйламаганди, бироқ шу палла хонага жуни атласдай товланиб, оддий қоп-қора мушук виқор билан кириб келди.

— “ЧэБэ”, қани, меҳмон билан танишиб қўй-чи, — Магда ёқимли овозда мушукни чақирди. — Бу қисқартма сўз — “Чайқов бозори” дегани, чунки у бойвуччалик рамзи. Бир оқшом шундай ташқарига чиқсам, остонада совуқдан дийдираб, очлигидан қорни ичига тортиб кетган мана шу жонивор турибди. Ник бўлса, бу менинг эрим, — изоҳ берди у, — мушукни Нитгер, яъни

¹A u r e v o i r — (французча) кўришгунча.

қорамағиз деб атади. У шу қадар семириб кетдики, эти терисига сигмай ялт-ялт товланганидан мен унга “Чайқов бозори” деган лақаб қўйиб олдим.

Биласизми, буям бир ўртоқлик ҳисси-да. Биз ЧэБэлан қарздормиз. Ник “ЧэБэ”ни сира аломат исм деб ҳисобламайди. Бироқ бу исм унга ёқади.

— Бу унга тўғри келади.

— Ҳа. Тўғри-я? У, одамларнинг имтиёзли синф доирасига кириб бузилиб кетишидан ёрқин мисол. Башарти Ник бунчалик хурофотчи бўлмаганида, унда “ЧэБэ” ҳозир шаҳримизнинг Кросс мавзесида сичқон тутиб, нонини ҳалоллаб еб юрган бўларди. Энди бўлса, у лешч балигининг бикини ва бифштекслар билан овқатланади.

Магда унинг духобадай мулойим жунини силади, ЧэБэ хумор билан керишиб қўйди.

— Жуда талтайиб кетганда ўзиям бу муғамбир, тўғрими?

Барт бармоқларини қирсиллатиб, “пиш-пиш” деб уни чақирди. У Магда ўтирган оромкурсининг ёндоридан сакраб тушиб, гилам устидан секин юриб борди-да, унга узатилган қўлни ҳидлаб кўрди.

— Уҳ-ҳў, сизга илтифот кўрсатилди-ку! У камдан-кам кишиларнинг ҳурматини бажо келтиради.

Танишини учун йигитнинг қўлларини ҳидлаб кўрган мушук бир сакраб тиззасига чиқиб олди-да, бошини Бартнинг кўксига ишқай бошлади.

— Бу ёғи зўр бўлди-ку! Сизни аҳли оиламиз деб қабул қилди. У сизга кўнгиш қўйиб қолди.

— Шунга ўхшайди, тўғрими?

Аёл ўрнидан турди.

— Ана, яхшилаб ўрнашиб ҳам олибсиз, энди мен бориб егулик тайёрлайман.

Бу хонада ҳамма нарса унинг уйкусини келтирарди: мушук унинг тиззасида ётганча мамнун миёвлар, жомда жимирлаб кўринаётган коктейль, электр каминдаги аланга. Бўшашганча оромкурсида ястаниб ётган Барт ошхонадан таралаётган ликопчалар жарангига қулоқ тутди.

Барт ланжланиб бошини оромкурси суянчигига ташлади. Унинг кайфи чоғ эди. Магда бўлса ошхонада хонини қила туриб, егулик пиширарди. Шунда Барт нашъу намо учун унга таом тайёрлаётган аёл кишининг хирғойиси етишмаётганини англаб етди.

Магда унга боқди — унинг лудокларида айёрона кулгу балқди.

— Башарти жудаям ёрдам бергингиз келаётган бўлса, олдимга келиб нўхат тозалашингиз мумкин. Бу ишимизни тезлаштирган бўлур эди.

Йигит турмоққа чоғланиши билан ЧэБэ эътирозли миёвлаб, тиззасидан сакраб тушди. Барт, коктейль руҳини енгиллаштирганини пайқаб ҳайрон бўлди. У аскарча қўйлагининг ёқасини ечиб, ошхона курсисига ўтириб нўхат тозалашга тутинди. Бу орада Магдаям халатининг устидан пешбанд тақиб олиб, пиёзни товага майдалаб тўғради, икки дона помидорниям бўлаклаб солгач, бир япроқ этни сал-пал уриб юмшатди.

Барт нўхат тозаларкан, димоғида қовурилаётган пиёзнинг иштаҳани қитиқловчи ҳидини туйди. У жувоннинг қаққон ишлаётган нозик қўлчаларини кузатаркан, унинг шўх-шодон гапларини тинглаш асносида, охири пайтларда уни эзиб келаётган ғам-андухлар йитиб бораётганини ҳис этди. Овқатланиб бўлган йигит пичоқ билан санчқини четга суриб, мамнуният билан тин олди-да:

— Бунақанги ширин таом емаганимга анча бўлди. Сиз мени лол қолдирдингиз, Магда, — деди.

У учлари кун қанотлари каби ёйилиб ўсган қошларини саволомуз учирди.

— Сиздек соҳибжамолнинг қўлидан пазандалик келишини сира кутмагандим.

— Э-э, буми?! Бу — дунё яратилганидан буён йўл қўйиб келинаётган янглишишлардан бири бўлса керак. Биласизми, қизларнинг емак пиширишни билмайман дейишлари уларнинг наздида гўё жамолига ҳусн бўлиб қўпиладигандек.

Икковиям кулиб юборди.

— Ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, бунақанги аёлнинг бифштекс тўғрисида ўйлаши ёки ундан-да бадтари — бифштекс қовура олиши мумкинми? Мумкин эмас-а?

Йигитнинг нигоҳлари аёлга таҳсин ўқир эди.

— Сиз мени таниган хотин-қизларнинг биронтасигаям ўхшамасиз.

— Наҳотки?

— Сизни ҳар кўрганимда, бутунлай бошқача суратда намоён бўласиз?

— Эҳтимол, бу сизнинг ҳам ўзгариб бораётганингиздандир.

— Кўйсангиз-чи, мен ҳамон ўша тўпориман.

У ликопчадаги пишлққни ўзига яқин тортиб, бир тўграм кесиб олди.

— Олинг-а, сиз тўпорими? Асло ундай эмас, ҳў ўша оқшом Марказий вокзалдаги йўл кўрсаткичи тагида турганча, худди ёвуз калхатдай қарашингиз ҳануз ёдимда. Йўқ, нима десангиз денг-у, асло тўпори эмас.

Магда уни жуда яхши англаб етганидан Барт жисму жонида қандайдир ёқимли илиқлик туйди.

— Ҳа, бошимдан ҳўп кўнлар ўтган.

Энгагини кафтининг устига тираганча, Магда ундан кўз узмай бодом чақиб ер эди.

— Ҳа, эҳтимол, нималар ўтмагандир. Менга Япония ҳақида сўзлаб беринг.

У ҳали ҳеч кимга айтмаган, бироқ бу аёлга ҳикоя қилиб бериши мумкин бўлган кўп гапларни ичида сақлаб юрибди. Уларни Магдага сўзлаб бериш осон. У билан бамисоли эркак киши билан гаплашгандек сезасан ўзингни. Уни хижолатда қолдираман, деб асло кўркмаслик керак. Барт Жэн билан гурунглашганда, кўп нарсаларни унга айтмаслиги лозимлигини ҳис этиб туради. Чунки улар ҳақида қизнинг билмагани маъқул эди. У буларни сўзлашга уялганидан эмас, балки бу билан қизнинг покдомонлигини қай йўсиндадир таҳқирлайдигандек эди гўё. Магда билан бўлса бошқа гап — у ҳаммасига тушунар эди.

Улар узоқ қаҳвахўрлик қилишди. ЧЭБэ Бартнинг тиззасидан кўним топган, мудом хурилларди. Кейин улар қўл ювгани туришди. Йигит пешонасини сочик билан танғиб олиб, кўйлаги енгини шимариб қўйди. У ўзини баайни ўз уйидагидек тутарди. Меҳмонхонага қайтишгач, радионинг овозини пастлатиб суҳбатни давом эттиришди. ЧЭБэ кулала бўлиб ётганча, яна Бартнинг тиззасида пинакка кетди. Магда бир шиша шотланд вискисини олиб чиқди. Бунақасини Барт биринчи дафъа ичиши эди. Улар жомларини уриштиришди. Шунда йигитнинг ёдига Оранж бекати буфетида чой ичганлари тушди.

— Фашинг келганди-я, ўшанда?

— Заррача, аксига олиб бу қилиғинг менга ёқиб тушганди.

— Эркак кишига, сизни бир кўришдаёқ ёқтириб қолдим дейиш, менга бориб турган калтафаҳмлиқ бўлиб туюлар эди.

Барт виски бутун вужудига олов янглиғ ёйилиб бораётганини ҳис этди. Аёлнинг кулгиси кўнгироқ каби жаранглари.

— Ҳозир мен сенга дабдурустан: “Сен менга ёқасан!” деб айтсам, ўйлайманки, сен бунга қаршилик билдириш даражасида мутаассиб бўлмассан?”

Йигитнинг нигоҳи унга қадалиб қолганди. Сочлари елкасига ёйилиб тушган, дудоқлари қип-қизил ва бўлиқ эди. Барт уни шундайлигича поезд бекатидаги биринчи учрашувдаёқ эслаб қолганди.

Барт кўзларини Магдадан узиб соатига қаради.

— Жин урсин, ахир мен боришим керак.

— Унда кетар жафосига яна битта ичақол.

Аёл яқин келиб жомларга виски қуйгани энгашиди, шунда халатининг ёқаси очилиб, сийналари кўриниб кетди ва яна димоғига аранг илғаш мумкин бўлган атир ҳиди урилди. Барт ўзини идора қилолмай Магдани бағрига олди ва лабини унинг лабларига босди.

Йигирма учинчи боб

1

Барт ўқлар чийиллаб учган, бомбалар портлаб ётган жанг майдонида юрганмиш. Бир маҳал чўчиб уйғониб кетдию, ҳеч нарсани англолмай, “Ажаб, мен қаердаман?” деб, ўрнидан туриб оппоқ тўшак устига ўтирди. Атрофга разм

солди. Кейин ёнгинасида бошини болишга буркаб олганча ухлаб ётган аёлга кўзи тушгач, ҳаммасини эслади.

Барт оғзида ёқимсиз таъм туйди. Мана бун тун деса бўлади! Йигитнинг кўзлари Магданинг кифти ва кўксига тўхтаб қолди. Ва у қайта аёлга талпинган бўлди. Сўнгра бирдан тўхтаб, билагидаги соатига қаради — соат миллари ўнни кўрсатарди. Бўлиши мумкин эмас! Балки тўхтаб қолгандир. Илинж билан соатни қулоғига тутди, йўқ, юряпти. Йигит ўрнидан салчиб туриб, оёқлари остидаги оч сариқ гиламни илдам босиб, устида тилша соат турган стол ёнига борди. Ўн бўпти! Кейин ошхонага ўтди — девордаги электр соат ҳам ўнни кўрсатарди. Яна хобхонага қайтди. Очиқ деразадан юзларига салқин эпкин урди. Эй, худо, у тоққа қатнайдингиз охириги поездга кечиккан эди.

У бир муддат асабларини жиловлай олмай туриб қолди. У поездга кечиккан, демак, бугун Жэнни кўра олмайди. Ботинида турфа ҳис-туйғулар жунбишга келганди. Жэннинг дили сиёҳ бўлишини ўйлаб, ўзидан ўзи нафратланди. Магдага мазза — тўшагида мушукдек қулча бўлиб ухлаб ётибди. У тарақ-туруқ қилиб чийпардани кўтарди. Магда уйғонди, секин бу ёнига ағдарилиб, истар-истамас кўзларини очди, уйқули нигоҳларини Бартга тикканча, бир муддат жим ётди.

— Шу алпозда туришинг кўёш тангрисига ўхшаб кетади. Менга қолса, сен каби эркакларга кийим кийишни умуман тақиқлаган бўлардим.

— Соат ўн.

— Нима бўпти? Олдимизда роса бир кун бор.

— Дарҳол жўнаб кетмасам бўлмайди. Тоққа қатнайдингиз поездга кечикибман.

— Энди бошқа рейс бўлмайдами?

— Йўқ.

— Унда жўнаб кетишдан маъни борми?

Аёл кўлларини бошининг остига қўйиб, эринчоқлик билан керишди. — Жин урсин! — Барт тўшакнинг четига вазмин чўкиб, кўллари билан бетини бекитди.

Аёл унинг оёқларини уқалашга тушди, йигит бундан бир сесканиб нари суришди.

— Сенга нима бўлди? Ичкиликдан беҳузур бўляпсанми?

Барт ўрнидан турди ва Магдага зарда қилиб, дераза сари юрди. Гўё деразадан кираётган офтоб нурлари ҳам уни маломат қилаётгандек эди. Ич-этини айбдорлик ҳисси таталарди. Магдага аччиқ қилиш адолатсизлик эди. Бироқ тунги таассуротлар унинг қаршисида маломат тошидек туриб олганди. Магда бошини кўтариб, уни кузата бошлади. Йигит оғиз очмасдан эшик томон юрди. Сўнгра, бирдан хижолат тортиб тўхтади:

— Мени кечир, Магда, поезддан кечикканим жаҳлимни чиқариб юборди.

— Боришинг шунчалик муҳиммиди?

— Ҳа, жудаям.

— Телефон орқали гаплашиб қўяқолсанг бўлмайдами?

— Йўқ, бўлмайди.

— Қачон у ерда бўлишинг керак эди?

У вақтини айтди. Аёл йигитнинг баланд, яғриндор қоматига, сепкил босган кенг кифтларига ўйчан тикилганча ётарди. У Бартнинг даҳани теграсидаги чиқиқлар янаям теранлашганини кўрди.

— Ўшшайган ярамас, вайсақи, — деди у босиқлик билан, — бориб ваннага тушиб, кийиниб ол. Унғача қаҳва тайёрлаб тураман, кейин бафуржа ўйлаб кўраимиз.

Барт ювиниб чиққанида стол усти егуликларга тўлиб кетган, қаҳванинг буғи чиқиб турарди. У нонушта тайёрлаётган Магдага тикиларкан, шу оқшом унга бутун борлигини телбаларча бахш этган аёл шу эканлигига сира ишонгиса келмасди. Барт иккинчи финжонни бўшатиб, овқатини еб тугатгач, Магда унга стол оша қаради.

— Мана энди мендан яширишга арзигулик сабаб бўлмаса айт-чи, поезд билан боғлиқ ваҳимани қандай тушуниш мумкин?

Барт нима учунлигини ўзиям билмасдан, уялганидан тутила-тутила ҳаммасини Магдага сўзлаб берди. У Жэн ҳақида ҳикоя қиларкан, сигарета тутунини ичига чуқур тортар ва секин чиқарарди.

Магда бўлса ўзининг обдон силлиқланган тирноқларидан кўз узмасдан жим туриб тингларди.

— Тушунарли, — деди у ниҳоят, — энди иккаламиз ҳам йўлга тушганимиз маъқул.

— Иккаламиз?

— Ахир сен ўша шўрлик қизга панд бермасанг керак, тўғрими? Мен эсам сени йўл-йўлакай машинада ўша ёққа ташлаб ўтмоқчиман. Биз, чамаси, поездни қувиб ўтолмаймиз, аммо имкониятимиз етгунча иш тутамиз.

— Аммо-лекин....

— Лекин-лекини йўқ, модомики, сенинг поездга кеч қолишингда менинг ҳам айбим бор эканми, жилла бўлмаса, бу ташвишдан қутулишингда ёрдам беришим керак-ку. Ҳозир мен тезгина душга тушиб чиқаман-да, сўнг йўлга тушамиз.

2

Тонги аёзда тоғ ҳавоси янаям тиниқлашиб, осмон ҳудди биллур гумбаз сингари водий узра ярқираб турарди. Магда иланг-биланг тоғ йўлидан машинасини индамай бошқариб борар, Барт бўлса, ўриндиққа ястанганча теваракни жимгина кузатиб кетаётганди. Қизик, шу тонда Магда нима ҳақда ўйлаётганикин? У хотиржам бўлса, ичимдагини топ дейдиганлар хилига айланади. Мана, ҳозир ҳам лабларини қаттиқ қимтиб, бутун диққати йўлда — машинани бошқариб борарди. Афтидан, у фақат йўл ва машина ҳақида ўйларди. Машинани яхши ҳайдаркан. Умуман кўп ишларга укувли экан бу аёл.

— Илгимос менга сигарета берсанг.

Йигит лабларига икки дона сигарета қистириб тутатгач, бирини унга узатди. Магда машинанинг бошқарув шитига ўрнатилган соатга қараб кўйди.

— Кетишимиз дуруст. Шу туришда давом этсак, яна ярим соатда ўша ерда бўламиз. Балки ҳали “бекорга афсус чекиб юрибман” ҳам дерсан.

Барт шундай бўлиб чиқишига умид боғлаганди, йўқса, Доринга машинада келдим деса, сўраб-суриштираверарди. Сихаттоғга машинада келганини Дорин кўриб қолса, иш расво бўлишини ўйлаб бироз саросимага тушди. Ишнинг пачаваси чиқади-ку! Ҳатто манглайдан совуқ тер чиқиб кетди.

Улар Сиднейданоқ соатига саксон километр тезликда йўл босган бўлишса, ҳозир спидометр юзни кўрсатарди. У Магдага тикилиб қаради: эгнидаги хушбичим тивит костюм, афтидан, жуда қиммат турарди. Ҳа, унинг эри нечоғлик уйқучи бўлмасин, хотинини яхши кийинтириб кўяркан.

Бартнинг куфри кўзиди. Магданинг эри бу пулларни қанчалик осон топган бўлса, ҳар бир гинейа учун озмунча тер тўкмаётганди.

Бироқ энди у бу ишларга чек кўяди. Гарчи у ҳозир ортига бир қур назар солиб, буларнинг ҳаммасини Магда атайлаб уюштирганини англаб етган бўлса-да, эҳтимол, ўзининг ҳам бунда озми-кўпми айби бор эди.

У, Жэнга нима дейман, деб ўйларкан, қўрқувдан юраги орқага тортиб кетди. Қизик, “аёлларга хос интуиция” унга панд бериб қўймасмикин? Ахир Жэн юрагинга қўл солиб кўриши, бутун сир-асрорингни айтиб бериши мумкин-да. Унга ёлгон гапириб бўлмайди. Мабодо у Жэнга Магда билан ўрталарида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида кифтини келтириб сўзлаб берган тақдирдаям, Жэн булар тўғрисида бутунлай бошқача хаёлга борадиган бўлса, унда йигит ўз айтганларида туриб олишига, ёлгонга яна ёлгон кўшиб гапиришига тўғри келарди, чунки нима бўлгандаям у қизга бор ҳақиқатни айта олмасди.

У Магдадан келаётган хуш бўйни ҳидлади. У аёлнинг хотиржам юзларига, қирра бурнига, машина рулини тутган дадил қўлларига боқаркан, бу энди асло қайтарилмайди деб қасам ичди. Бу бориб турган жиннилик эди.

Ҳозир у Жэн ҳақида ўйларкан, Магданинг дудоқлари ўзининг лабларига чиппа ёпишган лаҳзада эс-хушини йўқотиб қўйганидан ҳайрон эди. У тропик ўлкаларда офтоб уришдан сақланишни ўрганган бўлса, энди Магдадан эҳтиёт бўлишига тўғри келади. Ҳар ҳолда қайта тинчини бузмаслиги учун буларнинг ҳаммасини ҳаётидан ҳайдаб солади. Ахир, тўрт ой мобайнида ажабтовур тийи-

либ келиб, Магданинг олдида тута олмаса-я! Бир муддат ўтгач, у бу аёл тўғрисида бўлмагур хаёлларга бориб юрганидан уялиб кетди. Нима бўлганда-ям, Магда ўзини ахлоқ доирасида қоим тута оларкан. Камдан-кам аёлларгина бундай вазиятларда ўзларини тутиб, уни бу ерга олиб келиш учун хийла вақт сарфлаган бўлишарди. Алал-оқибат Магдаям ҳеч нарсани яширмасдан унга эри хусусида сўзлаб берди, гарчи у Жэн ҳақида унга гапирмаган бўлса-да. Ҳатто ҳозир ҳам у билан Жэн тўғрисида суҳбатлашиш йиғитнинг гашини келтирган бўларди.

Уларнинг кўз ўнгида тоғ қишлоқлари бир зумда буй кўрсатиб, лип этиб ўтиб кетар, улар эса темирийўл билан ёнма-ён тушган йўлдан тоғлар орасида елиб боришарди. Ниҳоят, Пайн Рижнинг унга таниш қиёфаси ҳамда осмон фониди қорайиб турган баланд кўтарма кўринди. Олдинда эса улар Уэнтуорт фолзга кираверишдаги сўнгги баландликни ошаётган поезд тутунини илғашди.

Магда яна соатга қаради.

— Ана, сенга айтмабмидим? Энди муюлишда худди поездда келгандек, машинадан тушиб санаторийга кириб бораверасан. Ҳисобни қандай олибман-а?

— Жуда зўр!

Барт ўзини тутиб олиб, унга қараб жилмайди, бироқ Жэн ҳақида ўйлаши ҳамон ичини тимдалай бошлади. Аммо шайтон васваса қилмай қўйганди. Энди Магда уни ҳеч қачон йўлдан оздиrolмайди.

— Сени кечга яқин олиб кетаман. Ҳозирча мен Катумбуга бориб, у ерда дўстларим билан учрашмоқчиман, сен билан эса стансияда кўришамиз.

— Азбаройи худо, керак эмас, — деди у ташвишланиб, Жэннинг опаси ўша ёқда туради, мабодо сени кўриб қолса...

Магда қимтиниб қўйди.

— Нима, сен ҳали мени ёлғиз қайтишимни истаяпсанми?

Барт қовоғини солди. Ана холос! Магда истехзо билан уни кузатиб турарди. Уни ёлғиз орқага қайтариб юбориш бориб турган қабихлик эди.

— Бўпти, — деди у мингирлаб. — Агар Дорин шу яқин атрофда бўлса, мен бешу ўтгизда Уэнтуорт фолзга поездга чиқишимга тўғри келади. Сен мени кейинги станцияда кутиб турасан.

Магда машинасини санаторийга бурилишда тўхтатди.

— Етиб келдингиз, сэр! Ҳайдовчингиз машинаси билан Балабуррада сизни белгиланган вақтда кутиб туради. Ишончингиз комил бўлсин!

3

Бартнинг бахтига миссис Карлтон ухлаб ётарди, у қизнинг қўлчасидан туганча юзларига босди. Худди зилол сув чашмадан оқиб чиқаётганидек бутун вужудига тинчлик ва осойишталик қўйилиб келаётган эди.

— Врач нима деганини биламан, — деди у ниҳоят.

— Ростданми, зўрми?

Шу топда у қиз тушагининг четида, сувга чўкиб кетишига сал қолгану, бироқ қутқариб қолиш учун олдида ташланган арқонни маҳкам ушлаб турган кишига ўхшарди.

— Улар менга бугундан ўрнимдан туриб, бир-икки соат юришимга рухсат беришмоқчи.

Қизнинг севинганини кўриб юраги эзилиб кетди.

У, бундан атиги бир неча ой бурун ҳар бир ҳаракатидан ҳаёт уфуриб турган жўшқин ва қайноқ, океан соҳилларида у билан қувлашмачоқ ўйнаб, саркаш пўртаналарга миниб олиб довюракликда эркаклардан-да ўтиб тушган сергайрат қиз учун кейинги ойлар қамоқ жазоси билан баробар эканлигини янада равшанроқ тушуниб етди. Мана бугундан эътиборан унга икки соат ўрнимдан туришга рухсат беришаётганидан қиз бояқиш худди унга фирдавс боғларидаги роҳат-фароғатни ваъда қилишганидек юзлари гул-гул ёнарди.

— Азизам, бу жуда ажойиб! — йигитнинг овози титраб кетди. — Ўйлайманки, орадан бир-икки ҳафта ўтгач, сен ҳам қария Леонарди ва бошқа юроладиган беморлар каби тоққа чиқоладиган бўласан.

Жэн бахтиёр эди, буни кўриб Бартнинг кўнгли юмшади. Ўтган оқшом баайни кўрқинчли туш сингари ортга чекинди.

— Ўзи дўхтиринг нима деб айтди сенга?

— Унинг айтишича, рентгенда касаллик ўчоғи кичрайган эмиш, пневмото-ракс менга наф қилипти экан, томир уришим мўътадиллашяғдийкан.

— Меники эса ҳийла тезлашган.

— Тана ҳароратиям ҳозир меъёрида, умуман бир неча ойдан сўнг буткул янги бўларканман.

— Мен учун сен ҳамиша янгисан, қизларнинг энг сўнги русумдагисан.

Унинг нигоҳи қизнинг кўзлари безовта порлаётган чехрасига қадалди. Кейин у бармоқлари билан қизнинг майин сочларини тароқлашга тушди.

— Бугун сочларинг бирам чиройлики.

— Наҳотки шундай бўлса? Биз Катумбудан қайтиб келгач, ҳамшира сочларимни ювишга ёрдамлашворди. Ювишиш танга бирам ором бағишлайдики! Ўзиям симга ўхшаб қолганди-да, сочларим!

— Сочларинг менга ҳеч қачон симга ўхшаб туюлмаган.

У энгашиганча юзларини қизнинг сочлари орасига яширди. То бошини кўтаргунча орадан ҳийла вақт ўтди.

— Мисс Блейкли, рўй-рост айтинг-чи, қачондир сизга: “Мен сизни севаман!” деб ёрилганмидим?

— Мистер Темплтон, агар хотирам панд бермаётган бўлса, сизга шуниям эслатишим мумкинки, бир вақтлар буни ёдимга солгансиз.

— Мисс Блейкли, яна айтинг-чи, худди шундай ҳис-туйғуни менга нисбатан ўзингиздаям туйганмисиз?

— О-о, Барт!.. — бирдан қизнинг кўзларига ёш қуйилиб, дудоқлари титраб кетди.

Унда менинг истагимга биноан бу ҳақда пича сўзлаб берсангиз.

Йигит ҳали ҳеч қачон қизнинг ваъдаю-ишонтиришларига бу қадар эҳтиёж сезмаганди. У шу пайтгача, бу ўз-ўзидан маълум-ку, деб ҳисоблаб келар, аммо бугун бу ҳақда қизнинг ўз оғзидан эшитишга жазм қилди. Барт Жэннинг дил изҳоридан иборат сўзларни қалбининг тўрига жойлаб, ўзи билан олиб кетмоқчи эди.

— Қани, нима дейсиз энди?

Қиз кўзларини ундан уза олмас, юзлари ўт бўлиб ёнар, лаблари бир-бирига маҳкам ёпишган ва мижгонларида ёш йилтирарди.

— Сени жонимдан ҳам яхши кўраман! Уша дастлабки учрашувдаёқ сени севиб қолганман. Эҳтимол, сен ҳам мени яхши кўришингни билиб олиш учун оғриб қолишимга тўғри келгандир.

Барт, елкасидан оғир юк қулагандек енгил тортди.

— Тағин бу ерлик авроқчилар билан тоғларда сайр қилиб юриб, фикрингдан қайтиб қолмасмикансан?

Жэн ҳамон Бартдан кўзларини уза олмасди.

— Мен сени ўла-ўлгунимча севаман, Барт, — деди у йигит аранг эшитадиган овозда.

— Яхши.

У қизнинг кўлини қўйиб юборди-да, чўнтагидан сигарета олиб тутатди...

— Айтганларингга ишондим, тилхат ёздириб ўтирмайман...

Жэн унинг сигарета тутатишига боқаркан, Бартда юз берган ўзгаришдан ҳайрон бўлди. У ҳар қачонгидан мулойим, назокатли бўлиб қолган, ҳалиги руҳий тушқунлик бутунлай йўқолганди. “Ҳаётимизда аллақандай эврилишлар юз бермоқда. Эҳтимол, у одамлар ҳам биз сингари севишишганлари туфайли озмунча азият чекишмаётгандир”...

Атиги бир неча ҳафта бурун шуурини бутунлай банд этиб турган кўркув тамомила йўқолганди. Барт, битта-битта санаб, қиздан ёқимли бўсалар ола бошлади.

— Бу уйғонганимда, офтоб нурлари чехранга тушиб, ўпичларимни ҳис қилишинг учун. — Сўнг қизнинг кўзларидан ўпиб шивирлади: — Бу тушларингга мени олиб кирадиган фарахбахш тунлар учун.

Висол онлари шошқалоқ бўлади. Бирпасда уларнинг хайрлашиш вақти етди.

Поезд Балабурра станциясига яқинлашаркан, Барт сабрсизлик билан вагон деразасидан қаради. Магданинг машинаси айтилган жойда турарди. Аммо шу топда машинаям, Магдаям гашига тега бошлади. У бир муддат, то Сиднейга етиб боргунларича у билан ёнма-ён ўтириб кетгиси келмаётгани ва Магданинг жаҳлини чиқаришдан кўрқиб ораллиғида тараддулланиб, аросатда қолди. Барибир, кўрқув ҳисси голиб чиқди. Барт машинага яқинлашгач, Магда унга бош ирғади.

— Чиқаюл. Бир термос қаҳва ва яна бир қанча бутерброд олволдим. Озроқ юрайлик-чи, хилватроқ жой чиқиб қолар. Ўлгудай очикқан бўлсанг керак ўзиям.

Қаҳва ва сэндвичдан сўнг у ўзини яхши ҳис қила бошлади, унинг Магда билан бирга кетаётгани энди гашига тегмай кўйганди, Магда тайёрлаган барча нарска каби сэндвич ҳам жуда мазали, ром кўшилган ўткир қаҳва эса совуқда вужудини қиздирган эди.

Қош қорая бошлаган паллада улар илонизи тоғ йўлидан кетиб боришарди. Куйида, гира-шира қоронғуликда, Пенрит чироқлари чарақлаб порлар, ундан нарироқда эса Сиднейни чароғон қилиб турган ёритгичлар ишга тизилган маржондек жилваланарди. Тиккага келган ой йўлининг ҳар икки четдаги ўглоқларни кумуш ёғдуга буркаганди. Туйкус Магда сўз қотмагунча, улар худди олдиндан келишиб олгандек, жим кетишди.

— Бугун Жэннинг аҳволи қалай экан?

— О, о, дуруст, ёмон эмас...

У хижолатдан дудуқланганча гапини йўқотиб кўйди.

— Жиннилик қилма, — деди Магда хотиржамлик билан. — Нима бўлгандаям, сени у ёққа олиб бориб келиш учун кунбўйи овора бўлдим, сен ҳам бундоқ, одамга ўхшаб мениям қизингнинг аҳволидан воқиф қилсанг-чи. Бундан ташқари, унинг тақдирига мен ҳам қизиқиб қолдим.

Барт унга шубҳаланиб қаради, аммо Магданинг чеҳраси очиқ кун каби сокин эди. Башарти Магда буни шунчаки сўраганида эди, ўшандаям йигитнинг ўжарлик қилиб, сўнг эса виждон азобида қийналиши бирт аҳмоқликдан иборат бўлар эди.

— Бугун биз учун қайсидир маънода аҳамиятли кун.

— Наҳотки?

— Ҳа, шундай. Ўтган ҳафта уни рентгенга туширишганди — натижаси яхши дейишяпти.

— Зўр-ку. — Магданинг овози самимий эди. — Сен ҳам анча енгил тортгандирсан?

— Яширмайман, албатта, хотиржам бўлдим. Опаси иккимиз унинг аҳволидан жуда хавотирда эдик. Биласанми, дардга шунчалик тез чалиндики, у ҳам худди сен-мен каби соппа-соғ эди, кутилмаганда...

— Менга у ҳақда гапириб бер...

Магданинг гап оҳангида бамайлихотирлик билан бирга қизиқиш ҳам бор эди. Барт ўзиям билмаган ҳолда, олдиниға қандайдир ишончсизлик билан тутила-тутила, кейин эса ўзини тобора эркин тутиб сўзлай бошлади. У ҳали ҳеч кимга Жэн тўғрисида бу қалар очилиб-сочилиб гапирмаганди. Бунга ром кўпилиган қаҳва сабаб бўлдими ёки Магданинг бутун вужуди қулоққа айланиб тинглаётганими, ҳарҳолда йигит буни тушунтириб беролмас эди. Бир нарсани тан олиш керак: Магдага муғамбирлик қилиш фойдасиз эди.

— Бечора қиз! — деди у азбаройи раҳми келганидан, — бошига тушган савдоларни ўйласанг — кўрқиб кетасан! Моддий томондан ўзларингни қандай таъмин этиясанлар? Ахир муолажалар ниҳоятда қиммат турска керак.

Барт унга оқизмай-гомизмай барини сўзлаб берди. Ўз-ўзидан у билан Жэн хусусида гаплашиш осонлашиб борарди.

— Менимча, сендай йигити борлиги унинг учун катта бахт.

— Йўқ, бу менинг бахтим чоғани.

— Унда иккалангизгаям толе кулиб боққан экан.

— Келаси ҳафтадан Жэнга кунига икки-уч соат ўрнидан туриб юришга руҳсат бериларкан, — деди у бирданиға очикқўнгиллик билан. — Мен унга кутилмаган совға қилмоқчиман. Унга иссиқ халат сотиб олиб беришимда маслаҳат берсанг...

— Яхшиси, буни менга қўйиб берақол. Сиз, эркаклар қизларга нимадир совға қилмоқчи бўлсангиз, албатта, биронта бўлмағур нарса харид қиласиз. Ўзим бориб, уйимга уч-тўрт хилидан юборишларини сўрайман.

— Маъкул, — деди йигит, худди Японияда ўрганганидек, сўзларига шарқона урғу бериб. Бу билан у ич-этини таталаётган айбдорлик ҳиссини яширишга уринаркан. Сўнг эса уялганидан ўнғайсиз равишда миннатдорчилик билдира бошлади.

Кейин яна жим кетишди. Бироқ бу жимликда энди ҳеч қандай малоллик йўқ эди. Қиш осмонидан беридаги тўлқинсимон адирлар яйдоққа ўхшарди. Энди Барт ўзини тинчланган ва таскин топгандек ҳис қилаётганди. Ҳа, бугун у Жэннинг олдидан илк дафъа бутунлай бошқа кайфиятда қайтаётганди.

Улар марказий вокзалга яқинлашаркан, Магда унга ўгирилди:

— Понуштани меникида қилишга қаршилик қилмасан? Ҳар ҳолда ҳадеб ресторанларга пул совуришнинг ўзи бўлмайди...

Йигирма тўртинчи боб

1

“Ҳали ҳеч қачон бундай ажойиб кун бўлган эмас”, — ўйлади Жэн, айвон орқали Доринга пешвоз чиқаркан. У энди ҳар кун тўшакдан турар, кейинги икки ҳафта мобайнида эса кунига роса икки соат у ёқдан-бу ёққа юрадиган бўлди. Дўхтир унга бугун чорбоғдаги ўриндиққача бориб қелишига рухсат беришликни ваъда қилибди.

Дорин уни пастда, айвонча ёнида кутиб турарди. Улар саломлашишгач, икковиям қандайдир марокли ўйинда иштирок этишгандек, шодон кулиб юборишди.

— Кўринишинг жуذا зўр, — деди опаси. — Эгнингдаги халатга бўлса гап йўқ.

Жэн либосининг майин патларини ардоқ билан силаб қўйди. Халатни Барт яқинбадаги ташрифдан сўнг юборган эди. Албатта, бу ортиқча ҳашам бўлса-да, бироқ қизга қуйиб қўйгандек лойиқ келган ва жуذا ярашганди.

— Бартнинг айтишича, бу менинг альпинистча кийимим экан. Эҳтимол, мен ҳали уни кийиб “Уч опа-сингил” қоясига кўтарилишимни кўрарсизлар. Ух! Қаранг-а, мен яна юра оладиган, сувда суза оладиган бўламан.

Жэн опасининг қўлтиғидан олганча, пиллапоялардан пастга туша бошлади.

— Бир, икки, уч, — Дориннинг овози тантанавор руҳда эди.

Улар сўқмоққа тушиб олишгач, қандайдир овоз қулоққа чалинди. Бу Рода билан Леонард эди. Иккиси айвоннинг адоғида туриб олиб, уларга салом йўллашарди.

— Куннинг ажойиблигини қаранг! — Леонард айвондан тушиб уларга пешвоз чиқди. — Сизни бу ерда тик оёқда кўришни ўзи нақадар ажойиб, очиги, бу дастурдагидан ҳам ошиб тушди. Бугун ҳаво шу қадар мусаффоки, ҳатто олисдаги денгиз соҳилиниям кўриш мумкин. Қаранглар, ҳаттоки кўприк ҳам кўринапти!

Жэн унинг кўрсаткич бармоғи узалган томонга қаради. Ҳув олисда, уфқ ортида, туманли қашқадек қорайиб Сидней шаҳри кўзга чалинар, кўрфаз узра эса улкан кўприкнинг таниш манзараси балқиб турарди.

— О, о, Дор, буни қара-я! Уч ойдан сўнг яна бирга бўламиз, сўнг сира айрилмаймиз.

— Мен бўлсам бу ерда бир умрга қолган бўлардим, — деди Дорин.

Жэн бир титраб тушди.

— Менга қолса ана шу кўприкнинг кўринишиёқ чинакам жаннат бўлиб туюлади, ишхонада жойимга қайта ўтириб, ёзув машинкамни чиқиллашини яна эшитиш учун, эҳ-ҳе нималардан кечворган бўлардим. Баъзан шуларни эсласам, ўшанда менга нима етишмайди ўзи, деб ҳайрон қоламан.

— Нима бўлгандаям, идоранг жирканч ва ифлос жой, — Дорин жаҳлини тия олмади. — Башарти сен бутун қиш мобайнида мутлақо иситилмайдиган

ўша катталакда эрталабдан қаро кечгача ёруғ оламни кўришдан мосуво бўлиб, шамоллаб қолмаганингда эди, зотилжамга чалинмас ва бу кўргуликларни бошдан кечирмас эдинг.

— Балки сен ҳақдирсан, — тан олди Жэн.

Улар, Жэн Пайн Рижга келиб жойлашган кунда Барт иккаласи холи қолишган ўриндиққа бориб, индамасдан ёнма-ён ўтиришди. Дорин сумкасидан Жэнга атаб тўқиётган жемперни қўлига олди.

Қайрағоч ва теракларнинг яланғоч шохлари бамисоли тиниқ мовий осмон фонига ўйиб туширилган суратга ўхшарди. Чорбоғда ҳали биронтаям дарахт ёки бута гулламаган, бироқ унда-бунда ерни ёриб чиқаётган барра майсалар кўзга ташланарди. Чорбоғнинг хилват кунжида бир туп акас дарахти бор эди. Унинг япроқлари тўқ жигарранг бута ва дарахтлар фонида кумишсимон бўлиб кўринар, гуллари эса олтиндек товланарди.

— Ой, Дор! — дея хитоб қилди Жэн, кўзларига ишонмай. — Акас гуллабди! Демак, баҳор эшик қоқмоқда.

— Кўкламга ҳали икки ой бор, — қатъий оҳангда деди Дорин, — ҳали бу шошқалоқ акасни бошлаб совуқ уради. Сен ҳам буни ёдингдан чиқарма!..

Жэн акадан кўз узолмай қолганди. Дорин нима деган бўлмасин, акас гуллари барибир қиш қариб, оёқлаб баҳор келаётганидан дарак бераётганди. Баҳорда эса...

Дорин соатига қаради.

— Хўжайканинг айтишича, бу ерда ярим соатдан ортиқ қолишинг мумкин эмас экан. Истироҳат вақтигаям оз қолибди, шундай экан, ортимизга қайтишимиз керак.

Бу сўзлар Жэннинг фикрларини чалғитиб юборди. Бир муддат ўй-хаёллари уни шу ойлар оралиғидан олиб ўтиб, реал воқеликка қайтариб келгану, у энди ўз ҳаётини шифо топиб кетишдек адоқсиз машаққатли жараёнга қайта бўйсундирмоғи керак эди. Олти ойлик муҳлатнинг энди ярми ўтганди. Акас дарахти уни алдаётганди.

— Майли, кетдик. Бироқ, Дор, жонгинам, қайтиб боргунимизча менга акас гули бутуқчаларидан узиб берсанг. Битта шохчасини миссис Карлтонга, биттасини тумбочкамнинг устидаги гулдонга солиб, унга қараб хаёл суриб ўтираман...

— Хаёлпарастлигинг қолмади-да, сенинг. — Дорин жемпер тўқишдан тўхтаб, ҳавода енгил хушбўй ҳид ва асаларилар галаси кезинаётган жойга йўлақдан тушиб борди. У хушбўй нафис гуллардан даста ясаб, юзларига босди.

2

Қиз юриш ва ҳаракатланиш имкониятига эга бўлган бир пайтда, вақт бошқатдан ҳисоб ва меъёр ўлчамларига бўйсунадиган ҳолга келди. У энди аҳён-аҳёнда бўладиган ташрифлар оралиғидаги ҳалқалари ёйилиб, шалдираб қолган занжирга ўхшамас, кунлар ва соатлар ўлчамидан иборат тизим бир ҳолга келганди. Энди Жэнга олдингидан кўнроқ очиқ ҳавода бўлишга ва сайр қилишга рухсат берилар ва нуқул бир зайлда тўшакда ётиш билан ўтган адоғи йўқдек ҳафталар ҳамда ойлардан сўнг тоза ҳавога чиқиш қиз учун ҳақиқий байрамга айланарди.

Қизнинг гўё оддий ҳаётга қайтишини қутлагандек, қиш ўтиб, чорбоққа ҳам бошқатдан жон кирганди. Наргиз куртак ёзди. Унга Барт совға қилган сунбул қад ростлаб, унинг пишиқ банди тупроқни ёриб чиқди ва шонаси кулча бўлиб, гунча ҳолига кела бошлади.

Қайрағочлар митти-митти зираклар тақиб, эманлар ям-яшил шаффоф либосга бурканди, япон заранглари барра барглари орасида нозик пушти гунчалар кўз ёрди. Чорбоғда сайр қиларкан, Жэн, баҳор ҳам худди унинг ўзи сингари кучга энаётганлигини, қиз бу оламни ўзи учун янгидан кашф этаётганлигини юракдан ҳис қилди.

Ҳафталар ўтиб борарди. Унга бутун Пайн Рижни айланиб чиқишга рухсат этилган тонгда миттигина оқтўш кунча арз дарахтнинг шохига қўнганча, канарейка янглиғ тинмай сайрай бошлади.

Жэн сайрга катта йўлга илк бор чиққан куни наргис заррин гултўп бўлиб очилди. Қизнинг лабларидан табассум аримас эди.

Жэн сайрга отланаётганда миссис Карлтон унга ёқимли қараш қилди:
— Уҳ-ху, ям-яшил бўйинбоғ ва сариқ свитерда баҳорнинг ўзи бўпсан!

Жэн шодон жилмайди.

“Гўё сайрга мен эмас, миссис Карлтоннинг ўзи чиқаётгандек хурсанд бўлишини қара-я”, — хаёлидан кечди Жэннинг.

“Башарти мен ҳам қачонлардир соғайиб кетишдан буткул умидимни узиб, бадбинлик гирдобига ботсам, шу аёлдек соҳиби қарам бўла олармидим?!”

У кўзгуда ўз аксини кўриб ҳайрон қолди. У анчадан бери ўзини одатдаги энгил-бошла кўрмаган, назарида ўзи билан худди янгидан танишаётгандек эди. У миссис Карлтонга ўтирилиб қаради ва илк дафъа жувоннинг юзлари бундан тўрт ой олдингига нисбатан янада сўлгинлашиб, ниҳоятда озиб-тўзиб кетганлигини пайқайди. У миссис Карлтонга табассум қилиб қўл силкитди ва Леонард уни кутиб турган айвон сари юрди. Гарчи унга бу ерда ўргатганларидек, Жэн эҳтиёт бўлиб секин одимлаётган эса-да, назарида югургилаб бораётгандек бўлиб туюлди.

Қиз яқин борғач, Леонард оғзидан муштутини олиб, оҳиста таъзим қилди:
— Саломлар бўлсин сизга, Примавера.

— Унинг кимлиги ёдимда эмас, аммо, аминманки, кўнглимга ёқадиган сўз айтдингиз.

— Худди шундай, Примавера — баҳор илоҳаси бўлган.

— Миссис Карлтоннинг таърифлашича, мен баҳорнинг ўзи эмишман.

— Ана кўрдингизми, фикрларимиз нечоғлик бир хил.

— Аслида мен ҳам ўзимни баҳор деб ҳис қилмоқдаман.

— Хўжайка, сизни муюлишгача боришингиз мумкинлигини айтди, — деб эслатди Леонард унга, улар ўрмон йўлига дарвозадан чиқиб олишлари билан.

— Менга қай томонга юришининг фарқи йўқ, шу ердан олисроқ кетсам бўлди.

Леонард кулимсираб қўйди.

— Ҳозир турмадан озод бўлган одамга ўхшайсиз, тўғрими? Буни мен яхши биламан, аммо бу ерда яшаб кўрмаганлар қаёқданам биларди. Сиз осойишталикдан бўғзингизгача тўйиб кетгансиз. Ҳозир мана шу “Раҳм — Шафқат Ўриндиғи” сиз учун энг қулай жой. Муюлишда ўтириб оласиз-да, мана шу тоғ йўлидан машиналарнинг гиз-гиз ўтиб, қайтиб туришини томоша қиласиз. Устингизга чанг-тўзон ёпирилади, димоғингизни паравознинг тутуни ачитади ва сиз яна қалбингизга яқин бўлган гўзал ва қадрдон, шу билан бирга чиркин, жаҳолат ботқоғига ботган, нафратингизни кўзғайдиган доғули олам билан ошно бўласиз.

— Мен Катумбуга қадар юриб борсам дейман.

Леонард жилмайиб қўйди.

Улар қалин тоғ бутазорлари орасидан секин ўтиб боришаркан, эвкалиптининг ёш новдалари қуёш нурлари остида ёқут ва лаъл тусида товланарди. Ердан дала гуллари бош кўтариб чиқаётган, орхидеяларнинг митти бошмоқчалари, яна қандайдир найнов, дуксимон гуллар, бинафшалар ва борония гули атроф-жавонибни яшнатиб юборганди.

Гуллар ўтлоқни олақуроқ қилиб юборган, ҳавони уларнинг хуш бўйи тутиб кетганди. Жэн эҳтиёткорлик билан эгилиб, гуллардан узиб олди.

Кейин мамнун ҳолда муюлишдаги ўриндиққа бориб чўкди. Леонард қизнинг ёнидан жой оларкан:

— Ажойиб манзара, — деди ён-атрофга жилмайиб тикиларкан.

— Бундан буён ҳаётнинг ҳар қандай кўринишларига ҳам боқавермайман, — қизгинлик билан жавоб қилди Жэн. — Одамлар, машиналар ва гавжум кўчаларни кўриб завқлансам бўлди.

Леонард муштутини бурқситганча, бир ёғи узоқ жанубга, иккинчи тарафи шимолга қадар чўзилиб кетган тоғ тизмалари ва водийлар бир-бирига уланиб, пастлаб сузаётган булутлар орасида кўринмай кетадиган тарафларга тикилиб қолганди.

— Хаёлингиздан нималар кечаётганини биламан. Бир вақтлари худди шундай туйғуларни мен ҳам туйганман. Бироқ бу ерга ҳар келганимда бир қадар енгил тортгандай бўламан. Билмадим, бу ёш ўтган сайин танбалланиб бораётганлигимнинг аломатидир, эҳтимол, булар ҳаётга файласуфларча қарай бошлаганимдadir. Ким билади дейсиз, балки бу шунчаки юраксизликдир. Бироқ ҳар сафар бу ерга қайтарканман, — у муштуги билан шовқин-суронли йўлнинг ён бағирларини кўрсатаркан, деди: — мендаги майл сусайиб кетаётганлигини пайқаб қоламан. Ҳаёт дегани мана шудир балки, аммо, нима бўлгандаям, бу барча инсонлар учун изтироб билан англанадиган сабоқдир.

— Менимча, уззукун тўшақда шунчаки ётишдан оғир синов бўлмаса керак.

— Шундай денг-а?

— Худди шундай! Осойишталикни истамайман. Турмуш машаққатларидан қўрқмайман. Ўзгача ҳаётнинг менга кераги йўқ. Фикри ожизимча, умримнинг кейинги ойлари бесамар ўтди, шу боис бу ердан чиққаним ҳамон мана шу ўтган 5-6 ойни хотирамдан буткул ўчириб ташлайман.

— ТБЦ — бу асло хасталик эмас, митти Жэнгинам, — деди Леонард хиёл кизишиб, — ТБЦ — ҳаётимизнинг мазмуни. Эртами-кечми, биз уни эътироф этишга мажбурмиз.

Чўғдек қизиби турган темирдан тупук сапчиганидек, қизнинг шууридан бу фикр сапчиб қайтди. У шунчалик тез оёққа қалқдики, кўзлари тиниб кетгандан йиқилиб тушмаслик учун ўриндиқ суянчигидан тутиб қолди.

— Хасталик умрим мазмунига айланиб қолишига йўл қўймайман. Ҳали соғайиб кетсам... Ва бу ердан кетгач, қайтиб келмайман.

Орага жимлик чўкди. Қизнинг шуурида қалбни изтиробга солгучи бир таллай саволлар гулгон ўйнардди. У Леонарддан кўп нарсалар ҳақида сўрагиси келар, аммо ўзи кутган эмас, бутунлай бошқа жавоб олишидан ҳайқарди. Леонарддан уни тинчлантиришини, қалбига тасалли беришини кутганди, лекин у бунни удалай олмади. Жэн шу топда кагга йўлга чоғиб чиқиб, енгилми, юк машинаси, барибир, тўхтагиб, уйига элтиб қўйишларини сўрамоқчийди.

Леонард соатига қаради.

— Балки қайтармиз энди.

— О, Леонард! — қизнинг овозида андуҳ бор эди.

У туриб, Жэнга қўлини узатди.

— Кетдик қизалогим! Толиқиб қолишингиз мумкин. Дам олиш вақтигача етиб бормасак, хўжайкадан эшитадиганимни эшитаман.

Йигирма бешинчи боб

1

Кутилган яқшанба яқинлашаётганди. Жэннинг об-ҳаводан хавотири бор эди. Агар ҳаво очиқ бўлса, у яна “Ҳамдардлик ўриндиғи”га бориб, Бартни ўша ерда кутади.

— Мен унга олдиндан эслатиб ўтирмайман, — деди у миссис Карлтонга.

— У ердалигим Бартга сюрприз бўлақолсин. Чорбоғда юра бошлаганимни билади, аммо бу ютуқларимдан ҳали беҳабар. У муюлишда кўринган заҳоти ўрнимдан тураман-да, унга пешвоз чиқиб, дабдурустан “Салом!” дейман.

Чоршанба кунини водийни туман қоплади. Пайшанбада бутун борлиқ туманга гарқ бўлди, унинг кўкиш қалин пардалари орасидан дарахтлар кўланкалар каби аранг кўзга ташланади. Жумада жануб тарафдан туман мавжланиб келиб, уларнинг хонасига сизиб кирди. Нарсалар нам тортиб, Жэн ҳам тобора умидсизликка туша бошлади. Нимагалигини тушунтириб бера олма-да, қиз учун Бартни “Ҳамдардлик ўриндиғида” бепарво кутиб олиб, Пайн Риж йўлининг муюлишида кўриниши билан ҳеч нарса сезмагандай у билан беписанд саломлашиши Жэн учун жуда муҳим эди.

Шанбада шамол туманларни тарқатиб юборди, рутубатдан намиққан заминни бир оз селгилатди. Яқшанбада қиз саҳар-мардонда туриб олиб, мусаф-

фолигидан чарақлаб кетган осмонни кўрди-ю, ўзини бошқатдан туғилгандек ҳис қилди. Тонг нурлари тоғ чўққиларини ялаб, водий узра тимкўк соялар тўшалди. Оламтоб Сиднейни яшириб турган олис булутлар ортидан чиқиб келиб, Жэннинг хонасини ёдуга кўмиб юборди. Офтобнинг ҳаётбахш нурлари остида дов-дарахтларнинг барра япроқлари орзу-умидлар рамзидек туюлаётган бўлса, оч-сарик нарғис гуллари бўлса кўкламдан дарак бераётган эди.

Бартнинг келиш вақти яқинлашгач, Жэн ўрмонзор йўлидан “Ҳамдардлик ўриндиғи” сари йўлга тушди. Етиб бориб, ўриндиққа секин чўкди: бу ердан поезд темирйўл кўтармасига чиқиб келиши шундоқ кўриниб турарди. Унинг нигоҳи дарадан ситилиб чиқиб келаётган олпоқ тутунга тушди. Қизнинг вужудида энгил титроқ кўзгалди. Поезд у ўтирган қоянинг шундоқ остидан тарақ-туруқ қилиб ўта бошлаганда, юраги шу қадар тез уришга тушдики, ҳатто нафас олишиям сезиларли қийинлашди. Бу ердан станция кўринмас, бироқ қиз паровоз хуштак чалиб яна йўлида давом этаётганини эшитди. Бартнинг етиб келишига атиги беш дақиқа қолганди.

У Бартнинг йўлидан нигоҳ узмасди. Йигитнинг айтишича, муюлишгача бор-йўғи беш дақиқалик йўл. Жэн соат миллиарига қаради — улар жойидан жилмаётганга ўхшарди. Сўнг яна йўлга боқди, бироқ зог ҳам йўқ. Бир пайт тоғ қиррасидан юриб келаётган одамга кўзи тушиб, юрак уриши яна тезлашди. Лекин Барт эмас экан, бошқа ёққа бурилиб кетди. Вақт имиллаб ўтарди. Жэннинг асаблари таранглашгандан таранглашди.

Жэн бир муддат у ёқдан-бу ёққа бориб келди. Соатига қаради, мўлжалидан ўн беш дақиқа ўтиб кетибди. Ўзини қўлга олиш учун яна курсига келиб ўтирди. Йигирма дақиқа ўтди! Бир сафар Барт бу ёққа келаётиб, платформада ойнасини учратиб қолган ва анча ҳаяллаган эди... Ярим соат ўтди! Башарти у ойнасини учратганидаям, бунчалик узоқ ушланиб қолмас эди. Эҳтимол, у келмагандир. Лекин келиши шарт эди-ку. Албатта келмоқчи эди! Йўқса қўнғироқ қиларди. Поездга кечиккан тақдирда ҳам, сим қоқиб огоҳлантиришга улгурган бўларди.

Қирқ дақиқа ... Энди у ором соатига етиб бориши лозим. Аммо кетолмайди. Ҳалиям йигитнинг келишидан умид узгани йўқ. Чунки ярим соат ўтиб яна поезд келади. Барт шунгача сабр қилади. Агар хўжайка билиб қолса, бор захрини сочади. Майли бўлганича бўлди, чидайди.

Совуқ шамол туриб, Жэн пальтосиз чиққанидан афсусланди. Пальтоси эски русумда, шу боис у пальтосиз кўҳлироқ кўринарди. Аччиқ шамол унинг жун рўмолидан-да ўтиб борарди. Нима бўлганидаям пальтосини кийиб олса бўларкан.

У энди соатигаям қарамай қўйганди. Ҳар дақиқада чақириб қолишлари мумкин эди-да.

“Ҳа, у биринчи рейсга кечиккан, энди бўлса, Сидней вокзалида ўралашиб юргандир ҳойнаҳой”.

Бартнинг бесаранжомлик билан вақалда танда қўйиб қолганини тасаввур қилиб, қалби ўкинчга тўлди...

“Умидсизланавермаслигим керак, — ўйларди яна Жэн. — Бу ғирт аҳмоқлик. Ҳароратим ошиб кетгани қолади ва эртага ўрнимдан туришга ям руҳсат беришмайди. Ахир ҳадемай навбатдаги поезд етиб келади-ку”.

Вақт имиллаб ўтарди. Шунда қиз тоғ тизмалари орасидан буралиб чиқаётган оқ тутунни кўрди — иккинчи поезд яқинлашиб келаётганди. У киши юрагини ториктирадиган даражада имиллаб юраётгандек эди.

Вагонларнинг тарақ-туруғи аниқ эшитилиб турарди. Жэннинг юрак уриши жадаллашиб, қулоқлари шанғиллай бошлади. Ёнгинасидан машиналар физиллаб ўтиб борарди. У тепалик ортидан Барт чиқиб келадиган йўл ўртасидаги сарик йўл-йўл чизик кўзларини жимирлатиб юбормагунча, ўша томонга зўр бериб тикилиб тураверди.

Бартнинг тепалик ортидан чиқиб келишини у билар эди. Бурилишгача кўпи билан беш дақиқалик йўл. Беш дақиқа. Ҳалиги сарик йўл-йўл чизиклар миясини карахт қилиб юборди. Ўн дақиқа, ўн беш дақиқа, ярим соат. Жэн базўр кўзгалиб, Пайн Риж томон секин юриб кетди.

Барт шифтга маъносиз кўз тикканча ётарди. Эй худо, бу қандай тун бўлди?! Беғам қизалоқдек уйқуни ураётган Магдани кузатди: Унга маза, кечга қадар ухласаям қолиб кетаётган иши йўқ. У ўзини жуда ёмон ҳис қилаётганди. Уҳ-хў, соат ўн бир бўпти! Анави жин ургир поезд ўтиб кетмасдан, тоққа етиб олиш керак. Мияси хиёл очилгач, ҳеч курс аиккинчи поездга улгуриш учун оёғини кўлига олиб югуриши кераклигини англаб етди.

Бемаза кун бўлди-да, ўзиям. Шу топда у бир нарсани хоҳларди — тўйиб-тўйиб ухлашни. Узиям анчадан бери дуруст дам олган эмас-да. У бир тўшак бўлиб ётган Магданинг сочларига, нозик кўкракларига тикиларкан, ўзиниям ўрндан тургиси келмай қолди. Қанақа аёл ўзи! Нима бўлса бўлди — барибир, уйғотиш керак. Жўнаб кетмаса бўлмайди ахир. У кўлини чўзиб, аёлнинг ёлкасидан сал туртди. Магда эринчоқлик билан кўзларини очди.

— Кетмасак бўлмайди.

— Ростданми?

Аёл уни бўйнидан маҳкам кучоқлаб, дудоқларини йигитнинг лабларига босди.

— Мен бўлсам... ҳали яна...

— Э, жин урсин! — Барт унинг бағридан ситилиб чиқди. — Бунга энди фурсат қани.

Аёл унинг даҳанини ўзининг нимочиқ дудоқлари билан бекитди.

— Наҳотки бўлмаса?

Аёлни ўзидан итараётган қўллар беихтиёр бўшашди. Шиддатли гирдоб яна ўз қаърига тортиб кетди...

Кейин Магданинг ўзи унга эслатди.

— Шаҳарлараро сўзлашувга буюртма берганинг маъқул, — деди у мулоҳаза билан, — энди сираям улгурмаймиз.

Барт сукутда эди. Тўғри, албатта, улгуришмайди, мабодо у машинада чошгоҳдан кейин етиб боргандаям, унга кўп нарсаларни тушунтириб беришга тўғри келади.

— Нима бўлгандаям, бугун ҳаво серёғин бўлди, — майин шивирлади унинг кулоғига Магда. — Осмон тўла булут, ишончим комилки, тоғда челақлаб куй-япти. Телефон қилиб кўрсанг-чи. Казармада ушлаб қолишди, дерсан. Нафсиламрини айтганда, бир марта дам олиш кунни бормасанг нима қипти? Ҳали бирор марта қанда қилмагансан-ку!

— Сўзлашувга буюртма бераврайми? — деди Магда йигитда пайдо бўлган иккиланишни пайқаб.

— Ҳа, илтимос...

Магда каравотининг бош тарафида турган телефонга узалди.

— Йигирма дақиқа мобайнида удаб берадиган бўлишди.

Магда Бартнинг кифтига ёнбошлади.

— Мен бир оз толиқибман. Иккимизга ҳам ҳордиқ фойладан ҳоли бўлмасди.

У бошини йигитнинг ёлкасига ташлади ва Барт бехосдан уни бағрига босди. Сўнг ҳоли кўлини бошининг тагига қўйганча шифтга тикилди. Шу кезде унинг ҳаёти икки паллага бўлингандек бўлиб туюлди: бир палласи умрида усиз яшай олмайдиган Жэн билан боғлиқ бўлса, йигит уни чин дилдан севиб қолган, ҳатто ўзаро турмушларини ҳам режага солиб қўйганди; иккинчи бўлаги эса Магда билан боғланиб қолганди. Бундан бир ярим ой муқаддам бу аёл унинг умридан мана шундай жой олишини тасаввурига ҳам сиздира олмас эди: Магда унинг учун гиёҳванд модда мисоли эди. Барт унга ўрганиб қолган, энди усиз яшай олмасди.

Телефон жиринглади. Магда гўшақни унга узатди. Барт телефон ходимасининг бўғиқ овозини эшитгач, кута бошлади. Кейин эса Пайн Рижнинг хизматчи ходимларидан бирининг овози эшитилди. Улар Жэнни чақириб келгани кетган узундан-узун дамларда, у хаёлида, бора олмаганлигини хаспўшлаш учун ўйлаб топган ваз-корсонлари ишончли чиқишини асабий ҳолда ютинганча, худодан илтижо қилиб сўрар эди. Ва ниҳоят, Жэн етиб келиб гўшақни кўлига олди, унинг овози шу қадар яқиндан келаётгандики, аллақандай олтинчи туйғу, “бор ҳақиқатни билиб қолса-я”, деган телбаларча таҳликада бир сапчиб тушди.

— О, жонгинам! — худди шу топда пиқиллаб йиғлаб юборадигандай қизнинг овози титраб кетди. — Мен бўлсам бирон кори ҳол руй бердим деб кўрқиб юрибман.

У ҳадик билан унга ўзи ўйлаб топган баҳонани баён қилди: Энди йўлга отланганда, ижозатномани бекор қилишгани сабаби — махсус тошширик, чиқиб қолгани, дарҳол кўнғироқ қилиб қўйишнинг иложи бўлмагани ва бундан жуда таассуфдалигини айтди. Қизнинг таъби хира бўлмаганлигига умид билдирди.

Бартнинг томоғи қақраб борарди. У ўзига ўзи жирканч кўрина бошлади. Чунки у илгари Жэнни сира алдамаганди-да.

— О-о, ҳаммаси жойида, — деди қиз, уни хотиржам қилишга уриниб, — Ҳаммаси зўр бўляпти.

— Сизларда об-ҳаво қандай? Бизда ёғин-сочин.

— Бу ердаям ёғингарчилик. Тушуниб турибман, азизим. Ҳар якшанбада келиб-кегиш сенгаям осонмас. Кўп ҳам ташвиш чекаверма. Ҳаммасини тушунаман.

Барт гўшакни жойига қўйди.

— Ҳаммаси жойидами?

— Жойида бўлганда-чи!

— Қизинг сени тушунишини билардим. Нима бўлгандаям, унга муносабатим жуда яхши. Башарти, поездма-поезд чоғиб йўл сарсонни бўлгандан кўра, бир марта Сиднейда қолиб дам олақолсанг, осмон узилиб ерга тушмас.

— Жэн ҳеч қачон бекордан-бекорга мени айбламайди. Ҳамма гап шунда.

Бирдан аёл хушёр қараш қилди.

— Албатта йўқ. Бундан ташқари, унга тегишли бирон нарсани олиб қўймоқчи ҳам эмасман.

— Тўғри айтасан.

— Ахир мен ўзимга эр излаётганим йўқ-ку. Яшашим ҳам ёмон эмас. Бунга ўзинг ҳам яхши биласан, тўғрими?

— Ҳа, биламан.

Оёқларини солиштириб ўтирган Барт ўрнидан сағчиб турди. Ҳа, Магда Жэндан унга тегишли Бартнинг муҳаббатидо садақатини тортиб олмоқчи эмас. У секин ваннахона сари одимларкан, бу фикрдан таскин топгандек бўлди. Магда билан ўрталаридаги воқеанинг Жэнга дахли йўқ эди. Жэн баайни бир оламла яшаётган бўлса, бу воқеолар бошқа бир дунёда содир бўлаётгандек эди гўё.

Унинг Магда билан дўстлашувиям бир омад. Улар ўзларида борини бир-бирига тортиқ қилишган, оладиганини олишаётган ва бундан ҳар иккаласиям мамнун эдилар. Магданинг эри уйда кўп бўлмас ва улар хоҳлаган ишини қилардилар. Ҳар сафар у бу ҳақда ўйларкан, барибир, Магда ажойиб аёл деган хулосага келаверди. Ҳар қандай аёлга, айниқса, ҳамма ҳавас қиладиган Магдага Бартнинг бир дунё пул сарфлашига тўғри келарди. Аммо ҳозир унинг Жэндан бўлак бировга пул сарфлашга ҳаққи йўқ. Энди у Жэнни кўргани борса, ҳадеб таянғ бўлавермас, жигибийрони чиқмасди. Аксинча, Жэннинг кўнглини кўтарганидан хурсанд бўларди ва Магдаям, орқаваротдан Бартнинг ҳис-туйғуларини афюн сингари юмшатиб, ўтмаслаштириб турарди.

“Бундан фожеа яшашнинг ҳеч кераги йўқ, — деди ичида Барт совуқ душдан сўнг, баданини сочиқ билан жон-жаҳди-ла ишқаларкан. — Магда бағоят андишали аёл. Унинг бутун шаҳарни кезиб, Жэнга халат таплагани ва пулини ҳам олмай, бу Жэнга ҳади бўлақолсин, деганини эслашнинг ўзи кифоя. Ҳамма аёлнинг ҳам қўлидан келавермайди бу иш”.

Йигирма олтинчи боб

1

Кейинги ҳафтада Жэннинг ҳарорати сал кўтарилиб, томир уриши тезлашиб кетди. У яна бир неча кун тўшакка миҳланиб қолди. Энди у борлиқдан нигоҳлари орқалигина баҳра олиб яшаётган беморга айланди. Дарднинг кучайиши

уни беморларнинг гурунгларига диққат билан кулоқ тутишга ундарди: у энди ҳамхоналарининг овозларидан илгари илғай олмаган оҳангларни ажрата олади-ган бўлди. Жэн ҳам энди уларнинг бирига айланганди. Қиз мана шу енгил хуруж таъсирида олдин тушуниб етмаган кўп нарсаларни фаҳмлайдиган бўлди. У тубсиз жар ёқасидан кетиб бораётганлигини ва мувозанатини сақлаб қадам босиш учун унга чўнг сабр-бардош кераклигини билиб олди. Бир лаҳза бесабр-лик қилиб қўйгани туфайли дарҳол жазосини олди. Ҳарорати ошиб, томир уриши бузилди. Миссис Карлтон билан Леонард бунга кўникиб кетишган. Уларнинг иккаласидаям шундай бир фазилат мавжуд эдики, қиз буни таърифлаш-га муносиб сўз топа олмай қийналарди. Бу кўникиш, тақдирга тан беришдан-да чўнг, теран бир нарса эди! Бу эътироф этиш эди.

Барт кела олмаган куни Жэн вужудини чулғаб олган ҳис-туйғулар таъсирида кўп нарсаларга бутунлай янгича бир нигоҳ билан разм сола бошлади. Битта палатада бирга ётишган касал аёллар ҳам янги бир тамойилда кўринаётган эди унга. Миссис Карлтоннинг осуда чехрасига боқаркан, “қизиқ, эри келмаган пайтларда шўрлик юзларини болишга босиб, неча қайта юм-юм йиғлаб олган экан?” — деб ўзига ўзи савол берарди у. Қиз яна, Леонарднинг хотиғи бошқа эркакнинг этагидан ушлаб кетиб қолгач, бояқиш қанчалар изтироб чеккан бўлса, деган хаёлларга борди. Жэн, шунингдек, санаторийда қанчадан-қанча одамлар ўзларининг энг азиз, ардоқли нарсаларидан воз кечиб, кун санаб, ҳафта санаб, ой санаб ўтганларини эслади. Ундаги бу ҳолат муваққат эди, аммо беморларнинг аксарияти касали сурункали тус олиб кетганидан, улар ўтмишлари билан ҳозир-ги кун кечиришлари ўртасидаги робитани узиб қўйгандилар. Ана, Миссис Карлтон, бир вақтлари у қабул маросимлари, базму жамшидлар ва вақтичоеликлардан бўшамаган. Ёру дўстлари кўп бўлган унинг. У сира зорланмайдди...

Жэн тўшакдан турмаган куни қор ёғди. У ётган кўйи қор учқунларининг оппоқ капалаклар сингари пирпираб учиб, дарахтлар ва ўтлоқларнинг, чорбоғ ичидаги тўгарак гулзорнинг оқликка бурканаётганини кўрди. Қиз ҳаётида илк бор қорни тўшакда қарши олаётганидан ўқинарди.

Бир маҳал хонага қаердандир Рэфлз пилдираганча кириб келди. Итнинг тўмтоқ думи бетиним ликиллар, майин жунларига инган қор учқунлари йил-тиллаб турарди.

— Ҳаҳ, сен жиннivoйни қара-я. — Миссис Карлтон, ирkit оёқчаларини ўзининг тўшаги четига қўйиб олган лайчанинг тумшугини силаб қўйди. — Қорни яхши кўришимни сен ҳам биласан, шекилли.

У юпқа оппоқ чойшабдаги чорбоғдан нигоҳларини узолмай ётарди. Аёлнинг кўзлари олис-олисларга хаёлчан боқар, у бамисоли йироқ-йироқлардаги алланималарни ҳам кўриб тургандек эди гўё.

— Бир вақтлари биз ҳар йили Костюшко тоғига дам олгани борардик.

У Рэфлзнинг ипақдай майин кулоғидан тортқилаб қўйди. Лайча севинганидан тез-тез пишиллай бошлади.

Тўшагида тиззаларини қучанича ўтирган Жэнни бирданига саросима босди. У ҳам турли сайру томошалар ҳамда спорт ўйинларини яхши кўрар ва миссис Карлтоннинг бир вақтлари ловюраклик спорти — тоғ чанғиси билан шуғулланганини сираям ақлига сиғдира олмас эди. Назарида миссис Карлтон мудом нозиккина аёл бўлиб келгандек эди. Шу топда қиз тасавуридаги миссис Карлтон сиймосини кун сайин озиб-тўзиб бораётган, ёноқлари тортилиб кетган, кўзлари бағоят катталаниб, унга жавдираб боқаётган ёнидаги аёл — миссис Карлтон билан боғлай олмаётганди.

Жэн ўзини ёстиққа ташлади. Унинг оппоқ қорга қайта қарагиси келмай қолганди.

Яна тўшакка миҳланиб қолганлиги боис, хонага миссис Карлтоннинг даволовчи врач билан маслаҳатчиси кириб келганида, Жэн уларни холи қўйишдан ожиз эди. Улар миссис Карлтоннинг ўпкасини операция қилдиришга кўндирмоқчи эдилар. Қиз ўзини уйкуга солиб, уларнинг гапларини эшитмаслик учун деворга ўгирилди ва бошига қадар аёлни тортиб олди. Бироқ у даволовчи врачнинг таниш, тўнғиллаган овозини, маслаҳатчисининг бир маромдаги майин сўз оҳангини ва миссис Карлтоннинг андак истеҳзоли гапларини эшитиб ётишга мажбур эди.

— Миссис Карлтон, рентген суратингизни Дўхтир Торрингтон кўриб чиқиб, фикрларимни маъқуллади. Орага жимлик чўкди, шунда Жэн ҳамхонасининг қошлари кинояли чимирилганини аниқ тасаввур қилди.

— Ҳа, шундай, — қуруқ ва жиддий тарзда эътироф қилди Дўхтир Торрингтон.

— Кўпол қилиб айтганда, миссис Карлтон, рентген сизнинг тороқошластика қилдиришдан бўлак иложингиз йўқлигини кўрсатяпти.

— Э, йўқ, иложи бор.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Мен операция қилдирмасликни афзал кўраман.

— Кулоқ солинг, миссис Карлтон, ахир биз сизга тушунарли қилиб айтмаганмидик. — Дўхтир бетоқат эди. — Дўхтир Торрингтон ҳам фикримни тасдиқлаётган ва турмуш ўртоғингиз ҳам буни маъқул топган бир пайтда, аминманки, сиз ҳам розилик билдирасиз.

— Асло!

Орага ўнғайсиз жимлик чўкди. Ниҳоят, врач жаҳд билан тўрсилаганча:

— Раддиангиз нималарга олиб келишини биласизми? — деб юборди.

— Ўласиз! — демоқчисиз, шундайми?

— Худди шундай, миссис Карлтон!

— Улимни эслатиб хижолат бўлмай кўяқолинг, ваҳоланки, бундан ўзим ҳам довираб қолганим йўқ.

Даволовчи врач зарда билан танглайини қоқди.

— Сиздан илтимос, миссис Карлтон, ақд билан иш юритинг. Сўнгги ойлар ичида биз соғлигингизни бироз тикладик, энди Дўхтир Торрингтон иккимиз сизни операциянинг дастлабки босқичини кўтара оладиган даражада кучга кирдингиз деб ҳисоблаймиз. Бу эса жазирама кунлар келгунча операциянинг барча жиҳатларини удалай олишимизга имкон беради.

— Саркашлигим учун мени маъзур тугтайсизлар, мен барибир “йўқ!” дейман.

— Унда мен ўжарлигингиз оқибатларини зиммамдан соқит қиламан.

— Сиздан сўраб ҳам ўтирмайман. Олдинда мени нималар кутаётганини яхши биламан. Бир пайтлари менга, тороқошластика сизни тузатиб юбора олмайди, дегандингиз. Қолган беш кунлик умримни яна бир қадар узайтира оладиган операциянинг менга нима кераги бор? Орқамда қоладиган фарзандим бўлмаса. Эримга ва яқинларимга кўтара даҳмазаман, холос. Ўзингиз мана шу аҳволда яшашга рози бўлармидингиз?

Музокаранинг қолган қисми Жэннинг кулоғига элас-элас эшитилиб турарди. Сўнг врачлар чиқиб кетишди. Ниҳоят, қиз адёлдан бошини чиқариб, миссис Карлтоннинг ўзини ёстиққа ташлаганини ва қўлларини гарданига қўйганча, паришон аҳволда дераза ортидаги арчалар устини ёпган қорга тикилиб қолганини кўрди.

2

Янги якшанбада хўжайка йўқлигига қарамасдан Жэн, ҳамшира Воонни бурилишгача бориб келишликка кўндирди. Леонард Жэн билан бирга бориб, уни вақтида олиб келиб қўйишга ваъда бергачгина, ҳамшира кўнди.

Жэн вақтида туриб, осмонни олачалпоқ булутлар қошлаб, тонг куёшининг кумуш нурлари водийга тушаётганини кўрди. У кийинаркан, бугун вужудини ҳаяжон босаётгандек сездди. Барт телефонда эрталабки поездда албатта етиб бораман дегани учун қиз андуҳ билан ўтган якшанбани эсларкан, ниҳоят, бугун Барт келди ва мени кўриб ҳайрон қолади, деб баттар тўлқинлана бошлади. У астойдил кийиниб, ўзини кўзгуга солди. “Бугун энди жиннилик қилмайман, — деди у ўзича. — Йўқ, энди у сафарги якшанба такрорланмайди. Бу менга сабоқ бўлсин!”

Уни Леонард чақирди; қиз палтосини кийиб, унинг олдида чиқди.

— Кўнгилга урмаслиги учун биз чорбоғдан “Инфарктлар тепалиги” орқали Курсингизга тушиб борсак, нима дейсиз? Ҳали вақтимиз етарли...

— Жуда зўр бўларди-да, мен ҳали у ёқдан юрмаганман.

— Агар эҳтиёт бўлиб юрсангиз, бу сўқмоқдан тушиб-боришнинг сизга зарари йўқ, аммо ортимизга қайтишда сиз шаксиз катта йўлдан юришингиз лозим.

Жэн атайлаб секин юрди. Эҳтиёт бўлгани яхши-да. Бугун унга нима дейишса, ҳаммасини бажаради. Ҳатто бугун ҳам унинг Бартини энг сўнгги дақиқала яна ушлаб қолишса, Жэн кўнглини асло чўктирмасликка ҳаракат қилади. Э-э, нималар деяпти у ўзича: ахир бу фирт жиннилик-ку. Ҳозир у булар ҳақида ўйларкан, ўз устидан мазах қилиб кулишгаям тайёр эди. Башарти улар турмуш қурганларидан кейин ҳам эри ҳар кечикиб келганида, ваҳима қилаверса, уларнинг ҳаёти татирмиди. Йўқ, у сабр-қаноатли, босиқ бўлиши лозим. Узини қўлга ола билиши керак. Ҳавонинг бузуқлиги қизни қувонгирди. Булутлар худди кулранг патлар сингари, тоғлар узра пастлаб сузар, қуйида, водий тепасида, пага-пага туман кезарди. Улар Курсига етиб келишди. Леонард уни сигарета билан сийлади, сўнг иккиси ёнма-ён ўтириб жимгина чекишди. Тепалик ён бағридаги камгақдан қизга таниш паровоз тутуни кўрина бошлади. Ниҳоят, поезд қоя тагидан ўтиб кетди, шунда уларнинг иккисиям, паровозлар юришини секинлатиб, станцияга яқинлашаётганини фаҳмладилар.

Леонард ўрнидан турди.

— Мен қайтаман. Агар Барт мана шу поездда ҳам келмаган бўлса, дарҳол ортга қайтишга менга сўз бер.

— Албатта, қайтаман. Энди ҳеч қачон жиннилик қилмайман.

Леонард қизнинг юзларига ўзининг йўғон, бақувват панжалари билан секин уриб қўйди.

— Оқила қизсан-да, ўзи! Ёдингда бўлсин, агар вақтида етиб бормасанг мен ҳамшира Воондан оладиганимни оламан.

— Ёдимда, яна чорак соат, шундаям у ёнимда бўлмаса, дарров ортимга қайтаману, итгадўй қизчадек тўнакка шўнғийман.

Жэн Леонарднинг сиҳатгоҳ томон имиллаб одимлаётганига қараб қолди. Рутубатли ҳавода паровоз хушгаги жаранглаб кетди. Поезд станциядан узоқлашаётганди. Қизнинг юраги ҳалприқа бошлади. “Тинчлан, тинчлан, — дея ўзига таскин беришга уринарди қиз, палтосига бурканиб олганча. — Менга ғам-андух чекиш мумкин эмас”. У йўлдан кўз узмасди. Кейин соатига қарали. Поезднинг шовқини узоқ-узоқларга сингиб бораётганди. Жэн гаранг аҳволда ортидан Барт чиқиб келадиган тепаликкача йўл ўртасидан тортилган сариқ чизиққа кўз тикди. Муюлишгача беш дақиқалик йўл. У яна соатига қарали. Поезд жўнаб кетганигаям ўн дақиқа бўлди. Юрак уриши тезлашди. Аччиқ шамол туриб, суякларига қадар санчилаверди. Йўқ, бу ерда ортиқ кутиб бўлмайди. Яна беш дақиқа чидай-чи. У ўз хоҳишига қарши ўлароқ, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Йўқ, энди бу ерда кута олмайди. Санаторийга қайтиб кетади. Белгиланган вақтда дам олмаса бўлмайди. Барт энди кейинги поездда келади. Кела олмаса — кўнғироқ қилади, фақат ваҳимага тушмаслик керак.

Жэн йўл томон бурилгани ҳамон шаҳар тарафдан катта тезликда кулранг-кумуштоб “Лимузин” етиб келди. Агар машина муюлишда доирани кенг олиб, бирданга яна Сиднейга бурилиб олмганида, қиз автоуловлар оқими ичида уни пайқаманган бўларди.

Машинадан Барт тушиб келганида Жэннинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Бирибир, келди-я! Қиз унинг, албатта, келишини биларди. Балки йигитнинг омади чоғиб, бояқиш поездларда улоқиб юрмасин деб кимдир уни ташлаб кетаётгандир. У шу топда машина эшигига суянганча ҳайдовчи билан гаплашарди. Шундагина Жэн Лимузин ҳайдовчиси қиз эканини пайқаб қолди. У Бартга юзларини тургани боис, Жэнга қизнинг елкалари оша тушиб турган тимқора тўлқинсимон сочларигина кўринар эди. Жэн, Барт бамайлихотир энгашиб бошини машинанинг ичкарасига суққанини ва қиз ҳам эгилиб қўлини йигитнинг кифтига ташлаганини аниқ кўрди.

Дарахлар панасида турган Жэн қотиб қолди. Балки қиз унинг яқин танишидир. Жуда яхши. Ҳалиги қиз жилмайганча Бартнинг манглайига тушиб турган бир тутам сочини меҳр билан тортқилаб қўйди. Сўнгра қиз йигитни ўзига тортиб, лабларидан бўса олди. Улар узоқ ўпишдилар. Йигит бошини кўтаргач, дудокларидидаги лаббўёқни артиб ташламоғунча, қиз унга кўзгучасини тутиб турди.

Жэн терс қараб олди: у ҳеч нарсани кўрмаётганди. Энди у катта йўлдан қайта олмасди, олдидан Барт чиқиб қолиши мумкин эди-да. Барт унинг бу ердалигини билмаслиги керак. Ишқилиб, у билан рўбарў келмасам бўлгани деб “Инфарктлар тепалиги” нинг хатарли тик ёнбағридан юқорига тирмашиб чиқа бошлади.

3

Ниҳоят, Барт Жэнни чорбоғнинг этагидан излаб топди. Жэнни одатдаги энгил-бошда кўриб, бағоят сеvingанидан қизнинг юзларидаги беларволикни пайқамади ҳам. Жэн бўлса, аранг мувозанатини сақлаётгандек, тепага олиб чиқадиган пиллапоянинг устида турарди.

Кейин бўлса, у қизнинг асабийликдан таранглашган жуссасини маҳкам кучоғига босиб, лом-мим демасдан серрайиб турганини ҳам сезмасдан, ўтган якшанбада кела олмагани учун қиздан пайдар-пай узр сўрар, бунинг учун таассуфлар билдирар эди. Барт ўзи ўйлаб топган уйдирмага тўн кийдириш учун бугун ҳам унга шоколад оламан ёки Уэнт-уорт станциясидан ул-бул нарса харид қиламан, деб ушланиб қолганини баҳона қилди. Боз устига: “Казармада шунақанги тўс-тўполон бўлдики, поездга аранг чиқиб олдим” деб ёлғон гапирди. Уйдирмаси шундай ишонарли чиққан эдики, бунга ҳатто ўзиям ишонишига сал қолди. Бу пайтда Магда унут бўлганди. У Жэннинг осойишта кўзларига боқаркан, шундоқ кўз ўнгиди унинг лаблари, мижгонлари, нозик юз бичимларини кўриб, қўрқувга ўхшаб кетадиган туйғу билан: “ахир Жэннинг борлиги менинг бахтим-ку!” деб ўйлади. Қизнинг чорбоққа мана шундай сариқ свитер жун юбкада чиқиб келишиям иккаласининг истиқболдаги бахтларининг гарови эмасми?” У, шубҳасиз, соғайиб кетади.

— Жэн, азизим, бу мен учун нечоғлик аҳамиятлигини билсанг эди.

Барт, қиз унинг пинжига кириб олганча, бутун вужуди дир-дир қалтираётганини ҳис қилди ва Магданинг: “Мен Жэндан ҳеч нарсани тортиб олаётганим йўқ” дегани эсига келди. Магда ҳақ эди. Уларнинг ўртасидаги ишқ-муҳаббат бутунлай бошқача эди ва уни ардоқлаш, қадрига етишда ҳам қандайдир илоҳий, самовий шукуҳ бор эди.

Йигирма еттинчи боб

1

Пайшанба кунини унга Дорин сим қоқиб, Жэннинг дарди оғирлашганини маълум қилди. Олдинига Барт ишонмади. Бўлиши мумкин эмас, ахир кўриниши бинойидек эди-ку. У қизни ҳеч қачон бунчалик қувноқ ҳолда кўрган эмас. Умуман, анчадан буён улар ўзларини мана шундай хушхол ҳис этмагандилар. Дардга чалинганидан бери Жэн бунчалик кўп кулган эмас. Барт келганида, Жэн уни чорбоғда кутиб турарди, кўринишиям ажабтовур. Уй кийимида эди. Ховлиққанидан Дорин гапни чўрт кесди.

— Утган якшанбада аҳволи қандай бўлганидан қатъи назар, ҳозир у қаттиқ бетоб. Плеврит дейишяпти. Уни бутунлай тўшакка михлашган.

— Ахир... ахир...

Йигит саросимага тушиб қолди.

— Ана холос!

Дўсти Чилланинг овози уни ўзига келтирди.

— Аҳволнинг чатоққа ўхшайди-ку. Ўзи нима гап?

— Жэннинг соғлиги ёмонлашибди...

Чилланинг шамолдан дағал тортган юзларида безовталиқ зуҳур бўлди.

— Ҳозиргина опаси билан гаплашдим.

— Ахир сен кечагина, анча тузалиб қолди демабмидинг?! — ҳайрон бўлиб сўради Чилла.

— Тўғри, соғайиб келаётганди. Лекин бирданига...

— Наҳотки? — Чилла бошқача бўлиб кетди. — Айни тузалаётган пайтда-я? Энди нима қилмоқчисан?

Барт қаддини ростлади.

— Ҳозироқ йўлга тушмоқчиман. Жўнаб кетгунча баъзи бир ишларни қилиб қўйишим керак. Поезд соат ўнлардан йўлга тушади.

— Чилла устахона эшигидан ўғринча ташқарига мўралади. — Мен чиқиб у ёқ-бу ёқдан хабар олай-чи, кейин сен ичкарига кириб нарсаларингни йиғиштирасан.

— Бўпти. Сени кутаман.

Барт бошлиқларни чалғитиш учун ҳовлини бир айланиб чиқди. Сўнг ётоққа кириб жилдини титкилашга тушди. Шу топда казармадаги барча сержантлар олдини тўсиб чиққан тақдирдаям, унинг йўлини тўса олишмаслигини юракдан ҳис қилди. Халтадан фотоаппаратини олиб, уни кўздан кечирди. Омади чошиб уни қирқ футга пулласа зўр бўларди-да. У аппаратни чўнтагига жойлаб, ташқарига чиқди. Дўсти созлаган машина бўкирганча устахонадан чиқди. Капоти ҳамон кўтарилганча турарди. Машина секин бон дарвоза томон юрди.

— Қани, тез бўл! — Чилла унга ёнидан жой кўрсатди. — Қопқадан қанча тез чиқиб олсак, шунча яхши.

Барт тараддулланарди.

— Кўлга тушиб қолмагин тагин.

— Э, кўйсанг-чи! Биров кўриб қолмасдан ўзингни ичкарига ур. Бу сўлоғи чиқиб кетган арава дарвозадан чиқмасимиздан сочилиб кетмаса гўрга эди.

Юк улови гудрон тўкилган йўлда дириллаб борарди. Чилла кабинадан бошини чиқариб, дарвоза ёнидаги соқчига қичқирди:

— Ҳайдаб кўрайлик-чи, тепаликка чиқолармикан? Э, ошна, мабодо йўлда портлаб-негиб кетса, бурчини ўташ пайти ҳалок бўлди деб айтарсан.

Соқчи хайрлаша туриб уларга нималардир деди ва машина янаям қаттиқ тариллаб юқорига ўрлай бошлади.

— Буни қара-я! — Чилла хуштак чалиб юборди. — Агар-чи, бу шалоқ арава-ни ўрнидан жилдиришга эришибмизми, демак, гаройиб мўъжиза рўй берибди. Тена устида буни қайириб олгунимча, машинадан сакрайсан. У агар йўлда ўчиб қолмаса, жойига қайта киритиб қўяман. Шунда “нима гап?” деб сенга ҳеч ким тижирлик қилмайди.

Барт машинадан сакраб тушиб, ров ортига беркинди. Сўнгра тепаликнинг нариги тарафидаги трамвай йўлига қараб югуриб кетди.

2

Трамвай филдирақларини тарақлатиб, Энзек Перейд хиёбонидан марказ томон борарди. Дориннинг хабаридан саросимага тушган Барт ҳамон аҳвол жиддийлигига ишонгиси келмасди. Ақл бовар қилмайди. Ахир киши ўз-ўзидан оғриб қолаверадими? Айниқса, ўтган якшанбада гулдай очилиб юрган қиз...

Хўш унда нима юз берди экан? Улар аллақандай руҳий изтироб ҳақида гапиргандилар. Унда Жэннинг дилини нима оғритди экан? Санаторийда бирон кор-ҳол юз бердимикан? У бутун борлиги билан шу саволга жавоб топа олмай қийналарди. Наҳотки, у Магдани сезиб қолган бўлса? У бу фикрни миясидан қувиб солди. Қандай қилиб сезиши мумкин?.. Кимдир Жэйга чаққан бўлиши мумкин эмас. У ўта эҳтиёткор эди. Қизда интуиция нечоғлик кучли бўлмасин, уни хушёр торттирадиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Эҳтимол, буларнинг ҳаммаси Бартдаги ҳис-туйғуларнинг беқарорлигидандир. Йигит, феълидаги ўша қатъиятсизлиги билан қиз дардга чалинмасдан олдин ҳам уни қийнаб келар ва мана шу феъли билан Жэннинг асабига тегишни яхши кўрарди. Бўпти, бундан буён унинг асаблари билан ўйнашмагани бўлсин. Энди бундай енгилтақлик қилмайди. Худо ҳаққи, қилмайди!

У Каслри-стритдаги дўконга бориб, фотоаппаратини пештахтага қўйди. Сотивчи индамасдан аппаратни қўлига олиб, унга диққат билан кўз югуртирди, объективини синчиклаб текширди. Механизмларини ишлатиб кўрди. Визирни орқали қараб боқди. Ниҳоят, бошини кўтариб, қаноатланган ҳолда нигоҳини Бартга қаратди.

- Яхши аппарат. Қанча сўрамоқчисиз?
- Қанча бероласиз?

Сотувчи аппарат филофини ёшиб, уни қўлида ушлаб турганча йигитга қараб лабларини хаёлчан тишлади.

- Ўттиз фунт.
- Қирқ фунт дейман.
- Келинг, ўттиз бешга келишамиз.
- Бўлади.

Барт шиқирлаган қоғоз пулларни тахлаб, ён чўнтагига солди. Дўкон витринаси кумуш тақинчоқлар, қимматбаҳо буюмлар ва узуклар билан тўла эди. У узукларни кўриб тўхтаб қолди. Уларнинг баъзилари бинойидек эди. Тақинчоқларни асло тутилган деб бўлмасди. Э, йўқ, булар тўғри келмайди. Жўнга унақаси кетмайди. Йўқ, йўқ, улар ярамайди.

Барт киргач, заргар бошини кўтариб унга қаради. Юзлари шипинқираган ва рангпар кичи эди у. Сўниқ нигоҳлари бўлса соат механизмига узоқ тикилганидан йигитга қарай олмади.

- Хўш хизмат? — Овози ҳорғин бўлса-да, миқти жуссаси, олди очик нимчаси ва енглари шимарилган кўйлаги ўзига ярашиб турарди.
- Менга биронга узук кўрсатинг.
- Қанақасидан?
- Бриллиант кўзлигидан.
- А-ҳа! — У қўлини витринага узатиб, устига олти дона узук терилган ёстиқчали патнисни олди. Барт уларга чорасиз тикиларкан, ўзини ёмон ҳис қилди.

— Ёш хонимга олаяпсиз деб ўйлайман.

— Ҳа, шунақароқ...

— Нимаям дердим, ҳаммамиз ҳам умримизда атиги бир марта ёш бўламиз.

Бармоғидан андаза олганмисиз?

— Йўқ. Ҳатто ўйлаб ҳам кўрмабман бу ҳақда.

Заргар қимтиниб кўйди.

— Доим шундай. Балки қизингизнинг ўзи келиб, ёққан узукни тақиб кўрар.

— У кела олмайди. Унга узук харид қилаётганимни билмайди ҳам.

Дўкондор, ёш бўлишига қарамасдан, юзларига чуқур ажинлар тушган балқовоқ йигитга синчковлик билан тикилди.

— Унда балки сиз мана бу карточкалардан бирини олиб ўлчаб кўрарсиз?

Одатда шу йўсинда ўлчам олинади.

— Йўғ-е, — Барт узуклардан бирини қўлига олиб, ёрқин нур остида диққат билан томоша қилди. — Бу қанча туради?

— Бу йигирма беш, ҳов. униси ўттиз беш, мана буниси бўлса эллик фунт туради.

Барт уларнинг қай бири чиройлилигини билишга беҳуда уринарди. Шу топда ёнида Магда йўқлигидан таассуф чекди, аммо миясига келган фикрни, гўё у аъзои баданини қуйдираётгандек, қувиб солди.

— Балки улар қалбакидир?

— Олмосларини назарда тутяпсизми?

— Ҳа.

Заргар унсиз кўлиб қўйди.

— Қадрли дўстим, наҳотки сиз билан заргар “ҳа” деб эътироф этади деб ўйласангиз?

Барт мушкул аҳволда узукларга боқарди. Эллик беш фунтлиги худди йигирма беш фунтлик узукка ўхшаб кетар, фақат безаклари мўлроқ эди. Барт узукни қўлига олиб, бармоқлари орасида айлангириб кўрди.

— Узукларнинг фарқига бормайсизми дейман?

— Ҳа. Шундай.

— Фикри ожизимча, сизга никоҳ узуги керак-а?

— Тўғри.

— Неча пуллигидан олмоқчисиз?

— Бор-йўғи ўттиз беш фунт пулим бор. Ўттиз фунтлар турадиганидан бўлса деддим.

Заргар яна илжайди.

— Кўнглидагини яширмайдиган йигит экансиз.

— Кўнгли очикманми-йўқми, билмадим-у, ҳарҳолда чўнтакда қолган пулларим шу, холос. Шунга яраша дурустроқ нарса харид қилсам, дейман.

Узукни бармоқлари орасида айлантиришда давом этаркан, хаёлида уни Жэннинг бармоғига кийгизиб, лойиқ келармикан деб чамалай бошлади.

— Кулоқ солинг, — деди у ниҳоят, — мен яхши кўрган қиз оғир дардга чалиниб, касалхонада ётибди. Эрталаб биринчи поезд билан уни кўргани тоққа жўнайман. Тушундингизми?

Заргар пештахта тагидан қутичага солинган уч дона узукни олиб кўрсатди.

— Мана кўринг. Ҳаттиз беш фунт туради, ёрлиғига қараб билишингиз ҳам мумкин. Тошининг чиройлилигини қаранг, нигинхонасиам силлиқ, кўркам. Фақат тоши биттагина, ёдингизда бўлсин, шунинг учун камроқ тўлайсиз. Чиройли узук. Дид билан ясалган, қизингиз уни дугоналарига кўрсатиб, мулзам бўлмайди. Ҳаттиз фунтга бераман.

Барт иккиланиб, узукни кўлига олди. Чироқ ёруғида унинг биттаю битта тоши ярқираб кетди.

— Оладиган бўлдим, лекин айтганларим ёдингиздан чиқмасин.

Заргар яна кулиб юборди.

— Чиқмайди. Башарти узук тўғри келмаса ёки қизингизга ёқмаса, қайтиб олиб келинг, бошқасига алмаштириб бераман. Миннатдорман.

Йигирма саккизинчи боб.

Эртасига эрталаб Барт дўхтир Мёрчисон Лейбнинг қабулига борди. У илгари ҳеч қачон Жэннинг даволовчи врачлари билан учрашмаганди ва ҳозир ҳам, деразалари ботаника боғига ва Хэдз бурунларининг адоғи билан туташиб кетган кўрфазга қараб очиладиган кенг ва ёруғ хонада ўтираркан, уни шифокордан кўра тадбиркорга ўхшаб кетаркан, деб ўйлади.

— Ҳа-а-а, — деб бош ирғади дўхтир хона бўйлаб гингиллаб учиб юрган катта чивиндан кўз узмасдан. — Ҳа, қанчалик ачинарли бўлмасин, мисс Блейклиннинг дарди бирданга зўрайиб кетди. Ахир кейинги рентген сурати жуда умидбахш эди. Ҳаттизининг қаваги битаётган, мисс Блейклиннинг этига эт кўшилиб, тана ҳароратиям мўтадиллашиб қолган эди.

— Ҳозир унинг аҳволи қандай?

— Кеча ўзим текшириб кўрганимда, аҳволи маҳаллий врач текширгандагидан дуруст эди. Гарчи ҳали суюқлик анча бўлса-да, плеврит аста-секинлик билан сўрилиб борапти.

— Бутунлай сўрилиб кетармикан-а?

Мёрчисон Лейбнинг нигоҳи девордаги портретдан секин Бартнинг юзларига ва ундан ҳам сирғалиб, йигитнинг боши узра осиелиқ турган гравюрага келиб тўхталди.

— Ҳа-а, — деди у совуққонлик билан. Шу топда дўхтирнинг кўзларидан бирон маъно англаб бўлмасди. — Вақти билан суюқлик сўрилиб кетади, албатта.... Шунинг эсингиздан чиқармангки, силда бирон нарсани олдиндан айтиб бўлмайди, ҳа, бунинг иложи йўқ...

Дўхтир бутун вужудини кўз қилиб гравюрага қадаб олганидан, Бартнинг нутиб юборгандек эди гўё.

— Плеврит ўпкага зарарли эмасми? — бетоқатлик билан сўради Барт. Жойида айланадиган оромкурсида хиёл бурилган дўхтирнинг қараши стол устидаги босма қоғозга тушди. У паришонхотирлик билан қаламининг учини қоғозга ботирди, даҳанининг бир чеккаси билан билинар-билинемас жилмайган бўлди.

— Биласизми, саволингизга жавоб бериш анча қийин. Уни рентгенга туширмагунча фақат тахмин қилишимиз мумкин, холос.

У босма қоғозга худди болалар ўйинидаги каби қўшув ва ноль аломатларини чизди.

— Уни қачон рентгенга туширса бўлади?

Дўхтир қимгиниб қўйди.

— Қачон ўрнидан тура оладиган бўлса: балки уч ҳафта, эҳтимол, бир ойдан сўнг...

Барт ларзага келди.

— Наҳотки аҳвол шунчалик чатоқ бўлса, дўхтир?

— Текширув хулосалари айтганларингизни таъкидлапти, деб кўрқаман.

Афсус ўпкада суюқлик бор.

— Шунчалик хавотирлими?

Дўхтир босма қоғозни жойига қўйди. У аччиғланиб гапира бошлади.

— Нима бўлгандаям рентген суратини олмагунча мисс Блейклиннинг аҳволи тўғрисида аниқ бир гап деёлмайман, бироқ айтишим мумкинки, октябрнинг охириларига келиб у турмушга чиққулик даражада соғлом бўла олмайди.

Барт, таянч нуқтасини йўқотиб, қомига тортиб кетадиган ботқоқлик лабидан юриб бораётгандек ҳис қилди ўзини.

— Ҳар ҳолда, у қачон оёққа туриб кетиши мумкин?

Дўхтир “билмасам”, дегандек елка қисди.

— Уч ой тўшакда қимирламай ётиши керак, балки олти ойга чўзилиб кетсаям ажабмас. Рентген суратига қараб, бу муддатни янаям чўзишимиз мумкин. Бундан бошқа сизга бирон нарса деёлмайман.

Барт дўхтирнинг ёйсимон шаклдаги силлиқ қошларига, қип-қизил ёноқларига ва юракча каби қимтилган лабларига тик боқиб турарди. Унинг миёсида таърифлашга ожиз фикрлар гужгон ўйнардди.

— Олти ой, — бу сўзлар аранг унинг оғзидан чиқди. — У санаторийда яна олти ой ётиши зарур дёмқчисиз-а?

— Яна олти ой — а-а... — Ҳалиям ўзига ишонмай такрорлади Барт.

— Эҳтимол, ундан ҳам узокроқдир.

— Ахир... ахир...

Унда найнки дўхтирга, балки бунақанги турмушга нисбатан қаҳр-газаб жунбишга кела бошлади.

— Осойишталик ва пневмотораксдан бўлак унинг жонига ора кирадиган бошқа чора йўқми?

— Мутлақо. Пневмотораксним ҳозирча қилмай турамыз. Дангалпигимни маъзур тутасиз, суюқлик кўкрак қафасининг ярмига етган, айти пайтда унинг ўзи пневмоторакс вазифасини ўтапти, ҳозирча у инфекция олиб кираётгани йўқ. Биз, табиат ўз вазифасини бажаришига йўл қўйиб берапмиз.

— Агар инфекция олиб кирса-чи?

Барт яна ўзини ботқоқлик лабида тургандек ҳис қилди. У Жэннинг жарроҳлар тилкалаб ташлаган танасини кўз олдига келтириб, кўкраги остида қаттиқ оғриқ пайдо бўлганини сизди.

— Янги кашф этилган дори-дармонлар самара бермасмикан?

Дўхтир хиёл жилмайди.

— Газета ўқиб тураркансиз. Афсуски бу кашфиётчи тушмагурлар ўта неқбин бўлишади. Булар ҳақида қанча ёзишмасин, силни енга оладиган самарали дори-дармонлар ҳали мавжуд эмас. Гарчи бу борадаги фаоллигингизни қувватласам-да, мисс Блейклиннинг дардига малҳам бўлоладиган чораларни кўрмаймман. Унга тинчлик, фақат тинчлик керак.

Бартининг кўз ўнги қоронғилашиб, назарида хона деворлари сузиб бораётгандек бўлиб туюлди. У саросимага тушиб, столга маҳкам ёпишиб олди.

Мёрчисон Лейд йигитнинг кифтига ачинганнамо қоқиб қўйди.

— Менга ишонаверинг, бошингиз тангликдан чиқмаётганини тушунаман.

Аҳвол бундай бўлиб кетганидан чуқур таассуфдамман. Мисс Блейкли менинг ардоқли мижозларимдан.

— Албатта, уни кўргани уйигаям бориб турарсиз?

Дўхтир гамгин бош чайқади.

— Афсуски, бунинг иложи йўқ.

— Ахир у сизнинг мижозингиз-ку?

— Азизим, мистер... ҳалиги, ҳа-я, мистер Темплтон, Сиднейдаям, унинг теварагидаям мижозларим талай, уларни гоҳ-гоҳида бориб кўраман. Даволаш бўлса маслаҳатимни олиб турадиган маҳаллий шифокорлар зиммасида. Вақти-вақти билан улар олдимга келиб, менга ҳисобот бериб туришади, керак бўлса, маслаҳат сўрашади...

Поездга кечикмаслик учун шошилиш зарур. У соатига қараб, ажабсиниб одимини секинлатди. Олдинда бир талай вақт бор эди. Дўхтирнинг ёнида атиги ўн дақиқа бўлганига сира ишонгиси келмасди.

Хўжайка уни хийла ижирганиб қабул қилди.

— Нимаям дердим, шунча йўл босиб кепсизми, кира қолинг, — бидирлади у, — аммо олдиндан телефон қилиб кўйсангиз бўлармиди. Ҳозир унинг олдига кириш мумкин эмас. Менга қаранг, тагин ранжитиб ўтирманг уни. Аҳволи оғир, таъбини хира қилишингизга йўл қўймайман.

— Тўғриси, мениям унақа ниятим йўқ, — деди Барт пичинг аралаш.

— Балки шундайдир, лекин сиз ёшлар, ҳамишаям эътиборли эмассизлар. Ўтган якшанбада, туни билан йиғлаб чиқди бояқшиш. Нима бало, уришиб қолдингизларми?

— Йўғ-е, албатта йўқ. Биз ҳеч қачон уришмаймиз.

— Шуниям айтишим керакки, сиз бошқа ёшларга кўп ҳам ўхшамайсиз. Ҳозир мен бориб билайин-чи, агар уйғоқ бўлса, олдига кирасиз. Аммо ҳадеб эзмаланаверманг ва ўзиниям гапиргани қўйманг.

Хўжайка эшикни сал очиб, секин ичкарига кирди. Йигит оёқ учиди айвоннинг панжара томонига ўтди. Олис уфқда Сидней кўпригининг букри сояси саробга ўхшаб қолганди.

— У бутунлай тайёр эмас, ҳамшира уни ҳозирляпти, деди хўжайка таънали оҳангда. Бемаврид ташрифлар барчамизниям нокулай аҳволга солиб кўяди. Бўпти, ваҳоланки кутишга тўғри келган экан, фурсатдан фойдаланиб сиз билан баъзи нарсалар ҳақида гаплашиб олмақчиман.

Бека овозини пастлатишга уринмади, айвондаги шезлонларда ётишган касаллар қизиқсиниб бошларини кўтариб қарашди.

— Мисс Блейкли ҳозир алоҳида парвариш ва эътиборга муҳтож. Сиз унга тунги энага топишингиз лозим. Шундай ҳам бизга кундузги ташвишларнинг ўзи етиб-ортади. Ахир бу санаторий, касалхона эмас. Бунда биз беморларга қарай олмаймиз, ўз аравасини ўзлари торта оладиганларнигина қабул қиламиз бу ерга.

Барт тутақиб кетди:

— Унда биз нима учун ҳафтасига олти гинейдан тўлаяпмиз?

Хўжайка Бартга ажабланиб қаради.

— Қизингизни умуман санаторийга олганлари учун олти гиней тўлаяпсиз. Бунга қолмоқчи экан, унда шубҳасиз тунги қаровчи керак ва унинг учун алоҳида ҳақ тўлашингиз лозим бўлади.

— Яхши, қаровчи учун ҳам тўлаймиз. Хўп қанча тўлашимиз керак?

— Мен Леурадан энага ёллаш учун буюртма беришимга тўғри келади, демак, йўл ҳақиға ва бошқа сарфлар билан ҳаммаси бўлиб ҳафтасига тўққиз фунт бўлади.

Барт бекага бир оғиз ҳам гап айтолмасдан, анграйиб қолди.

Хўжайканинг қаранида аллақандай ноҳун қаноатланиш ҳисси зоҳир эди. Бу қараш унинг наздида ёш суллоҳнинг кибру ҳавосини писайтириб қўйганди гўё.

У голибона ишчайиб қўйди.

— Хўш, қаровчи оламизми?

Барт газабини ичига ютиб, мурасасозлик билан деди: — Албатта, хўжайка... йигитнинг овози ўзигаём бегона туюлиб кетди. — Биз балки қаровчи ҳам топармиз. Ҳарҳолда малакали энага бўлмасаям, Жэнга қараб туроладиган...

— Башарти бунга ўзимизга қўйиб берсангиз, албатта, малакали энага бўлади. Мен аввало корхонамнинг донғини ўйлайман. Мабодо биз куйинчак энага топсак, бу ҳафтасига тахминан тўққиз фунт қўшимча дегани.

У “қўшимча” сўзига алоҳида урғу бериб гапирди.

— Бироқ бунга иложимиз йўқлигини ўзингиз ҳам яхши биласиз-ку.

— Унда касални бу ердан олиб кетишингизга тўғри келади.

Барт саросимага тушиб қолди.

— Ахир Мёрчисон Лейд, у ҳали яна камида уч ой тўшакдан турмаслиги керак, деганди-ку.

— Менинг санаториямда эмас. Шунингдек, мана шу аҳволдаяммас. Дўхтир Мёрчисон Лейд бу ердан кетаётиб, қизингизнинг қай аҳволдалигини жуда яхши биларди. Мен унга вазиятни равшан тушунтириб берганман.

Дўхтир булар ҳақида хўжайка билан бир ечимга келиб олишни мужмал англаганлигини эслаб, йигитнинг сўкиниб юборишига сал қолди. Эҳ, тўнғиз экан-ку, бу дўхтириям!

— Қани, — Бартнинг мулоҳаза юритишига ям йўл бермай, деди бека, — қачон олиб кетасизлар уни?

— Олиб кетамиз? Шундай оғир аҳволда-я?! Шу алпозда ётган беморни ҳайдаб солишга ям қодирман, демоқчидирсиз ҳали? Қаерга ям боради у шўрлик?

Хўжайка яна қимтиниб қўйди.

— Уни қасққа олиб бориш менинг ишим эмас. Қоидамиз шунақа. Мен касалларнинг олдига муайян шартлар қўйиб, кейин қабул қиламан. Агар уларнинг аҳволи анчайин оғирлашиб, соғлиги ёмонлашса, бунда улар ё алоҳида қаровчи оладилар ёки бу ердан кетишларига тўғри келади. Мабодо, энаганинг хизмат ҳақини тўлай олмасангиз, унда мен “тез ёрдам” чақиртириб, мисс Блейклини уйига олиб кетишларингизни талаб қиламан. Сиз ҳозир унинг опа-си билан боғланиб, синглисига жавоб берганлигимизни билдириб қўйсангиз.

Бартнинг киссасида янаги маошгача атиги беш фунтлик қоғоз пул қолганди.

— Унга қачонгача қаровчи керак бўларкан?

— Номаълум. Ахир у ҳозир қай аҳволда ётипти.

— Мен ҳозир ҳафталик хизмат ҳақини тўлаб қўйсам-да, сўнг қолган муаммоларнинг ечимини излаб топсак.

— Яхши, унда ҳозироқ тўлаб қўйинг. Энаганинг ҳақини ўзим тўлаб қўядим, қарз бўлишни истамайман.

— Сизга беш фунт қолдираман. Қолганини мисс Блейкли шанба куни олиб келади. Мен бу ерга келаётиб, қароқчилардек бўғзимга пичоқ қадаб, мана шу сассик пулларни талаб қилишларини қайдан билибман. Бу ерни босқинчиларнинг уяси эмас, шифохона деб ўйлабман.

Беканинг кўзлари кўзойнак остидан таҳдидли ўқрайди.

— Бунақанги гаплар яхшиликка олиб бормайди: улардан на сизга, на мисс Блейклига фойда. Шунинг эсингиздан чиқарманг, яхши йигит!

— Бўлмасам-чи, шундоғам кўриниб турибди! Ҳарбий госпиталларда ётиб кўшини кўрганмиз. У ёқда сиз кабиларни трибуналга бериб юборишади, жин урсин, сиз бунга лойиқсиз!

— Менинг олдимда ҳадеб “жин”лаб сўкинаверманг, билдингизми? Бунга йўл қўймайман. Сиз армияда эмассиз! Ёдингизда бўлсин!

— Санаторий эмиш! — Қаҳрдан йигитнинг бурун тешиклари кенгайиб кетди. — Номигагина санаторий! Ҳали сиз оддий гигиена қоидаларини билмайсиз-у, парвариш ҳақида бўлса...

— Етар! Бас! Мен шундайин ҳам қоидага хилоф иш тутиб, мисс Блейклини бунда сақлаб ўтирибман. Буларни мен пулингиз йўқлигини билганимдан қилдим. Ўтган сафар, оғир аҳволда ётган беморни “тез ёрдам” чақиртириб, Сиднейдаги хусусий касалхонага жўнатворганман. У манзилга етмасидан, мен яқинларига кўнгироқ қилиб, уларни бу ҳақда оғоҳлантириб қўйганман. Агар сал қаттиққўл бўлганимда, ҳозир ҳам шундай қилишим керак эди. Ўшанда сизга ўхшаган ҳали она сути оғзидан кетмаган сўтақлар мени ҳақоратламаган бўларди.

— Сиз ҳақингизда гап кетганда, беморларингиз сизни учига чиққан курумсоқ, кумрон кампир дейишганда, ишонмаган эдим, энди билсам, топиб айтишган экан.

— Яна бир марта ҳақорат қилсангиз, мен сизни судга бераман! Қарздорлигингиз учун устингиздан шикоят қилмаганимга раҳмат денг! Ёдингизда бўлсин мана шу ой учун ҳам қарздорсиз.

— Уни тўлов қоғози келиши билан узамиз. Ўтган ойларнинг ҳақиниям вақтида узганмиз-ку. Бу пулларни касалларнинг номига ёзиб олаётганингизни тепада худо кўриб турипти.

— Мисс Блейклининг тўлов қоғозларида бирон қонунбузарликка йўл қўйилмаган: тўшак ва овқатга олти гиней олаяпмиз. Шунинг яқкаш ёдингизда тутингки, сизларга бу ер ёқмаётган бўлса, беморни олиб кетишингиз мумкин. Агар мисс Блейкли мулоҳаза билан иш тутганда, дарди бунчалик оғирлашмасди. Энди мен жавобгарликни зиммамдан умуман соқит қилиб қўйганман.

Унинг нигоҳи бекада бўлса-да, ҳеч нарсани кўрмас, фикрлашдан тўхтаган эди.

— Келинг, энди ҳаммасига ойдинлик киритиб олайлик, — хўжайка унинг жим қолганига ҳайрон бўлиб, унга ўгринча қараб қўйди-да, сўзида давом этди. — Агар энаганинг хизмат ҳақини тўлаб қўйсангиз, мисс Блейклини яна бир ҳафтага қолишига изн бераман, лекин бир дақиқаям ортиқча қолмайди. Мабо-до тўламасангиз, Катумбадан “тез ёрдам” чақириб, эрта билан Сиднейга жўнатиб юбораман. Унинг олдига киришингиз мумкин, аммо ҳадеб гапираверманг, унинг ўзига бўлса умуман сўзлашга йўл қўйманг. Унинг аҳволи оғир.

Хўжайка бир оз узоқлашиб, ортига ўгирилиб қаради.

— Шунинг унутмангки, қизнинг дили оғримасин. Бу ердан чиқаётиб, менинг хонамга кириб, имконингиз борича энаганинг бир ҳафталик хизмат ҳақини тўлаб кетишингиз мумкин. Мен роппа-роса бир ҳафта ўтиб, машина шу ерда бўлиши учун олдиндан буюртма бериб қўяман.

— Виждонсиз экансиз! Мен уни шу аҳволда қаерга олиб бораман?

— Бу мени зиғирчаям қизиқтирмайди. Мисс Блейкли бу ердан жўнаб кетиши ҳамон, у ёғига ўзингиз жавоб берасиз. Чамамда сиз санаторийни хайр-саховат маскани деб ўйласангиз керак.

Барт кулиб юборди. Унинг аччиқ кулгиси шу топгача ҳафсала билан тескари қараб олган беморларни бу ёққа ўгирилишга мажбур қилди.

— Э, йўқ, бу ердан хайр-саховатдан бўлак ҳамма нарсанинг иси келяпти!

Бека худди хода ютиб юборгандек, озгин жуссасини тик тутганча ортига қарамасдан шитоб билан чиқиб кетди.

Барт хонага кирди. Даставвал у Жэннинг олис-олисларга қадалган маъносиз катта-катта кўзларини кўрди.

Урталарида мавжуд бўлган барча муносабатлардан Жэннинг изтироб билан ғайриихтиёрый равишда воз кечаётганидан Барт виждон азобида эзиларди. Жэнсиз бу оламда тинчлик ҳам, қониқиш ҳам ҳосил қила олмаслигини Барт яхши биларди.

Бартнинг юраги симиллаб оғриди, қароқлари ёшга тўлиб қизнинг қўлига томчилай бошлади. Йигит бошини ҳам қилиб, қизнинг нигоҳларидан кўзларини олиб қочди ва шунда қизнинг:

— Оҳ Барт, қўй, ундай қилма! — деб шивирлаганини эшитди.

У Жэннинг қўлчасини лабларига тегизди ва бундан унинг қарашлари илий бошлаганини, кафтлари орасидаги қўлчаси шалвираб, вужудини ушлаб турган таранглик қўйиб юборганини ҳис қилди. Йигитнинг оғиз жуфтлашгаям ҳадди сизмас, гўёки мана шу ҳолат уни ўлимдан сақлаб қоладигандек эди.

— Мен сенга совға келтиргандим, Жэн.

У чўнтагидан митти духоба қутичани олиш билан қизнинг кўз олди таърифга сизмас аллақандай ғаройиб ҳаяжондан қоронғилашиб кетди. Барт қутичани очиши билан, узукнинг олмос кўзи чарақлади. Қиз дудоқларини ним очганича, узукка боқар, бироқ бу боқини ҳеч бир маъно англатмасди.

Барт томоғига қадалиб турган нарсани аранг ютиб юборди.

— Ёқдими?

Жэн жавоб бермади. Барт узукни қутичадан чиқариб олиб, уни Жэннинг чап қўлининг учинчи бармоғига тақиб қўйди. Гарчи узук катталик қилган бўлса-да, ўртанча бармоқ бўртиқчаси уни тутиб турарди. Худди узук вазминлик қилаётгандек, Жэн сўл қўлини зўрга кўтарди.

— Ёқдими? — қатъият билан яна сўради Барт.

Жэн нигоҳини унга қаратди ва қизнинг қуруқшаган дудоқларида жилмайишга ўхшаган аллақандай сўник ифода зоҳир бўлди.

— Чиройли эканг, — Жэн аранг гапирди. — Фақат бунинг кераги йўқ эди... Шунча пулга...

— Ростдан ҳам сенга ёқдими?

У билинар-билинмас бош ирғади.

— Ёқмаса, алмаштириб беришим мумкин.

— Йўқ, — Жэннинг кўзлари эътирозли чакнади ва худди узукни эҳтиётлаган бўлиб, қўлини лабларига тегизди. — Ахир... ахир... шунча пулга-я...

— Э, сўрама! — у кулиб юборди. — Менга мерос тегди.

У Бартга ишонқирамай қаради.

— Пулни қаердан олдинг?

— Очигини айтсам, фотоаппаратимни гаровга қўйдим.

— Уша чиройли аппаратни-я?

— Худди ўшани.

— Эҳ, Барт.

Жэннинг кўз ёшлари яноғини ювиб тушди.

— Худо ҳаққи, азизам, йиғлама, — уни юпатишга уринарди Барт. — Башарти кўзёш тўксанг, мени бу ердан ҳайдаб солишади.

— Энди атиргул каби бўй таратмайман, -деди у ийманганча шивирлаб, -мени ювинтирмаганларигаям бир неча кун бўлди.

— Жэн, — деди у секин ва қатъият билан: — ўзини ухлаганга солиб ётган миссис Карлтон буларни эшитмаслиги керак эди, — Жэн, беканинг айтишича, ўша якшанбада йўл бўйидаги ўриндикда мени кута-кута шамоллаб қопсан. Тўғрими шу?

Жэн унга қаради ва Барт қизнинг боқишида муҳаббатдан бўлак ҳеч нарса уқмади.

— Йўқ, мен бормаган эдим. Мен сени чорбоғда, ўша сен учратган жойда кутаётган эдим.

Бу сўзлар Жэннинг силласини бутунлай қуритиб юборди.

Жэннинг кўзлари охишта юмилди. У ҳатто уйқусидаям узукли қўлини яноғига босиб ётарди. Унг қўли ҳамон Бартнинг кафтлари орасида эди.

Йигирма тўққизинчи боб

1

Барт соғлиқни сақлаш департаментининг сил касалликлари бўлими вестибюлида навбат кутаркан, ўзини ўнғайсиз сеза бошлади.

Ниҳоят, Бартни ичкарига таклиф қилишди. У шифокор ортидан кириб, столнинг четига ўтириб олгач, унинг танглиги қиёмига етди. Кутиб ҳам ўтирмасдан, борини тўкиб солди, лўнда ва кескин гапирди. Дўхтир унинг кўзларига тикиларган, вақти-вақти билан савол берар, шу баробаридан уни тингларди.

Дўхтир, барча маълумотларни ёзиб олгач, қўлларини қовуштириб олди.

— Албатта, аҳвол чатоқ экан, — деди у ачинганнамо. — Аммо сизнинг қайлигингиз учун қила олишим мумкин бўлган ёрдам шуки, уни Рэндуик, Уотерфол ёки Спрингвейл санаторийларидан бирита навбат кутаётганлар рўйхатида киритиб қўйиш.

— У ерга тезроқ жойлашишнинг иложи йўқми? Мен яна бир неча вақтга хизмат ҳаққини топишга ҳаракат қиламан. Балки Жэннинг опаси синглисини яна икки ҳафтача туришга хўжайкани кўндирар олар.

— Бундан бундай бўлмайди. “Тез ёрдам” чақиришга бека улгургандир ҳам. Йўқ, бундан нажот йўқ. Эҳтимол, мисс Блейкли учун санаторийдан жой бўшагунча уч ой ҳам ўтиб кетар.

— Вой худойим-ей, бу нимаси, ахир у уч ой кута олмайди-ку, ҳатто бир ой ҳам кутиб бўлмайди!

— Навбатда турган касалларнинг ҳам ҳоли танг. Уларнинг аҳволиям ниҳоятда ачинарли.

— Ишонаман, аммо гап атиги битта жой ҳақида кетяпти.

— Бир ҳафтада нари борса иккита жой бўшайди. Кўпол қилиб айтганда, бу у ерда ёстиғи қуриётганларнинг сонига боғлиқ.

— Бироқ мен тушунмай қолдим, — тугилганча деди Барт. — Шубҳасиз давлат санаторийларида...

— Давлат санаторийларида жой етишмайди. Аёл-беморлар учун ҳафтада иккита жой бўшаяпти. Қайлигингизнинг навбати ўн тўртинчи, ундан олдинда туришган ўн уч аёлниг ҳаммаси “кимдир вафот қилса, битта жой бўшар эди” деган илинж билан яшаяпти.

Даҳшатдан Бартнинг юраги орқага тортиб кетди.

Қўллари қалтираб, чўнтагидан сигарета олди.

— Чекишга рухсат берсангиз?

— Марҳамат.

Врач узатилган кутидан сигарета олди. Улар индамасдан чекишди.

— Нима гап, ҳамшира?

— Сизни бир дақиқага мумкинми?

Врач ўрнидан туриб эшик олдига борди. Барт унинг ортидан хаёлчан боққанича тамаки тутатаркан, беихтиёр уларнинг бўғиқ овоздаги суҳбатига кулоқ тутди.

— Дўхтир, — ҳамшира ёвкур бир сабот билан гапирар эдики, ҳалигина унинг ўзиям худди шу алпозда дўхтирга дардини айтганди. — Дўхтир, Рэндуикда бўш жой топилармикин? Миссис Смит ўлар ҳолатда ётибди. Бу чинакам фожеа! Томоғи етмагандай, ичаклариям қаттиқ шамоллаган. Эри ишда экан, уйда бир ўзи ўн уч яшар қизчаси билан қолган. Ойингга қарайсан, деб мактабдан олиб қолишган қиз бечорани. Эри тушмагур ҳам кечкурун олтидан кейин қайтаркан.

Бунақанги фожеаларни кўравериб кўзи пишиб кетган дўхтир вазмин бардош билан тин олди.

— Ҳозирча жой йўқ, қачон бўлиши ҳақидаям аниқ айтолмайман. Ҳалигина мен у ёқ билан боғланиб тургандим, ҳозирча...

Ҳамшира аччиғланиб танглайини тақиллатди.

— Буларнинг бари беҳуда, ҳамшира. Ахир мен мўъжиза ярата олмайман-ку. Миссис Смитга жой бўшаши учун у ёқда кимдир ўлиши керак, вассалом.

У қайтиб жойига ўтирди. Унинг қошлари орасига чуқур чизиқ тушди.

— Мисс Блейклига келсак, мен шуни маслаҳат бера оламанки, янаги ҳафтанинг охирига уни уйига олиб борасиз. Ҳисобдан адашиб юрманг тагин, уни Пайн Рижда бир ҳафтадан зиёд сақлаб ўтиришмайди. Санаторийда жой бўшагунга қадар унинг шароитини яхшилаб кўймоғингиз керак. Сиз унинг опаси бор дегандингиз-а?

— Ҳа, аммо у ишлайди-да.

— Агар у синглисига эрталабки нонуштани егизиб, кейингисини эса тайёрлаб кетса, унда мен Браун ҳамшираларининг хабар олиб туришларини таъминлайман.

— Бу қанча туради?

— Ҳеч қанча. Тўлай оладиганларга бориб ўтиришмайди. Қоидаси шунақа.

Бу Бартга қандайдир алдов бўлиб туюлди ва у врачга ишончсизлик билан қаради.

— Ҳамширалар нима иш қилишади? Ҳароратини ўлчаб, томир уришини текширадилар ва беморларга қарашга қирадиган вазифаларни бажаришадими?

— Йўқ, улар беморни ювинтирадилар, хонани йиғиштиришади, қисқаси, ҳеч қандай ишдан жирканишмайди. Сиз мисс Блейклини қачон уйга олиб борилишини айтсангиз бўлди, у ёғини ўзим тўғрилайман.

Барт ўрнидан турди. У врачга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлди-ю, тугилганидан керакли сўз тополмай қийналди. Дўхтир миннатдорчиликдан бош тортди ва серажин юзлари қулгидан ёришиб кетди.

— Йўқ, йўқ, менга миннатдорчилик билдиришнинг кераги йўқ. Хизматимизга ҳақ тўлаб қўйилган, ахир биз бюджетдан маош оламиз. Саросимага тушмай қўя қолинг. Сиз ҳамма нарсени рисоладагидек бажарсангиз бўлди, адашмасам, сиз учун иложсиз нарсанинг ўзи йўқ, санаторийда жой бўшаши билан ўзим сизга маълум қиламан.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Ўттинччи боб

1

Баҳорнинг ойдин кунда Жэнни “тез ёрдам”да уйига олиб келишди. Уни машинадан кўтариб туширишган, қиз баланд-баланд уйлар оралигидан боши узра бир тутам осмонни кўрди. Қизга, бу ердаги сингари ложувард осмон дунёнинг ҳеч қаерида йўқдек туюлди.

Жэн хонадонларнинг оғир, нафасни қайтарадиган ҳавосини мамнуният билан симирди. Ҳамма нарса таниш, ҳатто хонанинг исиям ўша-ўша. Санитарлар уни тўшакка ётқизиб, соғлиқ тилаб жўнаб кетишди.

Худди қамоқ камерасидан чиқишга чора излаган тутқун мисоли, яққаш шу ўй билан яшаб, бағоят кучли ва муттасил қўмсаш билан интилган лаҳзалар етиб келганди. У энди ўз уйида, озодликда, Жэн қўлини тўшаги устига ёпилган нафис-пушти бўтақўз чойшаб узра юргизаркан, кўзлари севинчдан порлаб опасига юзланди.

— О, Дор, бунчаям чиройли бу чойшаб! Тўғриси, сен бекорга...

Опаси унга жилмайиб қўйди.

— Ўзим ҳам сенга ёқишини билгандим. Оловда бир оз куйиб, салгина лат еган матодан икки парча сотиб олгандим, куйган жойларини бурма қилиб юбордим. Унчалик сезилмайди, тўғрими?

— Умуман билинмайди. Зўр ўйлаб топибсан.

Жэн нигоҳини бамайлихотир ўзига таниш бўлган бир буомдан иккинчисига меҳр билан қаратарди.

— Энди мен иккаламизга бир финжондан чой дамлайман, — деди Дорин.

Жэн, бахт кулиб боққан одамдек, эркин нафас олди.

Росмана чойдан бир татиб кўриш қандай ўйши-я!

Дорин ошхона сари йўналгач, Жэн яна ўзига таниш овозларни — газнинг “лоп” этиб ёниши, финжонларнинг жаранг-журунгини эшита бошлади. Бирпасдан сўнг опаси қўлида жўмрагининг ярми узилиб тушган чойнак кўтариб кириб келди.

— Қани, долчин ранг чойнақдан бир финжон чой ичиб кўрайлик-чи, қандай бўпти.

— Жуда соз. Эҳтимол, Пайн Риж чойнақларининг жўмраги бутунлиги учун ҳам чойи бунчалик мазали бўлмагандир.

— Шундайга ўхшайди.

Сўнг опаси Жэннинг чувалиб кетган сочларини тарай бошлади.

— У ёқда ўзим сира чигалини ёза олмас эдим, — зорлади Жэн. — Аҳволим оғирлашиб қолган кезларда сочларим буткул чувалиб, уларни тараб қўйишга ҳеч кимнинг вақти бўлмасди.

Иситма тердан қизнинг сочлари қаттиқ ва зилдай бўлиб кетганди. Дорин уларни саришталаб, учларига ҳаворанг тасмалар қўшиб ўриб қўйди.

— Очилиб борибсан, — деди унга Барт. Жэнни санаторийдан олиб кетиш кераклигини билган заҳоти уни исқанжага ола бошлаган тушқунлик тарқалиб кетаётгандек эди. Ҳарҳолда аҳвол яхшиланиб бораётганди. Бундан ташқари, эҳтимол, орадан уч-тўрт ҳафта ўтиб, улар қизни Рэндуикми, Уотерфолми ёки Спрингвейлдаги санаторийлардан бирига жойлаштиришар.

Жэн нигоҳини гоҳ Доринга, гоҳ Бартага қаратар эди.

— Яна уйда бўлиш менга қанчалик бахтиёрлик бағишлаётганини сизларга сўзлаб беришга ожизман. Мени уйга олиб боришлари билан ўзимни бардам тута бошлашимни билардим.

2

Эртасига эрталаб Дорин ишга жўнаб кетаркан, худди куни билан ишлаб толиққан одамдек сезди ўзини. Албатта, Жэннинг уйдалиги яхши, айниқса, синглисининг бу қадар тийиқсиз завқ-шавққа тўлиб бораётганиям аён бўлиб турибди...

“Ҳеч нарса ёдимдан кўтарилмадимми?” — деб ўйлади Дорин: Тушлик тайёр, Жэнни ювинтириш учун шафқат ҳамширасига совун, сочиқ ва тоғораларни тахт қилиб қўйишти, кетаётиб калитни эшик оғасига топширади.

Дорин кетди. Жэн кулфлоглик эшикка кўзларини қадаганча ётаверди. Нотинч ухлаганидан чарчоғи сира ёзилмаганди, аммо ўз уйингда бўлганга нима етсин. У ёқдалигида қиз тоғ устидан туриб юпқа туманга бурканган Сиднейни томоша қилар ва қадрдон уйини кўмсарди... Дорин пишириб кетган мазали таомни татиб кўрди, лекин иштаҳаси бўлмади. Лекин ейиш керак. У олдига нимаики қўйилса, еб, барча муолажа қоидаларига амал қилсагина, соғайиб кетади.

Жэн чап қўлини кўтариши билан никоҳ узугининг олмос тоши электр нурида ярқираб, бир фикр калласига ўрнашиб олди: Бартни ўпган машинадаги

Ўша қиз ким бўлди экан? Нима учун Барт ўша куни эрталаб Жэнни муюлишдаги ўриндиққа келган-келмаганлигини суриштирди? Жэн ичида йигитни айб-ситмаслиги кераклиги ҳақида бот-бот такрорлар эди.

Барибир, Жэн хотирасидан ўша воқеани қувиб юбора олмас эди: машинада ўтирган чиройли қиз дудоқларини Бартнинг лабларига чиппа босганча, қўллари билан йигитнинг сочларини тортқилаб ўйнади. Жэн ундан қиз билан ўртасида нималар бўлиб ўтганлигиниям сира била олмайди. Бу фикрнинг маъноси ойдинлашди: “Силга чалиндингми, алвидо муҳаббат!” — деявер. Барибир, у ўзига ўзи: “Барт мени севади, у ёлғиз мени яхши кўради!” деб тасалли берарди.

— Мен ҳамшира Даггин бўламан. Сиз кичик мисс Блейкисиз. Топдимми? Дўхтир сиз ҳақингизда менга кўп гапирган.

— О, келганингиз учун раҳмат, — зўрма-зўрақи жавоб қилди Жэн.

— Дастлабки қиладиган ишимиз, сизни яхшилаб ювинтириб қўйиш. Бу таклифимга нима дейсиз?

— Ажойиб таклиф! — Жэн ҳамширанинг самимий муносабатига бажонидил жавоб қилди.

— Қани энди ўзимизни қандай ҳис қиляпмиз? — деди ҳамшира, Жэннинг баданини ҳўллаб артиб бўлгач.

Жэн покланиб олганидан ва эгнига кийгизилган топ-тоза тунги кўйлакнинг салқинлигидан ҳузурланиб жилмайиб қўйди.

— Бамисоли қайтадан туғилгандай бўлдим...

— Жудаям яхши-да!

— Сиз диванга ўнғайроқ суяниб олинг. Бугунча бошингизга курсича қўйиб тураман, кейинчалик, балки куёвингизнинг ўзи бир иложини топар. Нима дейсиз, қўлидан келармикин?

— Албатта келади, — қатъий ишонч билан деди Жэн. — Ўзиям ажойиб йигит.

— Бунга мен ишонаман, — ҳамшира кулиб қўйди. — Хонани йигиштиришдан олдин бир финжондан чой ичиб олсак-а? Ашаддий чойхўрман-да, ўзиям. Мабодо сизларда топимай қолса, деб бир чимдим куруқ чой ола келгандим.

Жэннинг томоғига нимадир қадалгандек бўлди. “Ҳа, биз шунчалик йўқсил-мизки, уйимизда ҳатто куруқ чой ҳам топилмайди”. Жэн бу сўзларни зарда қилмасдан, бироқ алам билан ичида айтди.

— Эртага яна келаман, — деди у узун, малларанг ёмғирпўши ва қўлқопини кияркан. — Идрок билан иш тутинг, сутни ичиб, опангиз пишириб қўйган егуликларни қолдирмасдан, ушоғигача паққос туширинг, хўпми?

Жэн барини ейишга сўз берди.

— Имкон қалар кўпроқ ухланг. Уйку — беназир шифокор.

У қизнинг қўлига сал уриб қўйди-да, қандай келган бўлса, шундай сездир-масдан чиқиб кетди.

3

Жэн танҳо қолган кезларда барча мавжуд ва номавжуд ташвишлар уни ҳар томондан исканжага ола бошлар, Дорин ёнида бўлган дамларда эса ёки ҳамшира Даггин келган пайтларда улар ўз-ўзидан барҳам топиб кетарди. Овқатланиш вақти бўлганига қарамай, у соатга тикилганча узоқ ётди. Овқат ошхонада, патнис устида эди. Аммо ўрnidан туриб, ошхонага ўтиш лозимлиги ҳақидаги фикр уни нақ бир соат ўйлангириб қўйди. Қизнинг тиззалари букилиб кетар, ошхонага бориш учун у гоҳ стол, гоҳ курсиларга суяниши лозим эди. Сўнг ўзини овқатланишга ундагунча хийла вақт ўтиб кетди. Шу топда унга миссис Карлтон етишмаётганди. Дориннинг кетганига атиги тўрт соат бўлганига ва яна камида беш соатдан кейин қайтишига ишонгиси келмасди.

Тушлик қилиб бўлгач, санаторийдан қайтганидан бери қаттиқ чарчаганини сезиб, кечгача ухлади ва қоронғи тушиб, ишдан қайтган Дорин чироқни ёққач уйғонди.

— Кун қандай ўтди?

Назарида опаси қаттиқ-қаттиқ гапирётган ва саъй ҳаракатларида бетоқатлик бордай эди.

Аввалига у ўзининг қасрдалигини эслай олмади, кейин ўзига келиб, жил-майиб қўйди.

— Ҳаммаси яхши бўлди.

— Тушликни қолдирмай едингми?

— Ушоғигача...

— Браун ҳамширасининг афт-ангори қанақа? Балбашара махлуқдир-а?

— Йўғ-е, ажойиб аёл экан. Ниҳоятда ёқимли ва серилтифот, бундан-да кўҳлигини тасаввур қилиш қийин. Текинга ишлаётганини саъй-ғайратлари билан-да сездирмайди.

— Бу янгилик менга ҳаммадан ёқиб тушди.

Дорин идишларни ювиб бўлмасидан эшик тақиллади. Бу уй бекаси эди. Жэннинг юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Агар квартира ҳақи вақтида тўлаб турилса, бека ул-бул нарсаларнигина тайинлагани кириб турарди, холос.

Опаси йўлакка чиқиб, эшикни орқасидан ёпди. Жэн қулогини динг қилди, нима бало, улар хўжайканинг идорасига кетишдими? Қиз опасидан ранжиган бўлди: опаси нимаики қилмасин, ундан яширади.

Миссис Смит идора эшигини ичкаридан маҳкам ёпди.

— Сиз мени огоҳлантирмасдан, синглингизни яна олиб келибсиз, — деди тўрсиллаганча бека.

— Огоҳлантириш шартлигини ўйлаб кўрмагман. — Гарчи Дорин ўзини тутишга ҳарчанд уринмасин, овози қалтираб чиқди.

— Усал ётган кишини мени хусусий квартирамга олиб келасиз-у... яна қанақасига шарт бўлмас экан?

— Шунақасига шарт эмас. Сиз икки кишилиқ квартирангизни ижарага бергансиз, синглим йўқлигидаям икки киши учун ижара ҳақи олиб турибсиз, шундай экан, табиийки, уни бу ерга олиб келиш ёки келмасликни ўзим биламан, деб ўйлаганман.

Уй бекаси мияти думалоқ кўзлари билан унга чақчайма қараш қилди.

— Соғлом одамлар яшайдиган уйга юкумли дардга чалинган кишини олиб кириш қонунга хилоф, уйимда сил касалларнинг туришига йўл қўймайман.

— Биз ижара ҳақини тўлаб келаётган ва ҳеч кимнинг тинчлигини бузмаётган бўлсак, яна нимага шикоят қиласиз?

— Шунинг билан кўйингки, бу ердан чиқиб кетишингиз шарт, гап тамом.

— Ахир миссис Смит, биз қаергаям борамиз?

— Бу билан нима ишим бор. Менинг вазифам — уйни тартибли сақлаш ва ижарачилардан бирон киши шикоят қилмаслигини таъминлаш. Синглингиз силлигини улар билан қолишса, уйимни ташлаб чиқиб кетишлари мумкин.

Хўжайка Дориннинг ярасига туз сепган эди.

— Ижарачиларингиз қаергаям чиқиб кета олишарди. Агар бу иш сиз айтган-чалик осон бўлганида, мен аллақачон Жэнни олиб бу ердан кўчиб кетган бўлар эдим.

Миссис Смит тутоқиб кетди.

— Мен синглингизни бу ерда яшашини истамайман, тамом.

Дорин кескин бош чайқади.

— Бошқа жой топмагунимизча, шу ерда яшашга мажбурмиз.

— Унда устингиздан соғлиқни сақлаш департаментига шикоят қилиб, боз устига сизни судга бераман.

— Жуда яхши. Департаментга борасизми, судга борасизми, хоҳлаганингизни қилинг, аммо шунинг билан кўйингки, башарти бошқа жой топа олмасам, жойимдан ҳеч қаерга жилмайман.

Миссис Смит ўрнидан турди-да, бармоғини Доринга нуқиб, таҳдид қилди:

— Жуда соз! Бундан буён кирхонамда синглингизнинг устбошларини ювмайсиз, уқдингизми? Эртага эрталаб биринчи навбатда соғлиқни сақлаш департаментига бораман, кўрамиз, у ердагилар бунга нима дейишаркан?

Дорин идорадан чиқди. Вестибюлда Бартга дуч келиб, унга бўлиб ўтган можарони қисқача сўзлаб берди, бироқ Бартнинг куфри кўзиб кетганини кўриб, унга ёрилганига афсус чекди.

— Қани, ўзим бир гаплашиб кўрай-чи, ўша шаллақи билан!..

Қиз уни тўхтатишга улгурмасидан, йигит идора томон талпинди. Дорин унинг қўлидан ушлаб қолди.

— Жиннилик қилма, Барт. Бундан яхшилик чиқмайди. Эришганимиз шу бўладики, биз уйда йўқлигимизда у бор аламини Жэндан олади. Бунга қўник-масдан бошқа иложимиз йўқ.

Дорин деворга суяниб қолди: у дир-дир титрар, беҳузур бўлаётган эди.

— Ҳаммаси бор гап, лекин бу гап суқишларимиздан не фойда? Жэн шўрлик кун бўйи бу ерда қолиб кетганидан кейин бизлар бу симёнга муте бўлмай иложимиз қанча.

— Буларни Жэнга айтасанми?

— Асло. Дилини сиёҳ қилганим қолади. Унда сен шу ерда тура тур, мен сени кўрмагандек кириб бораман, йўқса нимадир юз берганлигини билиб қолади.

Ўттиз биринчи боб

1

Магда машинасида уни тепалик устида кутиб турарди. Барт уни жуда кеч пайқаб қолди, Магда қўли билан имлаб, ёнимга ўтир, демагунча, серрайганча унга тикилиб тураверди. Кейин истар-истамас машинага ўтирди.

Машина жойидан жишиб, орадан бирмунча вақт ўтгачина Магда сўз қотди:

— Ўзингни оқлашга бир нарса дея оласанми ўзи?

— Мен сен билан боғланмоқчи эдим, — деди у ниҳоят узр сўраган бўлиб, — бироқ иложи бўлмай қолди.

— Сўнгги бор учрашганимизга уч ҳафта бўлди, шу вақт мобайнида лоақал кўнғироқ ҳам қилмадинг. Палид экансан-ку!

— Мени кечир, Магда, лекин, биласанми, ўшандан бери кўп нарсалар юз берди.

— Кўриниб турипти! — у қовоғини уйганча машинасини елдек учириб борарди.

— Кўп ҳам жиғибийрон бўлаверма, — деди у имкон қадар кўрс гапирмасликка уриниб.

— “Жиғибийрон бўлаверма” эмиш!

— Кулоқ сол! — У Магдага ўтирилди. — Ўна сўнгги учрашувимиздан сўнг Жэн қаттиқ оғриб қолди. Бунга нима дейсан?

— Ростданми? — У тезликни бироз секинлатди. — Наҳотки, шундай бўлса?

— Афсуски шундай бўлди. Аҳвол шу даражага етдики, биз Жэнга қараб турадиган энага учун кўшимча тўққиз фунт тўлай олмаганимиздан кейин бека уни чиқариб юборди.

— Бўлиши мумкин эмас!

— Бўлиши мумкин экан-да!

— Сен уни қаёқа олиб бординг?

— Давлат сиҳатгоҳида жой бўшагунча, опаси билан бирга яшаб келган уйга вақтинча олиб боришимга тўғри келди.

— Яна ўша Кроссдаги зах босиб ётган каталакками?

— Худди шундай.

— Ахир бу даҳшат-ку, Барт!

— Нимаям қилардик.

— Санаторийда яқин орада жой бўшаб қолади? Бунинг учун у ердаги касаллардан ўн учтасининг жони узилиши керак.

— О-о-о! — Магда машинасини Сентенниал-парк яқинидаги йўлакнинг бурилишида тўхтатди. Сўнг Бартга юзланди: — Айтмоқчисанки, пулинг бўлмаганлигидан сен қизни санаторийдан олиб кетгансан. Шундайми?

— Наҳотки бу ишонarli вaж бўлмаса?

— Шундай экан, нима учун олдимга келмадинг, қарзга пул бериб туришим мумкин эди-ку.

— Бу таклифинг учун раҳмат, бироқ пуллариингни шундай ололмас эдим.

— Нима учунлигини билсак бўладими?

Барт тинч ўтира олмай, чўнтагидан икки дона сигарета чиқариб, лабига беихтиёр қистирди-да, тутатгач, биттасини Магдага узатди.

— Ахир бу шундоғам тушунарли-ку.
 — Менимча, бу гирт бемаънилик.
 — Барибир, биз энаганинг хизмат ҳақини тўлай олганимиздаям, Беска Жэнни у ерда сақлашни даргумон эди. Хўжайканинг айтишича, санаторий шифохона эмас эмиш. Беморларнинг аҳволи ёмонлашиб, ўзларига қарай олишмаса, уларга жавоб бериб юборишаркан. У Жэнми, ёки бошқа бировми, хўжайка аяб ўтирмас экан.

— Наҳотки бундай воқеалар эрамининг 1947 йилида содир бўлаётган бўлса?

— Хуллас, шунақа гаплар, — давом этди Барт, — Дорин иккимизнинг эсимиз оғишига сал қолди, Жэнни уйга олиб борганидан буён тиним билмайман.

— Энди унга ким қараяпти?

Барт яна ўтирган жойида типирчилай бошлади.

— Дорин қўлидан келган ҳамма ишни қўляпти, кундузи шафқат ҳамшираси келиб Жэнни ювинтиради, хонани йиғиштиради, вақти-вақти билан Доринга дам бергани ўзим кириб тураман.

Магда чуқур хўрсиниб, йигитнинг нодонлигига нисбатан уйғонган нафратини ошқора изҳор этиб қўя қолди.

— Буларнинг ҳаммаси олижаноблик ва романтикага берилишдан бошқа нарса эмас, модомики, сен бу қизнинг чиндан ҳам соғайиб кетишидан манфаатдор бўлсанг, ўзингни бундай тутишингни гирт калтафаҳмлиқ деб ҳисоблайман.

— Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, бу ёруғ оламда менинг бирдан-бир эзгу истагим — Жэннинг тузалиб кетиши!..

— Сенга ишонаман, лекин сизлар, менимча, бутунлай бошқача иш тутяп-сизлар. Мана, менинг сенга пул бериб туришимга розилик берганингда эди, биргаликда уни бирон ерга жойлаштирган бўлар эдик. Мен пул билан бирон ишни қилиб бўлмаслигини эшитмаганман, сен билан баҳс боғлашим мумкин: яхшигина пул тўлаб, Жэнни шифохонага ётқизиб, парваришлашни бўлса оқибатли инсонларнинг зиммасига юклаш мумкин эди.

— Сендан миннатдорман... бироқ бунинг иложи йўқ.

— Нега ахир?!

Барт қимтиниб қўйди.

— Биринчидан, Жэн, бу пуллар қасрдан келди, деб сўраб қўймайди. Иккинчидан, бу пулларни сира қайтара олмайман.

— Иккинчи важиге келсак, менинг эрим пулларни санаб эмас, сўпуриб олади, у Хотамтой одам, пулларни нимага харжляяпсан, деб мендан сўраб ўтирмайди. Жэнга келсак, Дорин иккалангиз, бу пулларни раҳм-шафқатли бир кампирнинг хайр-эҳсони деб айтасизлар.

Жэнни яхшилаб парвариш қилинадиган шифохонага ётқизиш ҳақидаги фикр Бартни бағоят қизиқтириб қўйди. У Магда таклиф қилаётган қарзни бир умр узолмаслигини бизарди. Унинг кўз ўнгига юз кўрсатаётган истиқбол шу қадар жозибадор ва кишини васвасага соладиган даражада сирли эдики, бу таклифдан воз кечиш наинки аҳмоқлик, балки жинойтга қўл уриш билан тенг эди. Шу кунларда Дорин ҳаддан ташқари эзилган эди. Ахир бу Бартнинг ўзигаям хийла енгиллик тугдирарди-да. Тугдирармикин? Буларнинг эвазига Магда ундан нима талаб қиларкин?

— Сен чинакам дўстсан, Магда, — деди у, — мен буни қадрлайман. Бироқ бундан ҳеч нарса чиқмайди. Пулларингни шундай ололмайман.

— Биласанми, сен кимсан — овсарсан! — деди Магда жаҳл билан.

Машина олдинга сапчиди.

Барт нима бўлгандаям Магда билан ўрталарида бир қадар осойишта ришта боғлашни истарди. Бироқ шу пайт ёдига хўжайканинг, Жэн уни муюлишдаги ўриндиқда узоқ кутган экан, деган гапи келди.

— Тағин сен мени миннатдор эмас экан, деб ўйлаб юрма, Магда...

— Қўйсанг-чи!

Шунда улар бошқа бир машинани уриб юборишларига сал қолди.

— Ахир бу бор гап. Сен менинг ҳақиқий дўстим эдинг.

— Огоҳлантириб қўяй, агар яна шунақанги гап қиладиган бўлсанг, Жэннинг олдига тирик қайтиб бормайсан, шундай экан, ёқзинга қараб гапир.

— Буни таҳқирлаш деб ўйлаётганим йўқ. Буни ўзинг ҳам биласан.

— Унда нима бўлмаса? А-ҳа, ҳаммангиз ҳам кези келганда жуда баландпарвоз гаплар сўқиб, жонфидо қилишгаям тайёр бўласизлар, аммо қачонгача!..

— Гап асло бунда эмас. Шунчаки Жэн мен учун нечоғлик қадрли эканлигини юракдан тушуниб етдим ва очигини айтганда, энди сира таваккал қилмоқчи эмасан.

Магда садафдек оппоқ тишларини кўрсатиб, кинояли жилмайди.

— Қандай таваккал қилмоқчи эдинг? Ўзинг биласан, сенга турмушга чиқмоқчи эмасман. Уша уйдан кўним топиш менга осон кечган эмас. Энди бўлса сени деб у жойни тарк этмоқчимасман. Бироқ тушунмадим, ахир сен ҳам, мен ҳам ўз йўлимизни топиб кетаверишимиз мумкин эди-ку. Мен ҳеч кимга тегишли эмасман. Сен менга ёқасан: ҳар биримизда бошқа бир инсонга керак бўлган нимадир мавжуд.

Барт жим турарди. Буни у Магдага тушунтириб бера олмасди.

Магда машинасини кескин тўхтатганидан у пешонаси билан олдойнага бориб урилишига сал қолди.

— Сени ҳозироқ шу ерда тушиб қоласан.

Барт ҳайрон бўлиб эшикни очди.

— Ихтиёринг.

У бир муддат машина ёнида туриб қолди. Магда унга тик қараб турарди.

— Бир кун келиб яна уйимга кириб боришдан сени худонинг ўзи асрасин! Нақ пешанангга қаратиб эшикни қарсиллатиб ёпсам; хўп хузур қилган бўлардим-да ўзиям.

Барт оғиз очишгаям улгурмасидан, лимузин уни чангда қолдириб, шитоб кўзгалди.

Ўттиз иккинчи боб

1

Жэн уйга қайтиб келган, ҳаяжонли дамлар бир қадар босилиб, унинг бор кучини сўриб олаётган муолажаларнинг икир-чикир билан тўлиб-тошган зерикарли ва кишини толиқтирадиган кунлари чўзилиб кетди. Ҳамшира Даггиннинг ҳар кунни келиб туришидан сўнг унинг чиройи сал очилиб қолди.

Кунлар исиб, диққинафас тор хонанинг оғир ҳавосидан Жэн тобора дилгир бўлиб борарди.

У бироз ўзини тутиб олгач, ҳамшира Даггин унга ўрнидан туравериши мумкинлигини айтди. Шунда Барт уни рентгенга олиб борди.

Дўхтир Лейднинг рентген хулосаси ҳар қалай тасалли бергулик эди.

— Мен синглингизнинг тузалмаслигига бирон сабаб кўрмаяпман, — деди у Дориннинг кўлига сал уриб кўяркан.

— Хушхабарингнинг суюнчисига сенга бир гиней берсам арзийди, — жилмайганча деди Барт, Дорин дўхтир билан ўрталарида бўлиб ўтган суҳбат ҳақида айтиб берганида.

Ҳа, уларга Жэн тузалаётгандек бўлиб туюларди. Қиз иштаҳа билан овқатлар, ҳарорати тушган, ҳамшира Даггиннинг айтишича, томир уришиям меъёрида эди. Зотилжам сўрилиб бораётганлиги туфайли йўтал ҳам камайиб қолганди. Гарчи Барт диваннинг бош қисмига ёстиқларни муайян ҳолда ушлаб туралиган мослама ясаб берган бўлса-да, Жэн уззукун камбар тўшақда ётавериш жуда чарчаб қоларди.

Баъзан у яна очиқ ҳавога чиқсам-у, бепоён осмон билан офтобни ҳар дамда кўриб турсам, юз-кўзларимни майин эпкин сийпалаб ўтишини ҳис қилсам, кўл бўйидаги қапага ўхшаш жойда бир оз яйраб япасам, оёққа туриб кетишим янаям тезлашармиди, деб ўйларди.

— Ташқарига чиқа оладиган бўлсам, мени қайта ўша олачиққа олиб борасанми? — деб сўради қиз бир кун кечда Бартдан.

— Албатта, сен оёққа туришинг билан уйчамизга олиб бораман. “Фақирона кулбамиз — иккимизнинг қапамиз!” — бу бизнинг шiorимиз бўлақолсин.

— Оёққа туриб олишим билан, деди Жэн эртасига ҳамшира Даггинга, — қаллиғим мени таътилимизни биргаликда ўтказган жойга олиб бормоқчи.

— Бундан зўр манзара бўлмаса керак, — деди ҳамшира, меҳр билан Жэннинг сочларини тараркан.

— Ушанда балки мен чўмила оладиган бўларман.

— Албатта чўмила оласиз, — Даггин жилмайганча қизнинг кўнглини кўтариб қўйди.

— Баъзан бу кўргуликлар сира адоғига етмайдигандек, мени даҳшат босади. Эҳ, ҳамшира, ҳам Доринга, ҳам Бартга тириктонувон бўлиш менга қанчалик оғирлигини билсайдингиз.

— Агар юракдан сева олсанг, ҳеч қачон уларга юк бўлмайсан.

2

Бу тонг ҳам Дорин ҳар сафаргидек шоша-пиша ишга жўнади.

Тушлик маҳали у соғлиқни сақлаш департаментига йўл олди.

Дорин пиллапооялардан соғлиқни сақлаш департаментининг фойсизгина вестибюлига кўтарилди.

— Илтимос, бир-икки дақиқа кутиб турсангиз, — деди ҳамшира, — дўхтир ҳозир банд.

Дўхтир унга ёнидан жой кўрсатди. Дорин келишининг боисини айтгач, дўхтир бош ирғаб, картотекадан битта қоғозни суғуриб олди.

— Жэннет Блейкли, йигирма уч ёшда. Бир ярим ой муқаддам рўйхат бўйича ўн тўртинчи ўринда эди, ҳозир навбати еттинчи.

— Еттинчи?! Ахир, дўхтир, бу яна бир ярим ой ўтади дегани-ку. У госпиталга ётқизилгунча балки ундан ҳам кўп вақт ўтар.

Врач қоғоздан кўз узмай, секин бош ирғади. “Бераҳм экан, — деб ўйлади Дорин, — унинг Жэн билан неча пуллик иши бор. Синглиси врач учун шунчаки рўйхатдаги еттинчи рақам. Жэн тузалмаётган бўлса унга нима. Буларнинг бари бир гўр”. У ўзини қўлга олди. “Хотиржам бўлиши керак. Уни ишонтиришга ҳаракат қилиб қўраман. У тушунини, албатта, тушунини лозим!”

— Наҳотки тушунмасангиз, дўхтир? Биз шунча вақт кута олмаймиз. Уйга қайтган пайтлари аҳволи бироз дуруст эди, бироқ ҳозир... — Дориннинг томоғини нимадир сиқа бошлади, — ҳозир йўтали кучайиб, кечаси билан ухлай олмай чиқатти.

Дўхтир бир парча қоғозга алланималарни ёзди.

— Сизга рецепт ёзиб бераман: йўталга қарши ва ухлатадиган дорилардан ичқизинг.

Дорин норози қўл силтади.

— Дўхтир, гап фақат унда эмас. У овқат емай қўйди. Егулиги қандай мазали бўлмасин, емайди. Ҳавоси оғир тор хонада кун бўйи устидан қулфлаб кетсамда, уй бекаси келиб қолмасайди, деб юрак ҳовучлаб чиқади.

Дўхтир ним жилмайганча, бош ирғади.

— Ҳа, синглингиз ёнингизга қайтгач, у олдимга келувди. Синглингиз бевоблиги учун икковингизниям чақириб юборишимиз кераклигини шама қилганди бизга.

— Сиз унга нима дедингиз?

Дўхтир карточкадан бош кўтариши билан Дориннинг нигоҳи раҳм-шафқатга тўлиб-тошган кўзларга тушди.

— Ҳар бир инсон яшашга ҳақли, шу жумладан, синглингиздан олдин шифохонага ётиш учун ўз навбатини кутаётган ҳалиги олти нафар бемор аёл ҳам. Худди мана шу гапларни унга айтдим.

— Лекин ҳаммасининг ҳам аҳволи Жэнникидай оғир эмасдир! Эҳтимол, айримларининг қаровчилари, мудом ёнидан жилмайдиган яқинлари бордир.

Унинг овози жаранглаб кетди, шу топда у ўкириб йиғлаб юборишгаям тайёр эди.

Дўхтир стол устида ётган карточкаларга қайта кўз ташлади.

— Баъзиларида бор, баъзиларида йўқ. Ахир синглингизнинг ҳолидан Барун жамияти ҳамшираси хабар олиб турибди-ку, шундайми?

— Ҳа, шундай! Ҳамшира Даггин бўлмаганда, ҳолимиз нима кечарди, билмайман. У ажойиб инсон!

Дориннинг овози яна титраб кетди.

— Ҳа, барча улар ҳақида яхши фикрда.

— Барибир Даггин келиб-кетгандан сўнг синглим ёлғиз қоляпти. Бошқа жойга қўчиб чиқолмаймиз. Агар етарли пулимиз бўлганда, ишимни ташлаб, синглимга ўзим қарар эдим.

— Синглингизни жуда яхши кўрасиз, тўғрими?

Врачнинг гап оҳангидаги ачиниб ҳиссидан Дорин буткул бўшашиб кетди. Қиз энди ўзини тутолмай, кўзларидан оққан дув-дув ёшлари яноқларини ювиб туша бошлади.

— Мени кечиринг... Шунчаки... Шунчаки кейинги пайтларда жуда кам ухлайман. Асабларим бироз бўшашган кўринади.

— Синглингизга сиздан бошқа ҳеч ким қарашмайдими?

— Қайлиғи бор. Зап йигит. Бошқа қариндошимиз йўқ, ҳа, айтгандай, Викторияда холам бор, черковга тез-тез бориб туришимизни ва фланель кийим кийишимизни ҳар мактубида ёзади.

— Ота-оналарингиз-чи?

— Отам урушнинг бошида Дарвинда ҳалок бўлган, онам бўлса Жэн гўдаклигидаёқ ўлиб кетган.

— Онангиз нимадан ўлган?

— Ўзим ҳам яхши билмайман — афтидан, ўпка яллиғланишидан ёки шунга ўхшаш нарсадан бўлса керак. Унда ўзим ҳам кичкина бўлганман.

— И-ҳ-м-м...

Врач унга синовчан назар солди.

— Ўзингиз рентгенга тушганмисиз?

Очиқ кўнгиллик билан айтилган бу сўзлар худди бошига тўқмоқ билан ургандек бўлиб туюлди.

— Йўқ, нимаиди? Ҳарҳолда уч йил олдин армия хизматидан бўшаётиб рентгенга тушганман.

— Ҳеч ким сизга рентгендан ўтишликни маслаҳат бермадими?

— Йўқ.

У титраб-қақшаб бармоқлари билан сумкасиниғижимлай бошлади.

— Наҳотки.. сиз ўйлайсизки... — У керакли сўз топа олмай тугилиб қолди.

— Мен анчадан бери сил касаллиғи билан шуғулланиб, келаман, шу боис рентген суратини кўрмасдан бир нарса деёлмайман. Бугун ишлан чиқиб рентгенга туша олмайсизми?

— Балки туша оларман, аммо бунинг ҳожати бормикан... Бундан ташқари, уч гинейялни шамолга совуришни истамайман.

— Рентген сизга бор-йўғи ўн шиллингу олти пенсга тушади. Оқила бўлинг, буни мен учун қилинг, илтимос! Қиласиз-а?

Дорин истар-истамас бош ирғади.

— Яхши, аммо мен буни беҳуда пул сарфлаш деб ҳисоблайман.

— Санаторийда жой бўшани билан у ерга синглингизни ётқизамиз.

Дорин, гўё елкасидан зилдай юк босиб келгандек, секин одимлаб эшикка яқинлашди.

3

Эртаси куни ишдан қайтиб, ўзининг почта қутисидан чиққан хатни қўлига оларкан, конвертни титраганча зўрға очди. Сўнг қоғозга тикилди.

Эҳтимол, бу ерда бирон хатолик ўтгандир. У ҳар бир сўзнинг мағзини чақиб олиш учун секин овоз чиқариб ўқий бошлади. Кейин қоғозни буклаб, сумкасининг ички чўнтағига жойлади ва оёқларида хиёл титроқ сезиб ичкарига йўналди.

У синглисига на докторнинг қабулига кирганлигини, на врачнинг гапларини айтди. Табиийки, почтадан келган билдириш хатиниям... Бугун ўз-ўзидан пуллари соғуригиси келиб, жўжа сотиб олган ва шу палла уни қовураётган эди.

Хонани қовурилган жўжанинг иштаҳани қитиқлайдиган ҳиди тутиб кетди. Улар шодон кулишганча, шу кезде туйқус ҳамшира Даггин кириб қолса-я, деб умид қилишарди.

Дорин ана шу жўшқинлик заптидан ҳаволаниб, бир сават эртанги қулупнай харид қилганди, уни кўриб Жэннинг кўзлари хонасидан чиқиб кетаёзди. Бу тасаввур қилиб бўлмайдиган ҳашам эди.

— Зўр-а, — Дорин қулупнайни қаймоқли хумчага ботириб, сўнг қанд қукунига булаб олди, — ана роҳат, мана роҳат.

У Жэннинг тўшаги четига ўтириб олиб, икковлон муздакқина ширин меваларни маза қилиб ея бошлаганди.

— Иим — имм! Бунақасини умрим бино бўлиб емаганман, — Жэннинг кўзлари порлаб кетди.

Дорин икки дона йирик-йирик қулупнайни танлаб, қаймоққа ботирди-да, қанд қукунига булаб олди.

— Жин урсин, бўлганича бўлди! — дея хитоб қилди у бепарволик билан. — Одам дунёга бир марта келади, шундай эмасми?

Тушлик ўта нозик дид билан тайёрланди.

Барт кириб келганда улар шунчалик масрур эдиларки, у, менсиз қиттак-қиттак отибсизлар, деб уларга таъна қилган бўлди. Опа-сингил йигитга қараб кўйишди.

— Биз шоҳона базм қилдик, — Жэн унга қўл узатди, — жўжа гўшти ва қулупнайдан иборат айшу тараб бўлди ўзиям.

— У бизга анча қимматга тушди. Шу боис ўзимизни гуноҳкор ҳис қиляпмиз, буларнинг ҳаммаси бемуроҳазаликлан.

— Кўринишнинг бағоят зўр, нақ бир миллион долларга баҳолайман сени.

У Доринга шундай деб хаёлга чўмди: мана шундай қулиб турса, чиройликкина бўлиб кетаркан. Албатта, барибир Жэндек бўлолмайди, Жэннинг бичими бутунлай бошқача аммо опасининг қиёфасида аллақандай хуштабиатлилик ва журъат мавжудки, бу билан у ҳар қандай одамни бир нафасда ўзига ром қилиб олади.

— Майли, мен бориб идишларни ювай, кейин учаламизга бир финжондан қаҳва тайёрлайман.

Дорин ўриндан сапчиб туриб ошхонага чиқиб кетди.

— Ҳозиргина мен казармада ичиб келган бўлмагур зардоблан сўнг ёмон бўлмасди. Дарвоқе, менда янгилик бор! Зобитимиз бугун менга бир ҳафтадан кейин қисқа таътил тегишини айтди.

Жэн Бартнинг қўлини сиқиб қўйди.

— Қандай яхши-а!..

Кўкқисдан ошхонага жимлик чўкди. Сўнгра Дориннинг жиддий овози жанглади.

— Нима қилмоқчи бўляпсан?

— Бу ердан сай нарида Чилланинг отасининг гаражи бор. У менга иш таклиф қиляпти:

— Мана буниси зўр бўпти!

Бир муддат унга Дорин чиндан ҳам озроқ ичгандек бўлиб туюлди у шу қадар хушчақчақ ва ҳаяжонда элики, бироқ Барт бу фикрни дарров кўнглидан ҳайдаб солди. Синглиси ёнидалиги опасини севинтириб, бу севинч унинг буткул хушини олиб қўйди. Барт Жэнни кучоқлаб, бағрига босди. Умри бино бўлиб Барт биронта қизга яқин бўлоламан ва узоқ муддат ўзни тийишдек юкни зорланмасдан кўтариб юра оламан деб тасаввур ҳам қилмаганди. Ҳа, у Жэнни севади, бунга имони комил.

Ўттиз учинчи боб

1

Эртасига тушлик танаффусида Дорин яна врач қабулида бўлди. Дўхтир Доринга юзланганда, унинг серажин қиёфасида самимият ифодаси бор эди.

— Кўйинг, кўп ҳам ташвиш чекаверманг!

Қиз асабийлашганча ютиниб қўйди.

— Дўхтир, мен касалманми, а? Наҳотки мен...

— Ҳа, ўнг ўпкангизнинг пастки қисми силдан шикастланган.

Дорин столга мушт урди.

— Нима учун илгари менга ҳеч нарса дейишмади? Нима учун бошқа врачлар мени рентгенга юборишмаган? Мен Мёрчисон Лейд қабулига бориб, Жэннинг аҳволини билиш учун гинейма-гиней сарф қилганман. Нима учун у мениям рентгенга тушишим кераклигини айтмаган? Бу қандай разолат? Бу қандай қабиҳлик?

— Кулоқ солинг, мисс Блейкли, — деди врач хотиржамлик ва қатъият билан, — гапларимни охиригача тингланг-да, кўп ҳам ваҳима қилаверманг. Саросимага тушишингизга асос йўқ.

— Асос йўқ деб айтишга осон, — Дориннинг овози яна жаранглаб кетди. — Аввал Жэн. Энди ўзим. Энди умид боғламасак ҳам бўларкан-да, шундайми?

— Умид бор, катта умид, — дўхтирнинг овози қуруқ эди.

Дорин шиддат билан ўрнидан туриб, эшик томон юрди. Эшик тутқичига қўл узатиши билан врач уни тўхтатиб қолди.

— Қайтинг орқангизга, мана бу ерга ўтириб, гапларимни охиригача эшитинг.

Қиз гирибонидан сиқа бошлаган нолани қайтаришга уриниб, бир зум тўхтади, сўнгра ўзини тутиб олиб, оҳиста жойига келиб ўтирди.

— Кечирасиз... Одатда бундай ҳолга тушмас эдим. Бироқ бу қадар кучли изтироб... Жэндан ниҳоятда хавотирдаман.

— Қизим, киши ўзи ҳақидаям озроқ жон куйдириши керак. Алашмасам, бирда армияда хизмат қилганман деб айтгандингиз, шундайми?

— Ҳа, мен аёллар ёрдамчи ҳарбий хизмати — АВАС да бўлганман.

— Унда омадингиз бор экан.

— Буни омад дейиш тўғри бўлармикан?

— Нима бўлгандаям омадингиз бор экан, — эътироф қилди дўхтир, — буни шароитингизни эътиборга олиб айтяпман. Давлат йигирма тўрт соат ичида сизни Конкорд госпиталига ётқизади ва сиз пулсиз юксак малакали муолажа оласиз.

— О-о-о! — Дориннинг асабий таранглашган вужуди сал бўшашгандай бўлди.

— Айтмоқчисизки, мени ойлаб навбат кутишимга ҳожат қолмайди...

— Сиз бир-икки ҳафта, ҳатто бир кун ҳам кутиб ўтирмайсиз. Уйингизга бориб, лаш-лушларингизни йиғиштириб ўша ёққа жўнанг, олти ой ўтгач...

— Йўқ! — Дорин қўлини эътирозли кўтарди. — Менга олти ой ҳақида гапирманг. Бу ҳақда жуда кўп эшитганман, “олти ой” дегани шундай бир уйдирмаки, у билан беморларни овутадилар...

— Бироқ буниси уйдирма эмас. Ҳаммаси сиз томонингизда, бунинг устига, агар адашмасам, қатъият ва барқарор руҳ сиздаги мустаҳкам феъл-атвор билан уйғунлашиб кетган.

Врач унга тасалли берган бўлиб табассум қилди.

— Яккаш шундай дейишади, аммо сиз синглимни бир кўрсангиз эди.

— Синглингиз бошқа гап. Унда хасталикнинг бошланиш давриданок олди олинмаган, қаллигининг айтишича, касалликка чалинганиданок бояқиш қизнинг боши ранж-аламдан чиқмаган! Сиз бўлса муолажаларни вақтида оласиз ва даволанишнинг молиявий жиҳатларидан ташвиш чекмайсиз.

— Худди ҳаммаси ўз-ўзидан силлиқ кўчадигандек.

Врач бош чайқаб қўйди.

— Сил касаллиги бўйича машҳур мутахассис бирда шундай деган эди: бу хасталикни самарали даволаш икки омилга — кишининг феъл-атворида ҳамда унинг чек дафтарчасига боғлиқ. Фикри ожизимча, уларнинг биринчиси сизда мавжуд, чек дафтарчангизга келадиган бўлсак, бунинг ўрнини сизга миннатдор Ватан ўтаб турди.

Дорин, кўзёшидан қароғлари ачишаётганини сизди. Кимдир елкасидаги оғир юкни олиб қўйгандек енгил тортди. Врач алдамаётган бўлса, у ҳеч вақодан ташвиш чекмаслиги мумкин. Бироқ шу топда Жэн тўғрисидаги ўйлар шитоб билан бостириб кела бошлади.

— Унда Жэнга нима бўлади?

— Ундан ташвиш чекмай қўя қолинг. Ўзимиз бирон чора излаб топармиз.

2

Барча тайёргарликни кўриб бўлган Дорин Бартга кўнгироқ қилди. У довдираганча, бир муддат индамай турди. Кейин Дорин: “Худойим-ей!” деган каломни эшитди. Шу сонияларда Дорин Бартнинг қанчалик Жэн билан ўзи хусусида қайгураётганлиги тўғрисида алам билан мулоҳаза юритар эди.

— Жэнга айтгандирсан?

— Хали йўқ, аммо уйга борганим ҳамон айтишимга тўғри келади.

— Жэн учун бу қақшатқич зарба бўлади. У санаторийга жўнаб кетгунча кутолмасмидинг? Навбати олтинчи ўринда бўлса, озгина вақт қопти-ку.

— Ҳа, оз қолди. Мен врачга айтиб кўрдим, аммо у ҳозироқ жўнаш кераклигини, шунингдек, пенсия ва бошқа нарсаларниям ўйлаб кўриш лозимлигини уқтирди.

— Ҳа, албатта, ҳаммасига тушунаман, Дорин. Энди сен тўғрингдаям ўйлаш керак.

— Сира хавотир олмасдан нарсаларингни йиғиштиравер. Бўшаганим заҳоти уйлариинга ўтаман, унғача бирон чорасини излаб топармиз.

Дорин ўйламасдан беш фунт пулини ишлатиб юборганди. Бу пулни унга ишдан бўшаётганлиги учун ишхонасидан ойлигига кўшиб беришганди. У синглизига ёз оқшомлари кийиладиган бежиримгина тунги кўйлак ва ўзига бўлса баъзи бир керакли нарсаларни харид қилгач, пули тугаётганини сезиб қолди. Врач унга, шифохонага ётиши билан нафақа ола бошлаганини айтди.

У эшикдан суронли бир хитоб билан кириб келди:

— Санга Клаусга бир қараб кўй-чи!

Ҳайратдан Жэннинг кўзлари катта-катта очилди.

— Барвақт келибсанми, Дор?

— Манавинга қарасанг, қара, сенга нима олиб келдим!

Дорин тўшакнинг бир қирғоғига илиниб, Жэнга атаб олган тунги кўйлакни ёз бошлади.

— Вой, Дор! Нима қилардинг? — Жэн либосни кўллари билан силай кетди.

— Намунгча чиройли! Бунақасини сираям киймаганман, аммо фалон пул турса керак-а, Дор? Яна нималар олдинг?

Жэн бармоғи билан иккинчи катта елимхалтани кўрсатди.

— Ҳа, бунда ўзимга харид қилган ул-бул нарсаларим бор, — секин гапирди у.

— Тўғри қипсан. Қачондан бери айтаман, ўзинггаям янги олиб кий деб.

Қани, бир кўрай-чи?

— Керағи йўқ.

— Нима гап? — Жэн опасига юзланди ва унинг кўзларида кўркув аломатини кўрди. — Бирон ёққа жўнаб кетмоқчимасмисан, ишқилиб, Дор?

— Шайланияпман. Э, йўқ, сени ташлаб қасққаям борардим, менинг тентаккинам!

Дорин бир муддат жим қолди, сўнг далда бергандек синглизининг қўлига сал уриб қўйди-да, давом этди:

— Жэн, ранжимасликка ваъда берсанг айтақолай. Синглизоним, Жэн, мен жўнаб кетяпман! Иккимиз учун ҳам шундай қилмасам бўлмайди!

Жэн шу топда опасига тикилиб қараб турар ва кўзларида даҳшатли бир иштибоҳ намоён бўла бошлаганди.

— Қаёққа кетмоқчисан?

— Конкорддаги ҳарбий госпиталга жўнаб кетяпман. Биласанми...

Жэннинг юзларида кучли саросима пайдо бўлди.

— Наҳотки сендаям...

Дорин бош ирғади.

— Йўқ! Йўқ! Ундай бўлиши мумкин эмас, Дор!

Улар бир-бирининг пинжига кириб олиб, пиқиллаб йиғлашарди.

3

Барт хонага кириб эшикни ёпаркан, кўзёш қилаётган қизларни кўриб, қоронғи йўлакда тўхтади.

— Салом қизлар! Бунча шовқин-сурон?

Улар ҳижолат тортиб, бир-бирини қўйиб юборишди ва Бартга йиғидан қизарган кўзлари билан боқишди. Жэн унга қўлини узатди.

— О, Барт!

— Ҳа, биламан. — У энгашиб Жэннинг қўлини ўпиб қўйди. — Дорин кўнги-роқ қилувди, шу боис барвақт ишдан бўшадим. Яхши қилган эканман, бўлма-са бу дийдиёни ҳали-бери тўхтатмас экансизлар. Сен-чи, йиғлаш кони зарарлигини билмасмидинг?

Улар индамай кўзёшларини артиб қўйишди. Барт уларнинг олдига келиб, икковиниям бошини кўтариб қўйди.

— Икковлашиб-а, гап йўқ! Сизларни беш дақиқагаям ҳоли қолдириб бўлмай-ди, дарров врачнинг кўрсатмасини бузасизлар.

— Барт, Дорин Конкордга жўнаб кетяпти.

— Албатта, у Конкордга боради-да, Дориннинг роса омади чопган экан. Ҳаммаси яхши бўлади. — Барт Доринга ўгирилиб қаради. — Қачон йўлга тушасан?

— Улар эртагаёқ жўнаб кетишимни айтишганди, аммо мен ҳечқурса душанбагача шоширмасликларини сўрадим.

— Яхши, — Барт жилмайиб қўйди, аммо унинг қарашини янаям тундлашганди. — Унда тўйгача ҳамма нарсани ҳозирлаб қўйишга улгурарканмиз.

— Қанақа тўйгача?

Жэннинг нигоҳида англашилмовчилик зоҳир бўлди.

— Албатта, тўйгача. Сени турмушга чиққан аёлга айлантириб қўймасимдан олдин, мени бу ерга кўчиб келиб, зиммамга Дориннинг вазифаларини олишим мумкинлигини ўйламайсан-да. Анави қари урғочи бўри, яъни хўжайканг ахлоқ полициясидан бир гала айғоқчиларини киритиб юбормасин тагин.

— Йўқ, Барт! Бундай қилишингга йўл қўёлмайман!

— Аммо лекин мени тақиқлай олмайсан. Ваъдага вафо қилмаганинг учун энди сени судга бераман. Шунинг учун, яхшиси кўзёшларингни артиб, бурунни қоқиб олгин-да, зудлик билан ишга киришасан. Бир бўлак эт билан пиво олиб келганман, майли, буни тўйолди талбири деб ҳисоблай қолайлик.

4

Келинни ҳамшира Даггин ясантирарди. Унга бир энлик нафис қўлбола тўрдан фата тикилди ва шаҳар четидаги қайсибир чорбоғдан узиб келинган атиргуллар билан бутун хона безатилди. Ҳамшира келинчакка опаси олиб берган янги кўйлакни ва Пайн Риждалигида миссис ҳади қилган хушбичим кофтани кийгизиб қўйди. Яқиндагина у Жэннинг бошини ювиб қўйганди. У Доринга синглисининг сочини ётқизиб тарашликни уқтираркан, келинчакларга сочни ўриб юриш ярашмаслигини маслаҳат берган эди.

Маросимни бағаллон руҳонийси олиб борди. Умуман олганда, Барт унга ёқарди, бироқ руҳоний сифатида у йиғитни маъкул кўрмас эди. Руҳоний, фақат никоҳ хутбасини ёки марҳумнинг жанозасини ўқиттиргани черковга келадиган одамларни орқаворолдан чақиб оларди. Лекин Барт воқеасини охиригача эшитиб, эртадан кечгача бандлигига қарамасдан, кун тартибини бузиб никоҳ ўқишга бажонидил келди.

Улар Жэннинг каравотини хонанинг ўргароғига силжитишди ва шу тоғда Дорин унинг ёнида, ҳамшира Даггин увоқдек-увоқдек доларанг атиргуллар ва қирққулоқ баргларида жамланган гулдастани олишга шай бўлиб турарди.

Дориннинг ёнида ҳамшира Даггин турарди.

Чилла қувжўра бўламан деб туриб олди. У безовталанар, гўё забони танглайига ёпишиб қолгандек, ҳар сафар, бошини кўтариб, Жэнга юзланганида, ҳиқилдоғига нимадир қалгандек бўлаверарди.

Руҳоний каравот ёнида пистоқи кўйлак ва ҳарбий шимда тош қотиб турган Бартга синовчан назар ташлади. “Бу ерда сендан бутунлай бошқача жасорат сўралади. Яратган Эгамнинг ўзи мағфират қилсин-у, ана шу фидойилик сенда бор деб сира ўйлагандим”. У овозини чиқариб: “Ҳамма нарса тайёрми?” — деб сўрагач, расм-русумлارни бошлаб юборди.

У хутбанинг таниш оятларини такрорларкан, ичида: “Ё Парвардигоро, мурувватинг ва қараминг бағоят меҳру муҳаббати ва садоқатига яраша ажрини

бергин. Улар чекаётган жабру жафолар бесамар кетмаслигига ўзинг кафил бўлгин!” дея илтижо қиларди.

Ҳамшира Даггин ҳам адоқсиз юмушлардан шолғом бўлиб кетган қўлларини кўксига қўйиб, дуо тиловат қила кетди: “О, муқаддас биби Марям, мана шу бандаларингчи Узинг ёрлақагин”.

Келиннинг дугонаси гулдастани олди. Чилла никоҳ узугини барчага кўрсатиб чиқариб қўяркан, ниҳоятда мушкул вазифани зиммасидан соқит қилганидан энгил тортиб ёйилиб жилмайди.

Барт Жэннинг чўпдай озгин кўлчасини секин кўтариб, ҳалигинда ўзи совға қилган биргина олмос кўзли никоҳ узугининг ёнига тўй узугиниям тақиб қўйди. Жэн унга юзланди ва бирдан чехраси ёришиб кетди. Уларнинг кўзлари тўқнашиб, бир-бирига узоқ тикилиб қолишди.

Барт қизнинг кўлини лабларига қаттиқ босди. Руҳоний томоқ қириб олгач, хутба ўқишда давом этди.

Бу қадар шодиёналик билан ўтган тўй маросимини руҳоний эслай олмади.

Чилланинг онаси бузилмаслиги учун эрталабгача яхнинг устида сақланган торт юборипти. Отахон Рейэн эса, базм ичкиликсиз ўтишидан хабар топиб, бир шиша олма шароби билан пиво жўнатишти. Зое кетмасин деб, пиводан озоддан ичишга руҳоний ҳам розилик билдирди. Тўпланганлар келин-куёвга ва бир-бирларига бахт-саодат тилашиб истак билдиришди ва Барт билан Жэн учун қалаҳ кўтарилганда, йигит қизнинг қаравоти четига ўтириб олди-да, келинни кифтларидан кучоқлаб, маҳкам бағрига босди.

Энди ўзини келинга нисбатан жисман ва қалбан содиқ дўст бўлиб қолишнинг исботи тариқасида Жэнга қалаҳ узатаркан, Чилла ҳаяжонланганидан:

— Соғлигингиз учун, миссис Темплтон! — деб юборди.

Орага ноқулай жимлик чўкди, сўнгра ҳамма бир-бирига навбат бермай, тилга кириб кетди. Чилла уялганидан ошхонага қочиб қолди ва орқасидан Дорин етиб келиб, яна шунақа қиладиган бўлсанг, бошлаб таъзирингни берман деб, уни ошхонадан олиб чиқди. Барча тўйларда рўй бергани каби, Чилла келиннинг дугонасига ошику беқарор бўлиб қолди.

Ниҳоят, Даггин соатига қараб бақириб юборди:

— У-хў, энди мен қайтмасам бўлмайди! Ишларим бирам кўнги.

Руҳоний ҳам соатга бир қараб олиб, навбатдаги хизмат учрашувига кечикканлигини билиб қолди.

Улар зинапоялардан юриб, тор ифлос кўчага чиқиб боришди. Ташқарида эса, баланд-баланд уйлар оралигидан чошгоҳ қуёши борлиқни беаёв қиздирарди.

— Фожеани қаранг-а! — чидаб туролмади руҳоний. — Ёш, соҳибжамол қизнинг тўшакда не аҳволда ётиши фалокат эмасми...

— Унинг толеи баланд, — ҳамшира Даггиннинг овози секин эшитилди, йиғлаганидан кўз ўнги хира тортганди.

— Қизнинг соғайиб кетишига умид борми?

Ҳамшира кўлқоп сириб турган кўлини чорасизлик билан силтаб ташлади. Билмадим-да... Лекин, умиддан айирмасин!..

Уттиз тўртинчи боб

1

Барт автомашиналар хусусий шахсларга ижарага бериладиган паркка ишга киргач, барвақт ишга кетадиган бўлди.

Табийки янги иш унга ёқар, катта машинани шаҳар бўйлаб чоптириб юриш уни толиқтирмасди. Аммо кирага машина олувчиларнинг кўпчилиги ундан кулларча итоаттўйликни талаб қилиши унинг жаҳлини кўзгарди. Мижознинг ўзи машина эшигини очиб тушиши мумкин бўлган ҳолда чаққонлик билан тушиб, ўзи эшикни очиб берган дамларда у ўзини ёмон кўриб кетарди. Мижоз беписандлик билан Бартга чойчақа тугганида, тишини тишига босиб, чойчақа эвазига яна турарди. Бироқ бу чойчақалар ва бошқа йўллар билан тақиладиган пуллар унга жудаям керак эди. У икки кишини боқishi, квартира ҳақини тўлаши ва Жэнга дори-дармонлар олиши керак.

Уйланганига кўп бўлмай, бир куни кечқурун бетиним ишдан ва инжиқ йўловчиларнинг бутун бошли силсиласидан силласи қуриб, рўзғорга керакли нарсаларни аранг кўтарганча уйга кириб келди.

— Салом, қизалоқ. — У сўз оҳангидаги асабийликни сездирмасликка ҳаракат қиларди. — Зерикмадингми?

Қиз йўқ дегандек бош ирғади. У қизни ўпмоқчи бўлиб энгашиганида, кўксидан тартиб юборди ва айбситгандек йигитнинг кўз ўнгида қандайдир хатни силкита бошлади.

— Сен буни билар эдинг-а? — Астойдил сўради қиз.

— У нима ўзи? — Барт Жэннинг қўлидан хатни олди.

— Нафақамни тўхтатиб қўйишди.

— Ҳа, уми? Албатта билардим! Турмушга чиққан заҳотинг тўлаш тўхтатилади. Бу одатий ҳол.

— Нафақамни тўхтатиб қўйишларини билганимда, сенга турмушга чиқмаган билардим. — У йиғлаб юборди ва кўзёшларини арггани четга ўгирилди.

— Бунга анови “саховатпеша” қумрон нима дейишиниям билармидинг?

— Унинг билиши шарт эмас эди. Узимизни турмуш қурган кишилар қилиб кўрсатардик ва шу билан нафақам сақланиб қоларди.

— Ҳой қизалоқ, эрингнинг баҳоси ҳафтасига ўттиз олти шиллинг туришиниям биласанми?

— Эҳ, Барт! — Жэн унинг қўлларини юзларига босди. — Ахир сен ўзингни менга ипсиз боғлаб бермаганимда ҳам, сўнгги нафасимгача жону танимни сенга бағишлаган бўлардим.

Барт унинг манглайига тушиб турган бир тутам сочини силаб, оҳиста гап бошлади.

— Ҳеч ким мени шоширган эмас, азизам, мен ўша пайтлари уйланганим билан доим сен билан бирга бўлишнинг иложи йўқ эди. Энди биз мудом биргамиз. Ахир бизга шунинг ўзи етмайдими?

Жэн бош чайқалди.

— Йўқ, етмайди. Эвазингни қайтара олмагандан кейин “йўқ” дейман-да.

У Жэнни бағрига маҳкамроқ босди.

— Менга нимаики керак бўлса, бeryапсан. Менга берганларингнинг ўзи умрим давомида сендан олишим керак бўлган нарсаларнинг ўрнини босиб кетади. Илгари ошналарим орасида чинакам дўстларим ҳам бўлган, ҳақиқий дўстни мана энди топдим, Жэн. Гапнинг тўғриси, мен мудом ўзимни ёлғиз ҳис этиб келганман, сени топганимдан буён бир умр қидириб келган иккинчи налланям топиб олгандайман. Сен туфайли яхлит бир инсон бўлдим. Ёлғиз сенгина мени босиқ-вазмин қилиб тарбиялай олдинг. Наҳотки, бу камлик қилса?

Жэн жимгина йиғларди. “Йўқ, йўқ, — деб такрорларди у ичида, бу камлик қилади, биласан-ку, бу етарли эмаслигини. Бу никоҳ дегани эмас. Сен шўрлик мени парвариш қилишдан бошқасини билмайсан. Ниҳоят — бу худди ҳозиргидек бирга бўлиш, эҳтирослар жунбишга келиб, бир-бирига олачиқдаги сингари — худди ана шуни никоҳ дейдилар”. Ўпкаси тўлиб йиғлаганидан бўғилиб кетганди у.

Барт дўхтир ёзиб берган уйку дорисидан икки донасини унга зўрлаб ичирди. У чўккалаб, Жэн уйкуга кетгунга қадар уни шу алпозда кучоқлаб ўтирди. Қўллари увишиб, тиззалари ёрилиб кетадигандек эди назарида. Ниҳоят, у кучоғини очиб, қизни авайлаб тўшакка ётқизди.

2

Аввал бошдан Дориндан неқбин мактублар кела бошлади. Госпиталдан унга шинам хона ажратиб беришганди. Ундан кўплаб таҳсиллар олинар, шифокорларнинг ҳам у тез орада соғайиб кетишига ишончи комил эди. Ҳамширалар ҳам дилкаш, овқатлари эса мазали эди. У энди синглисига ҳарбийдан чиқариб берилган нафақасининг бир қисмини жўнатиб туриши мумкин. Опасидаги бардамлик жазирама иссиқ ва танҳоликни енгишда Жэнга мадад берарди.

Ҳафталар чўзилиб, кунлар қизиқ борарди. Соғлиқни сақлаш департаментидан келиш керак бўлган чақирув қоғозидан ҳамон дарак йўқ эди. Даггин ҳар

келганида, Жэн ундан, врач ҳеч нарса бериб юбормадим, деб сўрарди. У ҳар оқшом опасидан хабар кутар, бироқ ҳадеганда хат ҳам келавермасди.

Жэн тобора тушқунликка тушиб борарди. Уни найнки турмуш ташвишлари, балки ўзи ҳам чарчатиб юборганди. Нотавонлик ва ҳамма нарсада бошқаларга қарам бўлиб қолганлик жонига тегиб кетганди. Баъзан у, ақлдан озмаяпманмикан деб қўрқиб кетарди. Уззукун у темирдек қизиб кетадиган хонада танҳо қолар, оддий нарсалар ўзининг муайян ўлчамини йўқотмагунга қадар идроки уйқу ҳамда бедорлик оралигида аросатда тентираб юраверарди.

У Доринга ташвиш чекарди. Агар опасининг хатлари ҳаялтай бошласа ҳам хавотирдан эс-хушини йўқота бошларди. Навбатдаги хатида Дорин муолажалар самара бераётганини, унга яхши қараётганларини, Конкорд госпитали ҳар жиҳатдан афзаллигини ёзганида, Жэннинг қалби қарама-қарши туйғулардан пароканда бўларди.

Бир вақтнинг ўзида ҳам енгил тортар, ҳам опасига ҳасад қила бошларди.

Ўттиз бешинчи боб

1

Декабрнинг эрта тонгида Барт машинасини Элизабет Бэй-Роуд I шоссеси бошидаги баланд уй ёнига ҳайдаб борди. У кепкасини пешанасидан суриб қўйиб, бетини кўрфаз томондан эсаётган мусаффо экинга тутди. Сўнг сигаретасини ёқиб олиб, ўриндикқа суянди. У йўловчисининг ярим соатларсиз чиқмаслигидан умидвор эди. Бу бадавлат қари бева аёл яккаш Бартларнинг паркидан ижарага машина ёллар, ул-бул харид қилса, доим ҳаяллаб юрарди. Беванинг бир ўзи учта хитойи ити билан беш хонали квартирани эгаллаб турарди. Деразаларидан ажойиб манзара кўзга ташланадиган шу квартирага Жэн жойлашса-я!

Сигаретасини яримлатганда, кимдир уни чақириб қолди. У кескин ўтирилди ва шу заҳоти унинг мулоҳазалариям бир юз саксон даражага бурилгандек бўлди — сўнгги ойлар ичида ҳаёлига илк бор Магда келганди. Шу тонда Магда ҳақида ўйлашга унинг на вақти, на хоҳиши бор эди. У ўзида аллақандай айбдорлик ҳиссини туйган ҳолда қайрилиб боқди. Кўчанинг устида унга тикилиб турган қизнинг чеҳраси таниш туюлди, бироқ қаерда кўрганлигини эслай олмади.

— Танимаяпсиз-а?

— Маъзур тутгайсиз, бироқ мен...

— Линдани эслай оласизми? Мен Жэн билан бирга Локлинда ётганман.

— Ё Ҳаққи Парвардигор! — Барт унга ҳайратда тикилиб қолди. — Эслатмасангиз, ўзим асло танимасдим. Жудаям ўзгариб кетибсиз!

— Бу мақтов бўлса керак-а?

— Албатта-да!

— Жэн қалай?

— Унчалик эмас.

— Агтанг, — Линда лабини тишлади. — Ҳозир қаерда яшаяпти?

— Казуэл-стрит муюлишидаги квартирада. Биз турмуш курдик.

— Наҳотки?

— Ҳа, шундай. Опаси Доринни эсларсиз? — уям силга чалиниб, Конкорд госпиталида ётипти. Жэн иккимиз қолдик.

Линда фахр билан бош ирғади.

— Сизларга қойилман. Манзилгинизни айтсангиз?

Барт манзилни айтиб, узр сўрагандек:

— Квартирамиз ҳам бир нав, — деб қўйди.

— Нима бўпти! Мени кўриб хурсанд бўлармикин?

Барт яшнаб кетди.

— Бормоқчимисиз? Зўр бўларди-да, ўзиям. Ҳозир унинг аҳволи унчалик эмас, у сизни тузалиб кетганингизни кўриб, руҳи кўтарилиб кетади.

— Ҳозироқ уни кўргани бораман.

— Жуда яхши. Сизни кўриб севишиб кетади.

Линда йигитнинг қўлига ўзининг куёшда қорайган қўлчасини ташлади.
 — Кўп ҳам хафа бўлаверманг, мениям бошимдан ўтган. Қўлимдан келганча кўнглини кўтаришга ҳаракат қиламан.
 Барт миннатдорчилик билан унга қараб қўйди.
 — Мен бунга аминман!

2

— Кириш! — эшик секин тақиллаганини эшитиб, Жэн баланд овозда гапирди. Унинг юраги тез-тез ура бошлади, чаккаси зирқираб оғришга тушди. Кун бўйи уйда бир ўзи қолгандан кейин Барт хўжайка билан уришмаса нима қиларди. Бироқ эшик қоққан бека эмас эди. Жилмайиб эшикдан бош суққан чехрага Жэн ҳайратланиб қараб турарди.

— Салом, қизалоқ, Жэнни!
 — Вой, Линда! Бу ерга қандай келиб қолдинг?
 — Кўчада Бартни учратиб қолдим, у менга ҳаммасини айтиб берди. Табрик-лайман! Куёвингга гап йўқ.

— Қани, сўйла-чи, Линда! Кўринишинг зўр! Аммо ҳалиги...
 — Менга дори-дармонлар таъсир қилдими ёки пулсизлик туфайлими ёхуд бошқа нарсалар сабаб бўлдими, ишқилиб, “оёқланган мўъжиза” деган ном олдим ва — худо шоҳид — шундайлигимча қолмоқчиман.

— Кўринишинг жудаям зўр! Улай агар, сени танимаган бўлар эдим.
 — Аҳволларинг яхшими? Эшитишимча, бепул санаторийга навбат кутаётганмишсан.

— Ҳа, рост... Оз қолди деб ўйлайман. Бартниям қийнаб юбордим...
 — Сенгаям осон эмас экан.
 — Сен-чи, Линда, кўп кутгандирсан?
 — Бор-йўғи саккиз ҳафта. Локлиндан жавоб бериб юборишганда ҳемирсиз қолиб навбатга турдим, анча-мунча одам ўлиб кетгач, Спрингвейлдан жой тегди.

— Жудаям расво жой дейишади, аммо лекин сен соғайиб кетибсан.
 — Ҳа, Жэн, тузалдим. Тўғриси, билмадим, бу ерда гап нечоғлик руҳиятга боғлиқ экан, — Линданинг сепкилли юзлари бирдан қизариб кетди ва янаям ёқимли тус олди. — У ерда мен ўзимга ўхшаган бемор йигит билан танишиб, юрагидан уриб қолган эканман, бу эса кишининг руҳини кўтариб юбораркан. Илгари ҳаётимда бир марта кўнгилсизлик рўй берган. Силга чалинганимни билиб, йигитим ташлаб кетганди. Бу менга қаттиқ таъсир қилган.

— Эҳ, Линда! Ўшанда мен бунй билганимда эди!
 Линда ҳайратдан қимтиниб қўйди.
 — Олдинга келишимнинг сабабларидан бири ҳам шу: Локлиндалигимизда сенга баъзи бўлмағур гапларни айтиб юборганим учун кечирим сўрамоқчиман. Мен сени кўролмасдим, ўлгудай ҳасад қилардим! Мана энди турмушга чиқиб, қайта одам бўлдим. Икки ҳафтадан сўнг бизлар силга чалинганлар шаҳарчаси Пиктон Лейксга жўнаб кетамиз.

— Сендан қанчалик миннатдорлигимни билсайдинг... — деди Жэн...
 — Ўзим ҳам хурсандман. Ва сенга шуни айтиб қўяйки, Бартинг ажойиб инсон.

Жэннинг кўзлари ёшга тўлди.
 — Сен унинг бемисл инсонлигини тасаввур ҳам этолмайсан! Мана шу зайлда бирон ишга қўл урмасдан ётаверишдан ўзимни айбдор ҳисоблайман.

— Бу беъманилик! — Линда унинг елкасига аста уриб қўйди-да, жойидан адл туриб кетди. — Менга ишонавер, агар истамаса биронта эркакни боғлаб туролмайсан. Энди бўлса, мен иқкаламизга егулик тайёрлайман. Ҳойнаҳой сени бўтқа билан боқишаётгандир. Йўлма-йўл дўконларга кириб, қаттиқ дулланган колбаса, зираворли сирка мойга босилган пиёз, карамель кремли музқаймоқ, “безе”, торти ва яна... бир қанча ўткир ва ҳазм бўлиши қийин нарсалардан харид қилиб, бироз хонавайрон бўлдим. Жин урсин, қаёққа кетди улар.

— Оғзимнинг сувини келтириб юбординг-ку.

— Ах-ҳа! Мана улар! Жин ургир, ҳозир икковимиз шунақанги базму жам-шид курамиз-ки!
 — Ҳа, сен Линда-я, худди ҳамма нарсани олдиндан биладигандексан!
 — Сени наинки вужудинга, балки руҳинг учун ҳам озуқа даркор.
 — Бетти ҳақида бирон гап эшитдингми?
 — Ҳа, у ҳозир Рендуикда. Утган ҳафта кўргани борувдим. Уни бронхоскопия билан даволашмоқда.
 — Даҳшат-ку!
 — Нимасини айтасан. Кўрсанг, нақ арвоҳнинг ўзи!
 — Тузалиб кетишига умид борми?
 — Локлиндан чиққан заҳоти борганда, нажот бор эди. Аммо у пайтда пуллари туғаб қолган, шу боис ярим йил кутишига тўғри келганди. Э, яна ўша хангома-да!

Линда кўлига саватини олди.

— Қани, овқатга бўлмаса. Мен очимдан ўлай деяпман. Тушликдан сўнг Линда ундан опаси ҳақида сўраб қолди. Жэн унга опасининг кейинги мактубини ўқиб берди.

Линда унга тасалли бера бошлади. Дорин ҳадемай тузалиб кетишига унинг ишончи комил эди. Линданинг эрининг ошнасиям Конкордда ётган экан. Унинг айтилишича, Конкорд — сил касаллар учун жаннатмакон жой эмиш.

Линданинг ташрифи Жэнни руҳлантириб юборди. Барт келгач, у бу ҳақида батафсил сўзлаб берди. Бу пайтда Жэннинг кўзлари худди аввалгидек порлаб турарди.

— Линда бутунлай ўзгариб кетган. У энди касалга ўхшамайди...

Барт Жэннинг тўшаги четига ўтириб олиб, рафиқасини бағрига босиб ўтиди. Линда воқеаси унинг ҳам руҳини тетиклантириб юборганди.

Линда Жэнни кўргани қайта-қайта келди ва ҳар гал у дугонасига умид ва бардамлик бағишларди. У жўнаб кетиши олдидан эри билан келди ва хайрлаша туриб, Жэнни энгагидан туганча, кўзларига тик боқиб деди:

— Бошингни баланд тут, Жэнни қизалоқ! Ёдингдами, ахир бир йил олдин сендан кўра мени тузалиб кетишим дарғумон эди. Ушанда нима учун яшаётганимни билмас эдим.

Ўттиз олтинчи боб

1

Офтоб нури умуман тушмайдиган бу квартирага рождество арафасида Дориндан табрик хати ва пул, миссис Карлтондан табрикнома ва бежирим кофта келди; Леонарддан китоб, Райэнлар оиласидаги рождество арчаси Чилланинг ўзидан ҳам баланд эди; Линда бир пакет пуртахол жўнатган бўлса, ҳамшира Даггиндан бир кучоқ гул келди ва ниҳоят, батальон руҳонийси бирров кириб, Жэнни табриклаб ўтди. — Гаражда чоғроқ базм уюштирилди ва шу боис Барт уйга кеч қайтди. У хийла зиёдроқ отиб олган, бу эса уни фавқулодда кувноқ ва шўх-шодон қилиб юборганди. Жэн унинг хурсандчилигига шерик бўлишга мумкин қадар ҳаракат қилди.

Янги йил арафаси Барт ишга барвақт жўнади.

Вақт ўтиб борар, аммо Бартдан дарак йўқ эди. Шунда Жэн чинакамига очикқанлигини ҳис этди. Ичиши мумкин бўлган сут билан пирог муз-устига қўйилганди, бироқ у патнисни олдига тортишга уриниб ҳам кўрмади, у очдан-оч, чанқоқ азобида қийналиб ётар, ғариблик ва шўрпешоналикдан бўлмагур хаёлларга берилар, рождество оқшомидаям шунчалик ҳаяллайдими деб Бартдан домангир бўларди, жиззакилиги қўзиб турганидан Бартнинг кечикишини ўзича йўйиб, пашшадан фил ясай бошлади. Қизнинг ич-этини рашк ва шубҳа ўти кемирар ва ёдига кумушсимон-кулранг лимузиндаги ўша қорасоч қиз келди. Агар Барт уни ташлаб кетиб қолса-чи?

Барт эса шу топда Янги йил байрами кунлари йўловчиларнинг одатлагидан кўра хотамтойлигидан фойдаланиб, кўпроқ чойчақа ишлаб олсам деб иккинчи

сменага қолиб, такси ҳайдаётганди. Сўнгра у толиққан ва оч ҳолда ошналари-
нинг “Ол-ол!” ига қўшилиб, икки қадақ ичимликкаям қайфи ошиб қолди.

Эшикдан кириб келганида, Бартнинг йўғон овози ва ичига сиғмаётган қув-
-оқлиги Жэнни беҳудага жиғибийрон бўлмаётганининг исботидек бўлиб ту-
-рди. Барт қизни ўпмоқчи бўлиб яқин келганида, Жэн, у йиғлаганимни бил-
-масин деб ўгирилиб олди.

— Илтимос, мастлигингда мени ўпма!

Бу сўзларни қиз ўйламасдан айтиб юборганди. Барт кескин ростланди.

— Мастманми?! Аммо азизим, жиннилик қилма. Агар ичгим келса, қанча-
-лик истеъмол қилмайин, ичганимни умуман билмаслигинг мумкин.

— Менга деса ҳар куни ичмайсанми, аммо маст-аласт ҳолда менга яқинла-
-ша кўрма!

— Жэн, худо ҳаққи, кел пашшадан фил ясама!

Лекин қизнинг жазаваси кучайгандан кучайиб борарди.

— Маст бўлмаган кунлари уйга кеч қайтаёпсан.

— Малагим, сени бохабар қилишнинг иложи бўлмади, бугун кўпроқ ишла-
-шимга тўғри келди. Ишга чиқмаган бир йигитнинг ўрнига машина ҳайдадим.
Байрам кунлари кўпроқ чойчақа ишлаб топиш имкони туғилиб, фурсатни
кўлдан бой бергим келмади.

Шубҳа унинг жазавасини баттар ўт олдирад, бироқ Жэн буни овоз чиқариб
айтишга журъат этолмасди.

— Бу кундан ўлганим яхши!

Барт бирон нима қилишга ожиз эди: у аросатда қолганди — бир томондан
унга раҳми келса, иккинчи томондан, Жэннинг адолатсизлигидан куфри қўзиб
борарди. Барт ҳамон қизнинг бош томонида ўтирганча, иситмадан ёниб бораёт-
ган пешонасига ёпишган ҳўл сочларини бармоқлари билан суриб қўйиб, дир-
дир титраётган елкаларига тикилиб турарди.

2

Барт чуқур уйкуга кетди, бироқ Жэннинг кўзлари юмилмасди.

У шу лаҳзада Бартни уйғотиб, ундан кечирим сўраб таваллолар қилгиси
келар, бироқ сурункасига икки смена ишлаганидан шу қадар сўлгин кўри-
нардики, шу боис уни уйғотишга ўзида журъат тона олмади. Ишдан чиқиб
ошналари билан қиттак-қиттак отган бўлса нима қипти? Қайси эркак ичмайди
дейсиз. Уйга кириб келганида бўлса, Жэн ўзини шаллақи хотинлардай тутди.
Бартгаям осон тутиб бўлмайди. Жэн унга осойишта оила муҳити яратиб бера
олганди, холос.

Оила... Бу калом қизнинг гашини келтирди. Оила эмиш! Оиладан Барт нима
топди?! У каталакдай тор ва ҳавоси бузуқ квартирага занжирбанд қилиб ташлан-
ган, хотинининг хасталиги шўрликнинг оёқ-қўлларини тушовлаб ташлаганди.

Йўқ, Жэн Бартга турмушга чиқмаслиги керак эди. Буни никоҳ дейиш бағо-
ят кулгили чиқарди.

Тасавурида Барт борган сайин ўз меҳр-мурувватининг қурбонига айланиб
бораётганди. Жэннинг ўзиям кун сайин чорасиз ва ожиз ҳолга тушиб, тобора
кучдан қолаётганини ҳис этмоқда эди.

— Мен, эҳтимол, ҳеч қачон тузалмасман, — деди у овозини чиқариб ва
Барт эшитиб қолган бўлса-я, деган иштибоҳ билан қўрқувда тош қотиб қолди.

Зим-зиё хонада уйқуси келмай ётаркан, Жэн буларнинг бари ҳақида рав-
шан мантиқ билан мулоҳаза юритар эди. Барт уйғонганида хотиржам эди. У
Бартнинг тикандек соқолли юзларидан ўпар ва энганиб қулоғига шивирла-
ганча ундан кечирим сўрарди. Шунда Барт уни маҳкам бағрига босди.

— Энди такрорланмайди, — ваъда берди йигит унга.

Жэн жилмайиб қўйди. Йўқ, бу энди зинҳор қайтарилмайди.

Ҳамшира Даггин бўлса, байрам кунлари Барт уйда қолар, Жэнни олдига
бормаслигим мумкин, дегани учун, йигит ҳам бугун ишга чиқмайман деди.

Жэн унга ишга бориши лозимлигини ва байрам кунлари учун икки ҳисса
ҳақ тўланишини эслатди. Ниҳоят, Барт ишга жўнади.

Жэн эрининг, ишга бормай, яна уйга қайтиб келмасайди; деб бир муддат кутди. Жэн ўзи ўйлаб топган режани амалга оширишнинг айна пайти эди.

Жэн учи ўтмас қаламнинг учини тупуклаб ҳўллади. У ўзининг ҳис-туйғуларини хатга тушириб, Бартга қолдирмоқчи эди. “Қадрли ва суюкли қаллигим (у шундай деб ёзмоқчи эди)! Сендан нечоғлик миннатдорлигимни сира айтиб тугата олмасам керак, нимаики қилаётган бўлсам, иккимизни деб адо этипман”.

Жэн бу сўзларни ёзсамми-ёзмасамми деб кўп қийналди, лекин барибир ёзмади. Пировардида ажи-бужи қилиб бир энлик хат ёзди. Сўнг миссис Карлтон ҳада қилган кофтани кийиб, ухлатадиган дорилар солинган шишачани келтирди-да, қайта жойига кириб ётди.

Ҳамшира Даггин эшик оғасидан калитни олиб, уни бугун келмаслигини Жэн билгани боис, эшикка етар-етмас чақиринишга тушди.

— Бу менман, жонгинам! Янги йилинг кўтлуг бўлсин!

Жавоб бўлмади. Ҳамшира ичкарига кириб, секин эшикни ёпди. Хона қоронғи эди. У дераза олдига бориб, пардани кўтариб ўтирмасдан, чироқни ёқиб қўяқолди. Жэн бир маромда оғир нафас олганча, иккала қўлиниям ёноқлари остига босиб ухлаб ётарди. Ҳамшира секин унинг елкасидан силкитди. Жэн қимирламасди. Даггин саросимада унинг қабоғини очиб қаради. Кейин дарҳол кизнинг ҳиссиз танасини кўтара бошлади. Жэннинг боши шалвираганча гоҳ у, гоҳ бу елкасига осилиб тушарди. Ҳамшира уни қайта жойига ётқизди. Стол устида ётган бир парча қоғозга кўзи тушиб, шоша-пиша кўзойнагини излашга тутинди.

“Азизим, — деб ёзилганди қоғозга қинғир-қийшиқ қилиб учи тўмтоқ қалам билан, — келганимда ухлаётган бўлсам, уйғотиб ўтирма. Хоб дори ичдим...” Ҳамшира таблеткалардан бўшаган шишага кўз югуртирди. Одатда у ошхона жовонида сақланарди. Даггин тақвим варағидан Дорин ёзиб қўйган даволовчи врачнинг телефон рақамини топиб, вестибюл томон отилди.

У телефон будкаси эшигини оёғининг учи билан ёпди. Яхшиям врач уйда экан. Ҳамшира енгил нафас олди. Гаплашиб бўлгач, гўшакни илди.

Ёш врач аёл етиб келиб, ўзига хос гайрат-шижоат билан квартирага отилиб киргунга қадар, Даггин Жэнга қусдирадиган дори бериб ултурганди.

— Неча дона ичибди? — деб сўради врач.

— Кеча келганимда, шиша деярли тўла эди.

— Дорини қачон ичган?

Ҳамшира жавоб бера олмади. Беморнинг эри одатда етти яримда ишга кетаркан.

Улар икковлашиб Жэннинг жонсиз танаси устида беҳаловат уринишарди.

— Упка шу зайдалигида бу айниқса фойдали, — маъюслик билан деди врач, резина найчани Жэннинг томоқ йўлига тушираркан. — Ошқозонини тозалаб бўлсак, ўзим икки кубик корамин юбораман.

Врач ошхона чаноғига қўлларини юваркан, ҳамшира томон кескин ўтирилди:

— Бахтсиз ҳодисамикин?

Ҳамшира Даггин тескари қаради.

— Ҳа, бунга ишончим комил. Мана унинг қаллиғига ёзган хати.

— Бу ҳали ҳеч нарсани исбот қила олмайди. Эрини бу қадар севадиган аёлгина уни шунчаки эҳтиёт қилиш учун шу мазмунда хат қолдириши мумкин.

Ҳамшира бош чайқади.

— Бу аёлниг бундай ноҳўя ҳаракат қилишига ишонгим келмайди. У мудом ўзини мардона тутиб келган.

Дўхтир ҳамширага бир қур назар солди-да, индамди.

Жэн аста-секинлик билан истар-истамас ўзига кела бошлади. Жэн уларга бир оғиз ҳам гапирмасдан, мунгли қараш қилди, кейин бўлса, терс ўтирилиб олганча, деворга тикилиб ётаверди. Улар бор гапни фаҳмлашганди. Дўхтир ҳамшира Даггинга маъноли қараб қўйди.

— Ёнида қолганингиз маъқул. Мен йўл-йўлакай гаражга кириб, эрига хат ташлаб ўтаман.

Жэн кескин улар томонга қаради. Сўнг пайпаслаб врачнинг қўлини топди-да, титраб-қақшаб унга ёпишди:

— Бартга айта кўрманг, — деб ялинарди у, — илтимос, Бартга айтманг, хўпми?

Кучли руҳий изтиробни бошдан кечирган Жэн уларга бор гапни сўзлаб берди.

3

Улар Бартни бу бахтсиз ҳодиса эканлигига ишонтира олишди, Жэн келгу-сида бошқа сираям бундай қилмасликка қатъий ваъда берди.

Барт дўхтирни тинглар экан, бутун вужудида қаҳр билан қўрқув олишаёт-гандек бўлди. Йигит дўхтир айтганлари ортида яна нимадир сир сақланаётган-лигини англаб етди. Мабодо Жэн... ҳалигидек?

Барт бу шубҳани кўнглидан чиқариб ташлади. Жэн атайлаб бундай қилиши мумкин эмас.

Шу топда у Жэннинг сўлгин юзларига тикиларкан, суиқасд тўғрисидаги фикр унга янаям бемаъни бўлиб туюлди. Жэн хотиржам ҳолда Бартнинг қараш-ларига дош бериб турар эди. У шунчалик ҳолсизланиб қолгандики, эри унга энгашиганида, зўрга:

— Аҳмоқона иш, тўғрими? — дея олди холос.

Ўттиз еттинчи боб

1

Соғлиқни сақлаш департаментининг врачлари Бартнинг ҳикоясини охиригача ҳамдардлик билан тинглади.

— Бошингиздан не кунлар кечаётганини биламан, лекин ҳозир мен сизга ваъда беришдан йироқман.

Барт чорасиз кайфиятда унга қаради.

— Кеча нима воқеа юз берганлигини эшитгандирсиз.

Ҳа, албатта, эшитган. Ҳамшира Даггин унга ҳаммасини айтиб берган.

— Гапнинг очиги, бу мени жуда таажжублантирди, — давом этди Барт, — аввалига миямга, бунга у қасддан қилган, деган галати фикр келди. Жэн асло ундайлардан эмас. Унинг ўзиям, мен ҳам уни тузалиб кетишига ишонамиз, фақатгина...

— Фақатгина биз бунда каромат кўрсата олесакки, шундайми? Худди шундай, яна уч кишидан сўнг қайлигингизнинг навбати келади. Афсуски ҳозир жой олиш илинжи жуда кам.

Барт ғам-алам яна вужудини эгаллай бошлаганини ҳис қилади.

Телефон жиринглади. Дўхтир телефонга лўнда ва секин жавоб қилди. Ниҳоят, у гўшакни жойига қўйиб, жилмайганча Барт томон ўтирилди.

— Сизларга омад кулиб боққанга ўхшайди. Ҳозиргина Спрингвейлда жой бўшаётганини хабар қилишди. Сиздан олдин навбатда турганларнинг у ёққа борилари йўқ, чунки Кэмпбел-гаунда темирйўл тармоғи тугаб, у ёғига бориш мушкулроқ. Агар рози бўлсангиз, жой бўшаши ҳамон қайлигингизни олиб боришингиз мумкин.

— Спрингвейл! Ажабо! Яқинда Жэннинг олдига меҳмонга келган қиз ўша ёқда даволанган, оғир аҳволдалигига қарамай, тузалиб келганди.

— Оғир машаққатларга қарамасдан, санаторий ходимлари сидқидилдан меҳнат қилишади. Барча тоифадаги тиббиёт ходимлари юқори малакали ши-фокорлар. Бирдан-бир ўнгайсизлиги — у ёққа етиб бориш мушкулроқ.

Бартнинг қулоғига докторнинг гаплари етиб бормаётганди. У энди бу янги-ликка Жэн нима деркин, деб ўйларди. Йигитнинг хаёлига беихтиёр, ўзим ҳам озодликка чиқаман, деган ўй келди.

Ҳозир улар ҳар қачонгидан ҳам бир-бирига эҳтиёж сезишар, садоқатдан-да чўнг, улкан бир туйғу уни Жэн билан боғлаб турганди.

Барт, баайни ўз истагига қарши чиқаётгандек, дўхтирдан сўради:

— Сиз нима деб ўйлайсиз, санаторий жойлашган райондан бирон иш топса бўлармикан? У ёққа Жэннинг ёлғиз ўзини юборгим келмаяпти, ахир мен тез-тез бориб туrolмайман-ку.

Дўхтир қимтиниб кўйди.

— Эҳгимол, қўшни шаҳарчадан бирон иш топилиб қолар, аммо бунинг зарурати бормикан? Барибир, кеч соат еттидан кейин у ёқда автобус юрмайди, шаҳардан то санаторийгача уч-тўрт миля чиқади.

Барт тин олди.

Туйкус дўхтир бошини кўтариб, нигоҳини бир муддат Бартнинг кўзларига қалаб турди.

— Санаторийнинг ўзида ишлаган бўлармидингиз?

Ажабланганидан Бартнинг оғзи очилиб қолди.

— Санаторийда?

У меровга ўхшаб докторга тикилиб турарди. Эркин умргузаронлик қилиш васвасасига учган шуурининг бир палласи бу фикрга қарши чиқаётганди. Йўл сарсонни бўлиб Жэнни кўргани боргандан кўра, бир ҳисобда ёнида бўлган маъкул. Лекин бу билан ўзини тамомила санаторийга боғлаб қўяди-да. Бу ўзини-ўзи турмага тикиш билан баробар эмасми?

— Қанақа иш экан ўзи? — гўё адоғи йўқдек туюлган тўхтамдан сўнг сўради у.

— Ҳозирги пайтда мен сизга ваъда қилишим мумкин бўлган шифохона санитарлиги бор. У ерда санитарларга шунчалик талаб каттаки, борганингиздан сизга ёпишиб олишади.

— Санитарлик! Бу ҳам ҳамшираликка ўхшаган касб-да, шундайми?

— Бошида вазифангиз ҳамшираларникидек обрўли бўлмасаям, вақти келиб уларнинг ишиням бажариб кетаверадиган бўласиз.

Уни кейинги пайтларда қийнаб келган кучли жирканиш ҳисси чулғаб олди. “Йўқ, мен буни қилолмайман”, — деб ўйлади у. Лекин эшиттириб, яна сўради:

— Ҳафтасига қанча тўлашаркан?

— Таъминот, коржома ва бошқаларни чиқариб ташлаганда, етти фунтга яқин. Биламан, у ёқда ҳамма нарса гарра-шарра бўлавермайди, бироқ ўша ерда турганингиздан кейин бошпана ва нақлиёт муаммоси ўз-ўзидан барҳам топиб кетади.

— Розиман.

Гўё бошқа биров унинг учун розилик билдиргандек эди назарида.

— Дуруст.

— Қачон боришимиз мумкин?

— Яқин кунлар ичида албатта жой бўшайди. Улар юроладиган беморларнигина қабул қилишади, шундай экан, шу кунлар ичида қандай бўлмасин, уни оёққа тургазишга ҳаракат қилинг.

— Бироқ у... ўшандан бери тўшакдан турган эмас.

— Спрингвейлга у ўз оёғи билан кириб бориши керак. Етиб боргач, йиқи-либ тушсаям майли. Ёдингиздан чиқмасин; у ерга қиз ўз оёғи билан кириб бориши шарт!

— Яхши, ҳаммаси айтганингиздай бўлади.

У ўзини муҳорабадан ҳам руҳан, ҳам жисмонан тамомила суроби тўғри бўлиб чиққан жангчидек ҳис қилмоқда эди.

2

Бундан Жэннинг мутлақо хабари йўқ эди, бироқ нима бўлгандаям, Спрингвейлга жўнаб кетиладиган чоршанба куни Барт иккаласини станцияга чиқариб қўйгани ҳарбий автофургонда Чилла келди.

“Янги йил бизга омад келтирди”, — деб ўйлади Жэн.

Унинг Спрингвейлга жўнаб кетаётганлиги хайрли аломат. Чунки Линдаям ўша ёқдан тузалиб қайтди. Чилланинг уларни вокзалга олиб чиқиши учун мана шундай арзон ва қулай улов танлаганиям яхшилиқ аломати.

Барт Жэнга қўлини узатди.

— Қани, отланамиз, миссис Темплтон!

— Ахир мен юроламан. Чунки нақ бир ҳафта машқ қилдим.

— Йўқ, бўлмади! Мана шу оёқларингдаги кучингни Спрингвейлда намойиш қиласан. Дўхтир айтганидек, у ёққа ўз оёгинг билан кириб боришингга тўғри келади, шунгача бир томчиём қувват сарфламайсан, бу куч сенга сиҳат-гоҳда керак бўлади.

Жэн эрининг буйнидан маҳкам кучоқлаши билан у қизни гоздек даст қўтариб олди.

— Уҳ-хў, нақ бир тонна келасан-ку!

Жэн юзларини Бартнинг бағрига яширди.

— Ҳатто икки тонна.

Жэн машинада икки дўстнинг ўртасида ўтираркан, бир лаҳза бўлсаям ўзини озодликка чиққандек ҳис қилди.

ТҮРТИНЧИ ҚИСМ

Ўттиз саккизинчи боб

1

Улар “Спрингвейл” отлиғ бир-бирига тирбанд қилиб солинган ярим хароба биноларга тикилиб қолишди. Мустамлакачилик илдиз отаётган бир даврда ва ундан сўнг то биринчи жаҳон урушига қадар бу ерда чорвачилик хўжалиги жойлашган эди. Кейинчалик ҳарбий маъмурлар уларни казармаларга айлантиришди; уруш тамом бўлгач бу ерга сил касаллари санаторийси жойлаштирилди — олдинига “вақтинча” дейишди аммо ўша «муваққат» жойлашув ўттиз йилга чўзилиб кетди.

Жэн камоли табассум билан Бартга юзланди ва икковиям уларни ичкарига чорлаган кампирнинг ортидан эргашишди. Йигит қайлигининг белидан кучиб олди ва қизнинг назарида эрининг бир миқдор кучи зирқираб огриётган оёқларига ҳам ўтгандек бўлди.

Улар 3-рақамли палатанинг икки тавақали эшиги олдида тўхташди. Кираве-ришда ўтирган ҳамшира уларга жилмайиб кўйди.

— Э, э, бу ҳали сизмисиз, миссис Темплтон! Киринг! Кираве-ринг! Мен ҳамшира Конрик бўламан. Ҳозир биз сизни жойлаймиз.

Ҳамшира тўхтади.

— Озроқ толиқдингиз, тўғрими?

Бакувват кўллар Жэннинг белидан кучоқлаб олди.

— Кетдик, қизалоқ, бор-йўғи ярим миляча қолди.

Жэн шу йўсинда палатанинг энг чеккасидаги каравотга зўрға етиб олди.

— Мана, етиб келдик. Энди ўтириб, бир оз нафасингни ростлаб ол, кейин жойингга узаларсан.

Бу кучли ва чаптаст, ёноқлари кенг дуркун ёқимли аёл эди. У миннатдорлик билан курсига чўкди. Жэн титраб-қақшар, қўл ва оёқлари кўрғошин куйилгандек оғир эди.

— Ҳозир ҳаммаси жойига тушиб кетади, — деди у зўрға, нафасини ростлаб оларкан, — мен шунчаки...

— Биладан, — ҳамшира унинг кифтига сал уриб кўйди. — Бу киши миссис Лэмберт — кўшнингиз бўлади.

Миссис Лэмберт уларга ўзининг гўёки чиннига чизилгандек кўм-кўк кўзларини қаратди, сўнг асабий илжайганча нигоҳини олиб қочиб:

— Танишганимдан хурсандман, — деб мингиллаб кўйди.

Ҳамшира палатага кўз югуртириб чиққач, баланд овозда деди:

— Қизлар, бу киши миссис Темплтон бўлади, сизлар билан эл бўлиб кетгунча кўз-қулоқ бўлиб турасизлар. Балки бировингиз бир финжон чой куйиб берарсиз унга?

Жэннинг қарнисида ётган аёл бош ирғади.

— Агар бемалол бўлса, азизим, янги беморнинг нарсаларини тайёрлаб берсангиз.

Жувон ўшшайганча яна бош ирғади. Тўшагининг тепасига бўлса “Индалмасин” деган ёзув илиғлик эди.

2

Ваннахонадан қайтаркан, Жэн палатага дастлаб келгандаги туйғуни ҳис қилди, — гўёки у ўзини қип-яланғочга ўхшатарди. Биров унга очикчасига боқмас, аммо у барчанинг диққат марказида эди.

Жэн лип этиб тўшакка кириб, худди ўзини бошқалардан яшираётгандек, чойшабни бошигача тортиб олди.

Миссис Лэмберт унга қараб асабий илжайиб қўйди-да, яна мутолаага берилди. Қўлида буғи чиқиб турган бир финжон чой билан миссис Майерс секин унинг ёнига келди. Финжоннинг чинниси қалин эди, ликопчасида бўлса икки дона печенье ётарди.

— Сизга катга раҳмат! Менга зўр илтифот кўрсатдингиз! — деди Жэн.

Барт кечки овқатдан сўнг келди, унинг чеҳрасида ҳамон ўша кулги, ҳар кеч ишдан чиқиб, Жэнларникига кириши билан уни дилгир қилиб келган ташвишу ҳаяжонлар энди бу ерда малоллик келтирмаётганди. У Жэнга, котиб билан ишни душанбадан бошлашга келишиб олганлигини ва бугун кечки поезд билан Сиднейга қайтиб, якшанбагача Чиллаларникида бўлишини айтди.

— Қайтишингда Доринни кўриб келишга вақт топа олармикинсан?

— Топаман. Ишларинг жойидалигини эшитиб кўп хурсанд бўлади-да, ўзиям. Шаҳардан сенга нималар олиб келайин?

— Фақат ўзингни олиб келсанг бўлди.

Кўнғироқча чалинди: беморларни келиб кўриш вақти битганди.

— Энди кетишим керак. Икки кундан сўнг олдингда бўламан. Ушанда ҳар кунни бир-биримизни кўриб турамиз. Кўнглингдаям уриб кетаман ҳали.

3

Кундузги ҳамшира беморларнинг ётишига кўмаклашаркан, уларнинг ҳар бирига хайрли уйқу тилади.

Тепасида лампочка хира нур сочаётган энг чеккадаги тўшакдан жуда қаттиқ йўтал хуружи билан бўлиниб турадиган бир зайлда оҳиста инграш эшитилар эди. Аёлнинг йўтали тутиб қолган дамларда Жэннинг назарида бу хуруж сира-ям тинмайдигандек, бояқишнинг ўпкаларидаги бор ҳаво тамом бўлгандагина тиниши мумкиндек эди унинг назарида. Бирпасдан сўнг аёл бошқатдан инграшга тушар ва бошини у ёқдан бу-ёққа уриб, бетоқат тўлганар эди.

— Нима учун унга ҳеч ким ёрдам қўлини чўзмайди? — деди Жэн шивирлаб, кўрқувдан бўғилганича.

Миссис Лэмберт чуқур хўрсинди.

— Бугун бошли мана шу бинода икки юз эллик касал ётипти. Уларнинг ҳаммасига битта тунги энага билан битта санитар қарайди. Кўриб турганингиздек...

— Ахир бундай аянчли аҳволда унга кимдир ёрдам бериши керак-ку! Аҳволи жудаям оғирга ўхшайди.

Жэн миссис Лэмбертнинг ҳақиллаб йиғлаётганини эшитди.

— Аҳволи жудаям оғир. Айтишларича, бугун тунда жони узилармиш.

Жэн даҳшат ичида туриб ўтиришга уринди.

— Бугун?!

У ҳали сира ўлаётган оламини кўрмаганди.

У беморнинг нафаси бўғилаётгани, бўғзида нимадир қулқуллаб, кўкрак қафасини пора-пора қилаётган йўтал хуружига қулоқ тутар ва юраги эзиларди.

Жэн чидай олмаганидан миссис Лэмбертга бақириб-юборгудек бўлиб деди:

— Ахир улар шўрликни бу ердан олиб кетишлари керак-ку, тўғрими? Бу жоҳиллар бизларни томошабин бўлиб ётишимизга йўл қўймаслар, шундай эмасми?

— Ҳадеб асабийлашаверманг, — миссис Лэмбертнинг шундай деб ҳовлик қанча шивирлагани эшитилди. — Мен бу ерга келган ҳафта уч киши ўлди

Ақдан озиб қоламан, деб ўйлагандим. Илгари мен одамларнинг жон таслим қилишини сира кўрмаганман. Энди бу даҳшатли манзара сира ёдимдан чиқмайди. Шунинг учун ҳам бугун сиз билан гаплаша олмадим. Кўрққанимдан бу. Бу ерда шунақа хурофий ишонч юради — беморлар яккаш учта-учта бўлиб қазо қилишади. Ҳатто кейингисининг ўлганини атрофдагилар ҳам билмай қолишади. Шунинг учун ҳам сизга дарров жой бўшади.

— Шу ердами? Мана шу мен ётган тўшақда-я? — деди Жэн, даҳшатдан аранг овозини чиқариб.

— Э, йўқ! Аҳволи оғирлашганларни палатанинг охирига — ҳамширага яқин жойда бўлсин деб, эшикнинг олдига ётқизишади.

— Бироқ ҳозир ҳамшира, албатта...

— Ҳамшира бошқа нимаям қила олсин? У навбатчилигини топширишдан олдин укол қилиб қўйганди, тунги ҳамшира ярим кечаси келиб яна укол қилиб кетади. Дардни енгиллатишнинг бошқа чораси йўқ дейишмоқда.

Соат ўн иккиларда тунги ҳамшира келиб унга укол қилди-да, маҳкуманинг бошида бир неча дақиқа туриб, сўнг яна қайтиб кетди.

— Ахир ҳамшира унинг тепасида яна бироз туриши мумкин эди-ку.

— Унинг ишлари бошидан ошиб ётибди. — Миссис Лэмберг чойшабни қайтариб қўйиб, ўтириб олди. Нариги томонда эркак кишининг жони узилапти, ҳамшира бояқиш икки ўртала бўзчининг моксидек қатнаса керак.

Жэн кўшнисининг озгин жуссаси тўшақда ўнғайсиз равишда қотиб қолганини, қўллари бўлса жоникқанча очилиб-ёпилаётганини кўрди.

Жэн, кўрқув хуружи бамисли денгиз долғалари сингари устига бостириб келаётганини ҳис қилди. Уларнинг иккисиям жойларида тош қотганча, то субҳи қозиб белги бера бошлагунга қадар ва палатанинг нариги чеккасида ётган аёлнинг ложини жони тарк айлагунча мижжа қоқмай ўтириб чиқишди.

Ўттиз тўққизинчи боб

1

Бартнинг дастлабки иш куни худди туманда ўтгандек бўлди. У ҳаётида бунақасини бошидан кечирмаган ва ҳатто тасаввур ҳам қилиб кўрмаганди.

Касалхона шароити ва ундаги аҳвол — дақёнусдан қолган ва пала-партиш тикланган иморатлар, касаллар билан лиқ тўла палаталар, ходимларнинг ишга кўмиб ташланганлигидан далолат берарди.

Бартни санитар Уэстон назорат қилиб борадиган бўлди. Ўрта бўй, жиддий қиёфали, етти йилдан бери санитарлик қилиб келаётган ташаббускор ходим эди у. Ишсизликдан вақтинча ишлашга ям рози бўладиган санитарлардан фарқли ўлароқ, Барт бу лавозимни эгаллаш учун махсус имтиҳондан ўтадиган бўлди.

Уэстон шогирдининг зиммасидаги вазифалари билан таништираркан, йигитнинг қайноқ, баланшпарвоз сўзларига ҳеч нарса деб жавоб қилмади. У кифтини бир қисиб қўйди-да, беморларнинг кўнғироқ чалиб, уларни чақираётганини эшитиб, хонадан югурганча чиқиб кетди.

Барт ўз вазифалари рўйхатини кўриб чиқаркан, уни бир лаҳза бу ердан қочиш кетиш истаги чулғаб олди. “Писсуар, тувак тутиш, пешобни тўкиб келиш сингари юмушлар менга тўғри келмайди. Бу ишларни қила олмайман. Бошданоқ рози бўлмаслигим керак эди, ахир бу фирт аҳмоқлик-ку. Ҳалиям кеч эмас, жуфтакни ростлаб қолиш керак ва яқинроқ жойдан иш излайман. Жэн мени тушунади. Ишдан чиқиб, доим унинг тўшаги ёнида бўлишим учун бор кучимни сақлашим керак”.

У бурилиб хонага қайтиб кирди. Ортидан Уэстон чопиб кириб келди.

— Ун саккизинчи каравотда ётган Мориартига тувак тутиш керак. Уни стерилизатордан олиб ортимдан борасан — буни қандай бажарилишини кўрсатаман. У жудаям ҳолсиз. Уни ниҳоятда авайлаб турғазини керак, елкасининг териси ёрилиб кетса, қайтиб тузалмайди.

Барт стерилизатордан тувакни олиб, ўзининг дастлабки вазифасини бажаргани Уэстоннинг кетидан жўнади.

2

Биринчи иш кунининг адоғига бориб, Барт чарчаганидан оёғини аранг судраб босарди.

Палатада ўттиз нафар бемор ётар: йигирматаси ичкарида ва ўнтаси айвонга ётқизилганди. Олдинига у нуқул юзларини: захил ва бадбуриш, чакноқ ва қип-қизил, ёш ва қари — турфа хил қиёфаларни кўрди ва бу ернинг одамлариям турли ёшда эди — етмиш яшар чолдан тортиб, ўн икки ёшли букри болагача учратиш мумкин эди.

Кейин эса ҳадеб айбситаверадиган ҳамшира Суэйннинг кузатуви остида Бартнинг кечки овқатни тарқатишга чақирди. У “Отахон” лақабини олган қарияга вақтида ютиш учун бари битта ликопчага солинган салат, гўшт, нон ва сариеғдан иборат нонуштани узатди. Отахон қоматини ростлаб олиш учун унинг орқасига Барт ёстиқ кўйиши билан чол инграб юборди.

— Жин ургур, Барт сира тинч қўймайди-я, — зорланди у акашак ва гадири кўллари билан тарелкани оларкан.

— Ҳў! — у, бўғинлари қийшайиб, шишган панжалари билан яримта сасиб ётган сосискани босиб кўрди, — бунақасини ҳаммоллар еса бўлади.

Қария тишсиз милклари билан нон кавшай бошляди.

— Сен хавотирланаверма. Ўттиз йил бурун дўхтирлар, бор-йўғи олти ойлик умринг қолди, дейишганди, шу пайтгача уларнинг учтаси ўлиб кетди. — Ҳали мен уларнинг яна иккитасини гўрга тикаман, ишонавер, — деб кўшиб кўйди.

21-палатага қараш мушкул эди. Уларнинг бир нечтасида хасталик жараёни кескин тус олиб, беморлар алоҳида парваришга муҳтож эдилар, навбатчи ҳамшира бўлса, деярли барча юмушларни санитарлар зиммасига юклаб ташлаганди. У паст бўйли, дўмбоққина серташвиш қиёфали кўнда ўзини туюлмайд қоладиган жувон эди.

— Унинг тили — қичитқи ўтнинг ўзи, — деди кўнглидагини сира яшириб ўғирмайдиган Гарри Пэкстон. У айвонда ётарди.

— Тили захарлигидан ташқари у ярамас ҳамшираям, — кўшиб кўйди унинг ёнидаги касал. — Айтишларича, у илгари ҳайвонот боғида филларни парвариш қилган экан.

Пэкстон Бартга ичи ачиган бўлиб им қокди.

— Ҳа, ошна, у ҳали сени роса ўйнатади!

— Уф! Шунақанги ишқмас махлуқки! Ҳеч қачон беҳудага кетини кўтармайди. Ана, эшитаяпсанми?

Деразадан ҳамшира Суэйннинг овози эшитилди:

— Қаёққаям йўқ бўлди анави янги санитар, нима бало, оёғи акашак бўлиб қолганми дейман?

Барт палатадан чиқиб кетди.

3

Кечга бориб Барт шу қадар ҳолдан тойдики, бу пайтда у на уст-бошини алмаштиришга, на Жэнни бориб кўришга қодир эди.

— Сенга ҳайронман, Жэк. Билмадим, қандай уддалаяпсан. Гавдам сеникидан икки ҳисса катга бўлсаям, ишдан кейин уйга аранг судралиб етиб бораман.

Уэстон олдинга туртиб чиққан тишларини кўрсатиб, билинар-билимас илжайди.

— Сенинг югурганинг-югурган. Кучни тежашни ўрганишинг керак, ошна. Айтганини қилмаяпсан деб бўлмайди-ю, ҳарҳолда менга ўхшаб бажармаяпсан. Айниқса, сени ҳамшира Суэйн билан таққослаб кўрадиган бўлсак.

Барт хўрсинганча аскарлик даврини эсга олди.

— Ҳарбий госпиталда бизга қандай яхши қарашарди-я!

— Аҳ-ҳа! Мана энди масаланинг тагига етиб келдик. Уруш ва вайронагарчиликда ҳам бизда пулдан тақчиллик бўлмаган, — кўзойнак остида Уэстоннинг кўзлари ярқираб кетди ва учли ручкасини Бартга нуқиганча давом этди, — мамлакатимизнинг бир ҳафталик уруш харажатларига бутун Австралиядаги сил касаллар учун етарли санаторийлар қуриш мумкин экан. Дўхтир Хейгнинг

айтишича, бир авлод вакиллари мана шу дарди харинадан халос бўлиши мумкин экан. Улар шу ишни қилади, деб ўйлайсанми? Қаёқда дейсан?

У бир муддат жим туриб, кейин деди:

— Бўпти, мен шуғулчанишим керак. Икки ҳафтадан сўнг имтиҳон топшираман.

У Бартга танқидий назар солди.

— Менимча, сен бўйнингдаги галстугингни ечиб ташлаб, бу ерга дастлаб келганингдагини тақиб олсанг яхши бўларди. Қайлигингни кўргани борганда иложи борица кўркам кўринишга ҳаракат қилсанг, унинг кўнгли кўтарилади. Эҳтимол, сен буни тасаввур қила олмассан, касал одам учун уни кўргани келадиган киши имкон қадар кўҳлик бўлиши керак.

Барт камоли ҳайрат билан бўйи паст бу одамга тикилиб қолганди.

— Мени жин урсин, мабодо...

— Ҳа, ҳа, беморнинг руҳияти — бу жуда муҳим нарса.

— Майли! Сен енгдинг.

Барт бўйинбоғини алмаштириб олди.

4

Барт учинчи палата ичидан кетиб бораркан, жилмайиб, бош иргаш билан бемор хотин-қизларга салом берар, аёлларнинг унга яхшироқ кўринишга интилаётганига қойил қоларди.

Жэн орқасига қўйилган ёстиқларга тирсаги билан суяниб ўтирарди. Барт қизнинг чеҳраси ва унга тикилиб турган кўзларни кўриб, мана шу қароғлар учун ҳар қанча машаққат чекса арзийди деб ҳисоблади.

Айни шу паллада Барт бу ишга розилик берганидан ростакамига суюниб кетди. У Жэнни деб барча ситамларга чилаши лозим. Ҳа, нечоғлик қийин бўлмасин, у бунга тоқат қилади.

— Салом, азизим! — У қайлигининг иситма аралаш қуруқ лабларидан бўса олди. Бугун ўзингни қандай ҳис қилиясан?

— Зўр! Айниқса, сен бўлсанг. — Жэннинг овози хириллаб чиқарди, у Бартнинг кўлидан маҳкам ушлаб олди. — Аҳволинг қандай? — деди қиз.

— Ажойиб! Ҳамшира айтдики, шундай кетадиган бўлса, яна беш йиллардан сўнг менда фаррошликка лойиқ ақл-идрок зиёси намоён бўла бошларкан.

Жэннинг кўзлари жаҳдан чақнаб кетди.

— Шум кампир! Уни мени олдимга юборсанг, қандай ажойиб энагалигингни бошлаб тушунтириб кўярдим.

Бартнинг ҳиқилдоғига нимадир келиб қадалгандек бўлди. У қайлигининг кўлини сиқиб қўйди.

— Мен ҳали ҳаммасини ўрганиб оламан. Сени мендек ландавур энагадан не-не кўргуликлар кўрганингни энди-энди англаб етяпман.

— Афсуски, сизларга бизнинг ҳамшира Конрик сингариси тушмапти-да. У беназир инсон.

— Мен сен учун хурсандман. Ҳалиги қари алвастидан бўлса, хавотирланмасанг ҳам бўлади. У барчани зир югуртиради. У яқинда бир касалдан бир шиша ароқ тошиб олди. Унинг бақирганини эшитганингда эди. Бу овозга ҳар қандай старшина ҳавас қилган бўларди!

Икковлариям кулиб юборишди, бироқ Барт кулатуриб, нима учун бугун Жэннинг кўриниши бўлакча деб ўйлай бошлади.

— Наҳотки сенга ҳақиқатан ҳам ҳеч нарса керак бўлмаса? — қизнинг юзларига ташвишли тикилганча сўради у. — Эртага тушликдан кейин бир-икки соат бўшман, фир этиб шаҳарга тушиб чиқардим.

Жэн бош чайқади.

— Йўқ. Шундоқ ўзинг бориб, пиво ичиб келақол. Сен бу ердан қисқа муддатга бўлсаям чиқиб келишинг керак.

Барт рози бўлди.

— Шундоқ қилсак ҳам бўлади, — деди у. — Илтимос, сен мендан кўп ҳам хавотирланма. Тезда кўникиб кетаман, бу ернинг ишлари бир нав. Касалларим

эса ҳамма нарсага қизиқувчан. Олдинига уларнинг бари бир қолипдан чиққан-дек бўлиб туюлганди, аммо пировардида ҳаммаси қизиқарли одамлар эканлигини пайқаб қолдим.

Жэннинг нигоҳи Бартни четлаб ўтиб, кўз қири билан ҳамшира Конрик каравотлар оралаб бораётганини, сўнгра беморлардан бирининг устига энгашиб укол қилганини кузатиб турарди.

“Эй қарами кенг Парвардигор, агар ўша хастанинг куни битган бўлса, ишқилиб жонини осонгина олгинда, — ичида илтижо қилди у. — Жэннинг лабларида қарахт бир кулгу қотиб қолганди”.

— Ростдан ҳам сенга бирон нарса сотиб олишимни истамайсанми? — қайта сўради у.

У бош чайқаганча, усти қаймоқланиб бораётган стакандаги сутга жирканиш билан қаради.

— Ҳеч нарса керак эмас, азизим.

Баъзан Жэн умидсизликка тушиб, энди умуман овқатга қўл тегиза олмасам керак, деб ўйларди. У опаси пиширган хуштаъм егуликларни кўмсарди. У Дорин ҳақида ўйлай бошласа, кўз ёшлари нафасини бўғарди.

— Қани, бугун опанг нималар деб ёзипти? — сўради Барт.

Жэн унинг саволига жавоб бериш учун фикрларини бир жойга жамлашга уринди.

— Ҳаммаси жойида. У яна икки фунтга тўлишипти. Унга янги бир дори беришаётганмиш. Шифокорлар ҳам ундан мамнун. Опамнинг ёзишича, Конкорд жуда зўр жой экан, муолажалари ҳам аъло даражада дейди.

— Яхши хабарлар...

Дорин тузалапти, Жэннинг бўлса ваҳима босиб, руҳи тушган. Шуларни ўйлаб Барт беихтиёр маъюс торғди.

Жэн, агар мен ҳам опамга ўхшаб бошиданоқ рисоладагидай даволайдиган шифохонада ётганимда, пул танглигига дуч келмаганимизда, ўзига ҳам, Бартгаям ва Дорингаям қанча осон бўлиши мумкинлигини ғам-алам билан эслади.

— Менинг номимдан опамга хат ёза олмайсани? — Жэн бошини куйи солди.

— Ҳамшира Конрикнинг таъкидлашича, куч-қувватга тўлғунимча тахминан бир ойча умуман ҳеч нарса ёзмаслигим жоиз экан.

Бартининг ботинида нимадир узилиб кетгандек бўлди.

— Албатта, ёзаман. Опангнинг хати қаерда ўзи?

Жэн кўрсатди.

Барт хатни олаётганда, қўллари дир-дир титраётганини сезди. Наҳотки, улар яна бир балони аниқлашган бўлса? Уэстоннинг айтишича, модомики, касалга ёзув-чизув ишларини тақиқланса, билаверингки, аҳволи яхши эмас. Аммо у Жэнда ҳеч қандай ўзгариш сезмаётганди. Бундан ташқари, қизнинг нигоҳлари унга эмас, мудом бошқа томонга боқарди. Жэн ўзига ўхшамай қолганди. Яна ўша Уэстон айтганидек, сил касалида касалнинг афт-ангорига қараб бирон хулоса чиқариш қийин экан.

Ниҳоят Жэн билан хайрлашгач, у ҳамшира Конрик билан маслаҳатлашгани тўхтади.

— Э, йўқ, бу кўрқинчли эмас, — деди ҳамшира унинг сўроқларига жавобан, — мен аввал бошдан уларга имкон борича тўлақонли дам бериш керак, деб ҳисоблайман. Бу фойдадан холи бўлмайди. Хат ёзиш бўлса — кишини толиқтириб қўяди.

— Менга у нимадандир асабийлашаётгандек бўлиб туюлмоқда.

Ҳамшира “тиш” дегандек бармоғини лабига босди.

— Ҳа, ҳаммасининг ниҳоятда диққати ошган. Ўтган ҳафта битта касалимиз қазо қилди. Ўтган оқшом яна биттаси оламдан ўтди. Беморларимизни ирим қилишини биларсиз: икки касал ўлдими, албатта учинчисиям ўлиши тайин. Шундай экан, бу ҳафта бўлғунимча бўламан: энди уларнинг ҳар бири мушук сичқонни пойлагандек, тана ҳароратини кузатишади. Уларнинг ҳар бири, қон тупурмаяпмизмикин, деган кўркувда қолишган.

— Ахир бу ўта шафқатсизлик-ку! Эркаклар палатасидаги сингари аҳволи оғир касалларни алоҳида ётқизишса бўлмасмикин?

— Ҳадемай сиз бунда шунақанги жоҳилликларга дуч келасизки... Бироқ биз қўлимиздан келганини қиялпмиз. Мендаям бу ерда йигирма тўрт жон ва яна

йигирма иккитаси айвонда, бир тасаввур қилиб кўринг-а, аёл бошим билан уларни эплашим осонмас.

— Ҳа-я, мен сизни назарда тутганим йўқ. Сиз ҳақингизда Жэн менга кўп гапириб берган эди.

— Энди бориб яхшилаб дам олинг ва буларни юрагингизга яқин олиб юрманг тагин, йўқса бу ерда узоқ чидолмайсиз.

Ҳамшира Конрик унинг кифтига сал уриб қўйди-да, палатага қайтиб кириб кетди.

Қирқинчи боб

1

Улар нонуштани нолимасдан тановул қилишди, кўллари ҳатто ушоғигача туширишди. Фақатгина миссис Лэмберт овқатга кўл тегизмасдан нари суриб қўйди. Жэн унга бир кўр назар солди-да, бемаза таомни ейишга ўзини ундай бошлади. Тушликни зўрма-зўраки еди. Овқатдангина нажот кутарди у.

Палатага ҳамшира Конрик кириб келди. У аёллар билан атайлаб шўх-шодон саломлашиб олгач, бахтларинг бор экан, чунки ташқари нақ жаҳаннамнинг ўзи — эсаётган гарбий шамол на нафас олгани, на кўз очиргани қўяди деб уларни чалғитишга уринди.

Миссис Лэмбертнинг ёстиқдаги боши ғайриихтиёрий равишда сапчиб тушди, қилтириқдай бўйни титраб кетди. Унинг ит солиб овланган ҳайвонники каби олазарак кўллари бутун палата бўйлаб кезинди, бир зум эшик ёнидаги бўш қаравотда тўхтаб, сўнг қайта ҳамширанинг нигоҳлари билан тўқнаш келди. У кафтининг орқасини орзига олиб бориб, бир сесканди-да, лабларига босди. Ундан кейин ўкириб-ўкириб йиғлашга тушди. Ҳамшира Конрик чуқур хўрсинганча, нари кетди.

Жэн бу тийиқсиз йиғлашларни эшитмаслик учун китобини очиб, деворга ўгирилиб олди. Йўқ, у асло кўнглини чўктирмаслиги керак, бунга йўл қўйиб бўлмайди. У бу ерга соғайгани келган, аллақандай бемаъни хурофотларни деб дарди зўрайиб кетишини истамайди.

Фигон аста-секин камайиб, охири тинди. Жазирама чошгоҳ тафтидан чўғдай қизиётган тунука том остида бутун палата лоҳас тортиб, сукунат қаърига чўмди.

Жэн тушликдан сўнг берилган бир финжон сутга тушган сигарета кулини авайлаб олиб ташлади. У сут ичиб туриши, овқатларни қолдирмай ейиши, ҳар турли ирим-сиримларга берилмаслиги, Линда билан Дориндан ўрناق олиши лозим. У анави йиғлоқи миссис Лэмбертга ўхшаб кўлрўмолчасини жиққа хўл қилиб йиғламайди. Жэн Барт келтирган печеньедан миссис Лэмбертга узатди, бироқ у сийловдан бош тортди. Шу чоқ уларнинг ёнида ҳамшира пайдо бўлди:

— Қани миссис Лэмберт, сутингизни миссис Темплтон хоним сийлаган печенье билан ичиб қўйинг-чи. Қайта эшитмайин сиздан бунақа бемаъни йиғисигини!

Худди ҳамширанинг гапларига тушунмаётгандек миссис Лэмберт унинг ортидан анграйиб қолди.

— Ҳамшира, — ялинганнамо деди у жойидан қамирламасдан, — ҳамшира! Ҳамшира ўгирилиб қаради.

— Ҳамшира, телефонда менга эримни чақириб беролмайсизми?

— Эрингизга телефон қилайми? Вой худойим-ей! Ҳафтанинг ўртасида нима деб кўнғироқ қиламан? Ўзингиз биласиз, дўхтир сизни ҳатто телефонга яқин келганиям қўймайди.

— Биламан, аммо сиз унга телефон қилиб, мени олиб кетгани келишини айтсангиз, хўпми, ҳамшира? Уйга кетгим келяпти.

Ҳамшира Конрик беморга ҳайрон тикилиб турди-да, сўнг ясама қувноқлик билан кулиб юборди.

— Уйингизга кетгингиз келяптими, қизалоқ? — Ҳамшира унга яқин келиб, тердан хўл бўлиб кетган сочларини силаб қўйди. — Ахир мен сизлар учун радиодан махсус эшитгиришлар уюнгирсам-у, сиз бўлсангиз... Ана холос, биз энди ёқмай қолдикми?

Миссис Лэмберт чўпдай озгин қўллари билан ҳамширанинг катта эпчил қўлини меҳр билан силаб қўйди.

— Сизни яхши кўришимни биласиз, ҳамшира. Шундай... Шундай ўз-ўзидан уйга кетгим келяпти. — Бор гап шу.

Ҳамшира миссис Лэмбертни худди кути учган болани кучгандек, титраётган кифтларидан тутиб, бағрига босди.

— Бўлди, бўлди энди, бу ёғи оз қолди, — уни юпатишга тутинди ҳамшира. — Сўнгги рентген суратингиз яхши чиққан, дўхтир бундан мамнун бўлди. Шундай экан, ишқал чиқармай тулинг-да, энди. Охирги марта уйингизга борганда нима бўлгани ёдингиздадир.

— Унда бутунлай бошқа гап эди! Ростакам уйимиз йўқ эди ўшанда, бизлар Хёрн Бей кўрфазидаги ҳарбий баракларда турардик. Биларсиз? Жазирама исқидда тунука уйчалар қизиб кетганди, шундан соғлигим ёмонлашганди.

— Кўрдингизми нима бўлганини? Эрингиз сизбоп квартира тошгунча бир оз кутиб турасиз энди. Ушанда у афсонавий фойтунда сизни олиб кетгани келади, болаларингиз бўлса икки ёнингиздан оқ отларга миниб сизларни кузатиб боришди ва бизлар сизни катта тантаналар билан кузатиб қўямиз, жоним тасаддуқ.

Миссис Лэмберт ҳамшира Конриikka илтижоли қараш қилди.

— Ахир мен кута олмайман, ҳамшира! Мен шу бутуноқ уйга жўнаб кетишим керак.

— Бўпти, бўпти! — Ҳамшира Конрик унинг елкасига қоқиб қўйди.

— Сиз ётаверинг, мен бўлсам бориб дўхтир билан гаплашиб кўраман.

Бир муддат ўтиб, ҳамшира қўлида шприц билан кириб келди. Миссис Лэмберт қаршилиқ кўрсатмади. У индамай ётар, уқубат тўла катта очилган кўзлари ҳамширани ёнлаб ўтиб, ундан бошқа ҳеч кимнинг нигоҳига тушмаётган алланималарни бир зайлда кўраётгандек эди.

Ҳамшира Конрик овозини баландлатди:

— Қани, бу палатада яна ким радио тингламаяпти, ким сут ичмаяпти?

Ўнлаб қўллар наушникларини тўғрилаб, финжонларини лабига олиб боришди.

Ҳамшира Конрик палатанинг тўрт тарафига аланглаб, виқор билан оҳиста қадам ташларкан, тувакни барчага кўрсатиб, сохта ғазаб билан пўписа қилди.

— Мабодо биронтангизни туз тогмай, сугингизниям ичмасдан радио тингламасдан ўзбошимчалик қилаётганингизни билиб қолсам; шу заҳоти орқангизни бу ёққа қаратиб, тувакнинг кети билан шунақанги бошлаб тушираманки, кейин кўрадингизни кўрасиз! Эшитдингизми?

Ҳар ёқдан асабий кулгилар, кимларнингдир “култ-култ” этказиб сут ичаётгани, яна баъзиларнинг тўлқинлианиб ҳамширани кузатаётганини томоша қилиш мумкин эди. Кулоқчиндан келаётган чучмал эркак овози уларнинг ҳар бирини у билан кўл ушлашиб, фаровон ўлканинг ажойиб кенгликларини босиб ўтишга ишонтирмоқчи бўларди.

2

Миссис Лэмбертнинг йўтали Жэннинг шундоғам нотинч уйкусини бузиб юборди. Бутун бошли палатада ундан бошқа ҳеч ким кўзғолмади. Жэн соат нечалигини билмас, қаршисидagi дераза орқали айвон тарнови билан дераза рафи оралигидан бир тутам осмонда ёлғиз юлдуз ҳамон чарақлаб турарди. У қўллари билан деворни пайпаслаб, устидан хира нур сочаётган лампочка ёруғида, миссис Лэмбертнинг бор бўйича олдинга талпиниб, қийналаётган ўпкаларига ҳаво етишмаётганини кўрди. Жэн унинг ҳиққиллаганча, бўғиқ овозда “Ҳамшира, ҳамшира!” деб шивирлаётганини эшитди.

Жэн мутлақо ихтиёрсиз равишда миссис Лэмбертни елкасидан сал кўтариб ёстикқа ётқизди. Ёш жувоннинг қўллари унинг билагига чиппа ёпишганча, унияма аллақердаги зулмат қаърига, — ўлим билан ҳаёт олишаётган гирватга тортиб бораётгандек эди гўё. Жэн унинг бўғзидан келаётган қандайдир хириллаш ва “кур-кур” овозларини эшитди, кейин қаттиқ йўтал миссис Лэмбертнинг вужудини ларзага солиб юборди ва бир зумда оғзидан қуйилиб келган илиқ қон унинг тунги қўйлаги, чойшаби ва Жэннинг қўллари буюди.

Тунги ҳамшира келиб, Жэнни “эси паст!” деганича итариб юборди-да, зудлик билан ваннахонага бориб, ювиниб, тунги кўйлагини алмаштириб олишини буюрди. Жэн у ердан қайтиб келиб, ўзини тўшаги ичига урди ва бир муддат асаблари таранг ҳолатда ётди. Сўнгра билагига укол қилишганини сезди ва бутун танасига ёйилаётган роҳатбахш мудроқ уни ўлим билан олишаётган миссис Лэмбертдан узоқлашгирди.

3

Эртасига эрталаб Жэн ўзига келганда, миссис Лэмбертнинг тўшаги бўм-бўш эди. Гарчи у буларни идрок этмаслиги учун наркотик билан қарахт қилинган бўлсаям, барибир, палатада олдинги танглик қолмаган ва бу ерда ҳаёт ўз изига қайтган эди.

Қирқ биринчи боб

1

Эртасига Барт бош врач қабулига кириши кераклиги ҳақида хабар олди ва қалбида эзгу орзу-умидлар билан қабулга йўл олди. Ҳамма дўхтир Хейгни мақтаб гапирарди.

Дўхтир Хейг очик чеҳра билан йигитни оромкурсига ўтқазаркан, унга сигарета таклиф қилишнинг унутмади. Кейин тепасида Жэнни фамилияси ёзилган бир уюм ахборотларни ўзига яқин суриб қўйди.

— Мени миссис Темплтон ҳақида гаплашгани чақиртиргансиз деб ўйлагандим.

— Эҳтимол, унинг ўзи сизга айтгандир, биз уни рентгенга тушириб, таҳлиллар олдик ва ҳар томонлама текширувдан ўтказдик.

У Бартга саволмуз назар ташлади.

— Модомики, бу ҳақда эшитган бўлсангиз, қайтадан тўхталиб — ўтиришимнинг ҳожати йўқ деб ўйлайман.

Барт жилмайиб қўйди.

— Ҳаммаси изига туша бошлаганидан иккалимиз ҳам жуда хурсанд бўлдик.

— Й — ҳм....

Дўхтир сўзини олиб, бир муддат жим туриб қолди ва қуюқ қошларини чимириб қўйди.

— Бу ерга келмасидан олдин миссис Темплтон сўнги марта рентгенга қачон тушган эди?

Барт эслашга уриниб ўйга толди.

— Ҳозир... Менимча, бир ярим ойча бурун... Тоғдан қайтгач, орадан уч ҳафта ўтиб рентгенга борганди.

— Сизда ўша сурат борми?

— Йўқ, у дўхтир Мёрчисон Лейда қолган.

— Унинг хулосасини эслай оласизми?

Тиббий атамаларни аниқ эслай олмайман-у, бироқ дўхтир ўшанда пневмотораксни давом эттиришга ҳожат йўқ деб хулоса чиқарганди.

— Шу, холосми?

— Ҳа, у яна соғлиги тиклана боришига монельлик қиладиган сабаблар йўқ деганди. Агар яна бирор муҳим нарса бўлганда, сира ёддан чиқармас эдим.

Дўхтир Хейгнинг қиёфасидан Барт ҳушёр тортиб, гапидан тўхтади.

— Дўхтир, наҳотки унинг соғлиги ёмонлашган бўлса? — деди кейин хавотирли оҳангда.

— Биласизми, Темплтон, сизни асло ранжитгим келмайди, аммо кечаги текширувлар қайлигингизнинг аҳволи ўзгарганлигини кўрсатмоқда.

— Оғирлашганми, дўхтир?

— Таассуфлар бўлсинки, рентген миссис Блейклининг иккала ўпкасидаям сил борлигини кўрсатмоқда.

— Ахир у Пайн Риждан қайтганда фақат битти ўпкаси...

Барт гулгулага тушган фикрларини жамлашга уринарди.

— Бу шунчалик жиддийми?

— Минг афсуски, касаллик илдизи хийла чукурлашган.

Барт ўрнидан туриб, сигарета қолдигини қаҳр билан каминга итқитди.

— Башарти аҳвол шунчалик чатоқ экан, дўхтир Мёрчисон Лейд бу ҳақда билиши керак эди-ку. Нима учун у ҳеч нарса демаган?

Дўхтир Хейг қимтиниб қўйди.

— Рафиқангизни ҳар иккала ўпкасиям шикастлангани — бу уч ой олдинги рентген текширувидаям кўриш мумкин эди, дегани эмас. Хотинингизни шу ойлар мобайнида етарли даражада парваришсиз қолганлиги аҳволининг оғирлашувига олиб келган.

— Нима бўлгандаям, Лейд аввалги рентген пайтида унинг иккинчи ўпкасияга сил хавф туғдираётганини билиши лозим эди. Башарти у ўшанда менга бу ҳақда рўй-рост айтганда, мен қандай қилиб бўлмасин пул топган ва уни шифохонага ётқазган бўлур эдим.

Дўхтир чуқур хўрсинди.

— Энди фойдаси йўқ. Утиринг-да, гапларимга кулоқ солинг.

Бартнинг афти жаҳдан хунуқлашиб кетган, ҳозир кимнингдир ҳиқилдогидан оладиган бир вазоҳатда эди.

— Эҳ, агар қўлимга ўша палид ёлғончи тушиб қолсами...

— Бас қилинг!

Дўхтирнинг овози уни ҳушига келтирди.

— Энди бу билан ҳеч нарсага эришолмайсиз. Ҳозир қилиш мумкин бўлган ягона чора бу — хотинингизга юксак самара берадиган омилни белгилаб олиш. Башарти ўзингизни шундай тутсангиз, унга сира ёрдамнингиз тегмайди.

Барт ўзини қўлга олиш учун лабини тишлади. Қўллари беихтиёр мушт бўлиб тугилди. Ниҳоят ўтириб олиб, узоқ сукутдан кейин тилга кирди.

— Дўхтир, мени кечиринг! Бу ерда жой бўшаганини эшитиб, иккимизнинг ҳам севинчимиз ичмаизга сифмаганди. Барча мусибатларимиз барҳам топгандек туюлгани ўшанда. Энди бўлса... Ҳозир ҳушим ўзимда эмас.

— Мендан кечирим сўрашингиз шарт эмас. Сизни тушунаман. Сиз ҳақингизда Сиднейдаги сил касалликлари бўлимида кўп эшитганман. Сизнинг ўзингизгаям қувватлантирувчи дорилардан ёзиб беришим керакка ўхшайди. Анчагина тинкангиз қуриб қолган кўринади.

Барт врачга шубҳали қараб қўйди.

— Ҳа, уми? Йўқ, йўқ сизда ҳеч қандай аломатлари йўқ. Рентген ўпкаларингиз мутлақо соғлигини кўрсатди. Шуниси қизиқки, эрдан хотинга ва аксинча, хотиндан эрга инфекция ўтиши жуда кам учрайди. Нимагалигини айттолмайман-у, умуман олганда, бу дард қариндошларга тез юқади. Бироқ, ҳар ҳолда, қувватлантирувчи воситалар сизга зиён қилмайди. Ишингиз осон ва ўзингизгаям ёқса керак деб айттолмайман. Очиги, сизни бу ерга келишингиз олдинга менга ёқмаганди! Энди эса, сиз билан танишиб олгач, кўнглим хотиржам тортди.

Бир муддат жим қолгач, у стол устидаги қоғоз тахламларини текислай бошлади.

— Бугунданоқ қайлифингизга стрептомицин қилишни тайинлайман.

Боши қотган йигит врачга тикилиб қолди.

— Дўхтир Мёрчисон Лейднинг айтишича, унга бу дори тўғри келмас экан.

— Эҳтимол, ўша пайтлари тўғри келмагандир, аммо ҳозир вазият ўзгарди.

Барт яна сергак тортиб унга қаради.

— Нима, ундан яна бирон нарса топишибдими?

— Бахтга қарши шундай. Мен рафиқангизни овози хириллаб қолганини сездим. Текширишлар унинг ҳиқилдоғиям силга чалинганини кўрсатяпти. Маълумингиз, бу кўп жиддий масала, аммо бахтимизга, бундай ҳолларда стрептомицин жуда яхши самара беради.

Барт кафтининг орқаси билан кўзларини уқалаб, кўз ўнгини қоплаб олган туман пардасини ҳайдашга уринди.

— Кечирасиз, дўхтир, аммо бу янгилигингиз бошимга тўқмоқ билан солгандек таъсир қилди, — у индамай қолди. Сўнг бирдан умидсизликка тушганча деди: — Нажот бормикин, дўхтир?

Дўхтир индамай қоғозларни тахлаб жойига қўйди. Кейин оҳиста, етти ўлчаб бир кесаётгандек деди:

— Ҳозирги замон тиббиёт фанлари ютуқлари ва яхши парваришдан умид қиламиз энди... Бу масаланинг сиз билан обдон ўйлаб кўришимиз лозим бўлган яна бир нозик томони бор: рафиқангизга нима деймиз?

Йигит зўр бериб фикрларини тўплашга уринар, лекин унинг юраги гулгулада эди.

— Нима дейсиз? — сўради дўхтир.

У эсанкираганча қимтиниб қўйди.

— Унга бу ҳақда айтиш шартмикин?

— Рафиқангиз ақлли аёл. Стрептомицин қилишнинг зарурияти ҳақида қандай қилиб тушунтирган бўлардингиз?

Барт кифтларида оғир масъулият юкини ҳис қилди. Бир қарорга келиш лозим эди. Жэнга ҳаммасини айтиб бериш — унга ажалнинг машъум соясини рўпара қилиш билан баробар эди. Барт эса буни истамасди.

— Бўпти, — деди у ниҳоят. — Биз унга томоғи ҳақида ётиғи билан тушунтирамиз, бироқ иккинчи ўпкаси тўғрисида лом-мим демаймиз. Ушанда у дард-ни енгиш учун курашиш зарурлигини билиб олади, лекин ҳаёт-мамот жангида кучлар тенг эмаслигини англамайди.

— Келинг, бундай қиламиз. — Дўхтир Хейг ўрнидан туриб, сал жилмайган бўлди. — Башарти гап ҳаёт-мамот тўқнашуви ҳақида кетаётган экан, нечоғлик машаққатли бўлмасин, мен сиз томонингизда бўламан.

— Айтинг-чи, у... — Барт тугилиб қолди. У жудаям билгиси келаётган нарса ҳақида сўрашга ўзини мажбурлай олмади.

— Эҳтимол, сиз “соғайиб кетармикин?” — деб сўрамоқчисиз, топдимми?

Барт бош ирғади.

— Энди сиз менинг бу саволга жавоб бера олмаслигимни англагандирсиз. Илгари бу аҳволдаги касалнинг тузалишига деярли нажот йўқ эди, аммо баъзи пайтларда стрептомицин жуда яхши самара беради.

2

Учинчи палата қувончли ўзгаришлар орзуси билан яшарди. Ҳамшира Конрик жойларни ўзгартиришга қарор қилди. Йигирма йиллик иш фаолиятида у шундай хулосага келдики, ҳатто оддий буюмларнинг ўрнини алмаштиришдек жузвий тадбирлар ҳам касалларнинг руҳини ҳамин қадар кўтариб юбораркан, — борингки, у палатанинг ўртасидан девор тортиш ёки янги беморнинг келиши бўлсин. Бу нарсалар уларнинг хаёлини жазирама иссиқдан ва хасталиklarини тез-тез эслашдан чалғитиб тураркан.

— Қани, Темплтон хоним, — буйруқ оҳангида деди ҳамшира, — бу ёққа чиқинг-да, энди. Палатанинг бир кунжида ётавериш бўшашиб кетибсиз-ку. Энди биз сизни ўртага оламиз. У ердан туриб ҳамхоналарингизни томоша қиласиз, бутун палата эса сизга маҳшиё бўлиб ўтиради.

Ҳамшира унга шиша соққани узатди.

Жэн каравотлар ораллигидаги йўлак орқали секин ўтиб бораркан, уни жимгина кузатаётган миссис Майерони, миссис Лэмбертнинг жойига ётқизилган янги беморни, бир ҳафта мобайнида унга ўрганиб қолишган чехралар ёнидан ўтиб янги ўрин сари кетарди.

Жэннинг янги ҳамсояси ёқимтой муаллима экан. У қизни шодон қарши олди.

— Қизлар, иккинчисиз ҳам оқилалигингиз, китоб ва жиддий мусиқа ихлосманди эканлигингиз боис сизларни ёнма-ён ётқаздим, — деди ҳамшира Конрик, тумбочкага Жэннинг лаш-лушларини жойларкан. — Уришиб қолмангизлар тагин!

— Асло уришмаймиз. Ҳали билмасангиз, мени Мирна дейдилар. Сизни-чи? Ахир миссис Темплтон деб чақирмайман-ку.

— Исми Жэн.

Миссис Лэмбертнинг ўлимидан сўнг Жэн биринчи марта енгил тортди.

— Жуда яхши, Жэн, энди палатада галатилар ҳам иккита бўлди. Бошқа тўшакдан унга Шерлининг дағал кўзлари боқиб турарди.

— Ҳой, ҳамшира, — зорланганча деди у, — нима бало, сиз чиндан ҳам мени узун сочлилар билан ёнма-ён ётқизмоқчимисиз?

— Ҳечқиси йўқ, бир-бирингизни сочингизга тармашиб қолмасангиз ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

Ҳамшира Конрик Шерлига яқин келиб, жиддий қараш қилди.

— Кўрдингизми? — Шерлининг бўялган катта даҳанида айёна кулги ўйнади.

— Ҳамширажон, намунча менга қаттиққўл бўлмасангиз... Мен бўлсам ўзимни сизни арзанлангиз чоғлаб юрибман!

Ҳамшира Конрик унга хўмрайганча деди:

— Эй, Шерли, сени икки ёқлама пневмоторакс қилмаганларида, ҳозирок юзтубан ётқизиб, орқанга бошлаб туширган бўлардим. Тунги энага ҳаммасини айтиб берди.

Шерли бурнини жийирди.

— Ҳеч кераги йўқ! — ҳамширанинг ортидан қувноқ оҳангда қичқирди у. — Ўзимдан қиёс, беш кунлик умрим қолдими-йўқми, айшимни суриб қолишим керак-ку.

Ҳамшира Конрик ярим йўлда тўхтаб, ўгирилиб жавоб қилди:

— Эҳтимол, сени ҳаётинг ўзинга қувноқдир, аммо аҳвол шундай давом этадиган бўлса, унинг қисқа бўлишига шак йўқ. Шу аҳволда ишқ-муҳаббатга талпинаётган қизлар сал кейинроқ келадиган ҳақиқий севги фаслига етиб боришлари даргумон.

Шерли ўзини ёстиққа ташлаб, Жэнга жиддий боқди.

— Улар бизларни бунда узоқ ётишдан чириб битади деб чиндан ўйлашяптилар. Ўзимдан қиёс: ҳали танамдан сўлим қочмаган, эркаклар қарашса арзигулик томонларим борми, демак, ўйнаб қолишим керак.

Жэн асабий кулиб қўйди. У Шерлининг тилшилигидан ва бу симён уни ўзининг зарофат объектига айлантириб олишидан ҳайиқиб турарди.

— Хў, қизалоқ, мендан кўрқмай кўяқол. — Шерли сигарета тутиб, қутисини Жэнга қайтариб етди. — Сени еб қўймайман. Мен фақат хураман, тишлаш одатим йўқ. Шундай экан, сен Мирнадан эҳтиёт бўл. Бурни кўтарилиб қолганидан, эс-хушини йўқотаёзган у.

Мирна дув қизариб кетди ва тумбочка устидаги суратга ўгринча қараб қўйди. Шерли сигарета тутунини ичига тортиб, оғзидан халқа-халқа қилиб чиқарарди.

— Ё Парвардигор, сен уни лоақал бир марта эшитсайдинг. “Мир — хр-на, — у мазаҳ қилишга тушди, — Мирна, азизим!” Эй-Би-Си! Сухандонининг нақ ўзгинаси.

Мирна Жэнга қараб синиқ жилмайди ва Жэн ҳам унга жавобан ачинганнамо кулиб қўйди.

Қирқ иккинчи боб

1

Жэн, нимаики бўлмасин, янги жой менга маъқул тушиши лозим деган қарорга келди. Нима учун бу ерда ётганлигини у зинҳор унутмаслиги керак. Дардан фориг бўлиш учун келган у бу ерга. Жэн янги кўшчилар билан яқиндан танишиб олмоқчи бўлди. Ҳарҳолда ҳаёт учинчи палата ортида ўз ўзанидан оқаётганидан дарак берарди. Майли, ўша ҳаётнинг Жэнни гижинтирадиган жиҳатлари ҳам бўлақолсин, лекин нима бўлгандаям бу ҳаёт эди.

— Менда бир фикр туғилди, — деди бирданига Мирна. У тўшагига ўтирволиб, қўлидаги қайчи билан тумбочканинг устига ура кетди.

— Кулоқ солинглар, қизлар! — қичқирди у. — Менда гоё бор! Келинлар, бугундан эътиборан кимда-ким ҳарорати, пневмоторакс ва умуман, силдан сўз очадиган бўлса, унга бир пенни жарима солинади. Қани, нима дейсизлар?

Миссис Холлнинг чехраси ёришиб кетди.

— Жуда ажойиб фикр. Қувноқ давра бизга ҳар қачонгидан ҳам керак.

— Шундай бўлақолсин, — пиқ этиб кулди Шерли, — сўнг ўша пеннилари йиғиб нима қиламиз, “Ролс-Ройс” олиб минамизми?

— Буни биз кейин ҳал қиламиз, — деди Мирна. — Қани, розимисизлар? Бутун палата розилик билдирди.

— Шерли бу пулларни ҳаммасини олиб, хушторларидан бирига совға олиб бергани жуфтакни ростлаб қолмасин тагин, — деди кимдир.

Шерли овоз чиққан томонга ўтли қараш қилди.

— Унингни ўчир! — тўнғиллади у ва наинки бутун палатага, балки бани башарга нафратини ифодалаётгандек, танглайини қаттиқ тақиллатди.

Мирна тўшагидан сирғалиб тушиб, арпа шакаридан бўшаган тунука қутини палата ўртасидаги стол устига қўйди.

— Тангани шунга ташлайсизлар!

— Пулни нима қилишни мен биламан! — миссис Холл қичқирганча чапак чалиб юборди. — Лотерея чиптаси сотиб оламиз. Узиям зўр эрмак бўлади-да. Газеталарни кузатиб борамиз.

— Вой худойим-ей! — зорлангандек деди Шерли. — Шунчаям кўпчилик-мизми? Йигирма тўрт жонга олти минг танга, — шуюм пулни Янкилар Сиднейга тушишганда, ёлғиз ўзим топардим буни бир-ҳафтада. Эҳ, эҳ! — Шерли ўша кунларни эслаб хўрсиниб ҳам қўйди.

Мирна қутини устига уриб қўяркан, деди;

— Шундай қилиб, мусобақани бошлаймиз, қизлар. Билиб қўйинглар, эртага мен рентгенга тушаман, аммо ўпкамнинг қаваги битибдими — йўқми, буни сизларга айтолмайман.

Шерли сапчиб туриб, ўзининг ингичка қўлини Мирнага узатди.

— Аҳа, Оқила хоним! Дастлабки пенни сиздан!

Мирна бир ҳолатда бошини чангаллади.

— Ҳаққи Парвардигор! Нимаям қила олардим? Мен бўлсам бутунлай бошқа нарса ҳақда ўйламоқчийдим.

Мирна тўшаги ёнига бориб, тумбочкасидан бир пенслик танга олди-да, тантанали равишда столга яқинлашиб, уни қутига ташлади.

— Қизлар, бу сизларга сабоқ бўлақолсин, гаплашишдан олдин ўзларингга гурунбоп мавзу танланглар.

2

Ҳамшира Конрик Жэннинг оёқлари пойида тўхтади.

— Қани, пижама-курткангни кийиб ол-чи. Ахир ҳадемай эржонинг келиб қолади. Ёдингда бўлсин, у жойингдан кўра бу ерда рақибларинг кўпроқ. У ёқда сенинг азаматингга битта миссис Майерс кўз сузарди, бунда-чи, шундоқ биқинингда Шерли пайт пойлаб ўтирипти, демак, яхшилаб ясаниб ол.

Жэн итоат билан ўзининг мовий нижамасини кийиб олди.

— Эҳ, чангалимга бунақанги башанг найнов тушиб қолсами?

Қиз кўзларини тепага қаратиб қўйди.

— Бўлди, бўлди! Кўзларингни кўп ҳам олайтириб, уф тортаверма. У саодатли йигит.

— Ҳаҳ! — Шерли ўзини ёстиққа ташлаб, хумор билан керишди. Сўнг қўлларини бошининг орқасига қўйиб давом этди: — Ким кўрипти унақанги вафодор махлуқни?

3

Барт букри Билли Мейн ўтирган аравагани коридор бўйлаб суриб борарди. Йўл-йўлакай Билли олдиларидан чиқиб қолган мункиллаган чолни бошлаб сўкиб берди. У кунига бир шиллингга ишлайдиган қартайган санитарлардан эди. Билли тўрт ёшидан бери Спрингвейлда ётар, ота-онаси уни эсларидан чиқариб юборган бўлсаям ажабмас.

“Унинг катталарга хос юзларида қандай хаёллар яширинган экан?” — деб уйларди Барт. — Болаларга хос эмаслиги аниқ. Катта одамлар билан бир палатада

узоқ ётганлигидан унинг тилида ёки фикрлаш тарзида болаларбоп нимадир қолганлиги даргумон?.. Уэстоннинг айтишича, дўхтирлар, бола кўпга бормаи нобуд бўлади деган фикрда эдилар, ҳозир ҳам Барт уни рентген кабинетига олиб бораркан, хасталикнинг сўнгги босқичида унинг ўпкасини текшириш нега керак экан, дея ўйлади. Балки бундан кейинга текширувларнинг бола учун умуман аҳамияти йўқдир, лекин айтишларича, шифокорлар чириб битаёзган бола ўпкасини тушуниксиз контурларини обдан ўрганиб олишмоқчи эмиш. Бунинг эса бошқа беморларга, балки Жэнгаям нафи тегиб қолса ажаб эмас...

Барт Уэстонга, дўхтир Хейг билан кечган суҳбат ҳақида гапирганда, у ташвишли бош ирғаб қўяқолди.

— Ҳа, бу касаллик ҳақида ҳеч қачон аниқ бир нарса деб бўлмайди, — таъкидлади у, — Асосийси — беморнинг руҳини кўтариш. Касалнинг кайфияти қанчалик балан бўлса, тузалиб кетишига шунчалик умид катта. Мен дўхтирлар “барибир ўлади” деб устидан ҳукм чиқариб қўйган одамларнинг соғайиб кетганини кўп кўрганман.

Барт ҳар сафар экранга кўз ташларкан, мубҳам бир ҳолатга тушар эди: ахир экранда жонли инсон организми қилпилаб бурар — юрак секинлик билан тепар, ўпка — курсоқ пардаси қимирлаётган, пневмоторакс сиқиб қўйган ўпкалар контури, қовурға ва бутун бошли скелет соялари, яъни инсон вужудининг қобиғи намоён бўла бошларди-да.

Унга Жэннинг рентген суратини кўрсатишганда ҳам қалбида шубҳа-гумонлар пайдо бўлди: Улар бу нарсаларни қаердан билишаркин, а? Суратга қараб, Жэннинг ички аъзоларида нималар рўй бераётганини қандай аниқлаш мумкин?

Дўхтир Жэннинг рентген суратини Барт билгиси келаётган аҳамияти ҳақида бажонидил ҳикоя қилишга тушди. Бироқ дўхтирнинг кучли бармоқлари суратдаги каваклар ва йирингли нуқталарни англаувчи контурларда сирғаларкан, Бартнинг кўнглида барибир ўжар шубҳа уйғонди: бу гира-шира тасвирдан улар ниманиям англашлари мумкин? Бугун дўхтир Хейг стрептомицин муолажаси хусусида Жэнга айтмоқчи эди. Бу хабар унга қандай таъсир қиларкин? Яна аввалгидек умидсизликка тушиб қолмасмикин? Ёки курашни давом эттираверармикан?

Барт навбатчилигини топшириб, Жэн билан кўришаркан, хавотири бирпасда тарқаб кетди.

— Сенга дўхтир Хейг айтгандир?.. — бирдан сўраб қолди Жэн. Барт, ортиқча гап-сўздан кўрқиб бош ирғаб қўяқолди.

— Оҳ, мен бирдан енгил торгдим, — шивирлади у.

Ҳалқумига нимадир қалалаётганига қарамасдан, у хотинининг қўлларидан маҳкам ушлади.

— Мен бу операцияни кўтара олмасдим, аммо стрептомицин борлиги учун энди томоғимдан кўркмайман. Линда ёдингдадир.

Барт ўзини айни шу оҳангда гапиришга ундади:

— Албатта. Ҳечкурса Линдани эслагин.

— Омадимиз бор эканки, бу ерга жойлашиб, пулини ўйламасдан стрептомицин олишим мумкин.

Ҳа, дарҳақиқат уларнинг омади чоғанди.

— Дўхтир Хейгнинг айтишича, биз вақтида хасталикнинг олдини олибмиз. Шундай экан, ҳеч нарсадан ташвиш чекмасак ҳам бўлади.

Бу сўзлар унинг қалбида умид уйғотди.

— Хуллас стрептомицинни бугун саҳардан бошлаб юборишди ва ҳозиргача иккитасини олдим, — давом этди Жэн.

— Қандай бўларкан?

— Зўр. Ўзимни яхши ҳис қила бошладим. Линданинг “Бу уколлардан сўнг ўзингни бутунлай бошқа одамдек ҳис қила бошлайсан”, деганига энди фаҳим етди.

Барт меҳр билан Жэннинг қўлини сиқиб қўйди.

— Бошқа одам бўлишингни менга кераги йўқ. Сени ўша-ўша, ўзимнинг Жэним бўлиб қолишингни истайман, — деб шивирлади у.

— Сен бу ҳақда тез оламга ёзиб юборишинг керак, Зап хурсанд бўлади-да ўзиям.

— Мендан ортиқ қувонмас дейман.

Қирқ учинчи боб

Учинчи палатада нимаики воқеа бўлмасин, Жэннинг тузалишига умид уй-готиш учун қилинаётганди.

Тангалар пайдар-пай тунука қутига туша бошлади. Касаллардан фақат учтаси — умуман миқ этиб оғиз очмайдиган миссис Майерс; эпшикка яқин энг охирги каравотла ётган ва нимагадир эҳтиёж сезгандагина, ундаям нуқул ҳамширага мурожаат қиладиган аёл ва сил ҳақида асло сўз қотмайдиган Шерли жаримадан қутулишган эди.

Миссис Холл “мутлақо соғлом” деб эълон қилинди. Дўхтирлар уни яна битта “оёқланган мўъжиза” деб атади ва эри квартира топгач, уни олиб кетиши мумкинлигини айтишди.

Мисс Робертсон ҳам тузалиб кетди. Тиббиёт фани яна битта ютуққа эришди. Аммо мисс Робертсоннинг на оиласи, на таниш-билишлари, на борар жойи бор эди.

У ҳамхоналари билан хайрлашаркан, ўзини тутолмай, хўнграб йиглаб юборди.

Мирнанинг қалби орзу-ҳавасларга лиммо-лим эди. У саккиз ойдан бўён Кентерберия касалхонасининг кўкрак жарроҳлиги бўлимида ётиб, тўқималарнинг тугашиб қолган жойларини куйдириб даволаётгани навбат кутаётган эди. Аммо кейинги рентген шуни кўрсатдики, Мирнанинг аҳволи мутлақо ортга кетмаган, “операцияга ҳеч вақт қолмади-ку” деган ишонч палатадошлари каби унгаям некбинлик бағишлаётганди.

Дориннинг мактублари ҳалиям Жэнга далда бериб келаётганди. Опаси кун сайин тўлишиб борар, рентген хулосалари ҳам қувончли чиқар, шифохона шароити кўнгилдагидай бўлиб, овқатлари тўйимли ва ходимлари хушфезъл эдилар. Опасининг даво топаётганининг ўзиям Жэнга қувват бағишларди.

Барт қайлигини шодон, орзу-умидларга тўлиб-тошган кайфиятда кўриб турса, унинг ишонгиси келган нарсага ишониши тобора осонлашарди.

Жэннинг тузалаётгани энди шубҳа тугдирмасди. Улар яна эртанги кунни орзу қиладиган ва шу йилнинг адоғига бориб санаторийдан чиқиб қоламиз деб гапирадиган бўлишди.

Мана ниҳоят врач кўригидан ўтиладиган, вазн ўлчаниб, рентгенга тушириладиган кун ҳам этиб келди. Бу пайтда танга солинадиган қути ҳамманинг ёдидан кўтарилгандай, чунки жувонлар бир-бирига навбат бермай, табиийки, жаримани ўйлашга вақтлари ҳам бўлмай, врач назоратининг хулосаларини ҳикоя қилиш билан банд эдилар. Мирна учинчи палата номига лотерея чипгаси харид қилгани тўпланган пулларни жўнатиб юборди.

Қирқ тўртинчи боб

Палатадан Бартни йўқлаб қолишди. Бу Дэнни эди.

— Ошна мен сени безовта қилиб қўйдим. Назаримда, худди кифтларимнинг ораси очилиб қолгандай. Қаддимни сал ростлаб қўйсанг девдим.

Барт унинг баҳайбат жасадини хиёл кўтариб, орқасига ёстиқ қўйди. Дэнни энгил нафас ола бошлади.

— Ажойиб йигитсан-да, Барт. Хотинингни омади чошган экан.

— Аслида, менинг омадим чошган, Дэнни.

— Бўпти, энди бўшсан, — деди жилмайиб Дэнни, — ҳойнаҳой Чэмберснинг олдигаям боришинг зарурдир: ҳозир сен унга кўпроқ кераксан.

— Ҳали яна келаман, — ваъда қилди Барт. — Бир финжон чой келтириб берсам мени сотиб қўймассан?

Барт кетаётиб, Дэннининг хириллаганча:

— Шакардан кўпроқ сол, майлими? — деб шивирлаганини эшитди.

— Биласанми, Барт, сен мени ҳаётга қайтардинг, — хохолади у, дастлабки култумдан сўнг.

Кўнгли бироз таскин топган Барт финжонни олиб кетди. Дэннида аллақандай бир фазилат мавжуд эдики, уни на хасталик, на укубатлар енга оларди. У

жуда қатъиятли инсон эди. Барт бир лаҳзага, худди чангалзорларда марҳум дўсти Тоби ва бошқа ўртоқлари ўртасидаги сингари йигирма биринчи палата беморлари орасида ҳам бемисл ардоқли биродарлик туйғуси уларни бир-бирига боғлаб турганлигини ҳис қилди.

Қирқ бешинчи боб

1

Жэн тинчини ололмай ётган жойида тоқатсизланар, гарчи ҳаво салқин бўлиб, совуқ шамол дераза тирқишларидан кириб турса-да, устидан ёпинчигини олиб ташлади.

Палата одатдагидан кўра сокин эди. Фақатгина миссис Майерс нафас олганда, бағрида нимадир “чирс-чирс” этиб кетар, лекин Жэн бу товушга кўникиб кетган, у энди бундан безовта бўлмаётганди.

Жэн, кечалари миссис Майерснинг нафас олишини кузатар экан, уни ҳам ачиниш, ҳам гижиниш ҳисси чулғаб оларди. Соғлиги кескин ёмонлашаётганига унинг ўзи сабабчи. У Шерлидан сира қолишмайди. Дўхтирнинг биронтаям кўрсатмасини бажармайди.

“Чирс-чирс-чирс” товушини хириллаш бузиб турарди. Товуш бир зайлда муттасил тараларди. Ҳамшира Конрикнинг уйқу дорилари таъсир қилмаганидан Жэн афсус чекди. У ҳар оқшом мана шундай бедор ётишдан қийналмас, бироқ уйқусизлик соғлиққа зиён келтиришини биларди.

Тўғри, у дам олар, имкон қадар кам қимирлар, аммо кўзларига уйқу инмас эди.

Унинг Барти борлиги қандай яхши-я! Бошда у Бартнинг бу ерга келишини маъқул топмаган эди.

Бироқ энди ҳаммаси ўзгарди. Жэн саломатлиги тикланаётган бир пайтда, Бартнинг шу ердалиги унга куч бағишлар, уйқусиз тунларда Барт ҳақидаги ўйлар унга теран шодлик берар эди.

У алламаҳалгача нигоҳларини зим-зиё зулматга қадаб, ёмғир ва шамол овозини, айвон деразаси эшикчаларининг бир-бирига урилишини тинглаб ётар ва хаёллари уни Барт сари етаклаб кетарди.

2

Жэн сирли тоғораларнинг тақир-туқуридан ороми бузилиб, аранг кўзларини очди.

Ҳамшира Конрик дам оладиган кунлари унинг ўрнига ишлайдиган ёшгина қиз илиқ сувли тос билан палатада у ёқдан-бу ёққа чопар ва беморларни туртиб уйготарди.

Беморлар мана шу тонгги соатни ўлгудай ёмон кўришарди. — Ҳой Шерли, уйғонсанг-чи! — деди қувноқ оҳангда ҳамшира.

Шерли ҳамширага уйқу аралаш кўзларини бақрайтириб қадаркан:

— Бир кунмас-бир кун, қарға гўнг чўқимасдан мени уйғотиб, тумшуғимга тоғора тикадиган ярамасни нақ бўғзидан ғажиб ташлайман! — деди тўнғиллаб.

— Бўлди, Шерли, илтимос, ҳадеб сўкинаверма!

Палатанинг нариги чеккасидан ҳамширани миссис Холл чақириб қолди:

— Олдимга келинг, ҳамшира! Ҳозир ёлғиз мен сиздан мамнунман. Чунки барвақт туришга кўникишим лозим. Ахир уйга қайтиб борсам, эримни ишга, қизимни эса ўқишга ўзим жўнатишимга тўғри келади.

— Э, худо! — ингранди Шерли. — Намунча хурсанд бўлишмаса-я...

Мирна уйқули кўзларини уқалаганча тўшагида зўрға ўтирарди.

Шерли бир қунишиб қўйди.

— Э, йўқ, бўлмайди.

У белигача қип-яланғоч бўлиб олиб, тўшагининг бир чеккасига ўтирганча, озиб-тўзиб кетган қўлларини совунлай бошлади.

“Худди ҳозиргина! концлагердан чиққан маҳбўсга ўхшайди-я” — деб ўйлади Жэн, Шерлининг чўпдай озиб кетган танасига тикиларкан. Кун сайин силласи куриб бораётган миссис Карлтон кўз олдига келиб сесканиб кетди.

Жэн тердан ҳўл бўлиб кетган тунги кўйлагини ечиб, ҳамширани кута бошлади.

— Ғалати туш кўриб чиқибман... — деди у Мирнага ўтирилиб.

Ҳамшира қовоғини уйиб унга қаради.

— Илтимос, гаплашманг, миссис Темптон. Ўзингиз биласиз, сизга гаплашиш мумкин эмас.

Жэн ҳайрон бўлиб ҳамширага қаради.

— Менгами? Нима учун энди?

— Билмайман. Бугундан эътиборан сизга гаплашмаслик буюрилганидан воқифман, холос. Илтимос, ўзим олдингизга бориб ёрдамлашмаганимча, ечинмай туринг. Мен аввал сизни ювинтириб олиб, сўнг уни уйғотаман.

Ҳамшира эшик олдида ётган беморга ишора қилиб, нари кетди.

Жэн тунги кўйлагини қайтадан кийиб олиб, унинг ортидан қараб қолди. У, янглиш эшитмадимми, деб Мирнага боқди. Бироқ Мирна унга қарамас ва аллақандай жидду-жаҳд билан тишларини тозалар эди.

Қирқ олтинчи боб

1

Бир кунлик дам олишдан сўнг касалхонага қайтган Бартга дўхтир Хейг, Жэнга гапирмасликка кўрсатма берганлигини, бу ҳалқумининг максимал даражада ором олишига омил бўлишини изоҳлаб берди.

— Йўқ, йўқ, унинг аҳволи ёмон эмас, — жавоб қилди дўхтир, йигитнинг саволига, — стрептомицин унга наф қилди, индамаслик тартиби бўлса, ҳиқилдоғининг зўриқмаслигини таъмин этади, шу холос.

2

Жэн жим туриб, дўхтирнинг кўрсатмаларини охиригача эшитди. Ҳамшира Конрик уни каравотига катта-катта қора ҳарфлар билан “Гапирилмасин!” деган ёзувни илаётганига индамай қараб турарди. Унинг юраги бирдан орқага тортиб кетди. Касалхона иримига кўра, каравотга шу тахтача осилган касал маҳкум ҳисобланарди. Албатта, бу ҳам бир ирим-сирим эди. “Ҳаммаси бўлмаган гап, — дерди Барт. — Ана, Линдаям шу аҳволда олти ой ётсаям, тузалиб кетди, мана, ўтган ҳафта йигирма биринчи палатадан ярим йилдан зиёд чурқ этмай ётган киши тузалиб чикди. Модоники шундай экан, демак, ҳар қандай касал ҳам тузалиб кетиши мумкин”.

Нима бўлгандаям, сўзлашгинг келмаган пайтда жим туриш бошқа-ю, яна шу индамасликнинг ноиложликдан қўлинаётгани бошқа гап эди.

Жэн, миссис Майерсдай иш тутмасдан, дўхтир айтганларини бажаришга, курашни давом эттиришга онг ичди. Бора-бора миссис Майерс қиз учун мағлуб бўлиш рамзига айланди. Йўқ, Жэн сира таслим бўлмайди.

Сен борлиқни жим турганча қузата бошлайсан. Сукут сақлар экансан, атрофингда юз бераётган нарсалар кун сайин сен учун янада катта мазмун касб эта бошлайди. Ана Шерли. Ҳозир унинг яна жиннилиги қўзиган палла. Бўларбўлмасга Мирнани жеркиб ташлайди, ҳамшира Конрикни нукул айбситади, ҳатто дўхтирга кўрслик қилади. У оғзидан қон тупураётганини ҳаммадан яширмоқчи бўлади. Бу ерда ниманиям яшира олардинг?

Аста-секин Жэн палата ҳаёти билан қизиқмай қўйди, энди ҳамхоналарининг ҳаёлини банд этган муаммолар уни ташвишлантормасди.

Жэнни ёнида ўтириб олганча, унинг чеҳрасидаги табиийликдан йироқ жилмайишига назар ташларкан, Барт унинг иситмадан қовжираган қақноқ кўзларидан мана шу синиқ кулги замирида нимадир яширинганлигини уқиб олишга ҳарчанд уринар эди. Жэн ён дафтарчасига айтмоқчи бўлган фикрларини

ажу-бужу қилиб ёзар, Барт зимдан уларни Жэннинг аввалги имлоси билан таққослаб, наҳотки унинг хати олдингисидан хунук ва тушунуксиз бўлиб бо- раётган бўлса ёки менга шундай туюлаятганикин, деб ўйларди. Олдинига бу гапирмаслик гўёки бир сезимли гов ҳолида уларни бир-биридан айириб турди. Жэн худди айнан ўзигагина тааллуқли бир оламга ўралашиб қолган-у, Барт унга йўл топа олмай жони ҳалак эди.

Бора-бора йигит унинг сукут сақлашини бошқача қабул қиладиган бўлди. Гапирмаслик Барт учун ором олиш, юпанч рамзига айланди.

Қирқ еттинчи боб

1

Учинчи палата лотереядан пул ютган куни ҳеч ким санаторий тартиб-қоида- ларига риоя қилмай кўйди. Ҳамшира Конрик беморларни эпаккага сола олма- гач, ҳаммасига қўл силтаб кўя қолди. Унинг ўзиям озмунча ҳаяжонга тушма- ганди.

— Кўяверинг, майли, — деди дўхтир, касалларни текшираётиб, тўлқин- ланганча бидирлашаётган аёлларга қараб. — Ҳамишяам ОМАД кулиб боқавер- майди кишига!

Палата ҳаддан ортиқ севинчдан ақл бовар қилмайдиган даражада завқ-шавққа тўлганди.

Шунда Шерли бирдан палата ўртасига отилиб чиқиб, қичқирди:

— Ахир биз йигирма тўртта эмас, йигирма беш нафармиз! Конрик ойиниям кўшсак, одам бошига икки юз қирқдан тушади!

Ҳамма Шерлининг таклифини маъқуллар, ҳатто миссис Майерс ҳам муола- жа тартибини бузиб, хириллаган овозда ушбу таклифни қувватлади.

— Қани, жойингга чиқ-чи! — Ҳамшира Конрик Шерлининг орқасига сал уриб кўйди. — Ҳали мени алдаб-сулдаб кўндирмоқчи бўлдингми, шайтонча?

Бироқ учинчи палата беморлари, ҳамшира Конрик омадимизга шерик бўлиш- га ҳақли деган қарорга келишди.

— Вой худойим-ей! — Ҳамширанинг кўнгли эриб кетди. — Бўни қаранглар, энди мени нақ икки юз қирқ фунтим бўлади! Сира ишонгим келмайди!

— Уларни нима қилмоқчисиз, онахон? — сўради Шерли.

— Биз Робби билан бирга шу яқин атрофдан чоғроқ уй сотиб олмоқчимиз. Робби кампиршо билан кечкурунлари сайр қиларканмиз, биттасини аллақачон мўлжаллаган эсак-да, бўнак бериб кўйишгаям пулимиз йўқ эди.

Гўё ширин туш кўраётган кишидек, у кўзларини юмиб олди.

— Робби ўзининг нафақасига кунини кўраверди, мен бўлсам бўш кунлари бориб тураман.

У яна жилмайди.

— Бориб, зудлик билан етиб кел, деб телефон қиламан.

— Мен Роббидан хурсандман. — Шерли тўшакка ўзини отиб, ҳамширани кучоқлаб олди.

Ҳамшира Конрик, Шерлининг сочларини силаркан, орзу-хаёлларга бери- лишда давом эди:

— Уйнинг пулини аста-секин тўлаб кутулармиз, ўзим ҳам кексайиб, ишга ярамай қолганимда, санаторийни бирон кунжидан жой излашга ҳожат қол- майди, чунки мениям ўз уйим бўлади, ахир!

Сўнг ҳазиломуз қаттиққўллик билан Жэнга пўписа қилди:

— Миссис Темплтон, ёдингизда бўлса, сизга гапириш тақиқланган!

Жэн ҳамширага қараб жилмайди ва бунга жавобан у ҳам кулиб кўйди.

— Бахтни қаранглар! — Ҳамшира Конрик уларнинг барини нигоҳи би- лан кузатиб чиқди. — Қизлар! Гап нимадалигини фаҳмляпсизларми? Де- мак, қариллик нафақасига чиққунча жонимни жабборга бериб ишламайди- ган бўлдим энди.

— Уҳ-хў! Бундоқ қарасам, ҳаш-паш дегунча бешафқат зикна хўжайкага айланиб, ҳаммани шиладиганга ўхшайсан-ку!

Шерли чалқанча ётиб, кўзларини шифтга қаратди.

— Эҳ, қизлар, зап хурсандчилик қиламан-да, ўзиям! Эҳ, онажон!

Ҳамшира Конрик Шерлини сал шапатилаб қўйди.

— Мен, афтидан, сира ақлингни киритолмайдиганга ўхшайман. Хўп, икки юз қирқ фунтингни айш-ишратга сарфлаб юбординг ҳам дейлик, у ёғи нима бўлади? Жой бўшаши билан яна бу ёққа югурасан-да, а?

— Э-э, йўқ! — Шерли оёқларини ҳавода лиқиллатиб ўйнай бошлади. Балки мен кўп яшамасман, аммо лекин худо ҳаққи, маза қилиб даврон сураман!

Одам бошига икки юз қирқ фунтдан-а!

— Энди менинг ишларим юришиб кетадиган бўлди! — деди баланд овозда миссис Холл. — Уйимга қайта оламан! Дўхтир менга, ҳаммаси жойида деб айтди, эрим эса, уй топдим деб ёзиб юборипти. Икки хона ва ошхонадангина иборат бўлсам, кун кечирса бўлади. Эллик фунт бай пули тўлаб қўйсақ уй соҳиби бизни киритаркан. Албатта, биз ҳеч қачон эллик фунт жамғара олмасдик. Лекин энди мебель ҳам сотиб олишимиз мумкин. Қизчамизниям уйга қайтиб олиб келишимиз мумкин бўлади.

— Мен эса тўғри Сиднейга йўл оламан ва ўша ёқда тўқималар тугилиб қолган жойни куйдиртираман, — деб фикрларини Жэнга баён қилди Мирна. Энди бунинг иложи бор. Дўхтирнинг айтишича, пневмотораксдан кейин олти ой ўтиб, уйимга жавоб беришаркан.

2

— Сен нима қилмоқчисан бу пулларни? — сўради Барт. — Касалхонадан чиққач, айш қиламан, деб олиб қўясанми ёки олмос тиара¹ харид қилиб, олдинга келганимда кийиб кўрсатасанми?

Жэн порлаб турган кўзларини унга қаратди. Барт унинг олдига ён дафтарчани сурди, бироқ қиз бош чайқаб, дафтарчани итариб қўйди.

— Керак эмас, гапирмоқчиман.

— Сенга мумкин эмас, Жэн. Сукут сақлашинг керак.

— Мен бўлсам гапираман, сен буни тақиқлай олмайсан. Пулни нима қилишни ўзим биламан.

— Нимаям дердим, сен нима десанг, шундай бўлади.

— Энг аввал битта қарзни тўлаб қўйиш керак, Барт, У ҳам бўлса “Тез ёрдам” машинасининг хизмат ҳақи.

Барт тўлов қоғозини олиб, индамасдан ўқиб чиқди.

— Бўпти. Мен ҳозироқ жўнағиб юбораман, башараси курсин уларнинг барини.

— Пулларнинг қолганини ўзим истаганимдек ишлатишимга эрк берасан. Хўпми, Барт? Шунга ваъда бер...

— Албатта, Жэн.

— Мени бу ердан олиб кетишингни хоҳлайман, ёдингдами: “Фақирона кулбамиз — иккимизнинг қапамиз!”

Барт кулоқларига ишонмай, ҳайрон бўлиб унга тикилиб қолди.

— Олачиққа-я?! Энди тузала бошлаганимда...

— Ўша ёққа кетгим келяпти. Жудаям боргим келяпти.

— Ахир у ерда сенга қарашга мутлақо шароит йўқ!

— Менга кераги йўқ. Ложувард осмонни... дарахтларни кўрмоқчиман, юзларимни шабада сийпалаб ўтишини ва ёнимда сендан ўзга ҳеч ким бўлмаслигини хоҳлайман.

— Жэн, азизим, бунинг сира иложи йўқ! Ахир сенинг ўзинг хў ўпанда.

— Уйларингдаги аҳволга тушиб қолишни истамасан! Ўзинг яхши биласан, мабодо бу ердан кетадиган бўлсанг, кейин қачон жой бўшагини ёлғиз худо билади!

— Қапамизда мен соғайиб кетаман.

У қайсарлик билан сўзида туриб олганди.

¹ Т и а р а — қадимги форс ва оссурий шоҳларининг бош кийими.

— Ахир менга кулоқ солсанг-чи, Жэн, ҳалигина бу ерга жойлашиб, энди тузала бошлаган, санаторий шароитига кўникиб қолган бир пайтингда бу ердан кетишинг гирт аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Дўхтирнинг ўзи соғайиб кетганингга ишонч ҳосил қилмагунча кетмаслигинг зарур.

У ҳамон иситмадан қизарган кўзларини Бартдан узмай тикилиб турарди.

— Ахир сен ўзинг олачиққа олиб кетишга ваъда бергандинг-ку.

— Албатта, лекин сен аввал тузалишинг керак.

— Йўқ, ҳозир олиб борасан.

— Мана, менга кулоқ сол. Аввал мен дўхтир Хейг билан маслаҳатлашиб кўрай-чи, унинг нима дейишига қараб иш тутамиз. Агар у розилик берса, сен билан шу ондаёқ олачиққа жўнаб кетамиз. Бўптими?

Жэн бош чайқади.

— Дўхтир нимаики демасин, мен ҳозирнинг ўзида кетмоқчиман. Мен у ерда, албатта тузалиб кетаман, буни биламан.

Барт унинг қовжираган ва иситмадан ёниб кетаётган қўлларини лабларига олиб борди ва бетларига узоқ босиб турди.

Гўёки бу ишорадан унинг розилигини туйган Жэн енгил хўрсиниб кўйди.

— Ёдингдами, денгиз мавжлари тун бўйи айвон тагига урилиб турарди.

У бош ирғади.

— Қўлнинг силлиқ сатҳида оламтоб сузиб юрар, димоғимизга ўрмон бўйлари олиб келган эпкинни айтмайсанми? Эслайсанми?

Ҳа, буларнинг ҳаммаси унинг ёдида эди, у бағоят равшан эсларди уларни.

Қирқ саккизинчи боб

1

У бош врач қабулига киргач, Хейг унга синовчан назар ташлади.

— Муборак бўлсин, Темплтон. Хотинингиз ҳам, албатта, учинчи палата ютуғидан ўз улушини олгандир. Ҳа, омадлари бор экан! Ахир санаторий ходимлариям бир ютсин-да.

Барт қўлловларга бегоқат қўл силтаб қўя қолди. Жэннинг илтимоси унга бир нафас ҳам тинчлик бермаётганди. У ҳозир нукул шу ҳақда ўйларди.

— Биласизми, дўхтир, хотиним, энди “пулимиз бўлса бор, Спирингвейлдан албатта кетишимиз керак”, деб қулоғига тугиб олган.

— Ростданми? Ўзингиз унга нима дедингиз?

— Албатта, мен уни қайтаришга уриндим. Дардга чалинмасдан олдин денгиз бўйидаги олачиқда иккимиз дам олгандек, ҳозир у яна ўша ёққа олиб борасан, деб телбаларча туриб олган. “Фақирона кулбамиз — иккимизнинг капамиз!” Бу широр биз учун гўё унинг соғайиб кетиши рамзи эди.

Дўхтир Хейг Бартга сигарета узатиб, ўзиям чекди. Сўнгра оромкурсига ястаниб олиб, бир оёғини курсининг ёндорига ташлади.

— Унга бу ер ёқмаяптимикин?

— Гап ёқмаганида эмас. У бунда энг яхши тиббий ёрдам олаётганини биларди, санаторийда унга барча муолажалар қилинган, аммо у, олачиқдагина тузалиб кетишим мумкин, деб миясига қўйиб олган, бор гап шу.

— Дўхтир! Унинг соғайиши қандай кетаяпти?

Дўхтир сигаретасининг учида туриб қолган кулга, тепасида аста-секин ёйилиб, кейин ҳаво оқими билан деразадан ташқарига сизиб чиқаётган тутунга хаёлчан тикилиб қолди.

Барт оромкурсида ростланиб олгач, қўлларини тиззаларига қўйиб, докторнинг жавобини кута бошлади.

Дўхтир чуқур тин олиб, нигоҳини унга қаратди:

— У умуман соғаймаяпти.

— Ахир янгича муолажалардан сўнг, назаримда, тузала бошлагандек эди-ку.

— Бу янглиш ўзгаришга ўхшайди. Барча саъй-гайратларимиз унинг аҳолини тубдан ўзгартира олмади: на стрептомицин қўйиш, на сукут сақлаш, на бошқа чоралар...

— Унда сизни ҳисоблашингизча... — Барт тугилиб қолди.

Дўхтир ўрнидан хоргин кўзгалди. У Бартнинг олдига келиб, унинг кифтига қўлини қўйди ва йигитнинг юзларида саросима уйғониб келаётганини англаб етди. У Бартнинг шамолдан қуруқшаб, гудуриш тус олган юзларидан қони қочганини кўриб, дунёда ҳеч бир куч таъсирини қирқа олмайдиган зарбани енгиллатмоқчи бўлаётгандек, бир муддат тўхтаб, кейин деди:

— Ҳа, сизга айтолмай юргандим, у энди тузалмайди.

Барт кифтига кўнган докторнинг қўлини силтаб, сапчиб туриб кетди. Унинг ҳар бир томири, пайлари титраб кетди, миясида эса фақат битта калом чарх урарди.

— Ишонмайман! — Бу сўз сукунатни чил-чил қилиб юборди.

— Таассуфлар бўлсинки, бу билан ҳеч нарса ўзгармайди.

— Унда нима учун олдинроқ айтмагансиз?

— Гарчи миссис Темплтоннинг аҳволи бу ерга ётқизилган дастлабки кунлардаям афтода ҳолда бўлган эса-да, кечаги кўриккача аниқ бир нарса деёлмас эдим. Муолажа беморларимизга ҳар хил самара беради. Бунда қутилмаган ўзгаришлар рўй бериши мумкин: ана, Рэг Миллерни олиб кўрайлик. Сизни хотинингизга келсак, стрептомициндан ҳалқумдаги оғриқ сал босилган, шу ҳолос. Афсуски, у бу ерга жуда кеч ётқизилди.

— Кўйинг, ўзингизни босиб олинг. — Дўхтир унинг елкасига қўлини қўйди.

— Ҳозирданоқ бўшашаверсангиз, яхши бўлмайди, учинчи палата ҳамширасининг айтишича, хотинингизнинг аҳволи кўп жиҳатдан сизга боғлиқ экан.

— Гапни айлантирмай тўғрисиини айтаверинг. Агар сизни тўғри тушунган бўлсам, хотинингизнинг куни битган, шундайми?

Бу сўзларни у аранг айтди.

— Ҳа, шундай.

Бартнинг бутун вужудини алақандай гайритабиий хотиржамлик эгаллади. Унинг калласи бамисоли пахта билан тўлғазилганга ўхшарди. Ниҳоят, у оҳиста ва қийналиб сўзлади.

— Яна қанча?

Дўхтир Хейг қўли билан тушунуксиз бир ишора қилди.

— Бир, бир ярим ойлар...

Ахийри дўхтир чидай олмади ва дўхтирларга хос дангалликни йиғиштириб қўйиб, унга тасалли бера бошлади:

— Вой худойим-ей! Э-э ошна, ахир сиз бу ерда ишлаб, бирон нарсани олдиндан тахминлаш нақадар қийинлигини англамоқ учун етарли тажриба ортиргансиз-ку!

— Палатамдаги Дэнни Мориарти олти ойдан сўнг ўлиши керак эди.

— Дэнни бошқа гап. У яна олти ой оёқ тираб туриб олиши мумкин. Гап бўғиз ҳақида кетганда, яхшими ёки ёмонми, ҳаммаси биратўла ҳал бўлади. Бахтимизга ҳозир стрептомицин уни энг ёмон оқибатлардан сақляпти.

— Сиз, Жэнни бор-йўғи бир, бир ярим ойча умри қолди демоқчисиз, а?

— Эҳтимол, ундан кўпроқ, балки озроқдир. Унинг бардошлилиги жудаям заиф.

— Унда, демак, мен уни қапамизга олиб кетсам, хотинимга унчалик зиён қилмас.

Дўхтир кескин унга қаради.

— Наҳотки, айтганларимга тушунмаган бўлсангиз, Темплтон? Хотинингиз жон бераётган бир пайтда уни олиб кетиш ёки кетмасликни маслаҳатлашиб ўтирибсиз. Тушунсангиз-чи, ахир, агар уни жойидан кўзгатсангиз, йўлдаёқ жони узилиши мумкин.

— Пешонасига шу қисмат ёзилган экан, энди унга барибир эмасми?

— Мен сиз билан тортишиб ўтирмайман. Башарти ўлишга санокли ҳафталар қолган оғир касални бу ердан олиб кетмоқчи экансиз, демак, ақдан озибсиз.

— Ахир унинг ўзи шуни хоҳляпти,

— У ёқда унга ким қарайди?

— Мен бунга уддалай оламан.

— Ҳа, уддалайсиз! Бундоқ тасаввур қилиб кўрганмисиз у ёқда сизга қанчалик қийин бўлишини?

— Бидаман.

— Дарвоқе, сиз бу ҳақда бирмунча тасаввурга эгасиз. Ҳарҳолда шуни эсингиздан чиқармангки, у сизнинг хотинингиз.

Докторнинг овози кескинланди:

— Умид қиламанки, агар сиз уни бу ердан олиб кетсангиз ва бир кун келиб уни бирон жойга ётқазасиз олмай, қаттиқ пушаймон қилганингизда, эҳтимол, у яна навбатда турганлар рўйхатининг энг сўнги ўринларига тушиб қолиши мумкинлигиниям англаб етарсиз. “АТТАНГ” деб қолманг тагин ўшанда.

— Надомат чекмайман! Афсусланганимдаям, мени, хотинини қайта ётқизишга саъй қилади, деб кўрқмай қўя қолинг. Ҳаммасига чидайман.

— Ахир у узлуксиз укол олиб туриши лозим.

— Укол қилишни ўрганиш ман қилинмагандир, ахир?

Дўхтир Хейгни одатдаги хотиржамлиги тарк этди.

— Йўқ, йўқ ва яна йўқ! — бақриб юборди у. — Ўргатмоқчи ҳам эмасман. Ахир бу фирт жиннилик-ку! Шу топда мен наинки хотинингиз, балки ўзингиздан ҳам ташвишланиман. Сиз қилаётган фидойилик Инсон зотига тўғри келмайди!

Барт дўхтирга тик қараш қилди.

— Агар хотиним жуда орзуманд бўлаётган жойга уни олиб борсам, у ерда у ўзини бахтли ҳисоблаб, тезда соғайиб кетмасмикин?

— Бу саволингизга бирон шифокор жавоб бермайди. Сизга таассуфлар билан шунга айта оламанки, фикри ожизимча, у тез орада ўлиши керак.

— Мен уни бу ердан олиб кетганимча юз бермайдим, ишқилиб?

— Биласизми, муолажани давом эттираверсак, унинг ҳозирги ҳолатини сақлаб туриш мумкин. Мени ҳозир кўпроқ сиз ташвишлантиряпсиз. Иккалангизни ҳам мушқулингизни енгиллатиш учун Инсон қодир бўлган барча саъй-ҳаракатларни қиляпмиз. Огоҳлантириб қўяй, хотинингиз шу ерда қолиши учун барча чорани кўраман. Лекин бу жиннилик-ку!

— Лекин Жэн олачиққа кетамиз, деб туриб олган, ахир!

— Яхши, унда ўзим гаплашаман хотинингиз билан.

Бу “гап тамом!” дегани эди.

2

“Ҳаммаси тугади!” — деб ўйлади у буткул умидсизликка тушиб. У кўпда Жэннинг хоҳиш-истакларини бажара олмас ва бу гал ҳам қизнинг сўнги тилагини амалга ошира олмаётган эди.

— Тамом. Мағлуб бўлдим, — деди у овоз чиқариб, бармоқлари билан тол чўпдарини синдираarkan.

Йўқ! Бу тугади дегани эмас! Улар уни таслим бўлди деб ўйлашмоқда, э, йўқ, у ҳали ҳаммасига кўрсатиб қўяди!

Бутун йўл давомида поезд гилдираklarининг тарақ-туруқларига монанд миясида шу фикрлар тугилиб келарди. Назарида бутун вужуди хувиллаб ётган ҳовлига ўхшар, ўзиям ҳавосиз бўшлиқда муаллақ туриб қолгандек эди гўё. У тушлик қилганини, ўшандаям, енгил тамадди қилиб олганини эслади. Унинг мияси ҳам бўм-бўш эди, баъзан ўнгида туш кўраётгандек бўлар, “Магда мени тушунади” деган гапни бот-бот қайтарар эди.

3

Магда эшикни очиб юз кўрсатганда, у Бартга аввалгидан ҳам чиройли кўриниб кетди. У бир майдон йигитга хайрон тикилиб қолди, Бартнинг назарида, ҳозир Магда эшикни қаршилатиб ёшиб, қайтиб кириб кетадигандек эди гўё. Барт эшикка оёғини қадади.

— Магда, худо ҳаққи!

Магда индамай ортга тисарилди, Барт даҳлизга кирди. Аёл эшикни ёпгач, йигит гавдаси билан эшикка суяниб олди.

— Сен мастсан, — деди у дағаллик билан. — У адоват билан лабларини чўчқайтирганча, кўзларини ўқрайтириб унга қаради.

У “йўқ” дегандай бош чайқади. Магда гардишига олмос тошчалар қалалган қўл соатига бир қараб қўйди.

— Унда дардингни айт, вақтни чўзмасдан мақсадга ўт! Бир неча дақиқадан сўнг кетишим керак!

Барт бир оғиз ҳам сўз қотмасдан Магдага тикилганча тураверди.

— Сенга нима бўлди, э худо? — аччиғланиб сўради у. — Нима бало, тилинг шолми, дейман!

Туйқус Бартнинг тиззалари букилиб, гандираклаб кетди. Магда уни ушлаб қолиш учун беихтиёр қўлини чўзди.

— Ичкарига кириб ўтир!

У оромкурсига чўкди ва баайни куюқ туманда қолгандек, Магданинг виски узатаётганини кўриб қолди.

— Ма, ичвор-чи!

Барт итоат билан вискини ичди.

— Кечир, Магда, — деди у ниҳоят. — Бу аҳволда сираям олдинга келмоқчи эмасдим.

— Мана энди сал ўзинга келдинг. Худо ҳаққи, сенга нима бўлди ўзи? Афтинга қара, ўлгудай ичволиб, бирон бутанинг тагида ухлаб қолган пиянистага ўхшайсан.

— Ишлар жойида эмас, — деди у, узр сўраркан. — Ҳеч нарсани пайқаманман. Мен фақат... фақат шу ерга етиб олишни ўйлабман.

— Роса омадинг бор экан, яхшиям эрим уйда эмас, — деди у ниҳоят.

— Томдан тараши тушгандай кириб келганини-чи. Эрим нима деб ўйлаши мумкинлигини фаҳламадингми?

Барт бош чайқаб қўя қолди.

— Кечир мени! — яна минғирлади у.

Магда бир қимтиниб қўйди.

— Кулоқ сол, мен меҳмонга кетяпман, шундай экан, тезроқ айт дардингни.

— Гап бундай, — дея олди у, зўрға. — Менга машинангни бериб турсанг..

Магда бошини азот кўтарди.

— Ўтакетган сурбет экансан-ку, Барт Темплтон, роса пихини ёрганига дуч келибман-да ўзиям! Мени бошлаб кетганингни эслаб қўйсанг бўларди, уялмай-нетмай машина сўраб келганинг нимаси?

— Кулоқ сол, Магда. Бу буткул бошқа нарса. Шундай бўлмаганда сўраб ўтирмас эдим... — У ишончга сазовор бир калом излаб, тутилганча индамай қолди. — Ҳаёт ва ...

— Ҳа, шубҳасиз, ҳаёт ва мамот масаласи, — нафрат билан тамомлади унинг гапини Магда.

— Йўқ... — секин бош чайқаб қўйди Барт. — Гап фақат МАМОТ масаласи ҳақида кетаяпти.

Аёл ўрнидан туриб, хонани кесиб ўтди ва стол устидаги қутидан сигарета олди ва Бартнинг олдига келди, лабидаги сигаретани ўт олдириб, иккинчисиниям ёқиб йигитга узатди, шундан сўнггина бақамта қўйилган оромкурсига ўтирди.

— Худо хайрингни берсин, қани айт-чи, нима гап ўзи, гапларингга фожиали тус бермасдан сўзла-чи. Биринчидан, нима учун мана бундай афтода аҳволда бу ёққа чопдинг ва иккинчидан, нимага сенга машина керак бўлиб қолди?

У стаканни олдига қўйди. Овози титраб кетди:

— Жэн ўлим тўшагида ётипти. Бу ҳақда бутун кечқурун дўхтири айтди. Унинг бир ой-бир ярим ойлик умри қолган. Бир вақтлари Жэн билан бирга бориб дам олган олачиққа олиб кет, деб қўймапти. Дўхтир тиш-тирноғи билан қарши: “боришларингга йўл қўймайман” деб туриб олган. “Тез ёрдам” машинасини ёллашимизгаям қарши чиқди, бирон яқин орадан машина савдолашиб кетишимизгаям монёклик қилипти. Биз лотереядан пул ютдик. Ҳечқурса, сен машинангни бериб турарсан, деб ўйладим. Инфекция ўтиш хавфи йўқ.

Магда индамай унга қараб қолди. Сўнг чуқур хўрсинди.

— Бутунлай эсингни еб қўйибсан! — Чўрт кесиб ташлади. — Жинни бўп қопсан! Оғир касални... машинада-я... — У тутилиб қолди. — Уни шу аҳволда қулай деб турган қапага олиб бориш. Ким уни парвариш қилади у ёқда?

— Ў з и м.

— Қарай олармикансан...? — Магда яна тўхтаб қолди. Барт унинг фикрини тутади.

— "... жони узилаётган беморга" — демоқчисан-да. Жэн Спрингвейлда ётган сўнгги икки ярим ой давомида санитарлик қилиб кўп нарсаларни ўргандим.

У Магданинг юзларида тонг қолиш алсматыни ва беихтиёр оғзини очганча:

— Ким, ким бўлиб дединг? — деганини эшитиб қолди.

— Э ш и т г а н и н г. Эркаклар пататасида санитарлик қилдим. Модомики, бегона одамларга қарашни ўрганган эканманми, хотинимга бир амаллаб қарайман.

— Ҳали, турмуш қурганмиз, де?

— Ҳа. Рождество байрамадан олдин.

Магда унга қаради: Барт унинг нигоҳларидаги ифодани англашга ожиз эди.

— Демак, дўхтир, оқилона иш қилмаяпсан, деган бўлса...

— Бу Жэн учун нечоғлик аҳамият касб этишини улар билишганда эди.

— Бу ҳақда қизнинг ўзигаям айтишганми? .. — Магда дулукланиб қолди.

— Йўқ. Аммо кеча Жэн ётган палата аёллари лотереядан катта пул ютишди.

Уларнинг ҳар бирига икки юз фунтдан тегадиган бўлди. Ундан, пулингни нима қиласан, деб сўраганимда, бу пулга олачиққа бориб яшаймиз, у ерда, албатта, тузалиб кетаман дейди.

— Бўпти, азамат! Машинани олишинг мумкин. Машина қачон керак бўлса, бир оғиз айтсанг бўлди — тўғрилаб бераман.

Оёқлари қоим турмаса-да, Барт ўрнидан кўзгалди.

— Офарин, Магда, сенга катта раҳмат. Кўнглинг тўқ бўлсин, машинангга гард кўндирмайман. Уни дўстим Чилла Райэн бошқариб борали, у моҳир ҳайдовчи. Сенга қандай миннатдорчилик билдиришни билмайман.

Барт толиққанидан ва вискидан ўзини тамомила шалайим ҳис қилиб, таниш хона сари йўналди. У бошмоғи, пайпоғи ва устбошларини ечиб, ўзини тўшакка отди. Шу пайт қўлида стакан билан Магда кириб келди. Барт индамасдан узатилган дорини ичиб юборди. Магда аёлни тўғрилаш учун энгашганида, Барт ўзига таниш бўлган атир ҳидини туйди. Аёл хонадан чиқаётиб чироқни ўчирди.

Қирқ тўққизинчи боб

1

Жэн лоқайдлик билан чор атрофда қайнаб тошаётган ҳаётга назар ташлади. Ҳаммадан ҳам ҳозир уни табиат гўзаллиги қувонтираётган эди. Сўнгги нафасда дўхтир Хейг уларга "Тез ёрдам" машинасини таклиф қилганди, бироқ Жэн мана шу кулранг машинада кетишликни афзал кўрди ва улар орқа ўриндиққа тўшак солгач, Жэн ўзини орта ташлаб ён атрофни томоша қилиб кетсин деб, ҳамшира Конрик болишлари, қўйиб берди.

Барт унга автомобиль Чилланинг ошнасиники деб алдади, аммо Жэн сирти кумуштоб-кулранг, ичи қизил қоламасидан уни таниб қолди. Ушангла Барт энгашиб, машинадаги қорасоч қиз билан ўпишганини эслаб, Жэнга ич-ичидан алам қилди. Лекин буларнинг ҳаммаси олис ўтмишда қолиб кетгандек, алами дарров тарқали. Нима бўлгандаям, Барт энди унга тегишли эди. Ва асосийси — у энди озодликка чиққан ва яна олачиққа қайтиб бораётган эди. Барт уни тутқунликдан чиқариб олиб, ҳаётга қайтарди.

Улар Сиднейга яқинлашганларида, Чилла камқатнов йўл танилаб, атрофни синчиклаб кузата бошлади. Улар шаҳар марказини четлаб, дарё кўприкларидан бири орқали Сиднейнинг шимолий қисмига ўтиб олмоқчи эдилар, бироқ Жэн бир пайтлари ўзи яёв кезган таниш кўчалардан яна бир бор олиб ўтишларини илтимос қилди.

Хаёлида ўтмиш қайта жонланаётган эди... Мана, Барт Япониядан қайтиб келган кун: йигит энгашиб унинг қўлларидан маҳкам ушлаб олди, шу билан биргаликда у ҳам Жэнни айнан худди ўша тонгдаги сингари қоматини сириб турган қўйлақда, парижон сочларини шамол тортқилаб ўйнаётган алпозда кўрди.

Хотиралар Бартнинг қалбини дард-аламга тўлдириб юборди. Жэннинг чеҳраси табассумдан ёришиб кетди; қиз гўё яна очилиб кетганди, у бир лаҳза Жэннинг кўзлари билан тўқнаш келиб, илгари бу нигоҳларни хиралаштириб келган алам ва изтиробларни энди кўрмади. Унинг кўзлари чақнаб турар ва бу дилбар чақноқ йигитнинг қалбига ваҳима соларди. Унинг англашича, Жэн унга қўлини чўзиш ишораси билан бамисоли ўша ёз тонгидаги каби бутун борлигини Барта бахшида этган эди. Йигит бу ишора замирида қизнинг яна ҳаётга қайтганлигини ва уларнинг қўл ушлашишларида у наинки биргина орзу-умидни, балки келажакка бўлган ишонч ҳиссиниям кўра олган эди.

2

Олачиққа етиб боришгач, Жэннинг илтимосига биноан уни айвонга ётқизишда; у бепоён осмон билан денгиз ораллиғида юз бериб келаётган эврилишларни бир зум ҳам кўздан қочирмасам дер эди. Узоқ йўл қизнинг силласини қуритиб юборганидан уни ечинтириб ўтиришмадиям. У орқасини ёстиққа тираганча, кўлнинг нариги томонидаги ўрмонзор соҳилни, кунботар пайти офтобнинг сув саҳнига кўз олгучи даражада оловли шалола пуркашини томоша қилиб ётди; у тўлқинлар олачиқ қозиқоёқларига урилиб шاپиллашини, қозиқоёққа боғлаб қўйилган эски қайиқ сувни бир маромда чайқалиб, шалопшулуп қилишини тинглар эди, яқиндаги қамишзордан таралаётган ширинтоб хиддан нафас олди — ёруғлик ва овозлар, хуш бўйлар ва табиат манзаралари унинг хаёлида айқаш-уйқаш бўлиб, кўзи илинмагунча шу алпозда ётаверди: қўл тарафдан эсаётган шамол унинг сочларидан тортқилаб ўйнар, дудоқларида бўлса роҳатбахш табассум зоҳир бўлган эди.

Аввалига Барт, узоқ йўл қизнинг дармонини қуритиб юбормасайди, деб қўрққан эди. Бироқ саёҳат Жэнга куч бағишлади. Эрталабки нонушта пайти Барт унинг гул-гул ёниб турган чеҳрасига қараш баробарида, ўзида ҳам Жэннинг соғайиб кетишига бўлган ишонч барқарорлашаётганини ҳис қилди.

Барибир, шифокорлар янглишаётган бўлса-чи? Ахир ҳаётда кутилмаган нарсалар юз бериб туради-ку! Буни врачларнинг ўзлари ҳам эътироф этишган. Барт санаторийда эшитган воқеотларни бир-бир хаёлидан ўтказа бошлади: ана ўлади, маңа ўлади бўлиб ётган беморларнинг юз берган аллақандай эврилишдан оёққа туриб, соғайиб кетганларидан хабари бор. Эҳтимол, Жэндаям тузалиш жараёни бошлангандир.

У қизнинг томирини ушлаб кўрди: юраги аввалгидан кучли ва шитоб билан тепаётган эди. Жэн Барт узатган термометрни олмасдан, жилмайганча бош чайқаб қўйди.

— Кел энди, шуни эсламайлик, — деди қиз. Барт унинг баданини ушлаб кўрди: қизнинг қўлларида иситма йўқдек эди. Бу ёққа келаётиб, ҳамшира Конрик пиширишни ўргатган енгил таомни Жэн шошилмасдан ича бошлади.

Олачиқда ўтаётган мана шу кунларда Жэн Бартнинг ҳаётини тўлдириб турар ва Барт нукул уни ўйлар, унга тун-кун ғамхўрлик қиларкан, энди ўзи ҳам қандайдир ўзга, мутлақо янги оламда яшар, йигитнинг бағоят ўткирлашган сезгилари Жэннинг ҳар бир хатти-ҳаракатига, ўй-фикрларига зийраклик билан жавоб қайтарар эди.

Баъзан Барт уни қўлларига кўтариб олар, Жэн бошини унинг кифтига ташлар ва ўшанда Бартнинг қалбини сўз билан таърифлаб бўлмайдиган бағоят теран бахт — саодат тўлдириб юборар эди. Йигитнинг қаримсиқ башараси, киртайиб қолган кўзлари, оқариб қолган чакка сочлари, кун сайин қийинлашиб бораётган қадам босишларини кўриб, ичидан кўтарилиб келаётган хўрсиниқдан нафаси бўғилиб кетарди. “Уни шу аҳволга солиб қўйдимми ҳали?” — деб ич-ичдан эзиларди Жэн.

— Азизим, сен ўзингни менга фидо қилдинг, — дер эди қиз. — Тузалиб кетсам, ҳамма, ҳаммасини минг чандон қилиб қайтараман.

Жэн бармоқларини Бартнинг лабларига майин тегизар ва у қизнинг қўлини бир нафас дудоқларига босиб турар эди.

Эллигинчи боб

1

Об-ҳаво ўзгариши билан Жэндаги қисқа муддатли соғайиш ҳам поёнига етди. Дўхтир қайта-қайта огоҳлантирган нарса бошланган эди, у эркаклар палатасида ишлаш жараёнида кўникиб кетган организм функцияларининг нутурга юз тутиш ҳолатлари юзага чиқа бошлаганди. Жэндаги бу ўзгаришларга на дўхтирнинг бот-бот қилган танбеҳлари, на ўзининг иш тажрибаси Бартни тайёрлай олди.

Баъзан, ниҳоятда заиф тепаётган юрак бирданига бутунлай тўхтаб қолар ва шунда Бартнинг ҳам бир нафас ҳаёти тингандек бўлар, бироқ ҳали ўтмай қизнинг юраги яна уриб кетарди. Кунлар ва тунлар бирлашиб, Барт энди уларни ажрата олмай қолганди. Унинг вазифалари сира тугамайдиган ювинтириш муолажасига бориб тақалар — у Жэннинг қоқшол лошини ювиб, тараб кўяркан, назарида унинг андоми соат сайин уваланиб борар, энди, бирвақтлар қадди-басти хушбичим, лобар қиздан қоқ суяк билан уни сириб турган тери қолганди, холос. Уколгина уларга илоҳий кушойиш бераётган эди. У юраги шиддат билан тепиб турган алпозда қайнатилган сувда дорининг эришини сабрсизлик билан кутиб турар ва шприцга ўша эритмани шоша-пиша сўрдириб оларди. Кейин у Жэннинг қўлини елкадан қуйроқ нозик жойидан туганча, игнани унинг баданига санчар ва алам билан на унинг Жэнга бўлган муҳаббатига, на унга кўрсатаётган ғамхўрлик — дори-дармонлардан бошқа ҳеч нарса Жэн чекаётган азоб-уқубатларни енгиллатишга қодир эмас эди.

Олдинида Жэн ўзини айвондан уйга олиб киришга кўнмади. Аммо жанубдан эсаётган шамол жануби-ғарб йўналиши билан кўл юзасини сўрон турган мўъжаз денгизга айлангириб юборгач, сув айвонгача кириб келди. Шунда Барт уни хобхонага олиб киришга мажбур бўлди. У нафас қайтишига қарши ожизона кураш олиб борар, лекин доридан ором топган дамлардаям ухлай олмас, шунчаки тинчиб қоларди.

Сўзлаш мушкуллигидан, Жэн кўпинча индамай ётарди. У гинг демас ва шунда йигит биргаликда кечирган умр гузаронликлари тўғрисида ҳикоя қилишга тушиб кетар эди:

— Мен ўшандаёқ сени севар эдим, — дерди у ўтган кунларни эслаб ва танишганларидан буён бирон кун бўлсинки, Жэн кўнгли қолмаганлигини хотирлаб, — “Канимбла” кемаси портга келиб тўхтаган ва шунда сени кўрганим заҳоти оламтоб бутун борлиқни нурга кўмиб юборгандек бўлиб туолди. Ушандан бери ҳаётимда нимаики содир бўлган бўлмасин, муҳаббатим ундан қувватланиб келди. Сени бу қадар кучли севиб қоламан, деб ўйламаган эдим, аммо энди... — У тўхтаб қолди. Висол онларидан ва муҳаббатдан баҳра олиб яшаган кунларни эслаш эндиликда нақадар аламли, ниҳоятда изтиробли эди, ҳадемай буларнинг барчасига тугал нуқта кўйилишини ўйлаш ундан-да оғир эди. Гуё Бартни юпатган, кўнглига тасалли бергандек, Жэн унинг қўлини секин қисиб қўйди. Гапларимни аниқ эшитсин деб йигит пастга энгашиб, кескин ва зарбли оҳанда сўзлади:

— Мен сени ҳаминча сидқидилдан севиб келганман, ҳатто ўша сени қўлингни сўраган кунда ҳам бугунгидек кучли, илоҳий муҳаббат билан сева олмаганман.

Худди эшитган сўзларидан севинган мисоли, Жэннинг дулоқлари ним очилиб, кўзлари эса озиб-тўзиб кетган юзларида катталашиб, яққол кўриниб турарди. Барт гапиришдан тўхтагач, у майин овозда шивирлади:

— Оёққа туриб кетсам, ҳаммасини минг чандон қилиб қайтараман, Ҳаммасини, Барт!

2

У Спрингвейлни тарк этганлиги ҳақида Доринга маълум қилмасликни сўради. Дорин ҳеч нарсани билмаслиги керак: Бу иши опасининг дилини оғритиши мумкин, ахир у эндигина соғайиб келаяпти. Бироқ об-ҳаво юришиб кетгач, Жэн эрига ёрилиб қолди:

— Биласанми, Доринни бир кўрсам дейман. Нима дейсан, Чилла уни бу ёққа олиб кела олмасмикин?

Бартнинг хаёлини шубҳа-гумонлар чулғаб олди. Йигит уларнинг иккаласидан ҳам ташвишда эди. Чунки бу учрашув Жэнни кучли ҳаяжонга солиши мумкин-да. Йигит Доринни ҳам ўйларди. У иложини топиб дўстига телефон қилди. Чилла, ҳаммаси айтганингдек бўлади, деб уни ишонтирди.

Орадан икки кун ўтиб, Чилла олачиқнинг орқа тарафидаги айвон олдига аллақандай янги машинада етиб келди. Барт бу машинани биринчи кўриши эди.

Дориннинг кўриниши олдингидан ҳам яхши эди.

— Жэн яхшими? — деб сўради бирдан.

Барт қимтиниб кўйди.

— Менга очиғини айтавер, Барт! — Дорин Бартнинг қўлидан олди ва йиғлаб юбормаслик учун кўзларини тез-тез пирпирата бошлади. Унинг лаблари қалтирарди. — Сен мени ўйлама. Унга сир бой бермайман. Бу ёққа келиш учун госпиталдагиларни аранг кўндирдим. Барибир қочиб кетаман, деганимдан сўнггина рози бўлишди. Аммо кечқурун жойимда бўламан, деб ваъда бердим. Мана шу бугунги кун хотирамда муҳрланиб қолишини истайман!

Жэн айвонга қайта олиб чиқилган тўшакда опасини кутиб ётарди. Эгнига энг кўркам пижама-куртка кийгизиб қўйилган, янгитдан дазмолланган мовий ранг тасма сочларига кўшиб ўрилганди. Бундай учрашувда сўзларга ҳожат қолмас эди. Дорин синглисидан кўзларини узолмас, тўшакни бир кунжигга ўтириб олганча, зўр бериб ҳаяжонини босиб олишга уринарди. Териси ёноқ суякларига ёпишиб кетган, ҳаддан зиёд киртайганидан янаям катта туюлаётган кўзлари жабру жафолардан даҳаниям нотаниш шакл олган бу бегона аёлнинг юзларидан аввалги Жэннинг қизларга хос қувноқ чеҳрасини таниш қийин эди.

Бироқ бу Жэн эди ва ҳозир унда олдинги хушчақчақ қиз шамойили уйғонганди — у шодон кулганича, опасидан қандай даволанаётгани ҳақида муфассал сўзлаб беришни илтимос қилди. Барт, қўлида шприц билан яқин келганида, Жэн муолажа олишни истамасди.

— Керак эмас, — деди у. — Ҳамонки Дорин ёнимда экан, йўтал хуруж қилмайди, ухламоқчи, ҳам эмасман. Бу сафар опам билан обдон гурунглашмоқчиман. Йўқса улар уни яна қачон ёнимга қўйишади.

Дорин синглисининг “бу сафар” дегани энг сўнггилигига ҳеч ишонгиси келмас эди. Шунга қарамасдан у бу энг охирги учрашувлигини билар, Бартнинг ўзиям сездарди буни ва фақат Жэнгина қандайдир шодибна кўтаринкиликни бошидан кечираётганди.

— Ҳали сен, ростан ҳам бутунлай соғайиб кетаман, де, Дор?

Улар неча-неча марталаб умид билан билдирган бу сўзларни Жэн қайта қайта такрорлай туриб, бирдан тутилиб қолди.

— Ҳа, шундайга ўхшайди. Дўхтирнинг айтишича, тузалишим янаям жадаллашса, йил адогига бориб Конкорддан батамом чиқиб келаман.

— Қасам ич-чи.

— Худо ҳаққи, — опаси ўзларининг болаликдаги қасамини ичди.

Жэннинг чеҳраси севинчдан ёришиб кетди.

— Оҳ, Дор! Мен шундай хурсандманки! Жавоб беришгач, сен ҳам шу ерга келасан. Бу ер зап соғайиб кетадиган жой-да ўзиям, тўғрими, Барт?

— Одамда бунақаси йўқ! — Барт зўрма-зўрки илжайиб қўйди.

Дорин юзларини синглисининг қўлига босди. Барт билан Чилла секингина хонадан чиқиб кетишди.

Офтоб кўлнинг нариги бетидаги тепаликлар устидан қанот ёзиб сузиб бораётган булутлар тизмасини ўзининг қиялама нурлари билан ёриб ўтиб, майин, заиф нур ҳолида айвон тепасидаги шох ва япроқлар орасидан ўзига йўл очган-у, Жэннинг нигоҳи ва сўниб бораётган кулгиси сингари борлиқни аранг ёритаётгандек бўлди.

— Оҳ, Дор! Келганинг қандай яхши бўлди-я! Мана, соғайиб қопсан, энди мен ҳам тезроқ тузалишга ҳаракат қиламан.

Жэн шу қадар ишонч билан гапирардики, унинг бу сўзларига опаси билан эри ўзларини зўрма-зўраки ишонтиришга ҳаракат қилишарди.

— Мен ҳадемай тузалиб кетаман, — деди у қўлларини улар томон чўзиб. — Эртага эса Барт мени қўлга олиб боради ва биз қайиқда сайр қиламиз, шундайми, Барт?

Барт бош ирғади.

— Сен шимчамни топиб берасан-а, Дор? Ахир халатим билан чўмилмайман-ку.

— Албатта; топиб бераман, Жэнгинам! Шиминг қаердалигини биламан-ку.

Зўр бўларди-да ўзиям! — Жэн олис-олисларга, ойнадек силлиқ юзли қўлнинг нарёғида қорайиб кўринаётган ўрмонзор ёнбағриларига ва тепаликлар узра сузиб юрган паға-паға булутларга ўйчан боқарди. Сўнг опасига юзланганча деди: — Мен ҳам тузалиб кетсам, биргаликдаги турмушимиз шодон кечарди. Бу ер шундай сўлимки!

У опасининг юзларига разм солиб қараркан, Дориннинг авзоидаги нимадир унинг завқ-шавққа тўла шижоатини бирдан сўндириб юборди.

— Ахир сен ҳам мени тузалиб кетишимга ишонасан-ку, тўғрими, Дор?

— Албатта, жигарим!

Жэн Барт томон ўгирилди.

— Сен ҳам ишонасан-а, Барт?

— Ҳа, бунга ишончим қомил!

Жэн голибона табассум қилди.

— Мана, кўрдингми!

Жэн қўлини юқорига кўтарган эди, дарахтларнинг нақшинкор барглари сояси нозик кафтларида рақс туша бошлади.

— Кўрайтсизларми? Сизлар ишонмагандингиз. Мана гапларимнинг исботи — кўёш қўлларимда қўним топди.

Жэнни уйку элита бошлади. Барт пиқиллаб йиғлаётган Доринни аранг кулбадан олиб чиқди. Машинага мингач, у Бартнинг қўлларига маҳкам ёпишиб олди: — Менга сўз бер, ҳаммаси тугагач, олдимга бориб... сўзлаб берасан.

— Сўз бераман. Ушанда бошқа қасқаям боришим мумкин?

3

Жэн бўлса ёноқларини ёстиққа босиб, дудоқларини сал очган кўйи, аллақандай ҳолатда қаттиқ ухлаб ётарди. Барт уни олачиқда мажбуран ушлаб тургандай, қўлларидан маҳкам тутганча, тун билан Жэннинг ёнида ўтириб чиқди. Қизнинг чўндай озиб кетган билакларида томир уриши айтарли сезилмас, заифона ва тез-тез уриб турарди. Жэн энди вазмин, нотекис нафас олар, баъзан нафас олиши тамомила узилиб қоларди. Барт тўшак ёнидан кетмасдан ўтирар, чироқнинг сояси унинг сочлари узра пирпираб ўйнарди. Жэннинг юзларидан ҳалигина чеккан жабру жафоларнинг нуқси йўқолган — энди у хотиржам ва парижон эди ва мана шу бефарқлик ҳолати ҳадемай йигитнинг бошига ёлғизлик қисмати тушишидан дарак бераётган эди.

Жэн ҳамонки нафас оларкан, демак, у ҳали Бартники эди ва у шу топда қизгангандек бўлиб қизнинг хириллаб нафас олишига қулоқ тутар ҳамда соҳил пўртаналари кимсасиз орол бўйига чиқариб ташлаган кишининг билинар-билинимас тепаётган томир уришини пайпаслаб кўришга чоғланаётган одам ҳолига тушган эди у...

Тонга бориб Бартнинг кўзи илинди. Ва ҳаял ўтмай душман аскарларига тўлиб тошган чангалзорда ухлаб қолгани каби кўркув ичида чўчиб уйғонди. Унинг асаблари таранг торган, қулоқлари чидаб бўлмас даражада шанғилларди..

Нариги томондаги тепаликлар ортидан тонг бўзариб келар, қўл сатҳи кўким-тир пўлат тусида товланиб турарди.

Аммо-лекин бу тонгнинг отишини ЖЭН кўра олмас эди!..

Русчадан
Илҳом ҲАФИЗОВ
таърижисаси.

Патрик Жозеф БЬЮКЕНЕН

Ғарбнинг ҳалокати

Китобдан боблар

МАДАНИЙ ИНҚИЛОБ “ЧАВАНДОЗ”ЛАРИ

Бошқарувчилар қавмига таянган қудратли сиёсий арбобларнинг хизматкор бўлишни истагани боис озодликдан юз ўгирган қўллар устидан ҳукмронлиги ўрнатилган тоталитар давлатгина чинакам самарага эришиши мумкин.

Олдос Хаксли. “О, нақадар ажиб бу дунё!”

Инқилобнинг Америка демократияси асосларига берган дастлабки қақшатқич зарбаси куртакларини 1960 йиллардан эмас, балки Биринчи Жаҳон уруши бошланган 1914 йилнинг августидан эзламоқ жоиз; Жак Борзуннинг таъкидлашича, “айнан ана шу зарба таъсирида Ғарб дунёси ҳалокат сари йўл олган эди”.

1914 йилнинг 4 августида социал-демократлар Германия рейхстагида ҳукуматга ҳарбий кредитлар ажратиш тўғрисида қарор қилиб, рейх армиясининг Бельгияга бостириб кириши билан бошланган ватанпарварлик васвасасига қўшилади... Воқеаларнинг бундай тус олишидан марксистлар ғоят мамнун эди: ниҳоят, улар орзиқиб кутган умумевропа уруши бошланди. Зеро, уларда бу урушнинг бошланиши Европа пролетариатини бирлаштириб, буржуазияга қарши курашга чорлайди, деган умид бор эди. Аммо бу умидлар пучга чиқади. Европадаги энг йирик социалистик партия урушни ёқлаб чиқади, пролетариат эса қўлига қурол олиб, марксистларнинг нафратига дучор бўлган миллий буржуазияни ҳимоя қилишга отланади. Барбара Такман ёзганидек, “Ҷақиров эълон қилиниши билан, Маркс фикрича, миллий мансубликни тан олмайдиган пролетариат ўз синфини эмас, мамлакатини ҳимоя қилишга чоғланади... Капиталга қарши курашни қолиб, хорижий синфдошига қарши қурол кўтаради. У ўрта ва олий табақа вакиллари, умуман, атрофидаги барча одамлар қатори урушга кўнгилли бўлиб, ҳатто қандайдир сабрсизлик билан жўнайди”.

Шу тариқа, марксистлар шармандаю шармисор бўлади. Албатта, Ғарб frontiда урушнинг бутун даҳшати ва азоб-уқубати ҳали олдинда эди. Аммо Йпр, Пашендейл ва Сомма атрофидаги бир кулоч ерда юз минглаб одамлар ҳалок бўлишига қарамай, бу ҳол илк саноат инқилоби содир бўлган мамлакат пролетариатини исён кўтаришга даъват этгани йўқ. Верден остонасидаги жанглар ҳам немис ва француз пролетариатининг ватанпарварлик туйғуларига заррача таъсир этмади. Чинакам хавф-хатар урушнинг ниҳоясида пайдо бўлди.

Россиядаги Октябрь инқилобидан кейин Будапешт, Мюнхен ва Берлинда коммунистик кўзғолонларни амалга оширишга уринишлар бўлди. Аммо немис ветеранлари ҳеч қандай қийинчиликсиз Бавария республикасини яқсон қилди; “Спартак” кўзғолонига бошлилик қилган Роза Люксембург ва Карл Либкнехт отиб ташланди. Будапештда эса Бела Кун атиги бир неча ой мобайнида ҳокимиятни ушлаб туришга эришди, холос. Пролетариатнинг эса унинг номидан амалга оширилиши режалаштирилган инқилобни қўллаб-қувватлашни истамаслиги аён бўлди.

Охири. Боши олдинги сонда.

Шунда Троцкий инқилоб Қизил армия воситасида бутун дунёга тарқатилиши керак, деган хулосага келади ва Польшага бостириб киради. Аммо Висла дарёси қирғоғида маршал Пилсудский кўшинлари томонидан тўхтагилади. Хуллас, марксистларнинг барча башоратлари давр, воқелик синовига дош бера олмайди. Ғарб ишчилари, ўша афсонавий пролетариат улар учун марксистлар ёзган ролни бажаришдан бош тортади.

Ҳўш, Маркс қандай хатога йўл қўйган эди? Маркснинг икки замонавий издоши бу борада куйидаги назарияни илгари суради. Ҳа, чиндан ҳам Маркс янглишган: капитализм пролетариатнинг қашшоқлашувига олиб бормас экан. Аксинча, ишчилар синфи борган сари бойиб, ўртаҳол табақа қаторидан ўрин олмоқда. Ғарб пролетариатининг инқилобда иштирок этмагани эса унинг чинакам синфий манфатларидан чалғитган насронийликнинг икки минг йиллик таъсири билан изоҳланади. Бинобарин, Ғарб кишиси қалбида насронийлик ва Ғарб маданияти ўрин олган экан, марксизмнинг ғалаба қилишига умид йўқ, чунки ишчиларнинг манфаатини кўзлаб амалга ошириладиган инқилобга уларнинг ўзи хоинлик қилади. Инжилдаги қиёсларга ўхшатиб айтадиган бўлсак, Маркс сўзлари насронийликнинг тошлоқ туپроғига келиб тушган ва шу боис униб чиқиши мумкин эмасди.

Маркс издошларидан бири, Коминтерн агенти, “Тарих ва синфий ўз-ўзини англаш” китобининг муаллифи венгриялик Дьердь Лукач эди. “Жамиятнинг инқилобий йўл билан йўқ қилинишини ҳамиша энг тўғри ҳаракат усули деб ҳисоблаб келганман, — деб ёзади Лукач ушбу китобда. — Жаҳон миқёсида инсоний қадриятларни ўзгартириш вазифасини олдинги қадриятларни йўқ қилмасдан ва янги инқилобий қадриятларни жорий этмасдан амалга ошириш мумкин эмас”. Бела Кун ҳукуматида маданият бўйича халқ комиссари ўринбосари сифатида у ўзининг “иблisona” қарашларини амалиётга жорий этади; вақт ўтиб, у қўллаган усуллар “маданий экстремизм” деб аталадиган бўлди. Унинг бу “экстремизм”и, масалан, мактаб дастурига жинсий тарбиянинг ўта радикал курсини жорий этишда намоён бўлади. Мазкур дастурга таянган ҳолда эркин муҳаббат ва жинсий муносабатларнинг зарурлиги, ахлоқ-одоб қоидалари, бир никоҳли оиланинг эскиргани, одамни ҳиссий лаззатдан маҳрум этадиган диннинг “ноқонуний”лиги ҳақидаги ғоялар болалар онгига сингдирилади. Лукачнинг “ахлоқий бузуқлик”ни кенг тарғиб этиш зарурлиги ҳақидаги таклифи Ғарб ва умуман насроний маданиятнинг асоси бўлган оиланинг емирилишига қаратилган эди. Орадан эллик йил ўтиб, Лукач Венгриядан қочиб кетишга мажбур бўлгач, унинг “экстремистик” ғоялари жинсий инқилоб даври бэби-буммерлари томонидан завқ-шавқ ва юксак кўтаринкилик билан қарши олинади.

* * *

Маркс издошларидан яна бири — кейинги вақтда йигирманчи асрнинг энг йирик назарийгчи-марксист сифатида эътироф этилаётган италиялик коммунист Антонио Грамшидир. 1922 йилда Муссолинининг Римга юришидан кейин у Россияга қочиб кетади. Аммо ўша Ленин чақиригига мансуб “фойдали ахмоқ” ёки “заиф сўл”лар, масалан, Россия воқелиги ҳақида “Келажакни ўз кўзим билан кўрдим”, деб жар солган америкалик ёзувчи Линкольн Стеффендан фарқли ўлароқ, Грамши хомхаёлга берилмайди. У большевиклар ваъда қилган жаннат афсонанинг ўзи экани, қизил комиссарлар катагон ва террор орқалигина фуқароларни тобе этишга эришяётганига ишонч ҳосил қилади. Бу уни шундай оқилона хулоса чиқаришга ундайди: демак, ленинизм ғалабага эриша олмади. Руслар учун “ватан”, “оила”, “насоний эътиқод” тушунчалари меҳнат-кашпларнинг халқаро бирдамлик кунидан кўра муҳимроқ экани Грамшига аён бўлади. Аммо русларнинг бўйсунушдан бошқа иложи йўқ эди. Чунки улар тун қоронғусида ҳибса олينيши мумкинлиги, Любянка подвалида қийноқ ва ўлим кутиб туришини яхши биларди.

Грамши руслар учун большевиклардан кўра тахтдан ағдарилган подшоҳ қадрлироқ экани ҳақида мулоҳаза юритиб, коммунистик ғояларнинг ўзлаш-

тирилишига тўсқинлик қилаётган омил бу — уларнинг насроний эътиқоди ва қарашларидир, деган хулосага келади. “Дунё қарийб 2000 йил мобайнида насронийлик истибдоди таъсирида бўлиб келган экан, — деб ёзади у, — демак, яҳудий-насроний эътиқодни бартараф этмай туриб, унга таянган тузумни ағдариб ташлаш мумкин эмас”. Насронийлик Ғарбнинг қалқони экан, демак, тобе этиш учун уни насроний қадриятлардан халос этиш зарур.

Мустақил фикрлайдиган арбобларни жини суймайдиган Сталин кутқусидан хавфсираган Грамши ватанига қайтади ва Италия компартиясининг доҳийсига айланишни мўлжаллайди. Аммо Муссолинининг режалари ўзгача эди. У Грамшини ҳибсга олади ва 1937 йилгача турмада сақлайди. Озод этилганидан сал вақт ўтиб, Грамши 46 ёшида вафот этади. Аммо у “Турмадаги ёзувлар”ида Ғарбда марксистик инқилобни муваффақиятли амалга ошириш режасини тузишга улгурган эди.

Дарҳақиқат, бизнинг маданий инқилобимиз асосан синьор Грамши “рецепт”и асосида амалга оширилган кўринади. “Шарқда, — деб ёзган эди Грамши Россияни назарда тутиб, — давлат ҳамма соҳада ҳукмрон бўлса, фуқаролик жамиятининг илк куртаклари энди-энди шаклланаётир... Ғарбда эса давлат ва фуқаролик жамияти муносабатлари юксак даражада ривож топгани боис, давлатнинг заифлашуви билан, фуқаролик жамиятининг асослари қанчалик мустаҳкам экани яққол намоён бўлади. Ғарб давлати мустаҳкам девор билан ўралган қалъа ортидаги кичик бир тўсиқ, холос”.

«Шунинг учун, — давом этади Грамши, — Ғарб марксистлари ҳокимиятни куч билан қўлга олиш ва маданий инқилобни юқоридан бошлаб жорий этиш ўрнига биринчи гада маданиятни тубдан ўзгартириш ва янгилашга интилса, ўшанда ҳокимият гўё пишиб етилган мева сингари ўзи қўлга келиб тушади. Бинобарин, маданиятни янгилаш, аввало, оммавий ахборот воситалари — газета, журнал, шунингдек, мактаблар, айниқса, кинематография, радио, театр каби санъат соҳаларини тўлиқ бўйсундириш йўлида “тинимсиз кураш” олиб боришга тўғри келади. Уларни босқичма-босқич, билинар-билинамас йўсинда бўйсундириб, аста-секин инқилобни амалга ошириш воситасига айлантириб бориш лозим. Вақт ўтиб жамият инқилоб идеалларини англаб етади ва тан олади». Бу ўринда Грамши марксист — маслакдошларига насронийлик ва буржуа маданиятини инкор этаётган ҳамда Ғарбда юксак обрў-эътиборга эга бўлган ақл соҳиблари билан тил бириктиришни маслаҳат беради.

Грамши назарида, Ғарб маданияти капитализмни вужудга келтирган ва озиклантириб турган етакчи омил экан, демак, айнан шу маданиятни “янгилаш” зарур. Ушанда ўз оғирлигига дош бера олмаган ижтимоий тузум бузилиб, ер билан яксон бўлади.

Грамши ғоялари Ғарбдаги кўпгина олиму зиёлиларни жунбушга келтиради, уларга янги руҳ баҳш этади. Масалан, таниқли олим Чарльз Райхнинг 1970 йилда нашр этилган ва аксилмаданиятнинг ўзига хос байроғига айланган “Американинг яшиллашуви” бестселлерини ўқиган одам назарида, муаллиф гўё Грамши асаридан кўчирма олгандек бўлиб туюлади. “Инқилоб яқин! — деб ёзади Райх, — У ўтмишдаги барча инқилоблардан фарқли ўлароқ синфларга эмас, бевосита инсонга мурожаат этиб, маданиятни янгилайди; сиёсий тузумнинг ўзгариши билан у яқун топади. Уни куч билан тўхтатиб бўлмаганидек, муваффақиятга эришиши учун ҳам зўравонлик йўлини тутишга ҳожат йўқ. Инқилоб ақл бовар қилмас суръатлар билан тарқалмоқда; унинг таъсирида қонулларимиз ҳам, институтларимиз ҳам, ижтимоий тузилмамиз ҳам ўзгариб бормоқда... Бу — янги авлод инқилобидир”.

Шу тариқа, Грамшининг Ғарбда инқилобни амалга ошириш мумкинлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалари тўғри бўлиб чиқди. Ленин диктатураси етмиш йил мобайнида кўрқув билан бутун дунёга таҳдид солиб келди, аммо тарихий истиқбол нуқтаи назаридан рус инқилоби мағлубиятга учради — тоталитар тузум ағдарилди. Ленин-Сталиннинг собиқ партияси эса марксистик сафсата ортида мулақ ҳокимиятга даъволарини яшириб келаётган сиёсий найрангбозлар гуруҳига айланиб қолди. Хуллас, Ленин инқилоби ҳалокатга учраб, унинг ғоялари тарих ахлатхонасига улоқтирилди. Аммо Грамши инқилоби борган сари куч-қудратга тўлиб, янги-янги салафларни ортидан эргаштирмоқда.

МАДАНИЙ ИНҚИЛОБ НАЗАРИЁТЧИЛАРИ

ёхуд Франкфурт мактаби Америкада

1923 йили Лукач ва Германия компартиясининг бир неча аъзолари Франкфурт университети қошида андазаси Москвадаги Маркс-Энгельс институтидан айнан кўчирилган Марксизм институтига асос солади. Асосчилар роса бош қотириб, унга Ижтимоий тадқиқотлар институти, деб ном беради. Орадан бир оз вақт ўтиб, у Франкфурт мактаби деб аталади ва гуманитар илм соҳасида анчагина довруқ қозонади.

1930 йили собиқ марксист ва маркиз де Саднинг ашаддий мухлиси Макс Хоркхаймер институт директори этиб тайинланади. Хоркхаймер ҳам, Лукач ва Грамши сингари, Маркс назарияси асоссиз экани ҳақидаги хулосага келган эди. Унинг назарида, пролетариат инқилоб авангарди вазифасини бажаришга қодир эмас. Чунки унинг ўзи аллақачон ўша “ярамас буржуазия”, яъни ўрта синф қаторидан ўрин олган.

Хоркхаймер раҳбарлигида Франкфурт мактаби марксизм назариясини маданият тушунчалари билан “алмаштириш”га киришади. Синфий курашга оид эски қўлланмалар улоқтириб ташланади ва уларнинг ўрнига янгилари ёзилди. Илк марксистлар учун асосий душман — капитализм бўлса, янги марксистлар учун Фарб маданияти шундай душманга айланади. Илк марксистлар ҳокимиятни қўлга олишнинг ягона йўли, 1789 йили Парижда ва 1917 йили Санкт-Петербургда бўлгани сингари, эски тузумни қуролли қўзғолон воситасида ағдариб ташлаш, деб ҳисоблаган бўлса, янги марксистлар, зўравонликдан воз кечиб, кўп йиллик тинимсиз меҳнат ва тарғибот орқали мақсадга эришишни мўлжаллайди. Янги марксистларнинг назарида, насроний қадриятлар Фарб кишиси қалбидан буткул сидириб ташлангандан кейингина, тўлиқ ғалабага умид қилиш мумкин. Бунинг учун эса, марксизм барча оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий институтиларни эгаллаб олмоғи даркор. Грамши таъбири билан айтганда, бақувват девор билан ўралган қалъа ишғол этилиши билан, “ташқи тўсиқ”, яъни давлат ўз-ўзидан ағдарилиб кетиши муқаррардир.

Бир масалда, яъни ахлоққа бўлган муносабатда илк ва янги марксистларнинг қарашлари муштарақ: инқилоб манфаатларига хизмат қиладиган ҳамма нарса ахлоққа мос, унга зид бўлган нарсаларнинг барчаси гайриахлоқийдир. Гудзон институтининг тадқиқотчиси Жон Фонтенинг таъкидлашича, Грамши “мутлақ тарихийликка, яъни барча ахлоқий қараш ва қадриятлар, мезон ва андазалар, ҳаёт инсон табиатининг ўзи ҳам муайян тарихий давр ҳосиласи эканига ишонган. Муайян тарихий жамият доирасидан ташқарида барча инсонларга мос, уларга тўғри келадиган мутлақ мезонлар бўлиши мумкин эмас; ахлоқ бу — одамзоднинг ўзи яратган ижтимоий тушунчадир”.

Бир вақтлар Рональд Рейган “Советлар ёлғон-яшиқ, ўғирлик ва қаллоблиқ қилишга ҳақли эканини даъво қилади” деган машҳур баёнотини эълон қилганда, бирорта ҳам ҳолисона фикрлайдиган марксист у билан баҳсга киришмайдиган ҳақиқатни очиб ташлаган эди; аммо бу баёнот сал бўлмаса, Давлат департаменти айрим ходимларининг асабуозарлик касалига гирифтор бўлишига сабаб бўлаёзди.

* * *

Тахминан ўша даврда мусиқа танқидчиси Теодор Адорно, руҳиятшунос Эрих Фромм ва социолог Вильгельм Райх Франкфурт мактабига келиб қўшилади. Аммо 1933 йили Германияда ҳокимият тепасига Гитлернинг келиши уларнинг фаолиятига чек қўяди. Франкфурт мактаби намояндalarининг аксарияти яҳудий ва марксист бўлгани сабабли, Учинчи рейхда уларга жой топилмайди. Франкфуртликлар “мафкурасини жомадонга жойлаб”, уммон ортига қочишга мажбур бўлади. Ушанда Европани тарқ этган машҳур профессорлар орасида яқиндагина университетни битирган ва ҳали кўпчиликка нотаниш бўлган Герберт Маркузе ҳам бор эди. Қочқинлар Колумбия университетининг кўмаги билан Нью-Йоркда жойлашиб олади ва бор ақл-салоҳияти ҳамда истеъдодини ишга солиб, уларга бошпана берган мамлакат маданиятини емиришга киришади.

Франкфурт мактабида яратилган янги “курол” — танқидий назария ана шу мақсадга астойдил хизмат қилади. Номии анча жозибали кўрингани билан, унинг моҳиятида яширинган фаолият тамаддунимиз асосларига тамоман зиддир. Бу назария тарафдорларидан бири унинг моҳиятини “Гарб маданиятининг барча элементларини, жумладан, насронийлик, капитализм, оила обрў-эътибори, патриархат, жамиятнинг иерархик тузилиши, анъана, жинсий чекловлар, садоқат, ватанпарварлик, миллатчилик, этноцентризм, конформизм ва консерватизмни асосли танқид қилишдан иборат”, деб белгилайди.

Янги марксистлар, танқидий назарияга таянган ҳолда, Гарбни тарихий тараққиёт жараёнида вужудга келган барча тамаддун ва маданиятларни қиргин-барот этишда узлуксиз айблаб келмоқда. Уларнинг назарида, Гарб жамияти бу — ирқчилик, шовинизм, миллатчилик, ксенофобия, гомофобия, аксилсемитизм, нацизм ва фашизм ўчоғи эмиш. Мазкур назарияга кўра, Гарб томонидан содир этилган барча жиноятлар унинг насронийлик маконида шаклланган табиатидан келиб чиқади. Масалан, ушбу назария тарафдорлари Рим папаси Пий Ҳн Иккинчини Холокостни (яхудийларни таъқиб этиш) қўллаб-қувватлашда айблаб келмоқда. Бу айбловнинг асосизлигини тасдиқлайдиган неча ўн жилддан иборат ҳужжатлар эса муглақо инобатга олинмайди.

Вакт-соати келиб, тақдидий назариянинг бевосита таъсирида одамлар кўнглида шакллангирилган “маданий тушкунлик”, бегоналашув, ишончсизлик ҳолати туфайли, эркин ва фаровон ҳаёт кечирин имкониятига эга бўлишига қарамай, улар мамлакати ва жамиятини муҳаббат ва садоқатга нолайиқ, деб тасаввур қила бошлайди. Бу ҳолатнинг пайдо бўлиши янги марксистларга жуда қўл келади. Чунки, уларнинг назарида, айнан “маданий тушкунлик” инқилобий ўзгаришларнинг деб-очаси ҳисобланади.

Мазкур назария таъсирида, тарихимизда энг кўп имтиёзга эга бўлган — 60-йиллар авлодининг кўпгина вакиллари ўзларини гўё дўзахда яшаётгандек ҳис этадиган бўлиб қолди. Чарльз Райх сенатор Макговерн, судья Дуглас ва “Вашингтон Пост” газетасини маҳдиё этган “Американинг яшиллашуви” китобида Америка мактабларида ҳукм сураётган “зўравонлик муҳити” ҳақида сўз юритиб, бундай деб ёзди: “Имтиҳон, тест, гимнастика снаряди, мактабга махсус рухсатнома билан келиш, дарс ва кўшимча машғулотларнинг барчаси — зўравонлик, болани бўйсиндириш, тобе этиш шакллариридир”.

Эрих Фроммнинг “Озодликдан қочиш” асари, Вильгельм Райхнинг “Омма руҳияти ва фашизм” ҳамда “Жинсий инқилоб” китоблари ҳам шак-шубҳасиз танқидий назария ҳосиласидир. Аммо Франкфурт мактаби вакиллари томонидан ёзилган китоблар орасида Адорнонинг “Авторитар шахс” асари алоҳида ўрин тутади. Маркснинг иқтисодий детеминизми маданий детерминизм билан алмаштирилган мазкур асар франкфуртликларнинг ўзига хос “муқаддас битиги” сифатида эътироф этилади. Жумладан, ушбу асарда таъкидланишича, агарда насроний ва капиталистик оиланинг бошлиғи ота бўлса, болаларнинг ирқчи ҳамда фашист бўлиб вояга етишининг эҳтимоллиги катта. Висконсин сиёсий тадқиқотлар марказининг катта илмий ҳолими Чарльз Сайке ана шундай гоьлар илгари сурилган китобни кўқларга кўтариб мақтайди ва уни “буржуазия тамаддунига эълон қилинган ҳукм”, дея таърифлайди.

Маркс капиталистларни барча қилган-қилмаган жиноятида айблаган бўлса, Франкфурт мактаби вакиллари ана шундай нишон сифатида ўрта синфни танлаган. Бирок, айнан шу синф демократик жамиятни шакллантиргани, франкфуртликларнинг ошналари москваликлар билан мушук-сичқон ўйнаб юрган кезларда, ўрта синф илк бор вужудга келган — Британия Гитлерга қарши жанг олиб боргани, яна бир ўрта синф мамлакати — Америка нацистлардан зўра қочиб кетишга улгурган Адорно ва бошқа қочқинларга бошпана бергани нимагадир ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Чунки ҳақиқат, янги марксистик мафкурага мос бўлмагани боис, ҳеч кимга кераги йўқ.

Шу тариқа, Адорно патриархал оилада нафақат фашизм куртакларини излаб топади, балки улар таянган асос — анъанавий маданият кўним топган маконни ҳам кашф этишга мушарраф бўлади. “Маълумки, ўрта синф вакиллари, — деб ёзди у, — фашистик гоьларга ўта мойил бўлади; бу

ғоялар эса уларнинг маданиятидан озикланади. Демак, ана шу маданиятга ўзини мансуб деб билганлар энг заиф кишилардир”.

Бир вақтлар консерватизм таълимотининг асосчиларидан бири Эдмунд Берк “Мен ҳеч қачон бутун бошли халқни айблай олмаган бўлардим”, деб айтган эди. Англиялик файласуфни шундай деб ёзишга ундаган ҳис-ғуйғулар Адорно ва бошқа франкфуртчиларга мутлақо бегона. Зеро, уларнинг таъкидлашича, ота бошлиқ бўлган оилаларда тарбияланган болалар — бўлғуси ирқчи ва фашистлардир. Консерватив партияси аъзоларига йўлланган ҳаракат дастурига ёқишмай амал қилади. “Партия аъзолари ва аъзоликка номзодлар, — дейилади ушбу дастурда, — танқидчиларга қарши узлуксиз кураш олиб бориши, уларнинг ғоя ва ҳаракатини обрўсизлантириши лозим. Душман фаолияти кучайган ҳолларда унга фашист, нацист ва антисемит тамғасини ёпиштириш зарур... Тинимсиз такрорланган бу айбловлар халқ оммаси онгига сингиши муқаррардир”.

Франкфуртликлар илгари сурган ана шундай ғоялар сўллар томонидан қўллаб-қувватланади ва оммалаштирилади. 60-йилларда маданий инқилоб ғояларига эътироз билдиришга жазм этган ҳар бир одамга “фашист” тамғаси ёпиштирилди. Бир сўз билан айтганда, бэби-буммерлар билиб-билмай, 1943 йили собиқ Иттифоқ коммунистик партияси аъзоларига йўлланган ҳаракат дастурига ёқишмай амал қилади. “Партия аъзолари ва аъзоликка номзодлар, — дейилади ушбу дастурда, — танқидчиларга қарши узлуксиз кураш олиб бориши, уларнинг ғоя ва ҳаракатини обрўсизлантириши лозим. Душман фаолияти кучайган ҳолларда унга фашист, нацист ва антисемит тамғасини ёпиштириш зарур... Тинимсиз такрорланган бу айбловлар халқ оммаси онгига сингиши муқаррардир”.

60-йиллардан эътиборан сўллар томонидан ўз рақибини ақли заифликда айблаш маданий инқилобнинг энг самарали “қурол”ига айланади. “Омма эътиборини рақиб фаолиятдан чалғитмоқчи бўлсангиз, уни “ақли заиф” деб атасангиз кифоя”, деб ёзади руҳиятшунос Томас Шаш.

Аммо франкфуртчилар шунинг ўзи билан кифояланиб қолмайди. Улар энди ана шу усулни бутун жамиятга нисбатан қўлай бошлади. Уларнинг таъкидлашича, америка жамияти оғир хасталикка дучор бўлган, хурофот ва бидъатга ботиб кетган. Бу иллатлардан халос бўлиш учун у жиддий даволаниши лозим. “Шифобахш дори” сифатида Франкфурт мактаби вакиллари томонидан яратилган “Хурофот ва бидъатларга оид тадқиқотлар” тўплами тавсия этилади. Мазкур тўпламда асосан биз боя тилга олган китоблар, жумладан, Адорнонинг “Авторитар шахс” асари ўрин олган. Тадқиқотчи Кристофер Лэшнинг ёзишича, “Мазкур тўпламдан ўрин олган мақолалар ўқувчи онгига бидъат ва хурофот бу — “авторитар” шахс табиатидан келиб чиқадиган руҳий хасталик бўлгани боис, америкаликлар ундан халос бўлиш учун худди руҳий касаллар сингари гуруҳий психотерапия муолажасидан ўтиши лозим, деган асоссиз фикрни сингдиришга йўналтирилган”.

Ажабо! Гуноҳ — хасталик, жиноят — жамоат тартибининг бузилиши, деб аталадиган, руҳий таҳлилчи шухрат бобида ҳатто руҳонийни ортда қолдириб кетган жамият — “Терапевтик давлат” дегани шу экан-да?! Адорно таъкидлаганидек, фашизм маданиятга сингдирилган, ундан озикланар экан, демак, 1940-50-йилларда тарбияланган кишиларнинг барчаси, ёшлигиданоқ онгига сингдириб келинган бидъат ва хурофотлардан халос бўлиш учун, руҳий терапевт хузурига боришига тўғри келади чоғи.

Хоркхаймер ва Адорно кашфиётларидан яна бири — маданий ҳукмронликка фалсафий баҳс-мунозара орқали эмас, балки руҳий таъсир орқалигина эришиш мумкинлиги ҳақидаги ғояда ифода этилган. Унга биноан, мактабларда ота-оналари — ирқчи, шовинист, гомофоб экани сабабли янги ахлоқни яратиш ва жорий этишга эҳтиёж борлиги ҳақидаги фикрни болалар онгига сингдириш зарур.

Шуниси ажабланарлики, Франкфурт мактабининг ўзи аксарият америкаликларга деярли нотаниш бўлса-да, аммо у илгари сурган бузғунчи ғоялар 1940-50-йилларда кўпгина ўқув юртлари, айниқса, педагогика коллежларида кенг тарғиб этилгани боис ниҳоятда машҳур бўлиб кетган эди. Шунинг учун мактабларда болаларнинг қандай билим олаётгани эмас, ҳаёт йўлини “тўғри” ўзлаштириши-ўзлаштирмаслиги масаласи ошқора муҳокама этилиши ҳеч кимни ҳайратлантирмай қўйди. Табиийки, таълимга нисбатан бундай муносабатнинг оқибатлари тез орада намоён бўла бошлади. Алан Блом “Америка онгининг саёзлашуви” асарида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Америка мактабларини

тамомлаган ёшлар — дунёдаги энг саводи паст битирувчилардир. Аксариятини имтиҳонда олган баҳосининг паст экани эмас, кўпгина ижтимоий масалалар, масалан, атроф муҳитни ҳимоя қилиш муаммоси кўпроқ ташвишга солади”. Бу ҳол Франкфурт мактаби тарғиб этган ғоялар, америка заминида у қадаган уруф униб, мева бера бошлаганидан далолат беради. Агар ота-оналарнинг кўпчилиги мактабдаги машғулотлар бу — вақтни бекор ўтказиш ва ортиқча сарф-харажат деб баҳолаётган бўлса, франкфуртчилар учун мактаб — болаларни кераксиз билимдан халос этиб, ҳаётга “тўғри” муносабатни шакллантираётган “янги маданият ўчоқларидир”. Коллеж сари йўл олган мактаб битирувчилари бу даргоҳда кўшимча “йўналиш” олиб, янги қадриятларни тўлиқ ўзлаштиради; уларни қалби ва онгига сингдиради.

Аммо оммавий ахборот воситалари ва санъатнинг, айниқса, телевидение ва кинематографиянинг мислсиз даражада тараққий этиши франкфуртчиларнинг ўқув юргларидаги ёшларга “руҳий таъсир” этиш борасидаги фаолияти сусайишига сабаб бўлди. Бу ҳақда “Эркин конгресс” жамғармаси қошидаги маданий консерватизм маркази директори Уильям Линд шундай деб ёзади: “Дам олиш индустрияси марксистик маданият мафкурасини тўлиқ ўзлаштириб, кучли аёллар заиф эркаклардан устун келаётгани, болалар ота-онасидан ақллироқ экани, диндорлар “ўғри ва каззоб” руҳонийни фош этаётгани, қора танли аслзодалар қашшоқ оқ танли аҳоли яшаётган ҳудудда зўравонликка қарши курашаётгани, гомосексуалистлар энг обрўли хонадонларга таклиф этилаётгани ҳақидаги маълумотларни гоҳ ошқора, гоҳ билинар-билимас шама воситасида ўша мафкурани кенг ва изчил тарғиб этмоқда. Албатта, буларнинг барчаси эртак, воқеликка эид афсонанинг худди ўзи; бироқ масс-медиа эртакни — ҳақиқатга, афсонани эса ойна ортидан кўриниб турган воқеликдан-да аниқроқ намоён этишга устаси фаранг бўлиб кетган”.

Маданий инқилоб тафаккуримиз, эътиқод ва қадриятларимизни қай даражада ўзгаритиб юборганига ишонч ҳосил қилиш учун 1930-йилларда олинган, дейлик, “Соҳил бўйида”, “Чошгоҳ” ёки “Шейн” фильмини бирон-бир замонавий фильм билан қиёслаб кўрилса, фарқ шундоққина аён бўлади-қолади. Америка киноакадемиясининг 2000 йилдаги анжуманида “Американча гўзаллик” ва “Вино етиштириш қойдалари” фильмлари энг яхши асарлар сифатида эътироф этилади. Бош ролни Кэвин Спейси ўйнаган “Америкача гўзаллик” фильмида Американинг чекка бир шаҳарчасида ўлгудек зерикарли ҳаёт мароми собиқ ҳарбий денгизчи, гомосексуал майлини яширишга уринаётган, нацистлар ғояларидан руҳланидиган ва охир-оқибат, шафқатсиз қотил-маньякка айланган ёвуз кимса қилмишлари тасвирланади. Иккинчи фильмда эса Майкл Кейн талқинида ёлгон-яшиққа ботган Америка қишлоқларининг бирида бидъатларга қарши фаол курашчи, аёлларни яширинча аборт қиладиган акушер намоён бўлади.

Хуллас, масс-медиа маданиятлараро тўқнашувда ўзига ҳос муҳосара қуроли, ёшлар онги ва қалбини забт этишнинг энг зўр ва ишончли воситасига айланди.

Аммо, сирасини айтганда, 1950 йилларда Франкфурт мактабида Хоркхаймер ва Адорно асарларидаги мавҳум фикр-мулоҳазаларни тушунарли тилда ифода этиб, оммалаштирадиган одам етишмай турган эди. Ушанда захирадаги зобит, фалсафа профессори, умумий гаплардан кўра инқилобий ҳаракатга мойилроқ бўлган зот — Герберт Маркузе саҳнада пайдо бўлади. Айнан Маркузе устози Хоркхаймернинг “Бўлғуси маданий инқилобда пролетариат вазифасини ким бажаради” деган саволига жавоб топиб беради.

Маркузе бу борада бир қанча номзодларни: радикал ёшлар гуруҳлари, феминист аёллар, қора танли кишилар, гомосексуалистлар, маргиналлар, “учинчи дунё” мамлакатларидаги инқилобчилар ва Фарбнинг бошқа “қурбон”ларини кўзда тутган эди. Унинг назарида, зиммасига Фарб маданиятини ағдариб ташлашга қодир бўлган “янги пролетариат” ана шу бўлади. Ўз даврида Грамши ҳам инқилобчилар рўйхатига аҳолининг маргинал гуруҳларини қўшиб қўйгани ёдга келади. “Мен, — деб ёзади Грамши, — нафақат иқтисодий жиҳатдан эзилганларни, балки аёллар, этник гуруҳлар ва жинойатчиларнинг аксариятини назарда тутмоқдаман”. Чальз Райх Грамши ва Маркузенинг фикрларини давом эттириб, “Эски жамятда ўзини бегонадек ҳис этиш усулларидан бири —

қора танли, қашшоқ, Бонни ва Клайдлар, дунёдаги барча омадсиз кишиларга яқин бўлишдир”. Ҳар ҳолда, 1968 йили икки жиноятчи қотилнинг қилмишлари романтик тарзда тасвирланган “Бонни ва Клайд” фильми Америка киноакадемиясининг “Оскар” мукофотига тавсия этилишини тасодифга йўйиш қийин.

Аввалги даврларда жамият асосларига сўз ва китоб воситасида зарба берилган бўлса, Маркузе янада таъсирчан ва самарали курул — жинсий алоқа ва гиёҳванд моддаларни кашф этади. “Эрос ва тамаддун” китобида у ўзининг машҳур — “лаззатланиш тамойили”ни илгари суради. “Эски тартиб ва маданиятдан воз кечиш орқалигина, — дейди у, — янги маданий оламни барпо этишимиз мумкин”. Дарвоқе, “урушни қўй, секс билан шуғуллан!” шиори ҳам унинг “ижоди” маҳсули.

Хуллас, университет ва коллежларни миллионлаб бэби-буммерлар босиб кетиши билан унинг даври келди. Талабалар Маркузенинг китобларини титилиб кетгунча ўқир, ўзи эса даврнинг энг машҳур кишисига айланганди.

Маркузе ҳеч қачон асл мақсадларини яширишга уринмаган, фикрларини ошқора, баъзан эса бояги шиор сингари, ўта “яланғоч” тарзда ифода этишга интилган. Масалан, “Ўтхўрлар жамияти” китобида маданий инқилобнинг мақсадлари ҳақида тўхталиб, “у аслзодалар маданиятига қарши қаратилгани исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Инқилоб ҳақидаги анъанавий қарашлар ва анъанавий инқилоб стратегияси эскиргани боис ўтмишда қолиб кетди. Бизнинг инқилоб мавжуд тизимни бузиб ташлашни мақсад қилган”, деб таъкидлайди. “Бузиб ташлаш” деганда у, албатта, биз билган Американи назарда тутди. Бир сўз билан айтганда, Маркузе худди Грамши сингари, устозини (Марксни) ортда қолдириб кетади. У капитализмга қарши курашга олашган пролетариат ҳақида эски ақидани улоқтириб, чириган Фарб тамаддунининг маданий институтларини эгаллаб олиш ва уларни маданий инқилобнинг мустаҳкам кўрғонига айлантириш ғоясини илгари суради.

Янги марксистлар учун диктатура тимсоли, шовинизм ва ижтимоий адолатсизлик ўчоғи ҳисобланган оила институтини йўқ қилишдан муҳимроқ мақсад бўлмаган. Бу борада улар “устозлари”дан ўрнак олган бўлса, ажаб эмас. Чунончи, Маркс “Немис идеологияси” асарида патриархал турмуш тарзи шароитида эркаклар аёл ва болаларга ўз мулки сифатида қараб келган, деб ўқтирган. Энгельс эса “Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” асарида патриархал оила азалдан аёлларнинг таҳқирланишига хизмат қилган, дея замонавий феминист аёлларнинг асосий ғояларидан бирини ифода этган. Кейинги давр интеллектуаллари ҳам бу борада устозлардан ортда қолмасликка интилган. Масалан, замонавий феминизмнинг “ота”си ҳисобланган Эрих Фромнинг таъкидлашича, жинслар ўртасидаги фарқ инсон табиатига зид бўлган Фарб маданиятига хос мавҳум сафсатабозликдан бошқа нарса эмас. Вильгельм Райх назарида, авторитар оила — авторитар давлатнинг кичрайтирилган шакли бўлса, Адорно фикрича, патриархал оила — фашизм беланчагидир.

Патриархал оилани “бошдан” жудо қилиш, франкфуртликлар таъбири билан айтганда, отани “тахдан ағдариш” учун матриархат (*жамият ва оилада аёллар ҳукмронлигини ўрнатиш* — тарж.) тузумини жорий этишни ҳамда эркак ва аёлнинг оиладаги вазифалари алмашинувини назарда тутадиган “андрогин назарияси”ни илгари суради. Бу назария боксчи-аёл, жангчи-аёл, епископ-аёл, аёл-худо ва ҳоказолар тимсолларининг қонулаштирилишига хизмат қилади. “Жангчи Жейн” фильмида Деми Мур ижросидаги қаҳрамон, “Бегоналар”да кўрқувдан зир-зир титраётган десантчини юпатаётган Сигурни Уивер ва бошқа кўплаб фильм ҳамда шоуларда аёллар кучли ва тажовузкор, эркаклар эса кўрқоқ ва заиф этиб тасвирланиши Франкфурт мактаби илгари сурган ғоялар ва у туртки берган янги феминистик инқилоб галабасидан далолатдир. Қолаверса, америка мактабларида жинсий тарбия дарсининг киритилиши ҳам — Лукач, Райх ҳамда Франкфурт мактаби узоқни кўзлаб амалга оширган фаолиятининг натижасидир.

Фарбнинг ҳалокати ҳақида мулоҳаза юритганда, Франкфурт мактаби бу жиноятни содир этган бош айбдор, деб ҳисобланиши зарур. Зеро, унинг анъанавий оилага қарши узлуксиз олиб борган тарғиботи ўз ҳосилини берди:

бугунга келиб оила ижтимоий институт сифатида деярли емирилаёзди. Ҳозирги вақтда АҚШда биргаликда яшаётганларнинг 25 фоизга яқинигина оилада истиқомат қилади. Аёлларнинг оиладаги анъанавий вазифаларидан озод этилиши эса уларнинг оила ва никоҳга муносабатини тубдан ўзгартириб юборди. Бугунги кунда миллионлаб америкалик хотин-қизлар феминист аёлларнинг қарашларини қабул қилиб, турмуш куриш ва бола туғишдан воз кечмоқда. Маркузеннинг “лаззатланиш тамойили” ва жинсий инқилобга хос бошқа идеаллари жамият ҳаётининг барча соҳаларини эгаллаб олган бир вазиятда никоҳга нисбатан ўзгача муносабатни тасаввур этиш мумкинми? Ажралиш ва туғилиш даражасига оид маълумотлар мавжуд никоҳларнинг ҳам аксарияти ўта беқарор ва “кам ҳосил” эканини тасдиқламоқда. Янада ажабланирлиси, ҳозирги даврда католик анъаналарнинг кучли таъсири сақланиб келаётган мамлакатларда ҳам аксарият аёллар туғишга қарши дори ҳамда воситалардан фойдаланмоқда. Бу дори ва воситалар маданий инқилобнинг чинакам тимсоли — “ўроқ ва болга” сита айланди. Бу ўринда фақат бир нарсага: “маданий таназзул”нинг тўрт хабарчиси — контрацепция, бичиш, аборт ва эвтаназия қиёмат-қойим фурсати етганда Парвардигор тавқи-лаънатига дучор бўлишига шубҳа қилмасак бўлади.

1953 йили Хрущёв Американи “гўрга тикиш”га ваъда берган эди, аммо бу жой ўзига насиб этди. Бироқ ғарбликлар туғилиш даражасининг пасайишини тўхтатадиган усул, механизмни топа олмаса, совет марксизми мағлубиятга учраган жойда маданий марксизм муваффақиятга эришиши мумкин. Рим папаси қоншидаги оила кенгашининг 1998 йилдаги ҳисоботида маданий тушқунлик ва туғилиш даражасининг пасайиши бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган жараёнлар сифатида талқин этилади. “Туғилиш даражаси пасайиши кузатилаётган мамлакатларда, — деб таъкидланади мазкур ҳисоботда, — унинг аввалги кўрсаткичларига қайтилиши кўп жиҳатдан “кайфиятнинг ўзгариши”, “умумий тушқунлик” ҳолатидан Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда кузатишган кишилар онгидаги кўтаринкилик ҳолатига қайтиш билан боғлиқ дейишга барча асослар бор”.

Афсуски, Ғарб дунёсида “кайфиятнинг ўзгариши” дан дарак берадиган бирон-бир белги ёки ишорадан асар ҳам йўқ. Бу ўринда ҳам оилавий қадриятларнинг емирилиши ҳамда маданий пессимизмнинг кенг оммалашувига бош қўшган Франкфурт мактаби назарийчиларининг “беқиёс хизмат”ини эътироф этишимизга тўғри келади.

Шу тариқа, ревизионист-марксистларнинг кичик гуруҳи (Лукач, Грамши, Хоркхаймер, Адорно ва Маркузе) атиги бир авлод ҳаёти давомида Америка маданиятининг таниб бўлмас даражада ўзгариши ҳамда жамиятимиз биносининг кўпгина “қават”лари бузиб ташланишига эришди.

Утган асрнинг сўнгги ўттиз йили мобайнида аксилмаданиятнинг ҳукмрон бўлган ёки Гертруда Химмельфарбнинг таъбирича, “диссидентлар маданият”ига айланиб улгурган даврнинг охирига келиб, Америка ўта мафкуравийлашган, янги қадриятлар армия ва полиция воситасида эмас, масс-медиа инквизиторлари орқали ўрнатилаётган ўзига хос “юмшоқ тирания”га айланди. Телевизор мурватини босишингиз билан янги инқилобий қадриятларнинг бутун мамлакатда ҳукмронлик қилаётгани, маданий инқилобга қарши чиқишлар, “нафратта тўла нутқ”лар, янги ақидаларга беҳурматлик эса — руҳий хасталик белгиси сифатида баҳоланаётганига гувоҳ бўласиз. Бир неча йил илгари кимдир америка университетларини “озодлик денгизидagi тоталитаризм ороллари”га қиёслаган эди. Бошқаларни билмадиму, аммо менга бугун “озодлик денгизи” ҳақида сўз юритилиши роса кулгили бўлиб туюлади.

Маданий марксизм тамойиллари сиёсий сезгирликда ўз ифодасини топади; унга риоя этмаганларни, бир вақтлар инквизиция бидъатчиларни қийноққа дучор этгани сингари, аёвсиз жазолайди, тарафдорларни эса кўкларга кўтариб мақтайди. Янги инқилобчилар рақибини “қалби нафратта тўла” ва “руҳий хаста” кишилар қаторига қўшиб, собиқ Иттифоқдаги машҳур ва машъум Сербский номидаги психиатрия институтини қўллаган усулларга таянади (*Мағлумки, ушбу институт экспертлари “юқорининг” топшириғи билан тузумга қарши чиққан диссидентларни руҳий хаста деб эълон қилган.* — тарж.).

Бизда сиёсий сезгирлик тамойилини бузган одамга ўша заҳоти “ирқчи” тамғаси босилади, аёлларга тўғри келмайдиган, масалан, ҳарбий-денгиз учувчиси каби касблар ҳам бўлиши мумкин, деб айтганлар шу ондаёқ “шовинист” га айланади. Яна кимдир ҳозирги вақтда АҚШда иммиграциянинг кучайиб кетаётгани ҳақида оғиз очиши билан “миллатчи” ва “ксенофоб”, дея қораланади. 1973 йили Америка Психиатрия ассоциацияси гомосексуализмни хасталик, дея уни тегишли рўйхатга тиркаб қўйгани учун ноанъанавий жинсий майли бор кишиларни таҳқирлашда айбланган эди. Шу боис бундай фикрни айтган ҳар бир одамга ўйлаб ўтирмай “гомофобия” диагнози қўйилади. Папа Иоанн Павел Иккинчи гейларнинг халқаро юриши иштирокчилари Рим кўчаларидан ўтаётган кезларда “Гомосексуал майл — ғайритабиийдир. Черков бундай ишларга индамай қараб туrolмайди, акс ҳолда, эзуликни ёвузликдан ажрата олмайдиган бўлиб қоламиз”, деган эди. Табиийки, қанчалик обрў-эътиборга эга бўлишидан қатъи назар, Рим папаси ҳам ва унинг айтганларига кулоқ тутганлар ҳам янги инқилобчиларнинг “қора китоби” дан ўрин олади.

Сўз бу — қуролдир, деган эди Оруэлл. Бинобарин, сўзга қарши самарали ва изчил чора топиш учун анъанавий маданият тарафдорлари кўп тер тўкишига тўғри келади. Зеро, “ирқчи” ёки “фашист” деб аталган рақибнинг далилларини инкор этишга ҳожат қолмайди. Аксинча, унинг ўзи айбланувчи ҳолатига тушиб, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга мажбур бўлади. Судда айбсизлик презумпцияси тушунчаси устувор бўлса, жамиятда ирқчилик, шовинизм ёки гомофобия ҳусусида сўз кетди дегунча, айбдорлик презумпцияси қўлланади. Яъни сизга қўйилган айбларнинг асоссизлигини ўзингиз исботлашингиз керак.

Оруэлл “фашист” деган сўзни кўп эшитганидан бўлса керак қўйидаги хулосага келади: агар, Жонс Смитни фашист деб атаётган бўлса, у “Мен Смитдан нафратланаман” демоқчи бўлади. Бу сўзни эшиттириб айтса, уни ҳақиқий насронийга хос бўлмаган тоқатсизликда айблашлари мумкин. Смитни фашист деб атаса, олам гулистон: ундан нима учун нафратланаётганини тушунтириб ўтирмайди, аксинча, бу сўз билан Смитни Гитлернинг яширин мухлиси эмаслигини исботлашга мажбур қилади. Хьюи Лонг ҳақли равишда таъкидлаганидек, фашизм Америкага аксилфашизм қиёфасида кириб келади.

Хуллас, Лукач, Грамши, Адорно, Маркузе ва Франкфурт мактабининг Америка маданият ва интеллектуал тарихига улкан таъсир этганини инкор этиб бўлмайди. Албатта, улар большевикларга ўхшаб, Қишқи саройни босиб олмаган, ўз ғояларини зўравонлик ва куч билан жамиятга сингдирмаган, Маркс сингари тафаккур даҳоси мақомига даъво қилмаган. Камдан-кам америкаликларгагина уларнинг номлари маълум. Улардан ҳеч қайсиниси, ҳатто Маркузе ҳам на авлиё Павел, на Лютер, на кардинал Уэсли бўлмаган. Маркс таълимотини тафтиш қилган собиқ марксистлар Фарбда яшаб, унга қарши инқилобни қандай ташкил этиш ва амалга ошириш ҳақида бош қотириб, илгари сурган ғояларнинг рўёбга чиқишига эришди. Франкфуртликларнинг кимлигини яхши тасаввур этмаган америка элитаси эса уларнинг ғоя ва назарияларини бажонидил қабул қилди.

Бугунги америкаликлар ушбу ғоя ва назариялар аслида Веймар Германияси ва Муссолини Италиясида вужудга келган ҳамда унинг замирида маданиятимиз ва тамаддунимизни таг-туғи билан йўқ қилиш мақсади ётганини ҳатто хаёлига келтирмайди. Шу ўринда табиий савол туғилади: 1960-йиллар Америкаси, бой тарих, яҳудий-насроний мерос, анъана ва эътиқодга эга бўлган мамлакат ана шу “сокин инқилоб”ни қабул қилганини қандай изоҳлаш мумкин?

Маълумки, Буюк Инқироз даврида Америка зиёлилари орасида, француз талқиқотчиси Жульен Бенда “интеллектуаллар хиёлати”, деб атаган, капиталистлар ва насронийлар Америкасига нафрат ифодаланган қарашлар пайдо бўлади. Хўш, нима сабабдан бу “хиёнаткор”лар ғоялари америкаликларга бу қадар жозибали бўлиб туюлади? Қандай жиҳатлари билан улар Гитлерни мағлуб этган «Олтин авлод» вакиллари онгини бу даражада забт этган эди? Замонавий ёшларга бу ғоялар ҳамон кучли таъсир этаётганини нима деб изоҳлаш мумкин? Наҳотки, олтмишинчи йиллар Америкаси янги эътиқод, янги турмуш

тарзига шунчалик эҳтиёж сезган бўлса?! Наҳотки, эски уйнинг пойдевори шу даражада емирилган бўлса?! Ёхуд ёшларимиз, анъанавий ахлоқдан хафсаласи пир бўлиб, янгиланган эътиқод ва турмуш тарзига эҳтиёж сеза бошлаган ҳамда ўтиб кетаётган поездлардан бирига сакраб ўқишни ихтиёр этдимикан?

Бинобарин, Франкфурт мактаби вакилларигина маданий инқилоб ва уни амалга ошириш орзусини кўнглига тутмагани аниқ. Зеро ўтган асрнинг 30-йилларида кўпгина америка интеллектуаллари бу ҳақда ўйлаган ва тегишли хулосаларга келган. Масалан, 1937 йили Таълим миллий ассоциациясининг йиллик маърузасида шундай сатрларни ўқиш мумкин: “Биргина мамлакат — Россияда инқилоб юз бергани боис капиталистик, миллатчиликка йўғрилган таълим тизими барҳам тошган. Демак, тарих хулосаси шундан иборатки, жамияттаги ҳар қандай ўзгаришга инқилоб орқалигина эришиш мумкин”.

“Оилани режалаштириш” жамиятининг асосчиси Маргарет Санжер фикрларининг кескинлиги билан Франкфурт мактаби вакиллари оорта қолдириб кетган эди. “Туғилишни назорат қилиш, — деб ёзади у, — насроний черков таъсирини пасайтиришга қодир бўлгани боис радикаллар томонидан ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланади. Инсоният насронийлик ва капитализм истибодидан халос бўладиган кунни орзиқиб кутиб қоламан”.

Мабодо, Антонио Грамши “Турмадаги ёзувлар” ини ёзмаганда, Адорно ва Маркузе Германияни тарк этмаганда, ўтган асрнинг 60-йилларида Америка инқилоби содир бўлармиди? Бошимизга келган кулфатларга фақат Лукач, Грамши, Адорно ва Маркузелар айбдорми? Йўқ, албатта. Аммо Гарбда марксистик инқилобни муваффақиятли амалга ошириш стратегия ва тактикасини ишлаб чиққан ана шу тўртовлон бўлади; натижа эса барчага аён: франкфуртчиларнинг “саъй-ҳаракати” туфайли азалий маданиятимиз Америкада ҳам, умуман Гарбда ҳам ҳукмронликни бой берди. Америкадаги ҳаётини қочқин мақомида бошлаган ана шу тўртовлон тақдирига ғолиб сифатида яқунлаш битилган бўлса ажаб эмас.

Ҳўш, улар эришган ютуқларнинг боиси нимада, деб яна ўзимизга-ўзимиз савол беришга мажбурмиз. Гап шундаки, 60-йилларда Нью-Мексико штатидаги Аломогордо полигонида тўрт элементнинг ўзаро бирлашуви туфайли доктор Оппенгеймер қурилмаси (*америкалик олимлар яратган ilk атом бомбаси синови назарда тутилмоқда*. — тарж.) синови муваффақиятли яқунлангани сингари маданий инқилобнинг амалга оширилишини таъмин этган шундай омиллар мавжуд эди.

Биринчи омил — Франкфурт мактаби вакиллари оорта гоя ва назариялари (франкфуртчилар таъбири билан айтганда, “идиш ичидаги нома”). Мазкур гоя ва назариялар насронийлик ва Гарб маданиятидан юз ўгирган ва азалий кадриятларни емириш учун тер тўкиб “меҳнат” қилаётган америкалик интеллектуаллар қарашлари билан уйғун ҳолда тарқалади ва ўтган асрнинг 60-йилларига келиб “ҳосил” бера бошлайди.

Иккинчи омил — 1964 йилда Америка университетларида ночорлик ва уруш азоб-уқубатларини кўрмаган, янги гоя ва қарашларга ўч кўплаб ёшлар пайдо бўлди. Шу тариқа, маданий инқилоб “уруғ” ини қадаш ва “униб” чиқишига мос замин ҳозирланди. Ғам-ташвишни билмаган, ўзига бино қўйган, бекорчиликдан зериккан, меҳнат қилишга тоби йўқ бу ёшлар ўта радикал ҳаракат, ҳатто исёнга ҳам тайёр эди. Америкалик таниқли олим Роберт Нисбетнинг таъкидлашича, “зерикиш — инсон хатти-ҳаракатини белгилайдиган ва унга ўта кучли таъсир этадиган ҳолатдир”. Ёшлар зерикишдан чалғитадиган уч восита — секс, гиёҳванд моддалар ва инқилобни танлайди. Шу тариқа, Арнольд Тойнби “ички пролетариат” деб атаган ва ўқишдан зериккан 60-йиллар талабалари ўқитишдан зериккан ўқитувчилар билан бирлашуви оқибатида “портловчи аралашма” вужудга келади.

Учинчи омил — университетдаги радикаллар ва инқилобчилар кайфиятини назариётчиларгача етказишга қодир бўлган телевидение. У инқилобчилар ва назариётчиларни бир-бири билан боғлашдан ташқари, ойнаижаҳон орқали янги гоя ва қарашларни ижтимоий онга сингдиришга хизмат қилади.

Ниҳоят, тўртинчи омил — Вьетнам. Янги авлод ватан учун қурбон бўлиш, қон тўкишни истамас ва шу боис тиш-тирноғи билан урушга қарши эди. Маркузе ва унинг сафдошлари эса ёш америкаликларга кўнглидаги кўркув, ишончсизлик, армия хизматидан қочиш йўлини кўрсатади.

Либераллар бошлаган ва ўша ондаёқ мағлубиятга учраши аён бўлган вьетнам уруши мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида етакчи ўрин тутган кишиларнинг “қирилиб кетиши”га олиб келди ва ёшлар назарида илгариги обрў-эътиборидан буткул маҳрум бўлди. Бу ҳол аксилмаданиятнинг ҳокимият чўққиси сари интилишларига кенг имконият яратди. Улар орасида 1972 йилги сайловларда иштирок этган сенатор Макговерн, 60-йиллар авлодининг кўркам ва навқирон вакили Билл Клинтон ҳам бор эди.

Юқоридаги мулоҳазаларга таянган ҳолда, менинг назаримда, гоёт муҳим, умуммиллий аҳамият касб этадиган бир масалани ўртага қўймоқчиман. Наҳотки, жамият фаровонликка эришган заҳоти, азалий маданиятга асосланган дин ва эътиқоднинг ҳалокати муқаррар бўлса?! Миллат болалик давридаги қийинчиликлар, ўспиринлик чоғидаги изтироблар, етуклик палласидаги азиятларни енгиб, айш-ишрат ва фароғатда турмуш кечира бошлаган дамларда, у фалокат сари етаклайдиган “руҳ хасталиги”га дучор бўлса?! Наҳотки, “Америка — тамаддуний тараққиёт босқичини босиб ўтмасдан, варварликдан тушкунлик даврига қадам қўйган ягона мамлакатдир”, деган парадоксал фикрни айтган Оскар Уайльд ҳақ бўлса?

Жак Борзун олтмишинчи йиллар авлоди йигирманчи йиллардаги тенгдошлари танлаган йўлдан борганини; фақат секс, ичкилик ва жазнинг ўрнини секс, гиёҳванд моддалар ва рок-н-ролл эгаллаганини таъкидлайди. Аммо уларни бир-биридан фарқлаш мумкин бўлган муҳим жиҳат бор: йигирманчи йиллар авлоди қалбида ватанига нисбатан нафрат бўлмаган. Эрик Хоффер олтмишинчи йиллар авлодининг ватанпарварлик туйғуси ҳиқида тўхталиб, бундай деган эди: “ўз мамлакатига бу қадар нафрат билан қарайдиган ўқимшли ва зиёли одамларни яна бошқа жойдан топишнинг асло имкони йўқ”.

Консерваторларнинг аксарияти “совуқ уруш” жанггоҳларида курашаётган паллада бир гуруҳ зиёллилар “иккинчи фронт”да маданиятимизни емириш билан банд эди. “Эмерикен Арт Куотерли” журнали бош муҳаррири Жеймс Купер бу ҳақда шундай деб ёзади: “Етмиш йил илгари италиялик марксист Антонио Грамши социалистларнинг бош вазифаси — маданиятни “забт этишдир” деган эди. Иккинчи жаҳон урушининг охирига бориб, сўл либераллар нафақат санъат, театр, адабиёт, мусиқа ва балетни, балки кинематограф, сўраткашлик, таълим тизими ва оммавий ахборот воситаларини ҳам тўлиқ эгаллаб улгурди. Сўллар маданиятни бошқариш орқали ўз ахлоқини жамиятимизга тиқиштирмоқда. Эндиликда барча америкаликлар улар кашф этган “космологик аппарат” орқали дунё ва мамлакатдаги воқеаларни қабул қилишга мажбур. Сўллар космологияси икки аксиомага таянади. Биринчиси, коинотда мулақ қадриятлар, гўзаллик ва хунуқлик, эзгулик ва ёвузликнинг ягона андазалари мавжуд эмаслигини тарғиб этади. Иккинчиси, худодан озод этилган коинотда сўллар — инсон хатти-ҳаракатига баҳо берадиган ягона ҳакам, деган фикрни одамлар онгига сингдиришга интилади”.

Консерваторлар Купернинг мулоҳазалари ва огоҳлантиришларига умуман эътибор қилмайди. Улар маданиятлар ўртасида кечаётган урушни ёддан чиқаради ва пул бўлганда, маданиятнинг неча чақалик аҳамияти бор, қабилида фикр юритади.

“Юрак ҳамён жойлашган томонда” деган гап бор. Бугун консерваторлар қалбини солиқлар миқдори ва даромад солиғининг бекор қилинишига забт этган. Бунинг муҳимлигини ҳеч ким инкор этмайди. Бироқ бойликка эга бўлган, аммо мамлакатидан маҳрум бўлган одам нимага эришади? Наҳотки, ялпи ички маҳсулотнинг бир неча фоизга ўсиши Фарб тамаддунининг тақдири, америкаликларнинг ягона миллат сифатида қолиш-қолмаслиги масаласидан ҳам муҳимроқ бўлса?! Ваҳоланки, туғилиш даражасининг пасайиши, чегараларимизнинг очиқлиги ҳамда Фарбга қарши қаратилган мультикультуризм концепциясининг ғолибона юриши АҚШнинг мустақил давлат сифатида, умуман, Фарб тамаддунининг яшаб қолиши масаласини кун тартибига қўймоқда.

“ПОЙДЕВОРИ ЕМИРИЛГАН УЙ”

Пойдевори емирилган уйнинг, эртами-кечми, қулаб кетиши муқаррардир.

Авраам Линкольн

Бу ниҳоятда жозибали мамлакатга нима бало урганини сира тушуна олмаядман.

Жек Николсон

“Беғам йўловчи” фильмидаги эътироф (1969)

Маълумки, тамаддунлар, миллатлар ва давлатларнинг таназзулга юз тутиши турлича кечади. Бири, 1453 йилда босиб олинган Константинополь сингари, қурол билан маҳв этилади. Бошқаси, Рим томонидан забт этилган Юнонистон полис-шаҳарлари ёхуд Пруссия давлати худудига қўшиб олинган немис князликлари каби қудратли империяларга бўйсундирилади. Қолаверса, милаглар ва давлатлар Югославия, Совет Иттифоқи ва Чехославакия сингари парчаланиб кетиши ҳам мумкин.

Бундан ётмиш йил муқаддам тарихчи Кристофер Даусон “Инсонпарварлик ва янги дунёвий тартиб” мақоласида Гарбда кечаётган жараёнларни қуйидагича ифодалаган эди: “Гарб тамаддуни асрлар мобайнида белгилаб олинган йўлдан бориб, бир хил худоларга сиғинди, бир хил ғояларга эргашиди, бир хил ахлоқ ва интеллектуал андазаларга таянди. Сўнгра тўсатдан нимадир содир бўлади: одамлар кўз ўнгида илгариги ҳаёт манбаи сўнган, азалий тамойиллардан маҳрум бўлган янги дунё намоён бўлади. Назаримда, айти пайтда Гарб худди шундай ўтиш жараёнини бошдан кечирмоқда”.

Бундан ташқари, тамаддунлар янги авлодлар пайдо бўлиш жараёнининг тўхташи сабабли ҳам емирилиши, иммигрантлар ва ўзга тамаддунлар томонидан босиб олиниши ҳам эҳтимолдан холи эмас. “Рим, — деб ёзди Уилл Дюрант, — варварлар босқини туфайли ҳалокатга юз тутмаган. У империяда варварлар аҳолисининг кўпайиши оқибатида нобуд бўлган. Жадал суръатлар билан кўпайиб бораётган варварлар мумтоз маданиятни тушунишни ҳам, қабул қилишни ҳам, тарқатишни ҳам истамасди; бу маданиятга эгалик қилган римликлар эса, фарзандсизлик эвазига ундан воз кечади”.

Гарб — инсоният тарихидаги энг тараққий этган тамаддун бўлса, иқтисодий, илмий, техникавий ва ҳарбий жиҳатдан Америка билан рақобатга кириша оладиган мамлакатнинг ўзи йўқ. Ҳозирги вақтда Америка, Европа мамлакатлари ва Япония жаҳон миқёсида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва даромадларнинг учдан икки қисмини назорат этади. Аммо бу қудратли давлатлар уларга жиддий таҳдид солаётган муаммоларга рўбарў келмоқда. Биринчиси — аҳолининг камайиши, иккинчиси — турли ирқ, эътиқод ва маданиятларга мансуб кишиларнинг оммавий иммиграцияси, учинчиси — гарбона эътиқод, анъана ва ахлоққа зид бўлган ҳамда Гарбнинг “майда князликларга” бўлиниб кетишига олиб келаётган янги маданиятнинг устуворлиги, тўртинчиси — давлатларнинг ижтимоий ҳодиса сифатида емирилиши, парчаланиб кетиши ҳамда ҳокимиятнинг миллий ҳукуматлардан “дунё ҳукумати”га топширилиши.

Ўйлашимча, мазкур муаммоларни ҳал этиш учун Гарбда куч ва ирода старли, аммо унга ҳаётга чанқоқ, ҳаракатчан ва интилувчан тамаддун сифатида тасаввур этиш истаги етишмаётгандек. Жеймс Вернем чорак аср илгари бу ҳақда шундай деб ёзган эди: “Гарб давлатлари етакчиларининг ўз кучи ва тамаддунининг буюклига ишонч туйғусининг сўниб бораётгани ва ҳукм сураётган тушқунлик ҳолатининг барча сабабларини аниқлаб беришга ожизман. Бироқ, бу ҳол диний эътиқоднинг емирилиши, моддий неъматларнинг ҳаддан ташқари мўллиги ва ҳар қандай тизимга хос умумий чарчоқ билан боғлиқ бўлса ажаб эмас”.

Ҳозирги вақтда анъанавий қадрият, маданият ва Гарб давлатларининг ўзини ҳимоя қилиш борасида ўнлар ва сўллар ўртасида кечаётган кураш тобора кескин тус олмоқда. Бу кураш одамларни “консерватизм”

тушунчасининг мазмун-моҳияти ҳақида ўйлашга ундамоқда. Назаримда, соғлом консерватизм йигирма биринчи асрнинг чинакам мафкуравий тамойилига айланмоғи даркор.

Маданиятимиз ва давлатимизни асраб-авайлаш стратегияси хусусида сўз борар экан, масалага жиддий ёндашиб, кучлар нисбатини теран таҳлил этмоқ лозим. Бунинг боиси шундаки, душман наинки Фарбаги ижтимоий ва маданий институтлар, балки асосий корпоратив марказларни ҳам ишғол этган. Шу маънода, глобаллашув ватанпарварлик туйғусига қанчалик зид бўлса, трансмилий корпорация ҳам анъанага шунчалик қарама-қаршидир. Чунки ғайрияхлоқий тамойилларга таянган корпорация ўзгарувчан вазиятга мослаша олишга, ҳар қандай тизимда фаолият юритишга қодир. Корпорациянинг яккаю ягона “Худоси” иқтисодий самарадорлик бўлгани боис унинг учун ходимларнинг муайян миллат ёки давлатга садоқатли бўлишининг аҳамияти йўқ. Даромад олиш йўлида у ҳамма нарсани қурбон қилишга тайёр. Қайсидир маънода “глобал капиталист” ва “чинакам консерватор” — бу замонамизнинг Каини ва Авелидир (*Исо Пайгамбарнинг ҳаворийлари*. — тарж). Бинобарин, глобаллашув ҳамда трансмилий корпорациялар куч-қудрати ва таъсири кун сайин ортиб бораётганини инкор этиш қийин. Жумладан, жаҳон миқёсида юксак даражада тараққий этиб бораётган ҳар юзта иқтисодий тузилмадан эллик иккитаси — трансмилий корпорациялардир.

* * *

Маданий инқилоб бир неча авлод ҳаёти мобайнида ғалабага эришган бўлса, уни енгиш учун камида яна шунча вақт талаб этилади. Кейинги жанглар сиёсат майдонида эмас, ахлоқ, тафаккур ва маънавият соҳасида кечади. Зеро, рўнарамиздаги рақиб шунчаки бир сиёсий партия бўлмасдан, у ўзга эътиқод, Худо ва инсониятга нисбатан тамоман бошқача қарашлар мажмуидир. Шунинг учун жанг тақдирини Конгрессдаги баҳс-мунозаралар эмас, балки мактаб таълими, оммавий ахборот воситалари ҳамда судларнинг муносабати ва нуқтаи-назари ҳал қилади. Бу ўринда сўз ғоят муҳим масала — ёшларнинг онги ва қалби хусусида бораётгир. Бунинг аҳамиятини маданий инқилобчилар ҳам яхши англайди. Масалан, Аллен Гинзбург деган шоир “Болаларингиз орқали, эртамикечми, сизларгача ҳам етиб борамиз” деб кўрқитади. Бундан илгарироқ яна бир ашаддий инқилобчи — Адольф Гитлер “Болалари бизнинг қўлимизда бўлгани учун уларнинг ҳаракатимизга қўшилмасдан бошқа иложи қолмайди”, деган эди.

Ғалабага эришиш учун консерватив руҳнинг ўзи кифоя қилмайди, бунга аксилинқилобий руҳ, бой берилган худудларни қайтариб олиш истаги ҳам қўшилиши керак. Бир вақтлар Американинг “ота”лари шундай йўл тутган, биз ҳам улардан ўрнак олишимиз даркор.

“Сиёсий етакчилар, — деб ёзади Жан Франсуа Левель, — инқилоб саҳналаштирган “пьеса”нинг сўнгги саҳнасидагина пайдо бўлади”. Маданий инқилоб маданиятни эгаллаб олгач, сиёсий арбоблар иштирокидаги пьесани саҳнага қўяди. Чунки маданиятга таянмаган ҳар қандай бошқарув тез орада емирилишини улар жуда яхши билади...

Ҳозирги вақтда мамлакатимизга, умуман, Фарб давлатлари истиқболига таҳдид солаётган энг жиддий муаммо — бу, шубҳасиз, демографик инқирознинг тобора кескин тус олаётганидир. Масалан, Европада туғилаётган болалар сони йилдан-йилга камайиб бораётгани билан бир қаторда кексалар ва қариялар сони ортиб бораётгани сабабли Европа давлатлари ҳукуматлари солиқларни оширишга, пенсияга чиқиш муддатини узайтиришга, қариялар учун жорий этилган имтиёзларни бекор қилишга ҳамда хориждан ишчи кучини жалб этишга мажбур бўлмоқда. Кексаларнинг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш учун европаликлар кўп вақт ишлаб, кам маош олишига тўғри келмоқда; бу эса турли ёшдаги кишилар ўртасида кескинликни вужудга келтиради. Араблар ва африкаликлар сонининг кўпайиши эса этник низоларга сабаб бўлмоқда. Англиянинг Ланкашир графлигидаги Олдем, Лидс, Бэрнли, ва Брэдфорд шаҳарларидаги этник

низолар, Парижда французлар ва жазоирликлар ўртасидаги қонли тўқнашувлар, Германияда скинхедларнинг турклар ва ўзга миллатларга мансуб иммигрантларга тажовузлири ва яна бошқа кўплаб мисоллар яқин келажакда Европани кутиб турган “қайноқ кунлардан” дарак беради.

Америкада ҳам шунга ўхшаш вазият ҳукм сурмоқда. Ўн миллионлаб америкалик ёш аёллар бола туғишни истамас экан, демак, Америка оммавий иммиграцияни ҳар жиҳатдан рағбатлантиришга мажбур бўлади. Америкаликлар ўз тамадлуни, маданияти ва давлатини сақлаб қолмоқчи бўлса, имкон даражасида кўпроқ бола туғишга интилиши керак. Бизнингча, болалар ва оилаларга ғамхўрлик давлатимиз сийсатининг устувор йўналишига айланиши даркор. Зеро, биз учун америка миллати ва давлатини сақлаб қолишдан муҳимроқ вазифа бўлиши мумкин эмас. Хўш, бунинг учун нима қилиш керак?

Биринчидан, фуқаролик ҳуқуқлари ҳақидаги қонунга шундай ўзгартиришлар киритилиши керакки, иш берувчилар фарзандсизларга қараганда болалик ота-оналарга кўпроқ ҳақ тўласин; ота-оналардан бири уйда қолиб, болалар мактабни битиргунга қадар уларнинг тарбияси билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлсин, ота-оналардан бири ва фарзандлардан иборат тўлиқсиз оилалар ҳам шундай ҳуқуққа эга бўлиши керак.

Иккинчидан, оилавий имкон даражада тезроқ ишга чиқишга ундайдиган бола учун бериладиган нафақадан солиқ ундириш ўрнига ҳар бир бола учун нафақа миқдорини уч минг долларгача ошириш зарур. Аёлларнинг ўзига уйда қолиб, болалар тарбияси билан шуғулланиш, ишга чиқиш, ўзи истаганча бола туғиш масаласини мустақил ҳал қилиш имконияти берилиши лозим. Зеро, мамлакатимизга қўшимча ишчи кучи эмас, кўплаб чақалоқлар керак.

Учинчидан, ота-оналарга қўшимча ҳақ тўлайдиган иш берувчиларга тегишли солиқ имтиёзлари берилиши зарур. Бошқача айтганда, оилавий даромад ғоясининг қайта тикланишига эришиш даркор.

Тўртинчидан, оилавий талбиркорлик ва фермер хўжаликларидан ундириладиган солиқ юкини камайтириб, йирик компания ва корпорациялардан олинладиган солиқлар миқдорини ошириш керак. Зеро, Рональд Рейган таъкидлаганидек, солиқларни корпорациялар эмас, одамлар тўлайди. Эндиликда бу масала билан ҳар йили 500 та энг йирик саноат корхоналарининг рўйхатини чоп этадиган “Форчун” журнали шуғулланса ёмон бўлмас эди.

Бешинчидан, умумий қиймати беш миллион долларга етмайдиган оилавий талбиркорлик, оилавий ферма ва кўчмас мулкка солинадиган солиқ зудлик билан бекор қилиниши зарур.

Бекор қилинган солиқлар ўрнини истеъмол солиғи ва божхона тўловларини ошириш ҳисобига тўлдириш мумкин. Бу талбир мамлакатда демографик вазиятнинг ўнгланишига кўмаклашади деб умид қилиш мумкин.

Ҳозирги вақтда мамлакатда амалга оширилаётган ижтимоий сийсат ва солиқ қонунчилиги феминизм ва аксилмаданият қадриятлари асосига қурилган. Консерваторлар бор куч ва салоҳиятини ишга солиб, бунга чек қўйиши шарт. Албатта, эркин жамият аёлни туғишга мажбур қила олмайди, аммо истиқболини ўйлайдиган соғлом жамият бу ишга баҳоли қудрат ҳисса қўшаётганларни рағбатлантирмоғи даркор.

Бинобарин, солиқ юкини камайтириш билан бундай мураккаб ва кенг қамровли масалани ҳал қилиш қийин. Бунинг учун, аввало, жамиятимизда диний қадриятларнинг тикланишига эришиш зарур. Чунки “мустаҳкам эътиқод” ва “кўп болали оила” иборалари бир-бири билан узвий боғлиқ тушунчалардир.

Ассимиляция масаласи қандай ҳал этилиши зарур?

Мэдисоннинг конституциянинг тайёрланишига оид ёзувларида шундай сўзлар қайд этилган: “Ҳар қандай жамият, буюк миллатдан тортиб жентльменлар клубигача, янги аъзоларни қабул қилиш шартларини белгилаш ҳуқуқига эга бўлиши керак”. Демак, АҚШга оммавий иммиграцияни тўхтатиш ва 28,4 миллион кишининг миллатимизга сингиб кетишига йўл қўймасликлик учун, биз қатъият билан ўз ҳуқуқимиздан фойдаланишимиз зарур.

Биринчидан, қонуний иммиграция 250000 киши билан чекланиши шарт. АҚШ фуқароларигина ижтимоий таъминот тизимидан фойдаланиши керак. Иммиграция қонунчилигини такомиллаштириш орқали “занжирли иммиграция”, яъни янги иммигрантлар барча оила аъзоларининг кўчиб келишига чек қўйиш лозим.

Иккинчидан, Селикон водийсидаги корпорация ва фирмалар талаби билан қабул қилинган ҳамда ҳар йили 200 мингдан зиёд мутахассисларнинг бу ерда қолиб кетишини таъминлайдиган Н-1В дастури тўхталиши шарт. Чунки 2000 ва 2001 йилда ўн минглаб америкаликлар юксак технологик сектордаги иш ўринларидан маҳрум бўлди, кўплаб университет битирувчилари иш топа олмай, сарсон-саргардон бўлиб юрибди. Ўз фуқароларидан тортиб олинган иш ўринларига хориждан ишчи кучи жалб этиш — оддий мантиқ ва ахлоққа зид сиёсатдир. Бу соҳада америкаликлар меҳнат ҳуқуқларининг устуворлиги таъминлаши керак.

Учинчидан, АҚШ ҳукумати мамлакатимизда қонунга зид тарзда истиқомат қилаётган иммигрантларни чиқариб юбориш учун ўзида сиёсий ирода ва куч топа олиши лозим. Агарда юртимизда қонунга зид тарзда яшаётганлар учун жазо чоралари белгиланмаган экан, у ҳолда иммиграция қонунчилигининг нима кераги бор? Агар бундан буён ҳам биз мазкур масалага панжа орасидан қарайдиган бўлсак, охир-оқибатда “учинчи дунё” аҳолисининг ярми мамлакатимизга кўчиб келади.

Тўртинчидан, Жаҳон Савдо маркази ва Пентагонга қарши амалга оширилган террорчилик ҳаракатлари “фаолият эркинлиги” ҳақида сафсата сотаётганларни огоҳликка даъват этиши зарур. Дунё, кўпчилик ўйлагандек, бежавогир эмас, унинг кўшигина нуқталарида Америкага нисбатан нафрат билан қарайдиган ва уни ер юзидан йўқ қилишни мўлжаллаётган кимсалар ва тузумлар етарли. Бизнинг иммиграция сиёсатимиз туфайли душман аллақачон ҳудудимизга кириб, мустаҳкам жойлашиб олган. Америка фуқароларининг хавфсизлиги ва эркинлигини таъминлашни истасак, мамлакатимизда қонунга хилоф равишда истиқомат қилаётган муҳожирлар зудлик билан чиқариб юборилиши, чегараларимиз эса мустаҳкам истеҳкомга айлантирилиши зарур.

Бешинчидан, иммигрантларнинг болалари Америка мактабига қадам қўйиши билан инглиз тилини ўрнишга киришмоғи шарт. Бундай талаб иммигрант ота-оналар аксариятининг хоҳиш-истағи ва Америка миллий манфаатларига мос келади. Яхлит миллат бўлиб қолишнинг асосий шартини — мактабларда икки тилда машғулот ўтказишга чек қўйишдир. Чунки икки тиллилиқ, маълум маънода, бир давлат чегарасида икки маданият, ҳатто икки мамлакат мавжудлигини англатади. Шунинг учун инглиз тили Қўшма Штатларда ягона давлат тили бўлиб қолиши лозим.

Олтинчидан, ойлик маошни тежаш мақсадида қонунга зид тарзда яшаётган муҳожирларни ишга ёллаб, уларга америка ижтимоий таъминот тизими имтиёзларидан фойдаланиш имкониятини туғдириб бераётган иш берувчилар жинорий жавобгарликка тортилиши зарур.

Еттинчидан, НАФТАнинг (*Шимолий Америка эркин савдо ҳудуди*. — тарж.) кенгайтирилишига йўл бермаслик зарур. Чунки Европа иқтисодий ҳамжамиятининг божхона иттифоқидан аста-секин сиёсий иттифоққа айлангани сингари, АҚШнинг Мексика билан иқтисодий ҳамкорлиги ҳам бориб-бориб, сиёсий иттифоққа айланиб қолмаслигига ҳеч ким кафолат бера олмайди. Албатта, Мексика тарихи ва маданиятини Жануби-Ғарбий штатларимиз тарихи ва маданиятидан ажратиш қийин бўлса-да, биз оға-ини эмас, қўшни бўлиб қолишимиз керак. Америкалик машҳур шоир Роберт Фрост таъкидлаганидек, “яхши қўшнининг мустаҳкам девор ортида истиқомат қилгани маъқул”. Шунинг учун ўртамизда ана шундай деворнинг қайта барпо этилиши оқилона иш бўлур эди.

Суверенитет масаласи

1973 йилда эълон қилинган “Инсонпарварлик манифести”да таъкидланишича, америкаликлар «миллий суверенитет» чегараларидан чиқиши ва жаҳон ҳамжамияти қурилишига қўшилиши зарур. Биз трансмиллий федерал ҳукумат томонидан бошқариладиган дунёнинг барпо этилишига интиломқдамиз...

Ҳозирги вақтда чинакам инқилоб юз бермоқда... Бугунги тарихий вазиятда черков, давлат, партия, синф ёки ирқ билан боғлиқ барча тор алоқалар иккинчи даражали, умуминсоний қадриятлар эса етакчи ўрин эгалламоқда. Ахир, ҳар бир одамни жаҳон ҳамжамиятининг чинакам фуқароси даражасига кўтаришдан юксакроқ мақсад бўлиши мумкинми?”

Миллий давлатларнинг емирилиши ва дунё ҳукумати шакллантириш ғояси немис файласуфи Иммануил Кант давридан бошлаб қўллаб ақл соҳибларининг орзуси бўлиб келган. Насронийлик нуқтаи назаридан бундай хаёлий орзулар шаккоклик ҳисобланади.

Маърифатпарварлик даври файласуфлари черков ва унинг ақидаларини инкор этганда, кишилар унинг ўрнини тўлдирадиган янги ғояга эҳтиёж сезади. Ушунда ерда биргаликда жаннат барпо этаётган инсоният ҳақидаги ғоя илгари сурилади. Маърифатпарлар ажодлари Гарб дунёсида насронийлик таъсирининг сусайишидан фойдаланиб, жаҳон ҳукумати биносининг “пойдевори ва дастлабки қаватларини” бунёд этади. Уларнинг режасига кўра, БМТ янги дунёнинг парламенти (Хавфсизлик Кенгаши — юқори, Бош ассамблея эса қуйи палатасига) айланиши, Жаҳон суди Халқаро трибуналнинг, суд ҳокимияти тармоқлари Жаҳон Савдо ташкилотининг ўрнини эгаллаши, Халқаро Валюта жамғармаси федерал заҳира, Жаҳон банки банкларо умумжаҳон тармоғи, БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ҳамда Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти ижтимоий ҳимоя вазифасини ўташи керак. Маълум бўладики, вазифалар ҳам, ваколатлар ҳам аллақачон бўлиб берилган. Бундан ўн йил муқаддам Клинтоннинг курсдоши, у юритган ташқи сиёсатнинг “архитектори” Струоб Тэлботт “Тайм” журналида чоп этган мақоласида йигирма биринчи асрнинг охирига бориб шакллантириладиган тузумни кўйидагича тасвирлайди: “Барча мамлакатлар шунчаки шартли ижтимоий ҳолисидир. Фуқароларнинг уларга нисбатан муносабати қандай бўлиши, улар учун қанчалик муқаддас бўлиб кўринишидан қатъи назар, бу давлатлар вақтинчалик ва сунъий тузилмалардир. Яқин юз йил ичида миллий мансублик эскилик сарқитига айланиб қолади ва ўтган асрнинг ўрталарида ғоят машҳур бўлган “Дунё фуқароси” ибораси йигирма биринчи аср ниҳоясида ўзининг чинакам ифодасини топади”. Тэлботт тасвирлаган манзарада Халқаро Валюта жамғармаси, Жаҳон Савдо ташкилоти ва Жаҳон банки “бўлғуси яхлит дунёнинг молия, савдо ва ривожланиш вазирликлари” тимсолида намоён бўлади. Европарламентнинг 2001 йилнинг февралдаги йигилишида Европа Иттифоқи президенти Романо Проди ушбу масала хусусида тўхталиб, “Биз шунчаки савдо иттифоқи эмас, балки жаҳон ҳукмронлигига етаклайдиган сиёсий тузилма ташкил этаётганимизни, ҳар бир давлат унда ўз ўрнига эга бўлиш ҳуқуқини асослаб беришига тўғри келишини барча англаб этаётирми?” деган эди.

Мазкур муаммо анчадан буён Европа сиёсатчиларининг бошини қотирмоқда. Бироқ Буюк Британия, Франция, Италия, Германия, Россия, Португалия, Испания, Австрия, Голландия, Польша, Греция сингари бой маданий меросга эга бўлган мамлакатлар мустақиллигидан воз кечишга тайёрми? Улар Брюссел бюрократиясининг тазйиқи остида мустақил мамлакатининг ягона улкан давлат ичига сингиб кетишига рози бўларми?

Европада вужудга келган вазиятнинг таҳлили бунинг аксини кўрсатмоқда. Бу қитъада яшаётган халқлар Тэлботт ва Продилар зўр бериб тарғиб этаётган “янги ажиб дунё”га жиддий хавотир ва ишончсизлик билан қарамоқда. Масалан, Европа Иттифоқининг Ниццадаги учрашувида қитъадаги айрим кичик давлатлар мустақиллигига путур етказётган бундай тазйиқларга қарши кескин норозилик билдирган эди. Бундан ташқари, данияликлар “евро ҳудудга” киришга рози бўлмади, 2001 йилда ўтказилган референдумда швецарияликларнинг 77 фоизи мамлакатнинг Европа Иттифоқига қўшилишига қарши овоз берди. Италияликлар ўз мамлакати манфаатларини ҳимоя қилишга ваъда берган марказчилар ва ўнлар ҳукуматини сайлади. Германия христиан демократлари эса миллий жиҳслик ва маданиятни асраб қолиш ва янада ривожлантириш ғояларини тинимсиз тарғиб этмоқда. Буюк Британияда торилар мағлубиятга учраган бўлса-да, давлат ва миллат ҳамда миллий валюта сифасида

фунт стерлингни сақлаб қолиш дастури ҳамон аҳолининг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланади. Хуллас, Европада маданий инқилобчиларга қарши тобора кучайиб бораётган қаршилик қандайдир шаклда Атлантика ортида ҳам намоён бўлиши керак. Аниқроқ айтганда, икки йўлдан бирини — миллий суверенитетни мустақамлаш ёки миллат ва давлатнинг таназзули йўлини танлаш керак бўлади. Бу масалада кўнгилчанлик ва ландавурликка асло йўл қўйиб бўлмайди.

Хўш, тамаддун ва асрий қадриятлар тақдири ҳал бўлаётган маданий урушда америкаликлар қандай шаклда иштирок этиши мумкин?

Биринчидан, Халқаро Валюта жамғармаси (ХВЖ) ва Жаҳон банки эҳтиёжлари учун қўшимча маблағ ажратилишига қатъий қаршилик қилиш зарур. Зеро бу ташкилотлар томонидан америкалик солиқ тўловчилар ҳисобидан турли мамлакатларга миллиард-миллиард доллар миқдоридagi маблағлар шундай шартлар билан ажратилганки, бунинг учун банкирларнинг аксариятини жиноий жавобгарликка тортиш лозим эди. Бунинг ўрнига ХФЖга яна қўшимча маблағ ажратиш таклифи киритилиб, унинг қўлига кредит олаётган мамлакатларга кучли таъйиқ ўтказиш қуроли тутқазилмоқда. Бундай амалиётга зудлик билан чек қўйиш керак.

Иккинчидан, Президент мистер Клинтон имзолаган Халқаро трибунал ҳамда Киото протоколларини ратификация қилмаслик шарти билан Сенатга тақдим этиш зарур. БМТнинг миллий ҳукумат ваколатига кирадиган муайян вазифани тортиб олиш борасидаги барча уринишлари (масалан, БМТнинг махсус солиғини жорий этиш ёки унга бўйсунадиган армияни ташкил этиш) қаттиқ қораланиши керак.

Учинчидан, Американинг асосий мақсадларидан бири — Халқаро Савдо ташкилотини тугатиб, АҚШ ва унинг савдо шериклари томонидан ратификация қилинган икки томонлама тузиладиган шартномаларга қайтиш, шунингдек, Америка бир овозга, Европа эса ўн беш овозга эга бўлган Халқаро трибуналнинг тугатилишига эришишдир.

Тўртинчидан, НАТОнинг кенгайтирилишига ҳар томонлама қаршилик қилиш зарур. Бир вақтлар Ғарбий Европани Сталин тажовузидан ҳимоя қилиш учун мустақил давлатлар ўртасида тузилган ҳарбий иттифоқ, бугунги кунга келиб, демократия ва инсон ҳуқуқларини таъминлашни рўкач қилиб, Сербия сингари кичик давлатларга ҳамла қиладиган тажовузкор блокка айланиб қолди. Мабодо, американинг “ота”лари тўсатдан тирилиб, мистер Клинтон ва Олбрайт хонимнинг сербларга етказган жабр-ситамига гувоҳ бўлганда, уялганидан ерга кириб кетган бўлар эди. Зеро, бу кичкина давлат АҚШга тажовуз қилмаган, хавфсизлигимизга таҳдид солмаган бўлса-да, ўз ҳудудида Косово айирмачиларининг эркин ҳаракатлишига йўл қўймагани учунгина кўплаб серб шаҳарлари Америка қирувчи самолётлари томонидан аёвсиз бомбардимон қилинди.

Бешинчидан, АҚШнинг Европа ва Осиёда жойлаштирилган қуролли кучларининг тўлиқ чиқарилишига ҳамда “совуқ уруш” даврида тузилган келишувларни қайтадан кўриб чиқишига эришиш керак. Иттифоқчиларимиз, жумлан, Жанубий Кореянинг ҳудудий яхлитлиги ўз маблағлари эвазига таъминланиши лозим. Утмишдаги барча буюк империяларнинг таназзулга юз тутишининг сабаби жуда оддий: улар ҳаддан ташқари катта ҳудудга эга бўлган ва миллий манфаатларига дахли бўлмаган урушларга жалб этилган. Келинг, бу борада тарихдан сабақ олайлик.

Бинобарин, террористик ҳуружларнинг олдини олиш бундан буён ҳам Америка миллий манфаатларининг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолиши зарур. Аммо миллий манфаатларимизга бевосита таҳдид солмаётган мафкуравий, диний, этник, тарихий ёки ҳудудий низоларга аралашмасликка ҳаракат қилишимиз лозим. 2001 йилдаги воқеалар АҚШнинг ислом оламидаги тажовузкорона сиёсати оқибатидир. Биз ана шундай сиёсатдан воз кечмас эканмиз, давлатимиз асосчиларининг бизга мерос қилиб қолдириб кетган ўғитлари, чунончи, бошқа мамлакатларда содир бўлаётган уруш ва низоларга аралашмаслик ҳақидаги даъватларига риоя этмас эканмиз, ҳатто ўз уйимизда ҳам тинч-хотиржам яшашимиз даргумон.

Маданий уруш оқибатлари

“Миллий манфаатлар” китобининг муаллифи Жеймс Куртц профессор Самуэль Хантингтоннинг “тамадунлар тўқнашуви” концепцияси ҳақида тўхталиб, шундай дейди: “Аслида чинакам тамадуний тўқнашув — Ғарбнинг Шарқ билан муҳорабаси эмас, у бир тамадун доирасида вужудга келган, аллақачон америка тамаддунига мансуб кишилар ва ақл соҳиблари онгида кечаётган Ғарбнинг “Пост-Ғарб” билан муросасиз жангидир. У инсон жисмини емираётган саратон хасталиги сингари онгдан аста-секин бутун тана бўйлаб тарқалмоқда...”

Бу тўқнашувда ҳозирча маданий инқилобнинг қўли биланд келмоқда. Аммо у яратаётган тамадун узоққа бормаса керак. Яна ким билади? 1983 йили чоп этилган “Табиатга қарши уруш эълон қилиб, муносиб қаршиликка дуч келган бечора гомосексуалистлар” номли мақола орқали соғлиқни сақлаш соҳасида вужудга келган инқирозга Оқ уйнинг эътиборини жалб этишга уринган пайтларимда 600 америкалик СПИДдан нобуд бўлган эди. Уша даврдан буён бу хасталикдан юз минглаб юртдошларимиз ҳалок бўлди, яна юз минглаб одамлар ўлим талвасида юрибди.

Абортлар, ажралишлар, туғилишнинг кескин пасайиши, ўспиринлар ўртасида ўз-ўзига суиқасд ҳолларининг кўпайиши, мактабларнинг криминаллашуви, гиёҳвандликнинг оммавий тус олганини қайд этган статистик маълумотлар маданий инқилоб келтириб чиқарган инқироз қанчалик чуқур илдииз отганидан далолат беради. Бир сўз билан айтганда, жинсий инқилоб болаларимиз ўртасида ажал уруғини сепмоқда...

Хўш, Ғарб аввалги мавқеини қайта тиклай оладими? Менинг назаримда, истиқболимиз у қадар ёруғ эмас. Ким билади, эҳтимол, айни вақтда инсоният беш аср илгари бошланган фожианинг сўнгги саҳнасида иштирок этаётган бўлса ажаб эмас. Беш юз йил муқаддам Ислоҳотчиликнинг зарбалари таъсирида православие ва католицизм оқимида бўлиниб кетган насронийлик Европа доирасидан чиқиб, дунёни забт этишга интилган эди. Ун саккизинчи асрга келиб, бутун насронийлик олами ҳамда у вужудга келтирган маданий ва сиёсий тартиботга қарши жиддий ҳаракат бошланади. Уша замонлар яшаб ижод этган Вольтер аксарият мактубларини “Газандани (*яъни* *черковни* — тарж.) янчиб ташланг!” деган даъват билан яқунлаган. Унинг ғояларини ривожлантирган Дидро “Охирги руҳоний-поп ичкалари билан сўнгги қирол бўғиб ўлдирилмагунча, инсоният озодликка эриша олмайди”, деб уқтиради. Руссо эса “аслида инсон озод бўлиб туғилади, аммо бугунги кунда у кишанга солинган”, деб кўшиб кўяди.

Франция уларнинг бу даъватига кулоқ тутади. Монархия яқсон қилинади. Людовик Ун олтинчи, Мария Антуанетта ҳамда француз аслзолаларининг боши танидан жудо этилади. Черков мулкдан маҳрум этилиб, талон-тарож қилинади. Ақлнинг эътиқод устидан ғалабаси даҳшатли қагафон, Робеспьер ва Наполеон Бонапарт диктатураси ҳамда Франциянинг заифлашувига сабаб бўлган чорак асрлик урушга олиб келди.

Сўнг инсоннинг Парвардигор томонидан яратилганини инкор этган ва у — тадрижий тараққиёт ҳосиласи, дея асослаб беришга уринган Дарвин пайдо бўлади. Маркс “дин — инсон учун афюндир” деган ғояни илгари суради. Ницше эса “Худо ўлган! Уни биз ўлдирдик”, дея ушбу ғоялар ривожини мантиқий нуқтасига етказди. Замонавий маданий инқилобчилар учун улар дастуриламал вазифасини ўтайди. Уларнинг талқинича, худо мавжуд эмас экан, демак, насронийлик — асрлар мобайнида одамларни алдаб келган, инсоний ғурур ва тараққиётга тўсиқ бўлган, зараркунанда кишилар тоифаси томонидан ўйлаб топилган сафсата. Шунинг учун у зуллик билан бартараф этилиши зарур. Аммо насронийлик Ғарб тамаддунини вужудга келтирган, Ғарб жамиятлари сиёсий тузуми ва ахлоқий онгининг негизини ташкил этган бўлса, унинг емирилиши Ғарбнинг емирилишини англамайдами? Насроний эътиқод емирилишга маҳрум этилган экан, у ҳолда яна бошқа қандай эътиқод, ахлоқий тамойиллар Ғарбни муқаррар ҳалокатдан асраб қолиши мумкин? Эҳтимол, айримлар бу саволга — ирқий бирдамлик, баҳамжиҳатлик, деб жавоб бериши мумкиндир. Аммо сўнгги беш юз йил мобайнида рўй берган тарихий воқеа-ҳодисалар, тўхтовсиз низо ва урушлар бунинг аксини кўрсатади.

Бошқалар, Авраам Линкольн сингари, халқни “хотиранинг илоҳий мусиқаси” бирлаштиради дейиши мумкин. Келинг, бўлмаса, инглизлар, французлар ёхуд поляклардан ана шу “илоҳий мусиқа” уларни немислар ёки руслар билан қанчалик бирлаштириши ҳақида сўраб кўрайлик. Америкаликлардан мамлақати тарихи ҳақида сўрасангиз, бири унинг буюклигини таъкидласа, бошқаси — у зўравонлик ва шармандали ишлар билан тўлиб тошган, деб жавоб беради. Ҳозирги вақтда Америка ва Европа бир вақтлар зўравонлик билан босиб олган мамлақатларнинг миллионлаб аҳолиси учун ўз чегараларини очиб берган вазиятда ўша “хотиранинг илоҳий мусиқаси” бирлаштирувчи эмас, аксинча, ўртадаги тафовутни янада кескинлаштирувчи омил сифатида намоён бўлади.

Унда бизни яна бир буюк бирлаштирувчи куч — демократия қутқармасмикан? Ахир, биз эркин тadbиркорлик, демократия ва американча қадриятлар учун курашиб келганмиз ва бундан буён ҳам курашамиз. Бироқ ҳозирги вазиятда ҳатто демократия ҳам бизни қутқара олмайди. Чунки аксарият америкаликлар учун бошқа халқларни ким ва қандай бошқараётганининг заррача ҳам қизиги йўқ. Негаки, демократия ҳали шу қадар заифки, у дунёнинг кўпгина минтақаларида гарбона қадриятларнинг қўллаб-қувватланишини таъминлай олмайди. Сирасини айтганда, одамлар ўз оиласи, дўстлари, эътиқоди, ватани ва эрки учун курашга киришиши, ҳатто жон бериши ҳам мумкин, аммо демократия учун шундай йўл тутишига сира ишонмайман.

Демократиянинг бир ўзи янги элита, янги эътиқод ва янги дунёвий тартиб орқали унинг мазмун-моҳиятини тубдан ўзгартира оладиган мафкура тазйиқига дош бера олмайди. Маркузе сингари назариётчилар аниқлаб берганидек, демократия баъзан инқилобларга йўл очиб бериши ҳам мумкин. 1939 йилда Элиот “Демократия” ибораси душманга қаршилик кўрсатиш учун етарли куч-қудратга эга эмас. Зеро, душман унинг (*яъни демократиянинг*. — тарж.) мазмун-моҳиятини қандай хоҳласа, шундай талқин этиши, ўзгартириши мумкин. Яратгандан юз ўгирмоқчи бўлсангиз, шуни билингки, эртами-кечми, Гитлер ёки Сталинга ўхшаган диктаторларга қуллуқ қилишингизга тўғри келади”, деб ёзганда айнан шуни назарда тутган эди...

Жамиятда ҳукмрон бўлиб турган мафкурани ундан-да кучлироқ куч ёки мафкурагина енгиши ва умуман, эътиқодга қарши фақат эътиқод билан курашиш мумкин.

Америка — гаройиб мамлакат. У ҳамон дунёдаги энг қудратли давлат, чексиз имкониятлар ва улкан ҳаётий қувватга эга мамлакат бўлиб қолмоқда. Илм-фан, техника, тиббиёт соҳасида қўлга киритган ютуқларимизга жаҳондаги баъзи миллат ва халқлар ҳавас, бошқалари эса ҳасад билан боқадди. Айрим юртдошларим бизнинг авлод кўрмаган энг зўр тиббий асбоб-ускуна ва мўъжизавий дори-дармонлар туфайлигина ҳаёт лаззатидан баҳраманд бўлмоқда. Бундай мамлакатдан биз ҳар қанча миннатдор бўлсак ҳам кам. Бинобарин, ижтимоий-маданий ҳаётида кўзга ташланаётган муаммолар ундан юз ўгиришга асос бўла олмайди, аксинча, Ватан тақдирини ўйлаган ҳар бир америкалик унинг миллий манфаатлари учун курашишга астойдил киришмоғи лозим.

Фургон-аравада Виргиния чўл-биёбонлари орқали қатл жойига олиб кетилаётган кекса аболюционист (*қуликни бекор қилиш ҳаракати тарафдори*. — тарж.) Жон Браун теварак атрофга боқиб, “Оҳ, нақадар гўзал мамлакат!”, дея хитоб қилган экан. Чиндан ҳам шундай. Келинг, ана шу мамлакатни чинакам эгаларига қайтариб бермоқчи бўлганларнинг хайрли ишига тўсқинлик қилмайлик.

Русчадан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси.

Илоҳий миръот — тажаллиётнинг «Алишерий» тимсоллари

(“Сўзум мартабаси...” туркумидан)

Тажаллиёт” истилоҳи ўзи нима? Унинг бидояси (*ибтидоси*) қай бир илоҳий нуқтада, аниқ шакл-шамойилга эгаллик мақомини олиб, қай бир сониядан — оний бир “нафас” мезони — мумкиноти ичра ҳаракат этади? Ҳазрати Низомиддин Алишер Навоий муқаллас китоблар сирасида энг табарруги деб эътироф этилган Каломи Мажидага “таянч нуқта” сифатида иймон келтириб, дейдиларки:

Сўз келиб аввалу жаҳон — сўнгра,
Не жаҳон, кавн ила макон — сўнгра...

Баайни шу шоҳбайтнинг ўзиёқ муқаллас мўъжиза — Сўздан кейин... поёнсиз Шаҳодат дунёси (*муборак Назаргоҳ*) — тажаллиётнинг илк далолати тарзида Холиқ Қудрат — Оллоҳ “зоти”нинг биринчи “сифоти” (*зуҳурот аломатлари*) ё Оллоҳ мулкининг фалсафий талқини — “Мутлақ Ҳақиқат”нинг мажозий кўзгуси сифатида махсус талқину таҳлил қилишга замин ҳозирлайди...

Сониян: “низомул миллати-вад-дин Алишер” (Жомий таърифи) Навоий “барчадин шариф” мақомида улуғлаган инсоннинг боқий тимсоли “Мутлақ руҳият” сифатида фалсафий-бадий талқин этиш анъанага айланиб, аста-аста “суврат” ва “сийрат” истилоҳлари, сўнгра, “зоҳир” ва “ботин” атамалари тобора кенг қўллана бошлади. Мумтоз шеърятда бирламчи омишлар: “муддао”, “маъни” (мазмун) билан уларнинг “шакли”, “ифодаси” бора-бора уйғунлик, мутаносиблик касб этиб, муштарак маънодаги “ташбеҳ”, “нисбат” ва айниқса, “тимсол” тарзида, бадийий умумлашма мақомини олди. Шу тариха, мажознинг — ҳақиқатга, зотнинг — сифотга, сийратнинг — сувратга нисбати турли-туман, турфа хил — рангин ҳолат ва кўринишларда товланиб, тажаллиёт фалсафасининг дастлабки ва кейинги жилва ва акс-жилвалари, ҳатто жилвалар-жилваси (*фалсафий талқинда: ҳақиқатнинг инъикоси, инъикослар — инъикоси ва ҳ.*) пайдо бўла бошлади...

Ниҳоят, “Алишерий” ташбеҳларга, тўғрироғи, умумлашма тимсоллар шарҳи, таҳлилига ўтамиз. “Назири йўқ” (*Бобур*) сўз даҳоси, мутафаккир шоиримиз, чунончи: “ишқ”, “кўнгил” тасвири чизилган ошиқона, орифона (*моҳиятда илоҳиёна*) шоҳбайтлар, нуқтадону бетакрор назмий бандлар — фалсафий-лирик лавҳалар силсиласининг бири биридан жозиб-у дақиқ ҳалқалари шарҳи, таҳлили давомида тажаллиёт (“зуҳурот”) олами ҳақида, ҳар гал унинг турфа суврат ва сийратда намён бўлиши ҳақида ўзгача-жозиб таассурот оламиз, беихтиёр, ҳайратга тушамиз. Чунончи, “Ишқ” хусусида:

Ишқ — сенсен, доғи-ю ошиқ — сен,
Яна маъшуклукқа лойиқ — сен.
Айни маъшуклукда жилваи зот —
Ўзини кўргали тилаб миръот...
Хусунунга ҳар дам ўзга суврат ўлуб,
Кўзгу такрори ҳам зарурат ўлуб...
Жилвай хусунунга чу йўқ эди ҳал —
Кўзгу керак бўлди анга беадал!

Мунча гаройибки – мисол айладинг,
 Борчани миръоти жамол айладинг!..
 Мазҳар (зоҳир) ўлуб хуснунга миръоти ғайб.
 Жилва қилиб анда ҳаёлоту ғайб:
 Нозир – ўзингу манзур – ўзинг.
 Ишқингга – ҳуш, хуснунга мағрур – ўзунг!..

Ажабдан булжажаб руҳий ҳолату “хаёлоту ғайб” намудор (*кўринишлари*) тасвири-ю тавсиф лавҳалари: “ишқ”, “ошиқ”, “маъшуклук”, “сен”, “ўзи”, “ўзинг”, “зот” тимсоллари... аини вақтнинг ўзида ҳам моҳият, ҳам унинг зуҳурот маънолари муштараклиги тарзида – турлича товланиб, масалан, илми “Тавҳид”га хос зоҳирий ва ботиний маънолар мужассама сифатида келса, чунончи: “жилва”, “кўзгу”, “миръот”, “миръоти ғайб”, “хаёлоту ғайб” нисбатлари фақат зуҳурот, суврат ифодасига айланади...

Иккинчи тамсилимиз – “кўнгул” ҳақида. Бу – “Ишқ”қа нисбатан сал бошқача: кўпроқ “сифот”га, “суврат”га мойилроқ (тўғри, у баъзан “зот” – ўзлик, “сийрат” чизигини ёриб ўтиши мумкин). Зотан, бу шарифу эъзозли каломга юксак нуфузли қиммат берилиши ажабланарли бир ҳол, яъни ҳаёт ва бадийят мантикидан холи эмас: “Қаъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоғки – кўнгул Қаъбаси!”. Нафақат бадиият, фасоҳат оламида, айниқса, ислумий фалсафа соҳасида бағоят теран тафаккур соҳибби, шунингдек, тариқатнинг назарий ва амалий асослари тасарруфида ўзига хос, мустақил мақомга мушарраф бўлгани эътироф этилган (*масалан, улуг шарқшунос Е.Э. Бертельснинг мусаллам баҳосига молик бўлган*), жаҳонда мисоли кам шоир, “мутафаккирлар мутафаккири” Алишер Навоий беқиёсу бебаҳо руҳий хилқат – кўнгул таърифида ҳам ҳайратомуз юксак – сарбаланд мартабали “сўз гуҳари” тимсолларини яратган. Бу даъво далолати сифатида қуйидаги пурҳикмату пурвиқор бандни кўчириш kifоя:

Шамъи бақо чун ёруғ айлаб кўзин,
 Англабон ул салтанат ичра ўзин:
 Мулк – ўзи-ю, тахт – ўзи-ю, шоҳ – ўзи,
 Борча – ўзи, борчадин огоҳ – ўзи..

Бейхтиёр: “Вожабо, водариг-о!” – дея ҳайрат ва шавқу рағбат ўтида ёнмай, дарду изгироб, туғёну исён гирдобида тўлгонмай умид, нажот соҳилига етиб бўладими?!.. Кўнгул мулки “салтанати” шунчалар эмин-эркин, хур-озод, аини чоғда онқалар собиру собит, пойдору барқарор эмиш, чексиз-дахлсиз мумкинот (*имконият ва имтиёзлар*) тасарруфотида эга эмишки, уни хоҳ ушшоқ аҳли, хоҳ “ҳол аҳли” – порсо (*парҳезкор*) вали зотлар, турли табақотга мансуб (*илоҳий, дунёвий маслак-матлаб гуруҳлари*) ориф, мутафаккирлар: покдоман, хулқи ҳамида гуруҳларнинг, обиду солтиҳ зоти киромларнинг умид-армонлари... ҳайратомуз тарзда тажассумини топган мўъжиз руҳий хилқат – аввал қайд этилган бенисбат руҳий-илоҳий САЛТАНАТ эмишдирки, уни фақат “ҳақиру фақир” зот (*бу – ҳазрат Навоийнинг ўзи, унинг жафокаш ўзлиги – шахсиятига мансуб бўлиб, “фано дайри” – хилватгоҳи, тавобгоҳи – кўксиди асраб-авайлаб, маҳфуз сақлаб юрган бўлса не ажаб?*) Мана, кўнгул мулкида тажалли этган жилвалар, уларнинг неча-неча бор инъикоси – акс-жилвалари, боринки, унсиз садолари ва акс-садолари; Ҳақ Таоло “зоти” – моҳиятта дохил ибодат – дуолар, дардларга малҳам бўлувчи тилак – илтижолар, муножоту таваллолар, жонга оро, руҳга малад бахш этувчи “сифот” аломатлари, кўнгул “сийрати”нинг руҳафзо-масрур “суврат”лари... Хулласи калом, тажаллиёт фалсафасининг шеърий жилвалари... улуг мутафаккир шоир, вашиуллоҳ мураббий зоти киром талқинотида хоҳ Ҳақиқат ва Руҳият ибтидосининг асли “зоти” бўлсин, хоҳ “сифот” сувратлари бўлсин, беҳадду бенисбатдурким, бунй турфа шеърий тимсоллар, шоҳбайтлар шарҳи, бири биридан нуқтадону дақиқ “сўз гуҳари”, “маъни гуҳари” талқини, таҳлили давомида кузатишимиз мумкин.

Нихоят, ушбу фаслда том маънода илоҳий шеъриятдаги ажаб “зуҳурот” (*тажаллиёт*) ташбеҳ-нисбатлари мисолида, фақат “Алишерий” бетакрор тимсоллар ҳақида имкон қадар аниқ ва ёрқинроқ шарҳлар беришга уриниб

кўрамир. Даставвал, анчайин давомли изланишлар, хос ва махсус кузатишлар — ҳайратли мушоҳадалар, гоҳо иштибоҳли ҳаёллар тугёнида, баногоҳ: “топдим!” дея ўз қувончини яширолмаган, ғаройибу ажойиб (*фақат изланишлар жараёнига дахлдор*) масъуд лаҳзалар лаззатини кечирриш мумкин. Мана шундай ёниқ-оташли, дардли мисралару байтлардан шаклланган олти сатрдан иборат, хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий деб билинг — ҳақиқий шеърят самари бўлмиш “Алишерий” битга табаррук бандни кўздан кечирамиз:

Киши ҳам эрмас эмиш Ишқ сиррига маҳрам:
Тахайулига — кўнгул ҳам, ҳадисига — тил ҳам...
Ёшурди одам агар Тенгри сиррини, кўрунгиз —
Ки, халқ сиррини тутмас ниҳон бани одам!..
Агар гуноҳим эса дарди Ишқ изҳори —
Бу сўзда... яхши-ёмоним қошида мен — мулзам!..

Энди бу ўзига хос фалсафий-лирик бандни хос тафсиллари орқали шарҳлаб ўтиш зарурати бор: икки байтда “Ишқ сирри”, “Тенгри сирри”, “халқ сирри” бирикмали нисбатлари кузатилади. Не ажабки, “Ишқ сирри” — маҳрам бўлиб қолади (“кўнгул”га ҳам “тил”га ҳам). “Тенгри сиррини” одамзот “ёшура” туриб, “халқ сирри”га қолганда, “ниҳон туттиш”га ожизлик қилади... бас, волаи шайдо ошиқ Навоийнинг (*шоир ҳаёлидаги комил инсон — қаҳрамон тимсоли*), уни “мажозий ишқ Мажнун айлаган”, демак, халқ назаридан қочиб қутулолмай, ўз дардини ноилож ошқора изҳор этиб қўйгани... маломати! Навоий чизган шеърӣ лавҳа замиридаги туйгулар, кечинмалар, ҳаёллар драматизмини, унинг баравж нуқтаси — шахсан ўзини, ўзлигини “гуноҳкор” деб ҳисоблаш (“гуноҳим эса...”) ва айниқса, бундайин шафқатсиз қисматнинг оқибат ва асорати: “яхши-ёмоннинг қошида... мулзамлик” мазаллати!.. Навоий қалами — илоҳий “килки сунъ” қудратини кўрингки, лафзан очиқ-аён айтилмасе ҳам, “яхши-ёмоннинг қошида, “хосу ом” ила юзма-юз тўқнашувда “дарди ишқ изҳори” (*ҳали бу “Ишқ сирри” эмас эмиш!*), шубҳасиз, бу — “мажозий ишқ” аломати, аниқроғи: малолат ва маломати нималигини... фақат ушшоқ аҳли ўзи билади (*бежизмаски, Навоий машҳур қитъаларидан бирининг мухтасар унвони — сарлавҳасини: “Мажозий ишқ” кўнглин малолга солғони” деб номлайди*) ва билъакс, “ишқи илоҳий” ё “ишқи ҳақиқий” сиррини ҳеч ким ошқор қилолмас даражада дахлсиздирки, ҳазрат бутун “умри азиз”и мобайнида эътимод ва эътиқод қўйган “Ишқи илоҳий”нинг жозиба сири ҳам шунда. Хуллас, юқоридаги ажойиб шеърӣ банднинг шарҳидан аён бўладики, Навоий шоҳбайтлари ками билан уч жиҳатдан: ташбеҳ-нисбатларнинг шунчалар (*ҳам бадий-мантиқий, ҳам фалсафий “маънилари” эътибори-ла ҳаққонийлиги, демак, даҳо санъаткор ижодхонасига монанд-муносиб қиммати ва ниҳоят, биз қаламга олган мавзу: тажаллиёт — “зуҳурот” талаблари учун ҳам мақбул ва матлуб қирралари билан*) ажралиб туради...

Навбатдаги икки байтлик ажойиб банд шарҳини бевосита тажаллиёт фалсафасининг бадий талқинига ва ўрни, зарурати билан Навоий “санъатхонаси”га оид мушоҳада-мулоҳазаларга ажратамиз:

Ўз кўзунг бирла ўзунгни гарчи кўрдунг кўзгуда —
Кўзгу аксидек валекин музтариб (*изтиробли*) мен кўзгудин.
Кўйингга борурда гоҳ ваҳм, гоҳ рашк ўлтурур:
Соя тебранса — кейиндин, меҳр (*офтоб*) чиқса — ўтрудин!..

Мумтоз “илми саноеъ”га мансуб тақрир санъати-ла музайян (“кўзгу” ташбеҳи тўрт марта рангин қирраларда такрорланиб келса, иккинчи байтда “ваҳм” — “рашк”, “соя” — “меҳр”, “кейиндин” — “ўтрудин” нисбатлари-ла жилваланган кўзгу сувратига айланади...) ғаройиб бу ташбеҳ, биринчидан: ҳаётӣ-мантиқий ва бетакрор бадий қирралари билан, иккинчидан: инсоний жозибаси ила аввалги банддан кам эмас, зиёдроқ таассурот қолдирса ажаб эмас!.. Унда, аввало, ўша сирли “кўзгу” жилвалари — “зуҳурот” қирралари бир вақтнинг ўзида тенги йўқ улуг “санъатхона” (*Шайхзода*)нинг шахсан менга ҳали номаълум ифода йўлида, бетакрор тимсоллар тилида берилиши чиндан-да ҳайратлидир.

Яна-да аниқроғи: агар биринчи байтда “сўз лавҳи” тасвирида “ярқ” этиб кўринган кўзгу жилваларини тажаллиёт оламининг ҳеч муболагасиз, бу — “Алишерий” зухуроти деб атасак бўлади (яхшиси, ўзингиз бир қиёсланг: “Ўз кўзунг бирла ўзунгни... кўрдунг — кўзгуда!” сатрида қанчалар аниқ, тишиқ, мусаввирона ёрқин, жонли манзара намоён бўлади! Жудаям оддий, лекин ғоятда ҳаётий-одатий, ҳеч бир малолсиз, эҳтимол, “қадимона” дилхоҳ сўз: “ўзунгни кўрдунг...” Навоийдек покдоман вали зот, йўқ, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ҳаёлини банд этган қай бир маҳлиқо: офтобжамолу гулрухсорни, хусн мулки маликасини, хос ҳарамиди, хос пардозхона кўзулари “ўтру”сида жонлантирган малаксиймо бир суврат!.. “Фақат шу холосми?” дерсиз... шоҳбайтнинг иккинчи сатридан: “Кўзгу аксидек... музтарибмен кўзгудин” сўзлари замирида нима сир бор, хусусан, “музтарибмен” ташбеҳи тағматни нимани англатади?!

Энди иккинчи шоҳбайт мундарижасини мушоҳада этиб кўрайлик-чи. Биринчи сатрда мухтасар шаклда чизиб берилган, том мағнода лирик-драматик манзара: “Кўйинга борурда: гоҳ ваҳм, гоҳ рашк — ўлтурур”. Бундайин ўз зиддияти билан ҳаққоний кечинма сувратийёқ ўзига жазб этади, лекин унинг сийрати — моҳият ва сабабиятини кейинги мисрасиз аниқ, тўлиқ тасаввур этиши ҳам, яхшироқ идрок қилиши ҳам имконсиз: “Соя тебранса — кейиндан, меҳр чиқса — ўтрудин!” Ана энди чуқурроқ разм солиб, заковатли боболар тилида, “тааммул” қилиб кўрганамизда, орқа ёқдан “соянинг тебранган” шарпаси “ваҳм” — қўрқув тугдирса, боз устига, олдиндан — рубарўдан чиққан қуёш унинг рашиқини келтирса, икки ўт ўртасида қолган бечора ошиқ тўсатдан жон таслим қилиши мумкин-ку!..)

Ҳа, Навоийнинг юксак бадиият, бир-биридин пурмаъно, пурвиқору жозибатор тимсолларга бой шеърят уммонидан мунтазам баҳравар бўлиб, “сўз гуҳари” сирларини қарор топган муайян меъёр-тартиб, ойин асосида изчил ўргана бориб, улғ мутафаккир ва мураббий шоирнинг ўзи анъанавий фахрия йўлида, қонуний ғурур ила қайд этиб ўтганидек, (“Агар “хоса маъни”, гар “ийҳом” эрур, онинг кунда юз байти ҳалвом эрур”, “Маснавий”дан.), “назм аро нодир шоир” — Сўз даҳосининг асосан, “маснуб” (санъатлар ила музайян), юқорида шарҳлаб ўтилган шеърый тамсилларга ҳамоҳанг бир-икки шоҳбайтга муносабат билдириш билан суҳбатимизнинг 3- фаслига ўтамиз...

Эй Навоий, яхши эрмас эрди ул ён борганинг —
Чун бориб, ўтлуғ (офтобдай) юзин қилдинг тамошо: эмди — ён!!

Мазкур “маснуб” байт тағматнидан бир йўла уч мумтоз шеърый санъатни идрок этсак бўлади: “ул ён” (томон) ва “эмди — ён!” (қайтмоқ) маънолари нисбатидан “тажниси том” санъати; иккинчи мисрада такроран келган “ён”нинг ўзидан англашилган “икки зидд” ташбеҳи (йўналиш ва “ўртанмоқ” маънилари) замирида эса... анчайин ноёб-тансиқ санъатнинг “тазоди ийҳом” намунаси, шунингдек: “борчанинг” — “бориб”, “ул ён” — “эмди ён” шеърый сўз бирикмаларидан “такрир” санъати яратилди.

Ниҳоят 2-фаслга хулоса хизматини ўташи мумкин бўлмиш, “маснуот” мақомидаги икки шоҳбайт шарҳи-таҳлили:

Телба кўнглум, ваҳки, ҳар соат биров (!) сори борур,
Манъ қилдим эрса, бағр (жигар) им офриғудек ёлборур...
Ақл васвосини қўйсам авло улким, мен доғи:
“Бошим олиб кетга(й) мен” ҳар сорики... ул бошқарур!..

Биринчи байт бир йўла уч бадиий санъат ила зийнатланган: (1) “ҳар соат биров сори борур...” Бу халқона нақлда бир жабрдийданинг тирик фожиаси — савдойи бўлиб қолгани (эҳтимолки, “телба”лик бежиз эмасдир — бахтсиз муҳаббат оқибат-асоратидир). Мумтоз мувозана усулида ифодаланса, (2) “бағрим офриғудек ёлборур” халқона нақл-жумласида “ташбиҳи том” санъати бор. (3) “Биров” ташбеҳи, эҳтимол, бир бевафони ёхуд бошқа бир шахсни англатиши ҳам мумкинки, бу — мавҳум нисбат замирида “ийҳом” санъати яширингандир. Ёки: “манъ қилдим эрса” — “... ёлборур” халқона иборалар зимнида мумтоз

“тазод” санъати мавжуд... Иккинчи байт зевари (*бадийий зийнати*) ҳам аввалгисидан ортиқ бўлса — ортиқки, кам эмас: “Бошим олиб кетга(й)мен...” Бу, аввало, жафокашу балокаш ажодларимиздан мерос ғоятда дарднок-ҳасратсаро нақллардан; улуғ шоирларимиздан айниқса, Бобурнинг: “Бошим олиб, эй Бобур, аёқ етганча кетгаймен!..” шохсатрини элагувчи ҳазин ибора, шунингдек, “ақл васвоси” боис инсон қисматига битилмиш турфа савдолар ҳамласи — не-не алам-изтироблар оташида ҳам мудом уни “кўнгил... бошқаруви...” бу — “ирсоли масал” ва “тазод” санъатлари (*дарвоқе: “ул бошқарур...”*) “истиора”нинг нодир намунаси сифатида бизни боз ҳайратга солиб, хаёлга толдирмайдимми?!

Бу шарҳларда... хоҳ “Мутлақ ҳақиқат”, “Мутлақ руҳият” бўлсин, хоҳ “Фано”, “Бақо”, “Ваҳдат”, “Тавҳид” фалсафасининг “Ишқи мажозий” ё “Ишқи ҳақиқат” тимсолларидаги илоҳий “зухуроти” (*тажаллиси*), яна аниқроғи: “кўзгу такрори ҳам зарурат ўлгон” акс-живалари сифатида, юқорида талқину таҳлили берилган Ҳақ “зоти” — “моҳияти”нинг орифона, ошиқона “сифот” аломатлари — “Навоийвор” нуктадону бетакрор сувратлари ила, чуқурроқ “идрок айласак”, боқий сийрати, сирли-сеҳрли мўъжизоти билан такрор жазб этади, “кўнгул лавҳи”га битилади — руҳиятимизга айланади...

Маърифий суҳбатимизнинг 1-фаслида Алишер Навоий маснавийёти (*достонлари*) муқаддимотининг “ҳамд”, “муножот” ҳамда “ҳайрат” бобларидан олинган (*масалан, “Кўнгул” таърифининг мислсиз сирли-мўъжизий “сўз зухари” лавҳалари!*) шохбайтлар мисолида ўрганилаётган муборақ мавзуимиз: “Тажаллиёт фалсафаси” (бу, шубҳасиз, жуда катта, давомли муаммолар мавзуи!) ибтидоси сифатида “мажоз” — “ҳақиқат” ислоҳотлари мезонида манتيқий-бадийий тафаккур тақозоси-ла ўша “Мутлақ ҳақиқат” унвонли том маънода буюк маърифатнинг, асосан инсон дунёсига дахлдор “Мутлақ руҳият” бобидан “суврат” — “сийрат” ёхуд “зоҳир” — “ботин” атамалари меъёр-андозаси-ла қайта яратилган, ҳар гал ўзгача-рангин шакл, қутилмаганда теран “маънилар” касб этган тимсолларни таҳлил жараёнида яна аниқлашга уриниб кўраимиз:

Сано Ҳаққаки: кошифи ҳол эрур,
Хирад мушқилотига ҳаллол эрур.
Алимики, йўқтур — билоят анга,
Азимики, йўқтур — ниҳоят анга...

Биринчи байтда “Мутлақ ҳақиқат”нинг “зоти” (*моҳияти*), яъни Қодиру Холқи Зулжалол Қудрати илоҳий... биргина “Ҳақ” тимсолида ўзининг мужассам ифодасини топса, унинг “сифоти” (*асосий аломатлари*) биринчи навбатда, фақат икки жиҳати-ла умумлаштирилади: “кошифи ҳол” ва “хирад мушқилотига ҳаллол”... Албатта, мутафаккир шоир Оллоҳнинг муҳим “сифоти” учун бу икки жиҳат кифоя қилмаслигини шу ондаёқ фаҳмлагани боис, кейинги байтда яна икки белгилувчи жиҳатга айрича урғу беради-да, шу заҳоти — уларнинг, ҳар бирини изоҳлайди, йўқ, улар изоҳ-шарҳ эмас, балки фалсафий мезон-меъёр, ўзига хос “чегара”, йўқ, бу асли моҳиятда чегара-поён билмас, бардавом, жараён, қисқаси, инсон ақли, тафаккури, ҳатто хаёли — тахаййул қудрати етмас олий хилқат, сирли хилқат эканини... “алимики”, “азимики”, яъни на ибтидо (“*билоят*”) ва на интиҳо (“*ниҳоят*”) қонунларига бўй бермас, замон ва макондан холи ададсиз, тинимсиз чексизлик, юксаклик, боқийлик эканидан бизни огоҳ этадики, “Ҳақ”нинг “зоти” ҳам, “сифоти” (*аломатлари*) ҳам ақл-зақоватни лол қолдиради, очиги, ўртадаги тафовутни билолмай қоламиз. Бу — ҳазрат Навоий англаган ва талқин этган Тажаллиёт фалсафасининг шунчалар жозиб сирру синоатидан Шаҳодат беради...

“Маснавий”дан бошқа бир тамсил — беш байтли пурдард бандни олиб, шарҳлаб боқамиз: подшоҳи ситамкор Абусайид Мирзо замонида истеъдодли, “ҳақиру фақир”, лекин ҳақпараст, хурфикр тоғалари мақтул (*қатл*) этилган Алишер (*Бобурнинг шаҳодат беришича, Самарқандга “ихрож” қилинган*) мотамзада ҳижрат кунлари, она шаҳри Ҳиротга — ўзини “шогирду фарзандмен” деб билгани — азизу анис зот Сайид Ҳасан Ардашпер номига йўллаган машҳур мактубидан ортиқ ҳазин мисрларга разм солиб, улар замиридаги “маъни”-ларни тааммул қилиб (*чуқурроқ идрок этиб*) кўрайлик-чи.

Сен эдингки, ҳар ишда ёрим эдинг,
 Не ғамки — етар, ғамгусорим эдинг...
 Сулук амрида урмайин бешу кам (*ортиқ ё кам демай*)
 Анинг амридин айру — (*бир*) дам ё (*бир*) қадам...
 Анга қолмагай ўзидин хабар,
 Ўзидин неким, ўзлукидин асар...
 Урармен қадам, токи боргунча гом —
 Ки, бўлғай муяссар манга ушбу ком!..
 Агар бўлса, бу йўлда умрум талаф (*тамом*) —
 Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф!..

Бу — муқаддас Каломи Маҷиднинг мисли қасам оятларидай ўтли-сўзонли сатрларни минг тўрт юзу олтмишинчи йиллар шаҳодати деб билсак (*эхтимолки, ҳақиқий ихлосманд муҳиб-мухлислар ўзлари тартиб берган “Илк девон”дан жой олган*), ҳали ёш “мустақил даҳо” (*Лессинг*) қалами яратган том маънода мўъжиз байтларнинг “маъни” салмоғи, “маснуъ” (*зийнатли*) ифода қимматини аниқлаб, билиб баҳолашга мезон, имкон қадар тўлароқ шарҳлашга, таҳлил қилишга муносиб сўз топиш амри маҳол. Фақат шуниси аниқки, бундайин муборак “ҳасби ҳол” сатрлари... “ҳақиру фақир” (*Навоийнинг ўз ибораси*) инсон, “назири йўқ” сўз даҳоси умр йўлининг сурурли ва бўронли манзиллари давомида дастуриламал бўлиб хизмат қилгани, ҳеч шак-шубҳасиз. Бутина эмас. Юқорида кўчирилган мисралар Алишернинг ҳали “кичик эркони”дан эътиборан ақлу идрокини, ҳаёлот дунёсини, қалбини, алал ҳусус, ҳад-ададсиз руҳиятини банд этган “улуғ муддао” (*Навоийнинг неча бор ифтихор ила тилга олган муборак каломи!*) хоҳ бевосита, хоҳ билвосита бўлсин, турфа рангу оҳангда, турли ҳолату “ваъзи”ятларда акс-инъикос этгани шаҳодати, тимсолий далолатини аён кўриб, дилдан англаб ҳайратланамиз ва ҳар гал ифтихор ҳисларини кечирамиз... Хулласи калом, бу — шунчаки шарҳлар эмас, балки тажаллиёт (“*зухурот*”) фалсафасининг “Алишерий” талқини учун тансиқ-ноёб, бебадал-бенисбат лавҳалардирки, бунинг теран, мантиқий асоси, ўз сабабияти, хос қонунияти бор (унинг таҳқиқи янги мушоҳадалар, янги изланишларни тақозо этади...)

Яна-да бошқача шеърӣ тамсил. Бу гал шеърӣят оламидаги устоз-шоғирд муносабати акс этган, маҳсус рамзий-истиоравий нисбатлар заминига қурилган умумлашма — лирик лавҳани кузатайлик. Чунончи, Навоий ижодхонаси учун шаклан ва мазмунан қанчалик мухтасару теран бўлса, бадий мантиқ эътибори-ла шунчалар ҳаққоний, аниқ, ёрқин далилий тимсоллар мисоли сифатида “Ғазалда уч киши... (*Хисрав Деҳлавӣ, Хожа Ҳофиз, Абдурахмон Жомӣ*) тавридуру ул навъ” сатри-ла бошланадиган қиғъанинг кейинги байтларидан “хоса маъни”лари — суврату сийрат жиҳатлари муштарак биринчи мисраларга эътибор беринг-а:

Бири — мўъжиз баёнлик соҳири Ҳинд...
 Бири — Исо нафаслик ринди Шероз...
 Бири — қудсий асарлик орифи Жом...

Мазкур қиғъанинг, не ажабки: “Мажоз — ҳақиқат кўприги” ҳадиси шарифини эслатиб турувчи бағоят мазмундор, айни пайтда нафису пурвиқор шоҳбайти:

Ҳамоно, кўзгудурким, акс солмиш —
 Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли! —

таркибидаги: “кўзгудурким”, “акс солмиш” нисбатлари зуҳурот (“тажаллиёт”) фалсафасининг “суврат”га, яъни “мажоз”га мансуб жиҳати — акс-жилва — “суврат”лар ифодасига хизмат қилса, “уч... маҳвашнинг жамоли” не ажабки, фасоҳат оламининг назмӣ-рубобӣ (*лирик*) сарчашмаси — битмас-туганмас манбаи, яъни “зот” ёхуд “сийрат” тажассумига айланади. Бутина эмас. Шеърӣ санъат, бадийят мактабларининг кейинги авлодларига (салафлардан — халафларга) турли даражада ижодий таъсири: акс-инъикоси (бевосита — муҳиб-муридлик ё билвосита —

назира-пайрав йўлида) қандай зуҳур этишини “назири йўқ” Сўз даҳосининг ўзидан зиёдароқ ифода этиш мушқил иш:

Навоий назмига боқсанг, эмастур –
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи...

Оллоҳ “зоти”нинг мислсиз, ададсиз миръоти (“кўзгуси”) бўлмиш боқий хилқат – моддий назаргоҳ биз ҳайратланиб, хаёлга толиб, гоҳ қувониб, гоҳ изтироб чекиб умргузаронлик қилаётган бу сирли-сеҳрли, ажабдан булбажабу фаройиб шаҳодат дунёсида қанчалар поён билмас ранглар, оҳанглар, шакллар – турфа “суврат”лар касб этса, бизга кўринмас ботиний-руҳий дунёда, унданда зиёдроқ “сийрат” мезонларида, ҳеч шубҳасизки, то абад боқий меъёрларда Ҳақ таоло тасарруфидаги самовий, фазовий Ҳақиқатлар сирру синоатини ўзида тажалли этади... Ирфону маърифатнинг турфа соҳаларига мансуб мантиқий тафаккурнинг чегарасиз-ададсиз мумкиноти – имконияту “ақл боши айланар” (*Навоий*) имтиёзлари – тахаййул ва фаразлари нималигини уларнинг ўз билимдонлари ҳукмига ҳавола қилайлик-да, фақат биз миллий, умумтуркий, умумисломий ва умумбашарий ифтихоримиз бўлмиш “Амири Кабир Низомиддин Алишери Навоий” (*Маҳмуд Музаҳҳиб*) ҳазратлари тимсолида, мужассам “намудор” мақомида сувратланмиш қалб тафаккури (*сўзонли туйғулар, ёруғ-сафоли хаёллар*) соҳиби, “зодаи таъби” (*фақат тугма истеғдоди*) ила тан олинган барча ижодкор қавмларда, биринчи навбатда шоирларда ўша Боқий Ҳақиқатнинг бадиий, шеърий “суврат” ва “сийрат”лари қай тарзда – қандай тимсолларда ТАЖАЛЛИЙ ЭТАДИ?!.. “Киши бу сирни мендек қилмади фош” (*Навоий*) янглиғ фахрия сўзлари ҳар бир солим ақл соҳиби кўнглидан ўтса майлийди, аниқроғи: лоақал, ўзи хуш кўрган, дилхоҳ мавзулари доирасида, шахсан ўзига ёққан, яқин дўстларининг ҳолисона-самимий эътирофи ва эътиборига шоён бўлган асарлари, ҳеч йўқ, бир неча яхши шеъри, яхши китоби мисолида баралла айтолсайди! Менга қолса, Навоий руҳи мададкор бўлиб, унинг мўъжизакор шеърияти ва ўлмас сиймоси шавку рағбат бериб, ушбу муборак мавзу кўлами тобора кенг қулоч ёзиб, Навоий Сўз даҳосининг сеҳри-жозибаси бор бўй-баста, фасоҳати: ҳикмат, маърифат нурлари, санъат жилвалари билан ШЕЪРИЙ ТАЖАЛЛИЁТ кўзгуси бўлиб, барча мухлису муҳиблар тасаввурига, тафаккурига, хаёлларига оро берса, “Навосиз улуснинг навобахш” кўзгусига айланса!..

Улки, Ваҳдат шарҳин айтар: сирридин огоҳ эмас,
Гар фано касб этмаган бўлса, бир огоҳ оллида!..

Зоҳиран, тафовутли жиҳатлари баралла кўзга ташланиб турган бир ҳол (*эътибор беринг-а: “огоҳ эмас” – “бир огоҳ оллида!”*): бу – мумтоз “илми саноеъ”да таърифи берилган “тазод” шеърий санъатига яхшигина мисол бўла оладиган ажойиб шоҳбайт таҳлилидан аввал, мўъжазгина муқаддимага эҳтиёж сезилади. Эндиликда ожизона иқрор ила шукрлар келтириб ўзимизни хушнуду масъуд этишимиз мумкинки, “Ваҳдат”, “Тавҳид”, “Ваҳдатул-вужуд”, “Фано” – бу – жамики моддий мавжудот: Арзу Само, “тўрт унсурот”, “олти жиҳат”, набототу ҳайвонот дунёси, етти иқлим аҳолиси: “барчадин шариф” – инсон ва унга аён кўриниб турган назаргоҳ – чексиз шаҳодат дунёси-ю ҳатто кимгадир кўздан яширин, тасаввурга сиғмас фаройибот, мўъжизот олами бир бутундиким, бу “икки жаҳон” Мулкини илоҳий қудрат ўзи бошқаради – тасарруфига олади, муҳофаза этади; барча мушқилликларни ҳам ўзи ҳал қилади. Тажаллиёт эса ўша боқий САЛТАНАТнинг зуҳуроти, улғу миръот – кўзгудаги акс-инъикоси, ҳалсиз-ҳисобсиз суврат жилвалари ҳолос.

Не ажаб ҳақиқат, эҳтимол, шафқатсиз ҳақиқат шундаки, бизнинг назаримизда, зоҳиран боқий туюлган, шунчалар ўзига жазб этган шаҳодат дунёси моҳиятда бу – “Мутлақ ҳақиқат” – Илоҳий Мулкнинг фақат ўткинчи тажаллиси, муваққат сувратлари, гўё бизга аёну ноаён... фоний жилваларидир.

Тажаллиёт фалсафий мўъжизасининг мумтоз шеъриятимиздаги матний-ирфоний, юксак бадиий, санъаткорона ифода кўринишлари (*Навоийда: “намудор”, “жилва”, “кўзгу”, “миръот”, “акс”-“инъикос”, “нигор” – “суврат”*,

“зухур”- “зоҳир” ва ҳ.) ҳақида сўз-бахс борар экан, биринчи навбатда, буюк шарқшунос Е.Э. Бертельс айрича эъгибор ила асосли тавсифини, шарҳини берган “ойинаи жаҳон”, багискаф, эскалатор каби ижодий хаёл парвозига, дадил илмий-фантастик фаразларга кучли тамойилни Навоий “Хамса”си заминиди илк дафъа инкишоф этганини эсламай, таъкидлаб ўтмай бўлмас. Биз, устоз навоийшунослар махсус талқини ва таҳлилини берган илоҳий мўъжизот, дунёвий ва тахаййулий гаройиботу ажойибот мисоллари сирасига, чунончи, ўтган XX асрнинг сўнгги чораги давомида давримиз мўъжизаси сифатида оммавий мулоқот воситаси — фазовий миқёсдаги, том маънода ҳайратбахш робиталарнинг тимсоли мужассамига айланган тизимларнинг “ибтидоси” бўлмиш фотосинтез, радио, кино, видео, теле, аудио ва бошқа янги техникавий-электрон кашфиётларнинг, не ажабки, ўша Темурийлар салтанати даври-ла, майли, “чиройли ёлғон”, “гўзал хаёл” тамсиллари даражасида бўлсин, бадиий “зухуроти” — тажаллисини кузатиб, беихтиёр хаёлга толамиз. Даввомиз далолати сифатида, даставвал битта “Алишерий” шоҳбайт келтирайлик:

Нега таркинг этмай, эй чарҳки: шому ахтарингдин —
Қародур юзунг, валекин... оқ эрур юзунгда холинг!..

Шак-шубҳасизки, ҳазрат Навоийнинг гайришуурий хаёл қудрати-ла кечилмиш бундайин, зоҳиран “қўрқулик” (*Жомий ибораси*), “Мужиб” (*сабаби - оқибати*) гояти ваҳмли — ваҳшатангез руҳий ҳолат... жаҳоний фалокаг (*қиёмат — қойим*) олди мудҳиш хабари шоҳбайтнинг иккинчи сатрида акс этган: “қародур юзунг...” “оқ эрур юзунгда холинг”. Мумтоз “ифрот” (*фавқуллодда кучли муболаға*) санъати-ла зийнатланган бу байтда, не ажабки, аввал XIX аср охирида, сўнгра, ўтган XX асрда кашф этилган фото тасвир, бора-бора кино, теле, видео — то ҳозирги электрон компьютер, интернет каби илмий-техникавий мўъжизаларга хос биргина жараён: экрандаги ё фото-тасвир ибтидоси — негатив кўринишлар (*чиндан ҳам тасвир деса — аниқ бир тасвири бералмайд!*)... ўша — олис XV асрда ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоийни шунчалар навмидлик изтиробига солгани... бугун бизда чексиз гурур-ифтихор ҳисларини уйғотади... Ҳолбуки, бу — “мутафаккирлар мутафаккири” тасавури — тахаййулида бадиий инъикос этган мислсиз тажаллиёт мўъжизасининг бир байтдаги жилваси — “зухуроти” холос.

Энди — “Фарҳод ва Ширин” достонининг гаройиб бобларидан бирига: отадай меҳрибон, ҳамиша авайлагувчи доно вазири аъзам Мулкоро раҳнамунлигида Ҳоқон хазинасини минг эҳтиёту андеша ва маҳфуз хаёллар изтиробиди сайр-томошо этган, йўқ, “тафаккур била билмиш-оламзод” деган солим таомилу комил эътиқод билан ҳар бир мўъжиза олдида (*бугунги экспонат*) ҳайрат хаёлига чўмган Фарҳоднинг гаройиб мулоқоти шарҳига ўтамиз:

Кетурдилар ҳақими нуктадон,
Билик бирла жаҳон ичра жаҳон!..
Қилиб тунни — ёруғ, кунни — қоронғу,
Сувдин — ўт ёндуруб, ўтдин — сеңиб сув,
Ғаройиб кўп хувайдо бўлғусидур,
Бас, анда Шакл пайдо бўлғусидур...
Кўрунуб ҳар замоне — кўзга бир шакл,
Кўз олғоч — бўлғусидур... ўзга бир шакл!..
Чу бўлди жилвагар ошқор юз навъ,
Анга ҳам бўлғуси — тимсол юз навъ!..

Бизнинг энг мухтасар шарҳимиз: “шакл”, бу — ҳозирги турли экранлардаги кадрлар десак, кейинги байтдаги: “Кўрунуб ҳар замоне... кўзга бир шакл, Кўз олғоч... ўзга бир шакл” — турли-туман тасвирлар, жонли сувратлар, рангин қиёфалар, яъни экран (“*ойинаи жаҳон*”) кадрлари силсиласи эмасми?!.. Кўчирилган банднинг сўнгги байтидаги: “жилвагар ашқол (шакллар) юз навъ” “...тимсол юз навъ” бугунги экранда кўринган турли суврату феъл-атвор (*саъбия*) соҳиби бўлмиш характерлар, образларни, ёхуд манзара, воқеа-ҳодиса лавҳаларини акс этгирса, не ажаб?... Навоий идрок қилган гаройиб хаёлининг ҳозирги мўъжизалар замонида қанчалар турланиб, товланиб, равнақ топмасин,

Ўзининг қадимий моҳияти — сир-синоатини сақлаб қолгани шаҳодати, яъниким “Навоийвор” (*шоирнинг ўз ибораси*) тажаллиётнинг боқийлиги далолати ҳам шунда...

Ва ниҳоят, яна ўша мўъжиз ҳикматлар ватани (*боқий, муқаддас мусҳаф — Каломи Маҷидни асос қилиб олган Ҳадисга ишонмай бўладими?..*) Чин мамлакати, фақат бошқа Ҳоқон, бошқа қаҳрамон — Искандар мулоқотидан яна бир лавҳа кўчирамиз:

Ҳакимики...ани “тилисм” айлабон,

Намойиш анга ики қисм айлабон.
 Бу даъвода эмас гувоҳ эҳтиёж,
 Эрур кўзгү сари нигоҳ эҳтиёж!
 Агар сўзи чиндур — кўринур юзи,
Кўрунмас юзи, бўлса ёлгон (*хато*) сўзи!

“Садди Искандарий” дostonидан олинган уч байтли бу ажойибдан булғажаб бандни лозим даражада, муносиб-шоён мақомда шарҳлаш, бугина эмас, имкон қадар чуқурроқ тааммул (*теран тафаккур*) ила таҳлил ва талқин масъулияти бизни ўйга толдиради, очиги, ҳам ширину зиддиятли изтиробга солади, уни том маънода таҳқиқ этиш фақат даҳолар ҳукмига ҳавола деб биламиз. Биз фақат устоз навоийшунос олимлар, увайс (оламдан ўтган) том маънода солим, комил эътиқодли мутафаккир шоир-адиблар руҳидан мадад олиб, бақадри имкон айтиб ўтишга журъат этамизки, юқоридаги уч байт... хаттоки бугунги компьютер мўъжизасини эслатадиган муборак “Навоийвор” хаёл “зухуроти” (*тажаллиёт*) жилва кўрсатгандай “навобахш” (ҳазратнинг ўз ибораси) ва сафобахш-ёруғ таассурот қолдиради! Бундай далил фаразимизга юқоридаги банднинг: “икки қисм”, “тилисм”, “сўзи чиндур — кўринур юзи”, “кўрунмас юзи — бўлса ёлгон (хато) сўзи”... ташбеҳ-иборалари шаҳодат беради; айниқса, “икки қисм”ли “тилисм” нинг биринчиси: бугунги клавиатура (.....) бўлса, иккинчиси: экран (“кўзгү”) дир. Шарҳ давоми... энди — Сизга ҳавола.

Ботирхон АКРАМ,
 ЎзМУ профессори

Навоий ижодида маънавият ва маърифат

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида давлатда маънавият, маърифат ва адолат қандай намоён бўлиши ҳақида сўзлар экан, «Адолатли подшоҳ Ҳақ-таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир; бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисидир...»¹ деб ёзади. Навоий адолатнинг манбаини Яратгандан кўради, яъни ўз Эгаси ва Яратувчисини рози қилиш йўлидан юрган шоҳ адолатли бўла олади. Адолатли шоҳ, деб эса «халқни рози қилиш йўли билан Ҳақ-таолони рози қилган» подшоҳга айтилади.

«Маҳбуб ул-қулуб»нинг «Одил подшоҳлар» фасли куйидагича тугайдики, бунда, бизнингча, Алишер Навоийнинг бу борада ўзига хос қараши бор эканлиги аён бўлади: «...Кишиларнинг арзу додини тинглаганда, бу иш юзасидан халқ олдида сўроқ беришини ўйлаб изтироб чекади.

Маснавий:

Улус подшоҳию дарвешваш,
Анга шоҳликдан келиб фақр хаш...
Халойиққа бу шоҳдин ўлсун нишот,
Даме бўлмасдан холи андин бисот.
(Ўзи подшоҳ, лекин дарвешифат,
Унга шоҳликдан кўра фақирлик хуш келади.
Халойиққа бу шоҳдан нажот етсин,
Ҳаёт ундан асло холи бўлмасин)»²

Қайд этилган мисралар ва изоҳлар шуни кўрсатадики, Навоий «адолат»нинг манбаи Яратганнинг Ўзи, подшоҳ (яъни ҳокимият-А.П.) уни рўёбга чиқарувчи, халқ эса уни истифода этувчиси, деб билади.

Агар Алишер Навоийнинг «золим, жоҳил ва фосиқ подшоҳлар» тўғрисидаги қарашларига назар ташлаб, муноҳада қилсак, фақат «адолат» эмас, балки зулм ҳам, фосиқлик ҳам, жоҳиллик ҳам ўзининг тарқалиш манбаига ва йўналишига эга: «Жоҳил подшоҳнинг кўнглида халққа нисбатан адовати муҳрий хазинасидан кўпроқ. Улдирмоқ учун жон бермоқ элнинг молу жонига қасд қилмоқ унинг шioriдир... Ҳақ бундай балоларни номавжудлик чоҳидан мавжудлик тахтига чиқозмасин ва йўқлик зиндонидан борлик шаҳрига йўлатмасин!»

Қизиғи шундаки, бунда ҳам манба Яратганнинг Ўзи, уни рўёбга чиқарувчи подшоҳ, истифода этувчи халқдир. Лекин манба - Яратганнинг Ўзи «подшоҳнинг кўнгли»дан келиб, чиқиши каби нозик бир фарқ бор. Ана шу боис ҳам «бундай ёмон подшоҳларнинг номаъкулчилиги ўзига хуш ёқади; халқнинг маъкул иши унга номаъкул»³.

Хуллас, халққа муносабат муайян жамиятда подшоҳ (ҳокимият)нинг адолатли ёки жоҳил, зулмкор эканлигига гарозидир. Золимлик мамлакат осойишталигига (демакки, марказлашган давлат кудратига) путур етказиши куйидаги мисралар билан тасдиқланиб, бевосита бизнинг мавзумизга уланади: «...Мамлакат нотинчлиги унинг юрагига ором бағишлайди, халқнинг бесару сомонлиги эса хотиржамлик келтиради. Обод жойлар унинг зулмидан вайрон, кабутар уялари бойқушларга ошйён.»

Ҳазрат Навоийнинг қарашларида суфийлик йўналиши ҳам устувор бир кўринишда намоён бўлган экан, ул зот адолат борасидаги фикрларини ҳам суфийна

¹ Алишер Навоий. «Маҳбуб ул-қулуб», Тошкент, 1983, саҳ. 15.

² Ўша асар, саҳ. 16.

³ Алишер Навоий, «Маҳбуб ул-қулуб», Тошкент, 1983 йил, саҳ. 17.

акс эттиришлари табиий эди. Жумладан, подшоҳнинг табиатан «дарвешваш» бўлишини, шоҳликдан «фақирлик»ни афзал кўрадиган инсон бўлишини ишташ билан ўткинчи, бир лаҳзалик умрда яхшилик қилишга ундайди. Бу яхшилик подшоҳларда адолат шаклида намоён бўлади, албатта. «Маҳбуб ул-қулуб»даги «Танбих»ларнинг бири ҳам диққатга сазовордир: «Кўнгил бадан мулкининг подшоҳидир. Кўнгилнинг саломатлиги — баданнинг ҳам саломатлиги... Демак, кўнгил-бадан мулкининг эгаси, шоҳлар шоҳи... мамлакатнинг обод ва харобалиги — шоҳнинг адолати ва зулмига боғлиқ...»¹ Шу ўринда «саломатлик»нинг маъноси айни чоғда давлат тизимининг соғломлиги, яъни унинг яхлит, бир марказга бўйсунувчи тизим эканлигини ҳам англатиши аниқдир.

Агар юқоридаги сатрлар маъно-мазмунини умумлаштириб, чоғиштириб, бир умумий фалсафий хулоса чиқарилса, бизнингча, адолат давлатга нисбатан марказга интилувчи кучларни қувватлантириб, уни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Алишер Навоий темурийлар давлатини юксалтириш учун амалий ҳаракатлар олиб боргани ва бу йўлда адолатни мезон деб билгани ҳақида «Маҳбуб ул-қулуб» асарида гувоҳлик беради: «Аммо шугл ва комронлиқ чоғида кўнгил мулки халқ ҳужуми булғоғида ва гоҳ аморат маснадида ўлтурдум ва ҳукумат маҳкамасида додхоҳлик сўрдум ва гоҳ подшоҳ наёбатида таарруб туздум ва назорагар элга ўзумни кўргуздум... Ва гоҳ салотин мухолафатларида ароға кирдим ва мунтозаатларин мувофақатга қарор бердим. Гоҳ ҳарб маъракасига ўзумни солдим, жаҳл ва нодонлиғ тухмагин бўйнуғга олдим. Ва гоҳ ҳайрот аҳлига ўзумни қотгим ва ҳар навъ хайр буқъалар тузаттим; андоққи, саъйимдин работлар бўлди. Ва андин мусофирларга нишотлар бўлди...»² Бу гаплардан Алишер Навоий ўзининг адолатли бошқарув ҳақидаги фикрий қарашларини ёзиб ташвиқ ва тарғиб қилиб қолмасдан, амалиётда бунга қўл урганлигини билиб олса бўлади. У амирлик ва вазирлик лавозимларида бўлар экан, имкон қадар адолат қилишга интилгани ва салтанат учун ички курашларда орага тушиб давлатнинг парчаланиб, ожизланиб қолмаслиги учун саъй-ҳаракатлар қилганлигига гувоҳ бўламиз. Алишер Навоийнинг жамоат бинolari, рабату бекатлар, мадрасаю ҳаммомлар куриши, хаста ва ғарибларга мурувват кўрсатиши, олиму фузало ва шоирларга кўмак бериши — барчаси унинг ўша адолат ва мурувват бобидаги дунёқарашини маҳсули бўлиб, масаланинг бизга очиқ-ойдин кўриниб турган томонларидир. Мана шу жараён билан бир пайтнинг ўзида давлат куч-қудратини мустаҳкамлаш учун, давлатнинг рамзи — подшоҳни адолатга ундаш эса, масаланинг ички томони сифатида қаралмоғи мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Алишер Навоий Султон Ҳусайн Мирзо билан хилватда ўтирганларида, ҳар соҳада суҳбат куради. Ана шундай суҳбатларнинг бирида «Мирзо ҳикмат дуржини очиб, Амир Алишердан: «халойиқ фақирнинг ҳаққида не сўз айтодурлар»³ деб сўрашининг ўзи ҳам биз мақкур мавзунини бошланганида келтирган иқтибосимиздаги Алишер Навоийга нисбатан айтилган «салтанат таянчи, мамлакат мумтози, дину давлат арбобининг пешвоси, мулку миллат асҳобининг сараси» каби сифатларни давлат эгаси Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам эътироф этганлигига яна бир далилдир. Айни пайтда бу мулоҳаза XIX юзйилликдаги Европа ва Россия олимлари томонидан илгари сурилган айрим нотўғри маълумотларни рад этади. Бошқа томондан эса, Навоийнинг амирлик ва вазирлик лавозимларида ишлаганлиги ҳам марказлашган давлатнинг афзалликлари, бу давлатни ушлаб, мустаҳкамлаб туриш зарурлигини амалий тажрибада синовдан ўтказиб, қарашларининг пишиб етилишига имкон берган. Айниқса, ҳазрат Навоийнинг, умуман, давлат (подшоҳ) халқни эзиш воситаси сифатида фойдаланиши ҳақидаги фикрлари айнан давлат бошқарувида ўзи бевосита иштирок этган чоғлар маҳсули, деб баҳолашга мойилмиз: «Ҳайрат ул-аброр»да Навоий золим шоҳ ва унинг сарой аҳллари ҳақида ёзар экан, улар ҳокимиятдан халқни эзиш, талаш учун фойдаланганини, шу ҳисобдан саройни безаганини, динни, худони есдан чиқариб, кечаю кундуз маишат билан машғул бўлганлигини...

¹ Ўша асар, саҳ. 67-68.

² Ўзбек алабиёти, тўрт жилдлик, Тошкент, 1959; 2-жилд, саҳ. 522.

³ *Зайниддин Восифий*, Бадоеъул воқоъ, Тошкент, 1979; саҳ. 100.

шоир реал воқеликдан илҳомланиб (ёзганлигига) шубҳа қилмаса ҳам бўлади.»¹ Олимнинг бу фикрларини ҳазрат Навоийнинг:

Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
 Ҳақ магарким ком учун боштин яратқай оламе, —

деган мисралари янада ёрқинроқ исбот қилади.

Хуллас, «Навоий Хусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлашда ва мамлакатни майда қисмларга бўлиб юборишга интилаётган шаҳзода ва амир-амалдорларга қарши курашда катта иш кўрсатди. Ёдгор Муҳаммаднинг фитнасини фош қилиб, мамлакат ва халқнинг осойишталигига бутун кучини сарф қилди...»² Навоийни мансаб ва шахсий шон-шавкат эмас, балки эл-юрт осойишталиги, фаровонлиги, равнақи учун меҳнат қилиш қизиқтирар эди. У малакатни, салтанатни ожиз, халқини хонавайрон қилиб, парчалаб ташловчи ўзаро ички тахт таллашиш урушларининг олдини олишга, уруш олови чиққан ҳолда уни ўчиришга ҳам бор кучини аямади. Унинг илм-фан ва маданият аҳлига нисбатан ҳомийлик, раҳбарлик қилишлари, моддий-маънавий кўмаклари билан марказлашган давлатни сақлаш ва уни мустаҳкамлаш учун қилган саъй-ҳаракатлари бир-бирига уйғун эди. Алишер Навоийнинг марказлашган давлатни (темурийлар давлатини) кучайтириш, адолат ўрнатиш ва халқига хизмат қилиш борасидаги амалий ҳаракатларини атоқли тарихчи, адабиётшунос Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Шоирлар бўстони» асаридан олинган бир парчани келтириш билан яқунлашни лозим топдик: «...Шу кунларда бу улуг амир дину давлат ҳомийси, шариат ва миллат пушти паноҳидир. Замон подшоси (Султон Хусайн Мирзо) унинг фойдали насиҳатларидан баҳра олмоқда. Унинг қимматли мажлислари фозиллар тилаги, олий даргоҳи фуқаронинг мурожаатгоҳи... Эшиги муҳтожларга ҳамма вақт очиқдир...

Унинг савобга ишорат этувчи фикри ортиқча молу мулкин хайр-эҳсон ҳамда хайрли ишларга сарфлашни тақозо қилди... холис мулкани ва ҳалол бойлигини худо йўлига сарфлаб, мамлакатда мадрасалар, масжидлар, рабоблар, хайрли жойлар ва дорушшифо қуришга харжлади...

Агар улуг амир қилган хайрли ишларни бирма-бир ҳисобланадиган бўлса, қисса чўзилиб кетади...»

Абдуқаюм ПАРДАЕВ,
 фалсафа фанлари номзоди

¹ А.Ҳайитметов, Навоийхонлик суҳбатлари, Тошкент, «Ўқитувчи», 1993; саҳ. 124-125.

² Н.Маллаев. «Ўзбек адабиёти тарихи, Тошкент», 1976; саҳ. 369.

Модернизм ва янги ўзбек шеърияти

Постмодернизм даврида Имом Ғаззолий руҳониятини соғиниш ёки Фитрат бундан юз йил аввал иш кўрган шеърий шакллардан янгилик ахтариш архаик олимнинг архив титиши каби жўн ҳодисадай туюлиши мумкин. Бироқ ҳар қандай янгилик (ҳомила) эскилик бағрида туғилади ва унинг вояга етишида “эскилик” доялик вазифасини ўтайди. Янги туғилган мурғак “янгилик” қа секин-аста айланиб бораркан, ҳар қадамда, ҳар бекатда “эскилик” билан боғлаб турган ришталар узила боради, бизнинг кўзимизга ярқ этиб кўринган “янги” ёғду ҳам маълум маънода “эски”нинг фарзанди сифатида тараққий этади. Фақат бизнинг янгилик нурларидан қамашган кўзимиз йиллар, эҳтимол, асрлар давомида чирс-чирс узилиб турган эскилик ришталаридан аввалроқ янгилик ёғдусига нигоҳ ташлашга одатланиб қолган.

Истиқлол берган имкониятлар доирасида маънавий-бадний дунёнинг янгиланишига сабаб бўлган омиллар сифатида дастлаб қўлга урингани Тасаввуф ва жадид адабиёти бўлди. Тасаввуф илми ва амалиётидаги қомиллик тушунчаси маънавий ҳаётимизнинг замири сифатидагина эмас, балки эстетик идеал тарзида қабул қилинадиган бўлди. Имом Ғаззолийни қандай ташналик билан мутолаа қилишга киришмайлик, унга қўшиб Тасаввуф моҳиятини англаш насоб эта бошлади. Имом Ғаззолий юнон лойиҳасига ва унинг ҳамоячилари Форобий ва Ибн Синони “Тахофугу-л-фалосифа”да танқид қиларкан¹, унинг талқинидаги ҳақиқат даъвоси фақат дунёвий илмлар тадريجигагина эмас, балки диний илмларнинг жонланиши билан ҳам боғлиқ эканини бошқа бир асари “Иҳйа ал-улум ад-дин”да исботлаб берди.

Фалсафада Имом Ғаззолий таълимоти мавжуд тафаккур тарзини исломий асосда янгиланишига сабаб бўлган бўлса, туркий адабиётда Навоий маънавий мероси ана шундай янгиланиш масъулиятини ўз зиммасига олди. Ҳиротдай бир форсий ўй муҳитда турк тили ва бу тилдаги адабиётни форсийнинг Жомийдай устозлари ҳавас қиладиган даражада устувор қилинишининг ўзиёқ адабиётнинг янги модерн дунё сари ташлаган дадил қадамидан иборат эди. Навоийни Навоий қилган Оллоҳ берган беназир *илоҳий қудрат* (истеъдод тушунчаси камлик қилади) билан бирга ошпазидан тортиб курашчисигача, баковулидан тортиб миршаббошисигача шеъриятга ошно бўлган Ҳирот адабий муҳити эди. Шеърият даврининг маънавий озуқасига айланган адабий муҳитдагина Ҳазрат Алишернинг шеърият султонига айланиши мумкин бўлган қонуний ҳол эди. Ҳазрат Навоий даҳоси ўзидан 400 йил кейин дунёга келган улуғ руҳшунос адиб Ф. Достоевскийнинг “битта гений (даҳо) дунёга келиши учун ўнлаб ва юзлаб “полугений” (яримдаҳо)ларнинг Оллоҳ берган истеъодлари даражасида тинимсиз қилган меҳнати натижаси” ҳақидаги ғоясининг тирик исботи эди. Навоий асос солган адабий-эстетик тамойиллар беш юз йилга қадар бадний адабиётнинг маънавий дастурига айланди. Ниҳоят, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, миллат бўйнига мустамакачилик занжири илингандан сўнг беш юз йил давомида истифодада бўлган гўзаллик қоидалари ижтимоийлик касб эта бошлади. Миллат маънавий ҳаётини яхшилаш ва янгилаш учун дастлаб юрт бўйнидаги кишан

¹Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафату-л-қулуб. – Т.: Янги аср авлоди, 2004. – Б. 6-7.

олиб ташлангандагина Ватан озодлиги ва ободлиги кун тартибига чиқиши мумкинлигини жадид эстетикаси англиатиб улгурди. Адабий-эстетик тафаккур тарихида бундай адабий янгиланиш мутафаккири сифатида Фитрат номи ёзилди. Нафақат гоё ва мазмунда, балки тилда, шаклда, вазнда, жанр ва бадиий воситаларда бўлсин янгилик сари юз буриш Чўлпон рад этган “бир хил”лилик сиртмоғидан қутулишга йўл очди.

Маълумки, ҳар қандай миллий адабиётда шеър техникасининг жорий белгилари сифатида вазн ва қофия саналган. Араб поэтикаси шеърга “каломи мавзуну муқоффан (ваззли, қофияли ган)” деб таъриф берган экан, бу таъриф асосидаги вазн ва қофия XX аср бошларига келиб, ўзининг устуворлик хусусиятини йўқотди. “Етти саккиз сўзни билгили бир вазнда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия (қилиб) қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир” дейиш баробарида Фитрат шеър ва шоирликни тўғри англаш учун уни ўткинчи, ноўрин таъриф ва тавсифлар сиртмоғидан қутқармоқчи бўлди. Бунга эришиш учун эса, аввало, тақлидчиликдан, Фитрат ибораси билан айтганда, “иярувчиликдан турк шеърининг бошини сақламоқ лозим” бўлди. Чунки “Бедил (Бир мажлисла)” (1923) бадиҳасида ёзилганидек, “Инсонларнинг табиатларида ерлашиб қолган бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир. Инсонлик дунёсидаги кўп истеъдодлар (шул тақлидчилик сабабли) ишга қўйилмай қолдилар”. Зеро, тақлидни таҳқиққа элтувчи йўл деб билган қараш (фиделизм) вакиллари ҳам калом илмини “исломий билиш назарияларининг асоси” деб қабул қилган эдилар².

Ҳар бир жабҳага янгиланиш нафаси кираётган бир даврда шеъриятга ҳам шундай таъриф керак эдики, шеър тақлидга ўз бағридан жой бермасин. “Вазн ва қофия”га асосланган таъриф эса, муайян маънода тақлидга ён беришликдир. “Ҳолбуким, шеър бошқа, “қофия” билан “вазн” бошқадир. Уйла (ундай бўлса - Ҳ.Б.) шеър надур?” - деб савол қўяди Фитрат ва унинг жавобида “шеърда кишиларнинг қонини қайнатувчи, сингирларини ўйнатувчи, миясини титратувчи, сезгусини кўзгатувчи бир куч, маънавий бир қудрат бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз *вазн* ва *қофия*си бўлсин, шеър бўла олмайди” деган ҳукмга келади. Демак, Фитрат таърифича, шеър тақлиддан айрилгандагина унинг қалбида ётган пинҳоний қувват - *маънавий қудрат* юзага чиқади, айна шу ҳолатнинг ўзи шеърнинг ҳақиқатидир. “Биз ҳам шеърни *вазн* ва *қофия*дан иборат деб билсак, чин шеърга яқинлаша олмаймиз. Чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг бегагидир”³.

XX аср бошларида ўзбек шеъридаги ўзгаришларга, қаршилиқларга учраган вазн ва қофиянинг тарихига назар ташлаганда, миллий вазн саналса-да, бармоқ тизими ёзма адабиётга ўринлашмагани учун Алишер Навоий “чун ўзанларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн билан рост эмас эрди” дейиш⁴ билан бу вазнни ёзма шеъриятдан ташқарида кўрган эди. Бироқ туркий шеър тараққиёти шунга олиб келдики, Навоий “вазн билан рост кўрмаган” ҳодиса XX аср бошларига келиб собит вазнга айланди ва янги шеърый тизим сифатида унинг ритмик хусусиятларини ишлаб чиқишга киришилди. Мисра, ҳижо, турок каби ритмик бирликлар бармоқ шеър тизимидаги асос сифатида талқин қилинди.

XX аср бошлари ўзбек “миллатчи” шоирлари Фитрат, Чўлпон, Элбек ва Боту тажрибаси бармоқ вазнининг шаклланишида муайян кўтарилиш бекати (“Ўзбек ёш шоирлари” тўплами, 1922) бўлиб хизмат қилди. Янги шеърият йўлига чиққан Ойбек, Фафур Фулом ва Ҳамид Олимжон каби улуғ шоирлар бармоқнинг имкониятини асрнинг энг яхши поэтик ҳодисаларига айлантирдилар. Шайхзоданинг фалсафий ва Миртемир домланинг охори тўкилмаган табиий сатрларидан сўнг яна янгилик соғинчи фатийларни безовта қила бошлади. Натижада “мудраган арузни уйғотган” Эркин Воҳид ва маломат тошларидан толиққан Абдулла Ориф шеърияти юзага чиқди. Булар ҳали шеърият саҳнасидаги бош ролларни ижро этаётган қахрамонлар эдилар, холос. Саҳна ортида эса

²Тимоти Ж. Уинтер. XXI асрда ислом. Постмодерн дунёда қиблани топши. — Т.: Шарқ НМАК, 2005. — Б.44.

³Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Ишгирокипон. — 1919. —24, 25 октябрь

⁴Алишер Навоий. Мезону-л-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16-жилд. — Т.: Фан, 2000. — Б. 43-95.

шеъриятни Лайлидек суйган Усмон Носир, камсуқумлигидан унут бўлаёзган Хайридин Салоҳ, тириклигида ўлимни ҳўб соғинган Рауф Парфи ва бошқа ўнлаб истеъодлар бор эди...

XX асрнинг 20-йилларида Фитрат каби адабиёт илмининг устозларидан бири бармоқ тизимининг хусусиятларини ўрганиш баробарида учинчи вазнга дуч келди. Дастлаб уни ёқлаб чиққан Миён Бузрук мақоласини⁵ рад қилган олим миллий шеъриятни чуқурроқ кузатиши натижасида “вазнсиз” шеърлар ҳам бўлиши мумкинлигини⁶ ва бу ҳодиса жаҳон шеършунослигида *эркин-верлибр-сарбаст* номи билан юритилганлигини тан олди. Тадқиқотчи Н. Афоқова “Яна бир тахмин шуки, Фитрат, умуман, сарбастнинг мавжудлигини эътироф этмаган, шеърларни вазний хусусиятларига кўра аруз вазнидаги, бармоқ вазнидаги шеърлар ва сочмалар тартибида тушунган бўлиши мумкин”⁷ деб ёзади. Бу “тахмин” Фитратнинг адабиётшунослик меросини синчиклаб ўрганмаганлик оқибатида юзага келган. Ҳолбуки, аlicyoma “Шеър ва шоирлик” мақоласида “учинчи вазн” ҳақида сўз юритган, бироқ олим уларни “сарбаст” деб эмас, *вазнсиз* шеърлар деб атаган. Кейинроқ “Аруз ҳақида” рисоласида ўзи “вазнсиз” деб атаган адабий ҳодисанинг вазн хусусиятларини ўрганишни ҳам шеършуносликнинг вазифаси деб билганди.

“Эркин шеър”нинг XX аср бошларидаги табиатини кузатган рус шоири С. Маршак “эркин шеърми ёки шеърдан озод бўлишми?” (“свободный стих или свобода от стиха”) деган масалани кўйди. Бировлар “эркин шеър”ни вазн ва қофиядан озод бўлиш деб тушунган бўлса, баъзилар унинг белгиларини “зинапоя” шаклида кўрдилар. Баъзилар назарида “эркин шеър” дегани шеър эркини чеклаб кўйиб, дидимизни мумтоз зинапоялардан пастга қулатаётган ҳодисадай бўлиб туюлди. Айрим талқинларда эса, сўзнинг мантқиқий ва ритмик кучига таянган ҳолда зинапоя усули сўз зиналаридан кўйига тушган сари маъною оҳанг кучайиши ва шеър охирида портлаш содир қилишга хизмат қилиши баён қилинди. Шеърият бир асрлик тажрибаси давомида “модерн” деб аталган ҳодисага ҳар қадамида дуч келди. Фақат истеъодли шоирлар тажрибаси туфайлигина дастлаб “модерн” тарзида ўринлашмаган шеърини мушоҳада ва поэтик кўчимлар йиллар ва ўн йиллар давомида устуворлик касб этиб, ижодий тажриба тарихига айлана борди.

Жойсний шоир сифатида “Улисс” романи ёзилганидан салкам етмиш йил кейин таниган ўзбек китобхони унинг уч шеърлар тўплами ва сайланма шеърлар мажмуасининг муаллифи сифатида “менинг қулогимга осилган овоз шеърнинг қалбида, мен уни эшитмаслигим учун маккора нақоратларни ҳам эшитмаслигим керак” деб айтган сўзларини хотирга ола бошлади (Как залепить мне воском уши, Чтоб этот голос в сердце стих, Чтобы не слушать мне, не слушать Ее напевов колдовских!). Биз шеърнинг қулоққа осилган жарангю маккора шаклларига алданиб, уни қалбимиздан анча йироқлаштириб кўйганимизни инсоф билан эсга ола бошладик. Ҳолбуки, Имом Ғазолийнинг дилда кечган табиий руҳоний туйғуларга ишора қилиб айтган “Сен дилингни танигил” деган ўгитини нашр қилиш⁸ даврига етганда маккора тараннумлар огушида шеърнинг руҳоний қалбилан фарсаҳларча (масофа) қадар узоқлашиб кетган эдик (ардоқли шоиримиз Абдулла Орипов ёзганидек, “дафинаи ганжингни эслатишса топгансан”).

Модерн шеърининг тадқиқотчиларидан бири Пол Элиот ҳақида гапираркан, “у анъаналарнинг ҳиссиз ҳокимиятига, ўлик догмалар ва тайёр қолипдаги тасаввурларга қарши худди инқилобчилар сингари исён қилганди” деган ёзувларини ўқиганда ўзбек мунаққиди У. Норматовнинг “модерн шоирларимизнинг исёни шўро адабиётида бўлганидек “шайтоннинг тангрига исёни” эмас, балки Оллоҳга, илоҳий ҳақиқатга элтувчи исён эди” деган аңлатмасини эсга оламиз⁹. Элиот тасаввурида шеърият қалба туғён урган туйғулардан

⁵ Миён Бузрук. Ижодий йўлимиз тўғрисида. //Ўзбекистон совет адабиёти. – 1935. – № 3-4.

⁶ Фитрат. Аруз ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 3-13.

⁷ Афоқова Н. Жалид шеърияти поэтикаси. – Т.: Фаң, 2005. – Б.119.

⁸ Абу Ҳомид Ғазолий. Кимиёи саодат (Рух ҳақиқати). – Т.: Адолат, 2005. – Б.31.

⁹ Норматов У. Тафаккур ёғдуси. – Т.: 2005. – Б. 70.

кутулиш ёки ўз шахсини ифода қилиш воситаси эмас, аксинча, шахсиятдан қочиш воситасидир. Шахссиз шеърлят тарафдори бўлган Элиот poetry as poetry қийматини талаб қилди. Туйғуларни ифода қилиш эмас, қалб ҳолатларининг поэтик формулаларини яратишни, руҳий кечинмаларни содалаштиришни эмас, балки уларни мураккаблигича қабул қилиб, шеърнинг ҳиссий шаклини жўнлаштирамасдан назокати ва нафислигини сақлашни ният қилган эди. Демак, биз “модерн” илинжида сарсон кезинганимиз Оврўпа кўчаларида ҳам Имом Ғаззолий руҳоний санаган табиий ва самимий туйғулар ватани — шеърлятнинг асоси тарк этилмаган. Фикр ва туйғулар рационаллик — интеллектга қанчалар интилмасин, улар ўз табиийлиги билангина гўзал экани инкор қилинмаган.

Ҳозирги адабий давраларда урф бўлган “модерн” сўзининг адабий моҳияти ҳақида сўз юритганда, бизнинг шеърлятга ғарбдан юққан “эпидемия” дебгина қараш нафақат мантиқий хатога йўл қўйиш, балки ўзбек шеърининг бугунги мушоҳада табиати ва янги шакллар илинжидаги изланишларини инкор этиш ҳамдир. Чунки асрлар давомида аруздай собит вазн ва изчил қофиянинг ватани саналган араб шеърляти ҳам XX асрнинг 70-йилларига келиб ўзининг темир интизомини бир оз бўшаштиргандай ва ўз бағридан вазн янгиликларига жой бергандай бўлди.

Вазн ва қофияни шеърнинг бирламчи хислати деб тақдим этган мумтоз араб шеърляти ҳам “эркин шеър”га “аш-шиър ал-ҳадис”, яъни янги шеър деб қарай бошлади. Бу йўналишда XX аср бошларида вужудга келган “ан-Наҳда” (“Уйғониш”) ҳаракати фаолиятига таянган бўлса-да, ғарбликлар наздида неоклассик деб ном олган Аҳмад Шавқий ҳам анъанавий шакл ва вазнга янги мазмун тақмоқчи бўлди. “Девон” мактабининг аъзолари Абдурахмон аш-Шукрий, Аббос Маҳмуд ал-Аққай, Иброҳим ал-Мазиний, Аҳмад Заки Абу Шадий ўзларини “янгилаштириш тарафдорлари” (“ал-муҷаддидуна”) сифатида кўрсатиб, жуфт қофияли байтлардан фойдаландилар. Вазнда эса “аруздан ўзларини тўла озод” ҳис этолмай бир мисрада икки баҳр - рамал ва ҳазаждаги рукнларни уйғунлаштирган бандлардан кенг фойдаландилар. “Эркин шеър” атамаси (“аш-шиър ал-хурр” ёки “аш-шиър ат-тафъила”)ни ироқлик шоира Нозик Малойка “Замонавий шеърлят муаммолари” китобида назарий асослаб, “шеър саррларини муайян ўлчовда бўлиши, асарнинг бошидан охирига қадар собит қофияни сақлаб қолиши шарт эмас, деган хулосага келди. Ҳатто “эркин шеърда рукнларнинг муайян сонини такрор қилмай, шоир эркинлик сархушлигида унутиши керак бўлмаган (мумтоз) қоидаларни ҳам ёддан чиқаради” деб ёзди¹⁰. Демак, шоирнинг руҳий ҳолати вазн ва қофия андозаларини бузиб юборади, шеър қалбидаги руҳият ўзига мос ифодани тақозо қилади. Бу ифода тарзи анъанавий вазн ва қофия исканжасидан муаллиф назарига кўра устун туради. Бармоқ вазнида икки мисра асосига куриладиган собит ритмика — байт бузилиб, унинг ритмик бирлик сифатидаги масъулияти мисранинг зиммасига тушгани кузатилди. Мисра ўзида мазмуний тугалликни акс эттиришгача бўлган маъно юқини зиммасига олди.

Банд (строфика) ҳақидаги мумтоз қарашлар кескин ўзгаришга бўйин эгди, энди банд араб мумтоз ритмик бирлигининг асоси саналган байт ва миллий вазиимиз деб қаралган бармоқ андозаларини ўзгартирди. Шеър давомида ритмик бутунлик сифатида банд бутунлай кўринмай қолди, айрим шеърлар бутунисича, бир банддан иборат бўлиб қолди. Айни адабий ҳодиса ҳақида Тоҳа Хусайннинг “ал-Жумҳурийя” газетасидаги “Адабиётнинг шакли ва мазмуни” (“Сурат ал-адаб ва мадлатуху”) мақоласида ҳам изчил тадқиқий фикрлар билан баён қилинган. 70-йилларга келиб норасмий журнал “ал-Фикр ал-муасир” (“Замонавий фикр”)да аруздан бутунлай узоклашиб, янги шаклларни истифода қилган Ҳасан Талаб, Ҳилми Салим, Амжад Райан, Муфрӣх Карим ва Фаузи Хидир кабилар шеърлятга кириб келдилар, Миср модерн шеърляти кўпроқ Амал Дункул асарларига таянди. “Миср шеърлятида 70-йилларда кучли

¹⁰Бу ҳақда қаранг: Булгаков И. Миср адабиётида “янги шеър” ҳаракати ва Амал Дункул ижоди. Т.: 2006. — Б. 39.

модернистик йўналиш ўз тасдиқини топди ва улар “янги қасида шеърляти” ёки “ётмишинчилар” каби бир неча ном олди. Бу адабий гуруҳни “Қоҳиранинг янги шоирлари” номини олган Ҳилми Салим, Рифаат Салим, Ҳасан Талаб, Хамал Касса, Амган Рийан, Муҳаммад Халаф, Мажид Юсуф кабилар бошқарди. 1977 йилдан “Идлао-77” адабий журналига асос солиниб, унинг биринчи сонидаяқ шеърлятдаги янги илғор (авангарди) ижодий йўналиш сифатида уларнинг адабий манифести эълон қилинди¹¹. Бу ҳол насрий шеър (“аш-шиър ал-мансур” ёки “қасидат ан-насур”) деб ном олган шеърлий шаклларда ҳам ўзини қофия ва вазндан бутунлай озод қилишга уринди. У ҳатто насрдаги қофия — сажъ унсурларидан ҳам воз кечиб, янги шеърда банд тизимини бутунлай ўзгартириб юборди.

Айни ҳолни Эрон шеърлятида ҳам кузатганда, янги шеърга нисбатан “нимо услуби” атамаси қўлланганини кўрамиз. Сабаби Нимо Юшиж (1897-1959) номи билан “вазнсиз, қофиясиз, кейинчалик “оқ шеър”, “мансур шеър” деб ном олган шеърлий шакллар оммалашган эди¹². Шоир ёзади: “Мен аруз вазнининг устимиздан ҳукмрон бўлиб туришини истамайман, аксинча, биз ўзимизнинг эҳтиросларимиз ва хоҳишларимиз орқали уни бошқаришимиз лозим”¹³. Янги шеър йўлининг истейоддли давомчиси Аҳмад Шумлу (1905) Эрон модерн шеърлятини “Унутилган оҳанглар” (“Оҳангҳои фаромушшуде”, 1947), “Янги ҳаво” (“Ҳавои тоза”, 1958) тўпламлари орқали “тил, баён, образ, тасвир, тахаййул ва тафаккур тарзи жиҳатидан бойитган шоир сифатида” танилган эди¹⁴. “Мисли чашма, мисли руд” (“Мисли чашма, мисли дарё”) тўплами билан Нимо Юшиж номидаги мукофотга сазовор бўлган Қайсор Аминшур (1960)нинг “Қанотсиз парвоз”, “Унсиз суҳбатлар” каби тўпламлари замонавий шеърнинг гўзал намуналари сифатида тан олинди. Шоир “Дард алифбоси”да ёзади:

Дард алифбоси лабимдан тўкилар,
Шабнам эмас, қон тўкилар.
Ўттиз пора қалбимнинг мазмуни уч ҳарфдир:
Алиф. Лом. Мим - лабимдан тўкилар.

Бу шеърнинг мағзини чақиш учун Қуръони Каримнинг Бақара сурасининг бошланишидаги “Хуруфи муқаттаот” (маънодан узилган ҳарфлар) ҳақидаги тафсирларни билишимиз керак бўлади. Айрим уламолар бу ҳарфларга “Алиф - Оллоҳ, Лом — Жаброил (Оллоҳ билан Пайғамбар ўртасидаги воситачи), Мим - Муҳаммад” каби маъноларини берганини унутмаган ҳолда шоирнинг Лабдан тўкилаётган қон — дард алифбоси, ўттизга тақсимланган қалбим (ўттиз пора Қуръони Карим)нинг мазмуни лабдан тўкилаётган ўша уч ҳарфда мужассам деган шеърлий талқинини ҳам англаймиз.

Шоир давом этиб ёзади:

Ишқнинг гуссаси шу қадар қайноқдир,
Тафтимдан тер ўрнига олов тўкилар.
Дилимдан тилимга дуо кўчмай ҳали
Ҳар бир “Ё Раббим”дан ижобат тўкилар.
Риё динига ниёзим йўқ, нозим шундан
Ки куфр мазҳабимдан тўкилар, -

(Асқар Маҳкам таржимаси)

Таржима воситасида англаганимиз учун бу шеърдан ҳозирча маънидан бўлак на вазн, на қофия ва на услуб ҳақида фикр юрита оламиз. Бироқ биз модерн

¹¹ *Ходжаева Р.* Тенденции и направления Египетской поэзии в последней четверти XX века. - С.147.

¹² *Кляшторина В.В.* Новая поэзия в Иране. — М.: Наука, 1975. — С. 159.

¹³ Туйгулар япроғи: Ҳозирги замон Эрон шеърляти. Техрон: Ал-Худо, Тошкент: Моварауннаҳр, 2005. — Б.36.

¹⁴ *Дангурдий Шамс.* Тарихи таҳлилиий шеърӣ нав.. — Техрон: Марказ, Жилди дуввум. — Саҳ. 287.

деб қараётган ушбу шеър бизни мозийга етаклаб, Куръони Карим тафсиридан, Пайгамбарлик тарихидан хабардор бўлишликни таклиф қиляпти. Бироқ бугунги шеърнинг табиати - метафорик тафаккур шеърнинг руҳини бошқариб турибди. Мана шу устувор жиҳат *метафорик тафаккур тарзи* вазн, қофия ва шакл белгиларидан қатъи назар ҳозирги ўзбек шеъри учун ҳам собит жиҳат бўлганини “Ўзбек модерн шеърляти” тўплами орқали кузатишимиз мумкин¹⁵.

Ўзбек модерн шеърляти ҳақидаги мақолаларда ҳам бу шеърлятнинг сифатини белгилашда кўпроқ “тиниш белгиларисиз” шеърлар адабий истилоҳ даражасида қўлланилаётганлиги галати туюлади¹⁶. Чунки бу замонавий шеърнинг дастлабки нигоҳда кўринадиган зоҳирий жиҳати, холос. Қолаверса, бу хусусият ёлғиз модерн шеърлятининг белгиси эмас. Бутун мумтоз адабиётимиз ёзувда араб имлосидан фойдаланган экан, унда на тиниш белгилари, на бош ҳарфларни алоҳида ажратиш тамойили кўрилмаган. Бу ҳол биргина араб ёзувида эмас, қадимги сўғд, руник, иврит, арман ва бошқа ёзувлар тарихида ҳам кузатилган. Шундай экан, “тиниш белгиларисиз” деган тушунча модерн ёки постмодерн шеърининг хусусияти бўла олмайди. “Модерн”чилар таклиф қиляётган иккинчи устувор жиҳат шеърнинг қофиядан озодлиги, яъни қофиясиз шеърлар яратишдан иборат. Агар илми адаб тарихига бағишланган рисолалар мутолаасидан баҳраманд этсак, бу ҳолат ҳам у қадар янгилик бўлмаганини туркий поэтика устозларидан бири Шайх Аҳмад Тарозийнинг мана бу сўзларидан англаймиз: “Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазаҳбинда аҳли табъга қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки табънинг натижаси шеърдур... Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймаға нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға”¹⁷. Демак, зарифлар шеър уйи (байт)ининг устун сананган қофиясиз шеър ҳам мавжуд эканини туркий шеърлят назариячилари XV асрдаёқ тан олган эдилар.

Ҳўш, унда янги шеърлят, ўзини *вазн ва қофия*нинг ислоҳчиси сифатида тавсия этган экан ва бу ҳол ўзбек шеъри заминида ҳам кузатилган экан, унинг илдиларини қаердан излаймиз ёки ҳозирда зоҳир бўлиш белгиларини нималарда кўрамиз?

Шеър ўз тарихида, кўпинча, қулоқ билан эшитувга мослангани учун унинг ритмик хусусиятлари оҳангдорлик ҳисобига тараққий этди. Аруз ва бармоқда ҳам мана шу оҳангдорлик мазмун билан бирга шеър сифатини таъминлаб келди. Ҳозир бизга тақдим этилаётган шеърларда юқоридаги хусусиятлар кўзга ташланиши баробарида у ўқиш, эшитиш учунгина эмас, кўриш учун мослаштирилмоқда. Натижада дизайн асосига қурилган визуал шеърлят тараққий топди (аслида бунинг илдилари ҳам китобат санъатининг тараққий этишига сабаб бўлган илоҳий ёзув имкониятларига бориб тақалади). Агар бу типдаги шеърлятдан кўришшиликни олиб ташласак, у ўзининг ритмик оҳангдорлиги билангина аруз ва бармоқ эришган сифат даражасига эриша олмайди. Маънини уқиш учун шоир ҳарфлардан ясаган шакл ва ҳаракат (агар жонлилик бахш эта олса) етакчи воситага айланади. Фаҳриёрнинг “Геометрик баҳор”идаги шакл симфониясини “эшитиш” учун шоир ясаган шаклларга айланган воситаларни “кўриш”га тўғри келади. Кўрганда ҳам айрим шеърлий санъатларни фақат араб ёзуви воситасидагина идрок қилганимиз каби Фаҳриёрнинг шеърларини уқиш учун компьютер технологиясидан хабардор равишда ундаги шакллар ташиётган маънини ҳам уқиш лозим келади. Бугина эмас, кўҳна тарих ва замон тамалдунини яхлит ҳис қилгандагина

Баҳор боққа майсанинг тили
билан қирар билдирмай
(илон)нинг оғзида жаннатга
кирган шайтон сингари

¹⁵Ўзбек модерн шеърляти (Тузувчилар: Б. Рўзимухаммад, Ш. Субҳон). — Т.: Янги аср авлоди, 2003.

¹⁶Солижонов Й. Шоир кўп, аммо шеърчи? Ёхуд шеърлятда сўз қаҳатчилиги //ЎзАС. — 2003. 18 июль; Субҳон Ш. Шеърлят иқлими. — Т.: Зарқалам, 2005. — Б.20-23.

¹⁷Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балого. — Т.: Ҳазина, 1996.

мисралари мағзини чақа бошлайсиз. Одам отадай табаррук ва бегуноҳ бандани йўлдан уриш учун илоннинг оғзида жаннатга кириб олиб, аввал ҳисси ва нафси туфайли алданиши осонроқ бўлган Ҳаво онамизни ўз домига тортиб, секин-асталик билан бани Одамни тавқи лаънатга етаклаб келган шайтон каби баҳор боққа (жаннатга) майсанинг (илоннинг) оғзида қириши мумкин бўлган баҳорий (шуурий) имкониятни англаш ҳам лозим бўлади. Боғларга қайтиб келаётган баҳор аслида икки баҳор: бири вафосиз, қиш зуғуми туфайли қайларгадир санқиб кетиб, сўнгра қайтган баҳордан ва иккинчиси - қор остида қишлаган маҳаллий баҳордан иборатдир. Бизнинг нури дийдамиз остидаги баҳор қайси бири, куз келмасиданоқ биздан йироқлашиб “лўлидай кўчиб юрган”, майса-илоннинг тилида сездирмай боққа кирган шайтоний (хорижий) баҳорми ё қор остида қишлаган ўзимизнинг маҳаллий баҳорми? Аслида-ку, баҳор бир, бироқ шоир тасаввуридан бизнинг нигоҳимизга осон кўчсин учун ишлатилган чизгилар бизни унинг нияти сари яқинлаштириши ёки ундан биз билмаган масофаларча узоққа элтиб ташлаши мумкин. Чунки шоир – геометрик шакл устаси ишлатган “белгиларнинг конвертацияси йўқ”, уни тасаввурингиз етганича чамалай берасиз.

Дарҳақиқат, “Ўзбек модерн шеърляти” тўпламининг дастлабки саҳифаси Абдували Кутбиддиннинг “Тасаввур лаҳзалари” туркуми билан очилади. Унда биргина *Сур (бурғу)* тимсоли воситасида тасаввурга нималар келмайди: *Қафасдаги юрак - қафасдаги умид, қопқонни ражиятган бўри*. Бунинг талқинини билиш учун Куръоний мавзудаги *Оқ ва Қоранинг ўртасида - жарда ётганларни чақираётган Исрофилни билиш, Нурғужгон тилла хуржинида Сулаймондан қолган узукни тасаввур қилиш* кифоя эмас. Шоирнинг тасаввури *Ғайб* исмли отсиз *суворийга, Ун икки тобутда ётган сабр, Пайкалларда шишган нафс* сари бошлайди. Жардан

Занглаган юлдузлар чиқадир...
 Чиритган ой чиқадир...
 Тасқаралашган сиймолар
 Чиқадир...

Қаттиқ нонни арралаб ётган
 Жаҳонгир...
 Қор гулхани(да)
 биғиллаб қайнаётган човгун.

Миллатни эмас, курсоқни ўйлаётган зиёли...

(Рўзгор гордир кирсанг чиқмайсан)
 Жағлар қимирламас...
 Қўллар шалпаяр...
 Тигдай ўткирлашар кўзлар...
 (Нондангина иборат эмас эрк)

Яна кимларга, нималарга дуч келасиз тахаййол лаҳзаларида

Кулоғига панжара тутган одиллик...
 Тўсиқларда тилинган сас, садо, овоз...
 Тепса тебранмас сукут хўжалари...
 Туёқ, совут, панжалар маҳкамаси...
 Қаллақесар ҳуқуқ.

Шундай шафқатсиз ҳукмдан сўнг яна юз йиллик йўл боссак, орқага қайтмасак деб ногаҳоний умид қилади шоир. Аммо қудсий каломлар озурда бўлган бу дилтанг ва шикаста диёрда одам одамни сўйиб эмас, бир-бирини шишиб яшайди. Зора сўйилса камаярмиди қассоб ва хунхўрлар, улар фақатгина курсоқ ишқида шишишадилар, холос.

Ёки сур (бурғу) тимсоли мавжуд Баҳром Рўзимуҳаммаднинг РЕКЛАМА
сидаги каби

Шайтоннинг қўлида уяли телефон
Исрофилга сим қоқади, найингни чал дейди
Ҳали вақт бор дейди Исрофил.

Бундаги “най” най эмаслигини, балки сур (бурғу) эканини англаб, бу кичик “айбғина”ни кечириб тасаввур қилганда ҳам *ҳовузнинг тинч жойига икки-учта қизил япроқ тўшаб қўйган қурбақа келин подшоҳ саройига келиб, канизақлар қушовида шаҳзоданинг баданини мумдек эритиб, тунда жаннатга етаклаётган* вақтда Исрофилга “чал-чал охир замон бурғусини” деб қистаётган шайтоний замон тасаввурингизни тўлдирди. Нега Исрофилга Яратган Қодир Оллоҳ эмас, шайтон буйруқ беради, яна (вахий эмас) уяли телефон орқали. Бу шоирнинг тўқимаси - гаддор замоннинг ҳукмими ёки заминдаги барча имкониятларни ўзлаштирган шайтоний хулқнинг тантанаси. Сўнг замон белгиларини қандай тушуниш ва тасаввур қилиш мумкин?

Ўзбек шеъридаги сифат ўзгаришлари илдизини модернчиларнинг ҳимоясига самимий отланган мунаққидлар сингари модернизм назариясидан эмас, шеърий тажрибалар такомилдан излаган бўлар эдик. Бундай тажрибалар адабиёт назарияларида эмас, жаҳон шеършунослиги равақига асос бўлган буюк шоирлар ижодида кузатилади. Федерико Гарсиа Лорканинг шеърий мактаби масофа ва вақт ҳудудларидан тошиб, Шавкат Раҳмон шеърий шуурига етиб келган экан, бу модерн назариясининг учқурлигидан эмас, балки янги поэтик кенгликларга интилган, тажрибалар синовидан бўйни қайишмаган ўзбек шоирининг бетиним изланишлари самарасидир. Шунинг учун ҳам айрим офаринбоз шоирлар нойиблик илинжида “избиркўм” пилланояларида бетиним кезинганларида, Шавкат Раҳмон “Осмон тўла ҳаволар” бўлатуриб, ўзи етишмаган ҳаво (рак)дан ўлимига рози бўлиб ётганида ўзига умр сўраб эмас, балки:

Тухмаг мурдалари қалашиб ётган
иғволар қуртлаган шўрлик диёрда
замону маконин буткул йўқотган
бир улуг фарёднинг
боласи зорман

деб “қиличдай қотил туйғулар”га муножот ўқиганди.

Кечагина қизил байроққа атеизм сўзини ёзиб, бутун маънавий ҳаётимизни иймонсизлик сари етаклаганлар, бутун қўлларидаги эски байроқни яшил рангга бўяб, унга Ислом сўзини ёзиб, масжид узра ҳилпиратмоқда экан, бу уларнинг Оллоҳнинг беназир инояти билан инсофга келганларидан эмас, балки янги минг йилликка ўзларининг буқаламун виждонларини мослаштириш илинжида қилган депсинишларидан бошқа нарса эмаслигини истиқлол матбуоти очик кўрсатиб турибди. Музтариб йўқотувларга иноралар нафақат Шавкат Раҳмон шеъриятида, балки шу куннинг замонавий шеърларида ҳам акс этмоқда.

Шамшод (Абдулла) ёзди:

Мўминлигимизга итоат қилиб
Ҳаёт тарқатади қопқонларини.

Шамшоднинг лирик қаҳрамони каби севгилисига *нафисдан нафисроқ гапириб, ҳайратомуз сўзлаган қизнинг лабидаги истеҳзо бу ширадай хира самимиятни қувлаб юборган* ва Рилкенинг “Дуино элегиялари”ни ҳаяжонли ўқиб берганига жавобан

Қиз узоқ эснади —
узоқ ва узоқ...

Йигит қизнинг
 ўрадай оғзидан
 ташқарига чиқиб кетди
 жимгина

ҳолатини тасаввур қилиб кўринг. Бу каби ҳиссизлик касалига биргина Шамшоднинг қаҳрамони эмас, замонамизнинг юзлаб ёшлари, минглаб кишилари ҳам мубтало эканини кунда кўриб турибмиз. Бугун ўзини замонавий билиб, SMS орқали севги изҳор қилаётганлар мана шу туйғусизликни ўзларининг ҳаёт тарзига айлантirmаяптимикин, ёхуд улар биз ибтидода сўз юритган Имом Ғаззолий муқаррам санаган илоҳий ишқдан хабардормикин? INTERNETдаги эълонлардан ўз жуфтини излаётганлар Фитратнинг оила муқаддаслиги ҳақидаги қарашларини билармикин? Шундай экан, бундай кунимизда юзма-юз турган туйғусизликлардан юз ўгириб, шоирнинг вазифаси фақат гўзалликни улуглаш деб айта олмаймиз. Миллатнинг дарди унинг шоирларини кўпроқ музтариб қилади. Рауф Парфи *“Наҳот, бу миллатнинг шоири йўқдир”* деб ўкинганида дилидаги миллий дардни тилига кўчира олмаган, *“туғдирган тухмининг оқини ичган, олтин фарёди билан қутурган нафсининг занжиригача ечган мақтул”* бандаларга ишора қилган эди.

Ёш олим Жаббор (Эшонкул) шеърий машқларида ёзади:

Гулдай сўлиб боради қуёш
 Бир сиқим ой боради синиб
 Пешонамга тегар қора тош...

Шоирнинг пешонасига урилган *қора тош* қуёшни гулдай сўлдираётган, бир сиқим ойни-да синдираётган дард. Аслида, Қуёш Оллоҳнинг абадий инояти ва Ой ҳам бир сиқим эмас, у синиб кетмайди, “ковақларда қолмас ой нури” (А.Орипов). Лекин шоирнинг дарди кундалик курсоқ ташвишларидан баландроқ, инсонларнинг ўзаро муҳаббату маломатларидан улугроқ.

Хотирамга ёпирилиб кирмоқда туман
 Фикримга санчилар қоп-қора еллар
 Яланг товонимда муз қотган Ваган...

Эй кўҳна Осиё, эй кўҳна қайғу,
 кипригимга осилган тошларнинг юки
 сенинг йиғинг мени бормоқда эзиб...

Биз “модерн” (“замонавий”) деб атаётган ҳодиса ўтган асрнинг 70-йилларидан “постмодерн” (“замонавий” дан кейин) даврига киргани ва француз адабиётшунослигида дастлаб постструктурализмнинг синоними сифатида қўллангани манбаларда қайд этилган¹⁸ бўлса ҳам бу ижодий жараёнга Ғарбдан олинган ўзлашма ёки “абсурднинг бемантиқ қиёфаси” деб қарамаслик керак. Чунки инсоният барча тараққиёт турлари каби миллий тамаддунга, инсоний ва илоҳий туйғулар тараққиётига масъул экан, шеър қандай шакл ва воситалар асосида юзага чиқмасин, у инсон қалбининг уни, овози бўлиб қолаверади.

Дил самимий, табиий туйғуларга йўғрилган шеър соғинчи билан яшаркан, тириклик тирикчилик йўлида толиққан дилларга бир ҳовуч сувдай чанқоқбости шеър эҳтиёжи бор экан, у “абсурд” бўлолмайди. Шу ўринда Улуғбек Ҳамдамнинг шеърий эътирофи ёдга келади: *Ҳали биз ҳаммамиз совуғи бошлаймиз, мушоҳада қилиб қайноқ ўтмишини:*

Исён кўтармоққа йўқ менда тоқат,
 Борига шукр айтиб бош эгдим, майли.

¹⁸ Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. - М.: Интрада. 1996. - С. 10-50.

Фақат бир ниятим бўлса ижобат:
Босган изларимдан гуллар унсайди.

Бу сўзларни дастлабки шеърий тўплами “Тангрига элтувчи исён”да тўлганган туйгуларнинг совуши ёки исён талаб қалбнинг итоатга қайтиши деб бўладими? Улуғбек шеърларида (романида ҳам) исён ва итоат ёнма-ён юради: Ўзини халқ деб атаган махлуқлар қаршисида Тангрига элтувчи исён, Халқ бўлсин дея махлуқларни яратган Қодир Оллоҳ олдидаги итоат!..

Чўлпон устози Фитратга бағишланган шеърида “Сен сўзга ипакдан кўйлақлар кийгазинг” деб ёзганида шеър шакли мазмунга мос “ипак кўйлақлар”да, яъни гўзал шаклларда ифодаланиши кераклигига урғу берганли. Қалбимиздаги гўзалми, хунукми мавжуд туйгулар юзага чиқиши учун шеърий шакллар: модернми, кўҳнами; вазнлар: арузми, бармоғу сарбастми; мумтоз қофия ёки қофиясиз ёзиладими у дилни дунёга юз кўриштириш учун восита бўлиб қолаверади. Лекин ҳеч қачон шеърий восита мақсадга айланмаслиги керак, зеро Фитрат домла ёзганидай, “вазн ва қофия сўз безаги”, холос. Шоирнинг улғу мақсади миллатнинг тили бўлиб, унинг дилидаги дардини юзага чиқариш экан, “безак” алалоқибат бадий мақсадга айланса, шеър таназзул сари қадам ташлайди. Бироқ адабий-бадий жараёнда шеърнинг мазмуний сифати билан бирга шакл унсурлари ҳам тараққий этади, шеърнуоснинг мақсади фақатгина ўткир фикрларни, фавқулодда мазмунни кузатиш эмас, балки шакл унсурлари ҳисобига мушаккал бўлган бадийят масалаларини ўрганишдир (Постмодернизм шароитида ғоялар, фикрлар курашидан кўра, уларнинг талқинига, ифода усулларига кўпроқ эътибор қаратилаётгани ҳам шундандир). Бадийлик эса, адабиётнинг муғлақ борлиги, тамал тоши, азал ва охирадидир. Бадий тақомилни мақсад қилиб олган ўзбек шеърининг иймони бутун, охираги обод бўлади!

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
филология фанлари
доктори, профессор.

Тафаккур ва бадиий ижод уйғунлиги

Юртимизда вужудга келган жадидчилик ҳаракати ва унинг замирида шаклланган янги ўзбек адабиётининг тадрижида қардош халқлар бадиий тафаккури ҳам ўзига ҳос ўрин тутди. Фикрий ва бадиий муштараклик, айниқса, Исмоил Гаспринский ҳамда ўзбек жадид зиёлилари адабий алоқаларида янги босқичга кўтарилди. Аввало, Гаспринский таъсис этган жадид мактаблари, кейинчалик, “Таржимон” газетаси умумислоҳотчилик гоёларининг мусулмон ўлкаларига ёйилишида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Унда жаҳолатга қарши курашга чорловчи даъватларнинг мунтазам чоп этилганлиги боис, қолаверса, тарихий шароит тақозосидан маҳаллий зиёлилар дунёқарашда шакллана бошлаган янгиликлар, яхши маънода “ғарб-лашиш”га интилиш адабий асарларда ҳам ўз ифодасини топди.

Исмоил Гаспринскийнинг серқирра фаолиятига эътибор ислоҳпарвар адиб ҳаётлик йиллариданоқ бошланган эди. Унинг нафақат маърифат, балки ижод соҳасидаги ютуқлари, ҳаракатлари қарийб ҳар бир миллатпарвар зиёли учун ибрат, намуна даражасида бўлган. Ўтган долғали йиллар сурони маслақдошлари сингари унинг номини ҳам авлодлар қалбидан юлиб кетди. Шунинг учун ҳам хорижлик ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ туркий дунё олимлари Исмоилбейга илмий муносабат бериш имконига нисбатан кечроқ эга бўлдилар. Лекин ўтган қисқа муддат давомида тарихнинг унутилган парчаси, шу баробарда унинг қаҳрамонлари номи қайта тикланди,

адабий мерослари ворислар китоб жавонларига қайтди. Фидойиликни талаб қиладиган бу жараёнда ҳақиқий заҳматқаш олимларнинг хизматлари ниҳоятда катта. Айниқса, Туркистонда жадидчилик ҳаракати, маориф ва маданиятдаги ўзгаришларга салмоқли ҳисса қўшган Исмоилбей тўғрисида бирорта мақола ёки тақриз ёзмаган ёинки унинг хизматларини эътироф этмаган олим кам топилса керак. Етук жадидшуносларимизнинг ана шундай мақолаларини жамлаб “Шарқ” нашриёти “Исмоил Гаспринский ва Туркистон” номли салмоқли китобни нашр қилиб кенг китобхонлар ҳукмига тақдим этган эди¹ Китобда Н. Каримов, С. Аҳмедов, Б. Қосимов, А. Ҳайитметов, Б. Каримов, Ш. Юсупов, Б. Дўстқораев, Ш. Турдиев, У. Долимовларнинг мақолалари ўрин олган бўлиб, Исмоил Гаспринский шахсияти, маърифатчиликка асосланган гоё ҳамда ҳаракатларининг Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётига таъсири илмий нуқтаи назардан таҳлил қилинган. Ҳар бир олим Исмоилбейнинг кўп тармоқли фаолияти: янги усулли жадид мактабларини ташкил этиш; журналистика, ноширлик ва чуқур билимдонлиги тўғрисида кенг қамровли янги маълумотлар берадики, натижада Гаспринский феноменига холис баҳо бериш ўқувчи зиммасида қолади. Беғали Қосимов ҳамда Баҳодир Каримовларнинг Беҳбудий ва Чўлпон бадиий тафаккурида адибнинг ўрни борасидаги мулоҳазалари, айниқса аҳамиятли. Шунингдек, китобда ўзбек жадид

¹Исмоил Гаспринский ва Туркистон. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, Т., — 2005.

адабиётининг йирик намяндалари ижодига мансуб Исмоил Гаспринскийга бағишланган энг сара шеър ва мақолалар ҳам берилган бўлиб, улардаги эҳтиромга йўғрилган сатрлар етук маърифатпарварнинг нафақат зиёлилар, балки адабиётимизга ҳам кўрсатган таъсиридан далолат беради. Наим Каримов ҳамда Али Ҳамзинлар масъул муҳаррирлигида нашрдан чиққан ушбу китобда мақолаларнинг русча таржимаси ҳам берилган бўлиб, бу китобнинг қимматини янада оширган. Гаспринский авлодлари бўлган кримтатар қардошларимиз билан ҳамкорликда чоп этилган ушбу китоб азалий алоқаларнинг давомийлигидан далолат беради.

Маълумки, туркий дунё халқлари минг йиллардан бўён маданий, адабий, ижтимоий муносабатлар асосида яшаганлар. Бундай муносабатлар XX аср бошларига келиб ўзига хос кўринишда давом этди. Озарбайжон, татар, бошқирд, турк маърифатчиларининг нафақат газета ва журнал ёхуд асарлари балки ўзлари ҳам Туркистонга тез-тез келиб туришгани боис бу жараён ижобий самарага бой бўлди. Гаспринский ҳам Туркистонга бир эмас, бир неча марта ташриф буюрган, Бехбудий, Шакурйлар билан кўп суҳбатларда бўлган. У маърифатдан ташқари бадий ижод билан ҳам шуғулланган эди. Мактаб масалаларидан бошланиб, сиёсий мавзуларни қамраб олган фикрларига хайрихоҳ бўлган Туркистон зиёлилари унинг ижодиётидан ҳам илҳомланиши табиий ҳол. Айниқса, “Дорур Роҳат мусулмонлари” билан Сиддиқий Ажзийнинг “Миръоти ибрат (Ибрат кўзгуси)” дostonидаги воқеалар ўхшашлиги ёки Фитратнинг “Мунозара” асаридаги Фаранги образи Туркистон ижтимоий-маданий муаммоларини қарийб шахсий масала даражасига кўтарган Мулла Аббос Франсавий Тошкандий образига яқинлиги билан фикримизни исботлайди.

“Дорур Роҳат” да Мулла Аббос ғайриоддий мўъжизаларга жуда кўп дуч келади. Улар орасида энг ажабланарлиси Амир саройидаги кўзгу

бўлиб, кўзгу бутун Дорур Роҳатнинг қишлоқлари, боғчалари ва йўлда, қирда юрган одамларни кўрсатиш қудратига эга. Яъни давлат бошлиғи ўлкада нималар содир бўлаётгани, аҳолининг аҳволи миллияси — барибаридан хабардор. Нақадар ибратли ихтиро. Ажзийнинг дostonига мана шу нарса туртки бўлган, ҳатто адиб уни сарлавҳа даражасига кўтарган бўлиши мумкин. Гарчи Гаспринский насрда, Ажзий шеърйи йўлда ўз ижтимоий идеалларини баён қилган бўлсалар ҳам тасвир ниҳоятда ўхшаш. Масалан, Гаспринский “...икки тарафдаги тош йўлақлар, улар четидаги темир панжаралар ва уларнинг ортидаги гулбоғчалар, чиройли — чиройли уйлар аҳолининг завқ ва роҳатини айтиб туради”¹ деб ёзса, Ажзий:

Дошдин ҳама ер иморат ўлмиш,
Бир янгича шаклу ҳайъат ўлмиш.

ёки

Эвлар орасинда бўстонлар,
Гулбоғчалар ила гулистонлар.

деб, гўё Исмоилбейнинг фикрларини назмда ифодалайди². Роҳат уйи аҳолисини адиб меҳр билан тасвирлаганки, ўқувчида улар бамисоли фарингалардек таассурот қолдиради. Ажзий эса саодатли турмушнинг асосини илм-маърифат ташкил қилишини куйидаги сатрлар билан изоҳлаб:

Жорий ўла эрди наҳри ирфон,
Инсон малак ўлмак эрди имкон

деб ёзади.

Гаспринский ва Туркистон ўлкасидаги алоқалар XX аср бошларидаги ўзбек адабиётининг кенжа вакиллари ижодида, жумладан, Чўлпоннинг бадий фаолиятида ҳам давом қилди. Ёш Чўлпоннинг адабиёт масаласига бағишлаб “Таржимон” идорасига йўллаган мактуби газета муҳаррирининг диққатини тортган, шу боис ҳеч қисқартиришсиз уни чоп этган эди. Унинг (И. Гаспринскийнинг — А.Д.) “Мирзо Бедил, Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, “Гулистон” ёки “Анворул ошиқийн” хўб улуг номлар,

¹ Исмоилбей Гаспринский. “Дорур Роҳат мусулмонлари”. Ҳаёт ва мамот масаласи. Т., Маънавият, 2006, 255—бет.

² Ибрат Ажзий. Сўфизода. Танланган асарлар. Т., Маънавият, 1999, 188-бет.

хўб марғуб асарлар. Улар ўқилиши керак. Лекин улар етарли эмас. Замонамиз бошқа замона, гурунглари-ларимиз бошқа гурунглари. Асрнинг, замоннинг камолот ва ирфони эски адабиётда эмас, янги адабиётда бўлади” деган фикрлари кейинчалик Чўлпоннинг “кўнгил бошқа нарса — янгилик қидирадир” хулосасига келишига туртки бўлган бўлса эҳтимол.

Гаспринскийнинг “Фарангистон мактублари” асаридаги Мулла Аббоснинг баъзи хатти-ҳаракатлари, характеридаги айрим хусусиятлар Чўлпоннинг Мирёқуб эпикаси (“Кеча ва Кундуз”) га ҳам хосдек. Масалан, Мулла Аббос парижлик қиз Жозефина билан тасодифан учрашиб қолиб, унинг гўзаллиги, ақлу камолотига лол бўлади ва бу ижобий таассурот севгининг туғилишига имкон беради. Мирёқуб эса бир қизни иложсизлик оқибатида кириб қолган жаҳолат кўчасидан қутқармоқ истагида, қолаверса, муҳаббат туфайли унга уйланиш қарорига келади, Мулла Аббос ҳам диний эътиқодига кўра, номаҳрам Жозефина билан узоқ сафарда беникоҳ йўлдош бўлишни истамайди ва асосийси кўнгил амрига кўра шу йўлни танлайди. Мирёқуб ҳам Марямни шаръий хотинликка қабул қилади. “Фарангистон мактублари”да Мулла Аббос вагонга чиққан “ёш фаранг Генрих”дан хотинини рашк қилиб, “хотинимга яқин ўтириб, кўзгалмай

гапираётгани хушимга ёқмай, шу заҳоти елкасидан тутиб, ўз ёнимга тортдим” деса, Мирёқуб эса “вагонимизда янги нусха Тошкент тўпписи кийган, пўрим кийимли бир одам пайдо бўлди. Кўрқаманки, кўзлари Марямда! Эшикни бекигиб қўйдим” — дейди. Мирёқубнинг бу вазиятдаги ҳаракатини Марямнинг қўндалигидан ҳам билиб олиш мумкин. “Поезд станцияда бир оз тўхтаб, жўнагандан кейин, сарт йигит ёнимиздан ўтди, бизга қўшни бўлган дераза олдида — менинг қаторимда тўхтади. Шундан кейин секингина Жакоб (Марям Мирёқубни шундай атайти) ҳам ўша томонга ўтди”. Мусулмонлар характерида ўзгача қиёфага эга бўлган рашк туйғуси шундай чиройли тасвирланган. Ҳар икки асар қаҳрамонлари ўртасида яна бир ўхшашлик бўлиб, булар Генрих ва Шарофитдин образларидир. Улар илму маърифат борасида атрофдагилардан бир поғона устун турадиган зиёли қатлам вакиллари-нинг типик намунаси — бошқача айтганда, ёзувчиларнинг идеалини ифодалаган, улар орзу қилган шахсларнинг тимсолларидир.

Хулоса қилиб айтганда, маърифат соҳасидан бошланган ҳамкорликлар кейинчалик адабий жараёнга ҳам кўчди. Бундай муштарақлик миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти мундарижасига янги асарлар тақдим этди.

Адиба ДАВЛАТОВА,
ЎзМУ аспиранти.

Ўзбекистон шарқшунослари

Востоковеды Узбекистана (библиографический справочник).
«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти,
Тошкент, 2005.

Филология фанлари номзоди, доцент, тажрибали мураббий, Ўзбекистонда шарқшунослик фани ривожига, мамлакат илм ўчоқлари учун малакали мутахассислар етказиб беришга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келаётган устоз Малик Абдусаматов тузган ва қимматли маълумотларни тўплаб, салмоқдор маълумотлар хазинасига айлантирган китоб айнан шу ном билан аталади. Маълумотнома Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, академик Нейматилла Иброҳимов таҳрири остида чоп этилган. Унга академик олимнинг ўзи муфассал кириш сўзи ҳам ёзган. Сўнг тузувчи ушбу китобни чоп этишдан мақсад – 1991 йилда Тошкент Давлат Шарқшунослик институтига айлантирилган ТошДУ Шарқ факультетини турли йилларда тугатган шарқшуносларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда илмий йўналишлари ва ютуқлари ҳақида муфассал маълумотлар бериш экани хусусида сўзлайди. Китобдан 18 нафар академик ва хизмат кўрсатган фан арбоблари, 62 нафар фан доктори, 224 фан номзоди¹ ҳақидаги қисқа-қисқа, аммо мазмундор, олим ҳаёти ва ижодий фаолиятини ёрқин ва лўнда намён этувчи лавҳалар ўрин олган.

“Буюк аждодларимизнинг маънавий меросини, уларнинг миллий маданиятимиз ва жаҳон тамаддунини ривожлантиришдаги мафкураси ва родини ҳар томонлама ўрганиш зарур” – Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов айтган бу сўзлар мазкур нашр мазмунини бойитибгина қолмай, мустақил Ватанимиз келажаги учун маърифат ва маданият, илму фан соҳасида энди чинакамига меҳнат қилиш даври келганини яна бир бор ўқдириб тургандек тўё.

Академик Н.Иброҳимовнинг ушбу тўпламга бағишлаб кириш сўзи ўрнида

ёзган “Ўзбек шарқшунослиги: тамаддунлар туташган жойда” сарлавҳали мақоласи шундай бошланади: “Ушбу китобни очар эканмиз, шарқшуносликнинг ранг-баранг олами билан рўбарў бўласиз, унинг асосий вазифаси заковат тафаккурининг икки оқимини амалий жиҳатдан ўрганишдан иборат: энг аввало Шарқни, ундан кейин эса, албатта Фарбни ўрганасиз, зеро ҳамма нарса қиёсда билинади”. Дарҳақиқат, кўз олдингизда Ўзбекистоннинг етук шарқшунос олимларининг ёрқин сиймолари гавдаланади. Бир томонда маънавий мерос сифатида ўзларининг ўлмас илмий асарларини қолдириб, у дунёга рихлат қилган уламолар саф тортиб турса, иккинчи томонда ўзларининг жўшқин фаолиятлари ила илму фан тараққиёти учун жонқуярлик билан камарбаста бўлган, янги-янги илмий кашфиёт ва тафаккурлари ила Ватан маънавий хазинасини бойитаётган ажойиб замондош аҳли донишлар зумраси зеб бериб туради. Уларнинг ҳалол изланишлари туфайли Бақтрия ва Сўғд маданиятларининг асрлар қатлами остида қолиб кетган мунаввар саҳифалар қайтадан тилга қиради. Ўзбек шарқшуносларининг ана шундай фидокорона меҳнатлари туфайли Марказий Осиёнинг Абу Наср Форобийдан тортиб Абу Али ибн Синогача, Маҳмуд Замахшарийдан тортиб, Аҳмад Яссавийгача, Алишер Навоийдан тортиб, Улугбеку Бобургача бўлган ўнлаб ва юзлаб жаҳонда тенгсиз буюк шахслари эндиликда, айтиш мумкинки, XXI асрдаги замондошларимизга айланди. Хусусан, буюк саркарда, соҳибқирон Амир Темурнинг жаҳон маданиятини юксалтиришдаги таърифга сизмас хизматлари, айнан ўзбек шарқшуносларининг илмий жасоратлари туфайли ўзининг чинакам ва ҳолисона баҳосини олди.

¹ 2004 йилгача тўпланган маълумотларга кўра.

Диққатга сазовор жойи шундаки, Ўзбекистоннинг барча шарқшунос олимлари сира бир-бирига ўхшамайди, бир-бирини такрорламайди. Гарчанд ўзлари яшаган даврлар, олиб борган тадқиқотларидаги мавзу ва вақт тафовутлари ҳаддан ташқари кучли бўлса-да, уларни ўз фанларини бойитишга, мамлакатда шарқшунослик соҳасини янада ривожлантиришга бўлган қизиқиш бирлаштириб туради. Академик Н.Иброҳимов мазкур китобнинг фойдали жиҳатларига ва унинг замонавийлигига алоҳида эътибор қаратади. Республика-мизнинг мустақилликка эришуви барча илм-фан соҳалари билан бир қаторда шарқшунослик олдига ҳам талай мажбуриятларни кўндаланг қўйди. Гап шундаки, биргина ўзбек халқи тарихи мустабид тоталитар тизум туфайли боши ерда, оёғи осмонда даражасида қалбакилаштирилди, қадимий қимматбаҳо қўлёмаларни ўрганиш имкон етганча чеклаб қўйилди. Ўзбек адабий тилининг асосчиси, ҳаммадан кўп ва хўп ёзган Мир Алишер Навоий ҳазратларидек буюклардан буюк шоирнинг дostonлари I бобдан эмас, гоҳо XIV бобдан бошлаб чоп этилиши, шунгача бўлган боблар инсоният онгини захарловчи, бир чақага қиммат сўзлар деб эълон қилинишига нима дейсиз? Бундай ҳол қайси замонда ва қайси юртда бўлган? Ана энди Куръони Карим ва ҳадиси Шарифларга қанчалик муносабатда бўлинганини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Ахир бу аҳволда қадимги маданий меросларимиз тақдирини гўё қиличу найзалар билан қуролланган душманларига қарши қуролсиз, бунинг устига ярим яланғоч ҳолда кураша-кураша, олиш-олиша, кўп қонини йўқотиб, сўнгги зарра мажолу мадори билан жанг майдонидан омон чиқиб келган жангчи тақдирини ўхшаб кетмайдими? Минг афсуслар бўлсинки, яқин ўтмишда Ўзбекистон халқларининг маданий ва маънавий бойлиги, тафаккур мевалари, маърифатни севувчи инсонлар қисмати кўп ҳолларда ана шундай кўриниш ва қиёфа касб этганди.

Ўзбекистон шарқшуносларининг кекса авлоди босиб ўтган йўл чиндан-да қахрамонлик, жасорат ва таваққал йўли бўлганди. Тўғри, ҳажми жиҳатидан кўпроқ альбомни ёки йирик қомусни эслатувчи бу китобда на ўтмиш, на ҳозир ва на келажак борасида юқоридагидек эҳтиросли муносабатга кўзимиз тушади. Аммо ҳар бир саҳифадан сизга бефарққина боқиб турган алломаларнинг фотосуратларига шошмай, биттама-битта разм солиб

чиқар экансиз, беихтиёр улар чехраси замирида яширинган ҳиссиётлар сизнинг юрагингизга кўчи ўтгандай бўлади ва гўё сиз ўша аллома бўлиб тафаккурга чўмасиз. Яна бир оз куйирокқа нигоҳ солсангиз, шу алломанинг таваллуд саналари, ҳаётда қўйган йирик одимлари ва илму фанга қўшган ҳиссалари сирасини ўқийсиз. Жуда кўпларининг шу бугун ҳам ёнгинангизда жўшқин меҳнат қўйнида жавлон ураётганидан фахр ва ғурур, кониқиш ҳиссини туйсангиз, айримлари ҳақидаги маълумотнома сўнггида “фалон йил фалон ойда вафот этган” деган совуқ сўзларни ўқиб, вужудингизни алам ва ачиниш қамрайди, дилдан омин дея ўзингизга ғойибона фотиҳа тортасиз. Ҳа, ўлим деганлари ҳақ, у кимсан-қанақасан деб ўтирмайди, ёруғ оламдаги ризқи тугаган кун бандаси тақдирини тан бермай илоҳи йўқ. Алломалар ёш ва унвонларига қараб қисм-қисмларга тасниф қилинган бўлса-да, улар барчаси оддий, ҳа, жуда ҳам оддий бандалардир – улар нуқул меҳнат ва яна меҳнат қилиш учун дунёга келганлар.

Ўзбекистонда шарқшунослик фанига 1918 йилда асос солинганди – Туркистон Шарқ институти ташкил этилганди. Бундай ўқув юртининг очилиши нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Марказий Осиёда шарқшунослик фанининг турли соҳалари бўйича малакали мутахассислар тайёрлашга замин яратди. Мазкур ўқув юртида шарқ тиллари ва адабиётлари, мамлакатшунослик, элшунослик, Туркистон ва унга қўшни давлатлар исломшунослиги ўргатиларди. Расмий маълумотларга кўра, 1922–23 ўқув йилида институтда 210 талаба ўқиган, 5 нафар профессор ва 21 нафар ўқитувчи ишлаган. Турли йилларда бу илм даргоҳида шарқшуносликнинг турли соҳалари бўйича таниқли маърифатпарвар ва муаллим Саидрасул Азизов (1902 йилгача 17 мартда нашр этилган “Устои аввал” муаллифи), муаллим ва жамоат арбоби, арабшунос В.Кўчарбоев, шарқ тиллари ўқитувчилари Абдурахмон Саъдий, Мирза Тағиев, Мирза Иброҳим, Бадал Қориев, шунингдек маҳаллий рус шарқшунослари М.С.Андреев, А.А.Семёнов сингари шарқшунос олимлар, тарихчилар, элшунос ва тилшунослар маърузалар ўқиганлар. Маҳаллий маърифатпарвар олимлар билан биргаликда А.Э.Вундцеттель, А.А.Диваев, П.Е.Кузнецов, Н.Г.Маллицкий, А.В.Пинков, А.Э.Шмидт каби россиялик шарқ тиллари ва адабиёти билимдонлари фаол педагогик фаолият олиб борганлар.

1924 йилдан Туркистон Шарқ институти Урта Осиё Давлат университети (САГУ) га алоҳида факультет сифатида қўшилган эди. Ушбу ўқув юртида Мухтор Аvezов, Сотим Улуғзода, Мирзакалон Исмоилий, Максуд Шайхзода, Михаил Швердин, Пиримкул Қодиров каби таниқли ёзувчилар, А.К.Боровков, И.А.Киссен, В.В.Решетов, К.К.Юдахин каби машҳур шарқшунос филологлар, П.П.Иванов, М.Е.Массон, В.А.Шишкин, О.А.Сухарев каби шарқшунос тарихчилар ва элшунослар етишиб чиқди.

1944 йилда САГУ таркибида яна Шарқ факультети ташкил этилди. Бу шарафли ишда иккинчи жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаган таниқли рус шарқшуносларидан Е.Э.Бертельс, А.П.Баранников, В.И.Беляев, И.П.Петушевский, В.М.Бескровный, В.Струве ва бошқалар катта ёрдам берган эдилар. 1947 йилгача факультетда тўртта кафедра ишлар эди: Эрон, хинд, Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари тарихи ҳамда Шарқий Туркистон филологияси. 1991 йил 15 июлда эса Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан мазкур факультет Тошкент Давлат шарқшунослик институтига айлантирилди. Айни дамда институтда араб, форс, турк, пушту, бенгал, индонезия, малайзия, урду, хиндий, корейс, япон, хитой, уйғур, шунингдек Фарбий Европа тиллари ўрганилмоқда. Институтда жами ўттиздан ортиқ кафедра фаолият кўрсатмоқда. Номи жаҳон афкор оммаси оғзига тушган бу нодир илм даргоҳида ЎзР ФА академиги, Бобур номидаги олтин медал соҳиби, Берунийнинг "Сайдана" асарини таржима қилиб, дунё олимларини лол қолдирган Убайдулла Каримов, тарихчи Бўрибой Аҳмедов, академик Азиз Қаюмов, икки марта Давлат мукофоти совриндори, Навоийшунос Абдуқодир Ҳайитметов, академик Алибек Рустамов, Халқаро Фирдавсий мукофоти совриндори Шоислом Шомўхамедов, машҳур шарқшунослар Раҳима Аминова, Абдулаҳад Мўхаммаджонов, Мубинжон Баратов, Исматулла Абдуллаев, Асомиддин Уринбоевлар таҳсил олганлар, бу олимларнинг номлари ҳам, бахарган ишлари ҳам жаҳонга доврўқли.

Давр тақозоси билан шарқшунослик олийгоҳи ҳам шаклан, ҳам мазмунан замонавийлашиб улгурган. Етук профессорлар, доцентлар ва ўқитувчиларнинг саъй-ҳаракатлари билан тараққий

этган мамлакатларнинг тажрибасини ҳисобга олиб, давлат андозалари ва ўқув режалари, шунингдек, меъёрий ўқув дастурлари ишлаб чиқилган. Олийгоҳда турли шарқ ва Фарбий Европа тилларида 200 000 жилддан иборат жамғармали ноёб илмий ва электрон кутубхона барпо этилган. ТДШИ олимлари мингдан ортиқ босма тобоқ ҳажмда илмий-услубий адабиётлар, юзлаб қўлланмалар, рисоалар ва дарсликлар чоп этганлар, улардан талай қисми Германия, Англия, Франция, Япония, Миср, Қувайт ва бошқа мамлакатларда чоп этилган.

Тошкент Давлат шарқшунослик институти тарихи бевосита мамлакатимизда шарқшунослик фани ривожини билан боғлиқ. Уни битириб чиққанлар Ватанимиз муҳайё этган энг бой имкониятлардан тўла фойдаланмоқдалар, янги илмий чўққиларни забт этмоқдалар, Шарқ ва Фарб тамаддунлари ўртасидаги муносабатларда муваффақиятли мулоқот олиб бормоқдалар.

"Ўзбекистон шарқшунослари" китоб-альбомини varaқлар экансиз, фақат Тошкент Давлат шарқшунослик институти ёки Ватанимиз тарихига назар солибгина қолмай, балки такрор-такрор ўқидирганимиздек, Шарқ ва Фарб тамаддунлари кенгликларида парвоз қилгандек бўламиз. Билмадик, китобнинг ютуғи деймизми ё камчилигимми, нима бўлганда ҳам унга фақат илмий унвонлари бор олимларгина дарж этилган (бир Раҳмонберди Мўхаммаджонов бундан мустасно), ҳолбуки илмий даража олмаган (ёки ололмай қолган) кўплаб шарқшунос олимлар ҳам борки, улар ҳам шарқшунослик фани ривожига ўзларининг баҳоли қудрат ҳиссаларини қўшганлар ёки қўшаётирлар. Албатта, биз китоб тузувчилар мақсади ва истакларига шак келтиришдан йироқмиз, уларни бундай катта ва савобли иш қилганлари ва китоб босиш хийла қийин бўлган айни дамларда буни ўринлатганлари учун чапак чалиб олқишлаймиз. Чунки 300 (!) дан ортиқ фақат илмий даражали шарқшунослар тўғрисида бу қадар аниқ, лўнда ва қизиқарли маълумотлар тўплаш ҳақиқатан ҳам мўъжизаниннг ўзи. Ниҳоятда кунт ва сабр-тоқат билан тўпланган, тузилган ва ниҳоят чоп этилиб, муштарийлар қўлига тутқазилган "Ўзбекистон шарқшунослари" китоби ўзбек маданиятининг энг нодир, ҳавас қилса арзигудек адабий, оммабоп ва илмий ёдгорлиги бўлиб қолишига шубҳа йўқ.

АМИР ФАЙЗУЛЛА,
Ўзбекистон Республикасида
хизмат кўрсатган маданият
ходими.

Рухдаги сокин ҳайқирик

Турсун Али . «Сокин ҳайқирик».
«Шарқ» НМАК, Тошкент. 2005 йил.

Шеърятда шоирнинг ўзлиги намоён бўлади. Чунки шеър — қалб нидоси. Нидо эса руҳият билан боғлиқ ҳодиса. Руҳият эса инсон табиати ва ўзлигини белгилайдиган илоҳий куч, маънавий озикдир. Яхши шеърни ўқиган одамнинг жисмида, шуурида ўзгариш рўй беришига сабаб ҳам шундадир. Чунки у маънавий бойийди. Маънавий бойиган одамнинг руҳи ботирлашади. Бундай шахс фақат эзгуликка интилади, олам ва одамнинг ҳар бир саъй-ҳаракати фақат гўзалликдан иборат бўлишини орзу қилади. Шунга интилиб яшайди. Турсун Али шоир ва ижодкор сифатида ана шу тарзда ҳаёт кечиради. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун унинг “Сокин ҳайқирик” (“Шарқ” нашриёти, Тошкент, 2005 йил) тўпламига кирган шеърларни ўқиш kifоя.

Тўпلام “Тегирмон” деган шеър билан очилади. У шундай мисралар билан бошланади:

Болалигим ўсган қишлоқнинг бир чеккасида
катта ариқ устида тегирмон бўлар эди...

Айримлар бу мисраларни ўта жўн деб талқин қилиши ва турлича шарҳлаши мумкин. Лекин шеърнинг маъзини чақиб, асл моҳиятини англаб ўқиган одам ундай демайди. Тегирмонда оддий қишлоқ одамларининг заковати мужассам. Чунки оқиб ётган сувни тегирмон тоши ўрнатилган парракни айлантиришга бўйсундириш, қуруқ қўл билан харсанг тошдан тегирмон тоши ясаб, буғдойни ун қилиб бериш ҳазилакам ихтиро эмас. Шеър авлодларимиз заковатини кўрсатиши билан бирга теран тарихий моҳиятга эга. У бугунги авлодга қадриятларимиз ҳақида тасаввур беради. Шундан шоирнинг бугунги кунда ҳайрат дунёсида бўлиши мантиқли.

Ҳамон
 ҳайрат дунёсидаги Болакай
одамларга сўз улашар
ўшал тегирмондай
 бедор шивирлаб...

Ҳа, тегирмончи моддий бойлик билан элига хизмат қилган бўлса, шоир маънавий бойлик улашяпти.

Оналар ҳақида юзлаб шеър ёзилган. Яна кўплаб ёзилиши табиий. Турсун Али бу мавзуда ҳам яхши шеър ёзган. Жумладан, унинг “Муштипар онам” номли шеърида ифодаланган туйғулар, ҳолат, дард кишини бефарқ қолдирмайди. Шоир ёзади:

Онам ҳорғин тикилар юзларимга,
тикилар кўзларимга,
бўйларимга қарайди.
Қарайди уст-бошимга.
Марварид томчилар

тизилар киприкларида.

Бу оддий сўзлар тизими эмас, она-бола ҳолатининг аниқ тасвиридир. Шеърда икки параллел чизги яққол кўзга ташланади. Биринчиси: умри поёни етиб қолган она фарзандининг келажагини, қисматини ўйлаб изтироб чекаятти. Иккинчиси, буни англаб етмаган боланинг содда нигоҳи. Бугун уни кеч тушунганидан (Онамни тушундим жуда кеч) қалбида армон. Шоирнинг “Шўрлик энам” шеъри ҳам ана шу руҳда.

Оллоҳ Муҳаммад алайҳиссаломга қуйидаги оятни ваҳий этган: “Айтгин, мен ўзимга фойда ва зарар келтира олмайман. Фақат Оллоҳнинг ўзи хоҳлагани бўлади. Агар мен ғайб илмини билсам, яхшиликни кўпроқ қилар эдим ва менга ҳеч ёмонлик етмас эди. Мен фақат имонли кишиларга Оллоҳнинг хабарини етказиб турувчиман, холос”. (“Аъроф” сураси, 188-оят). Бундан кўриняптики, ҳаётда барча нарса яратганнинг каромати билан рўй беради. Буни эътироф этиш чин эътиқодли одамнинг иши. Бу борада машҳур Эйнштейн шундай деди: “Оллоҳга бўлган имон илмий изланишларнинг энг улкан самарасидир”. Машҳур инглиз файласуфи Франсис Бэкон эса: “Инсон фалсафадан озгина хабардор бўлса, динсизликка яқинлашади. Аммо фалсафани чуқур ўрганган киши эса динга қайтиб келади”.

Турсун Али ўзининг “Ўтинч” шеърида Оллоҳга илтижо қилиши, ундан мадад тилаши шу жиҳатдан ўз мантиқ кучига эга. Шоир ёзади.

Офтоб чарақлар, йўл ёруғ,
қарра сари борар йўловчи,
ким айтар
йўл беҳатар деб,
Унга паноҳ бергил, Илоҳо!

Ҳа, йўловчини мақсадига Оллоҳ етказди. Қачонки, у “...бахиллик ва зикналиқдан сақланган бўлса, ундай кишилар нажот топгувчилардир” (“Ҳашр” сураси, 9-оят).

Шоир кўп шеърларида ўз фикрини қарама-қарши тасвирида илгари суради. Бу ҳол бир қадар шоирнинг ўз услубини ҳам белгилайди. Чунки бундай тасвирда фикр қалбга зарб билан тегиб, шуурни равшанлаштириб юборади. “Гуллаётган боғ” шеърида шундай ҳолни кўриш мумкин:

Гилослар гуллаган бокқа
қайдан келди қора қарғалар?
Балки
оппоқ гуллар
қарғалар наздида эриманган қор?

Бу қарғалар рамзий маънога эга. Яъни гўзалликни кўра билмайдиган, яхшиликни ёмонликка йўядиган кимсаларнинг тимсолидир.

Шеърдаги мана бу мисра ҳам гўзал ва замиридаги фикр чуқур фалсафий қувватга эга:

Ўрик гулларига кўнди қор,
бахор қўлларида қиш қиличи,
нимада қолдийкин
қора қиш илинжи?..

Шеърнинг қолган мисралари ҳам шундай фикр салмоғига ва жозибага эга. Шеърга жозиба бағишлайдиган хусусият самимийлик, туйғуларнинг чинлиги ва тасвирнинг ҳаётийлигидир. Агар бу нарса уйғунликда бўлса, нур устига аъло нур бўлади. Турсун Али шеърларида шу фазилат кучли. Шундан унинг шеърлари кишига яхши кайфият бағишлайди. Улардан гоҳ одамнинг бағри яйрайди, гоҳ маҳзунликка берилади, гоҳ хотиралар уммони бағрига кўмилади.

Олмалар гуллаган боғларда,

Кўнглимда гунчалар очилмас.
Капалак ўйнаган чоғларда
Кўзимдан севинчлар сочилмас.

Одатда киши бундай манзарага дуч келганида дили яйрайди, кўзи қувонади. Лекин қалб кимгадир интиқ бўлса, ҳар қандай гўзалликдан кўз қувонгани билан қалб равшан тортмайди. Лирик қаҳрамон шу кайфиятда. Уни боғдаги қушларнинг сайраши ҳам кўнглини ром қилолмайди. Бунинг сабаби сўнги мисраларда аён бўлади:

Эгнида ярашган оқ кўйлак,
Баҳорим, сен йўқсан, йўқсан-ку.
Юкуниб сўрайман, кел, малак,
Сенсан-ку, баҳорим, сенсан-ку!

Бундан лирик қаҳрамондаги кайфият ўқувчига ҳам кўчади. Чунки у ўша ҳолатни аниқ тасаввур қилади.

“Зангори туйғулар” шеъридаги аниқ манзара, шоир ҳолати кишини маҳзун қилади. Бу маҳзунлик замирида дунёнинг кажрафторлигидан ўкинган қалб нидоси ётади. Мана у:

Тун.
Кезаман Дўрмон боғларини,
ҳайрат эпкинлари урилиб юракка.

Тикилсам Шукур Холмирза боғига
бир туп ўрик
ёритиб тун кўксин,
осмонга ўрлайди оппоқ ҳайқириқ.

Бу ёзувчининг армонларга тўла руҳининг ҳайқириғидир. Марҳум Шавкат Раҳмонни эслаб битилган мисраларда ҳам шундай руҳ ҳукмрон.

Турсун Али болалик дунёсини кўп хотирлайди, қумсайди. Шу руҳ талай шеърларида мавжуд. Бу бежиз эмас. Чунки болалик поклик, инсоний иллатлардан ҳоли оламдир. Инсоннинг ботиний олами зоҳирий ҳаёти билан уйғун бўлса, ҳаётининг муқаммалиги таъминланади. Сабаб ташқи ҳаётнинг тўлаллиги, икки ҳаётнинг муқаммаллигига боғлиқ, яъни поклигига. Катталар дунёсида бу икки олам — ташқи ва ички бир-бирига уйғун эмас. Инсон тасавуридаги оламини ташқарида кўра олмайди. Шоир шуни орзу қилади. Болалик дунёси акс этган шеърлар замирида шу фалсафий ҳақиқат ётади.

Тўпلامдан талай ижодкорлар хотирасига бағишланган шеърлар ҳам ўрин олган. Лекин улар ичида “Нозим Ҳикмат”, “Шуҳрат хотирасига” номли шеърлар алоҳида ажралиб туради. Чунки улар шунчаки ёдга олиш учунгина ёзилган эмас, улар теран инсоний дардлар билан сугорилгандир. Маълумки, Нозим Ҳикмат Ватанини қумсаб яшаган шоир эди. Турсун Али бу туйғуни шеър тилига кўчирар экан, шундай ёзади:

Бир кун ўлсанг,
Сени ватандошларинг,
Қариндошларинг,
Хотининг,
Ўғил-қизларинг,
Дўстларинг
Қумсалар сўнгра.
Ўлмайсан,
Жасадинг кўмилса Ватан тупроғига!

Шуҳрат аканинг инсоний фазилатлари, меҳридан жуда кўп ижодкорлар баҳраманд бўлишган. Унинг бу жўмардлиги асарларига ҳам кўчган. Турсун Али буни иморат тимсолида ғоят таъсирли очиб беради.

Бағрига қўнади қорлар.

Бағрига сингир оқ ёмғирлар.
 Бунда тин олади шамоллар бирпас.
 Бағрида совуқлар кетар исиниб.
 Тикиламан иморатга лол.

Ҳа, Шухрат ака бағрида “совуқлар”ни ҳам иситиб юборадиган жўмард, дарёдил инсон эди.

Турсун Алининг япон шеърляти жанри хакку-хейку (қофияланмаган уч сатрли шеър), танка (қофияланмаган бешлик) руҳида ёзилган шеърлари ва инангулари (Вьетнам шеърлятига хос шивирлаб айтиладиган шеърлар) ҳамда маснавийлари алоҳида эътиборга лойиқ. (Бундай руҳда ёзишга шоирнинг қадимги Хитой шеърлятидан таржима қилиши ҳам туртки берган бўлса ажаб эмас.) Буларда соф туйғулар ўз ифодасини топган ва фикрда ҳақиқат, ҳақиқатда фикр мужассамлашган шеърлардир.

Тунлар ўлиб қоламан мен,
 ҳали олиб кетмай жасадни
 қабристонга бораман ўзим.

Бу шеърни битта фикр билан чеклаб бўлмайди. Уни ҳар ким, ҳар хил шарҳлаши, тушуниши мумкин. Яъни шоир ҳар кимга ҳар хил фикр, маънавий озиқ бериш кудратига эга. Шеърнинг ўзига хослиги ҳам шунда. Чунки фикрлашга ундайди, тафаккурни чархлайди. Баъзан инсон ҳаётдан тўйдирадиган, қонига ташна қилдирадиган нопок ўткинчи муҳитга тушиб қолиши мумкин. Бундай муҳитда яшагандан кўра, унга ўлим афзал туюлади баъзи вақтларда. Шундан ҳар тун ўлишни истайди. Лекин ўлолмайди, мажбурият юзасидан яна ўша муҳитга боришга мажбур. Мана шундай яшашга маҳкум инсоннинг қисмати ифодаланган шеърда. Ёки у жисман тирик бўлса ҳам, аллақачон маънан ўлган, шундан ҳаёт унинг наздида мисли қабристон. Унинг руҳи сўник. Руҳи сўник одам эса ҳаётга кераксиз одамдир. Шоир шунга ишора қилиб, руҳни сўндирмасликка даъват этяпти. Киши “Ҳаётдан тўйдим” деган куни, ҳам маънан, ҳам жисман ўлгандир. Бундай одам қабристонга ўз оёғи билан боради. Фикрни яна давом эттириш мумкин, шеър шу хусусиятга эга, яъни плюрализм билан йўғрилган.

Тўпламдаги бошқа учликлар ҳам шундай кўпмаъноликка эга.

Турсун Али мазкур тўпламига сара шеърларини танлаб жо қилган. Шундан кишининг кайфиятига таъсир қилмайдиган, яъни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга солмайдиган, туйғуларни жунбишга келтирмайдиган, шуурга шуур қўшмайдиган шеърлар учрамайди. “Сокин ҳайқириқ” тўплами навқирон шеърлятимиз олаmidан муносиб жой олишга имоним комил.

Ҳакимжон КАРИМОВ,
 филология фанлари доктори,
 профессор.

Хилари НГВЕНО

Преториялик кишилар

Роман

9

Турган-битгани жумбоқ. Агар Шэйн агент бўлмаса, унинг ўғирланиши бир нарсани англатади: кўшиқчида «анави томон» ғоятда муҳтож бўлган қимматли маълумот бор. Аммо, ким билсин... — Прониранинг юрагини бир фикр куйдириб ўтди — Шэйн қочоқ олимни хавфсиз жойга кўчириш силсиласидаги бир ҳалқадир? Агар Замбияда Эразмус Жанубий Африканинг озодлик учун курашчилари билан алоқа ўрнатган бўлса, улар уни Найробида ишончли одам қўлига топширишлари керак бўлар эди. Бу Шэйн эмасмикин? Унга дастлабки маслаҳатлашувлар учун Кения маъмурлари билан алоқа ўрнатишни топширишлари мумкин. Эй худойим-ей, тахмин устига тахмин, тахмин устига тахмин.

— Нимани қидираяпмиз? — сўради Лора, қизил спорт машинасини Истлей туманининг ғира-шира ёритилган йўлларида аста ҳайдаб бораркан.

— Ўзим ҳам билмайман, — деди Пронира. — Борди-ю, Шэйнда бошқалар учун ғоят муҳим нарса бўлганида, у бунга ўзи билан ҳар жойга олиб юрмас эди. Бошқармадаги бугунги суҳбатдан шундай таассурот билан чиқдимки, улар йигитда ўзлари учун ҳеч қандай қизиқ нарса топмаганлар. Улар сўроқ қилиш фурсати етишини кутганлар.

— Унда нима бўлиши мумкин?

— Масалан, олим билан бирга ғойиб бўлган ҳужжатлар.

— Уни олимдан қидирмоқ керак.

— Бу унчалик шарт эмас. Эразмус жанубий африкалик изкуварлар қўлидан қочиб қутулишга имкони ғоят камлигини биларди. Агар у ростдан ҳам Жанубий Африкани тузламоқчи бўлган бўлса, махфий ҳужжатларни етказиш унинг учун ўз қисматида ҳам муҳимроқ эди.

— Лекин бу ҳақда фақат тахмин қилиш мумкин холос, ҳеч қандай далил йўқ, — эътироз билдирди Лора машинани тор кўчага бураркан. — У ҳе йўқ-бе йўқ ғойиб бўлган. Сен бўлсанг, у маълум мақсадда қочиб кетган деб ён бермайсан. Бизга қочиш сабаби маълум эмас-ку, шундай эмасми?

— Тўғри, — қўшилди Пронира. — Аммо биз унинг кимга тутқич бермаётганини биламиз.

— Унда нега у ҳужжатларни йўқ қилиб юбормади?

— Унутмаки, у — олим! Бу ихтироси устида у кўп йиллар меҳнат қилган. Ишининг натижаси унинг учун ўз ҳаётидан қиммат турган. Борди-ю, у бирон ихтиро қилишга муваффақ бўлган бўлса, у ҳамма нарсани қурбон қилишга тайёр, фақат авлодлар учун сақлаб қолса бўлгани. Меҳнати самараларини сақлаб қолиш — Эразмуснинг асосий ғами шу бўлган.

Охири. Боши олдинги сонда

— Шу мақсадда ҳужжатларни Шэйнга берганми? — киноя билан сўради Лора тўсатдан машинани тўхтатиб. У газни қаттиқ босди, мотор гувиллаб кетди, сўнг ўт олдиригич ва фарани ёқди.

Пронира агрофга аланглади. Чор-атроф зимзиё эди. Олдинда милтиллаб турган ёлғиз кўча чироғи ёруғида уларнинг қаерда туришганини аниқ билиб бўлмасди. Сал нарида пианино янграр, баланд овозлар қулоққа чалинарди.

Бугун шаҳардаги барлар лиммо-лим, ўйлади Пронира. Кениядаги тараққиёт самараларининг башараси!

— Келдик, Шэйн шу ерда туради, — деди Лора машина эшигини очиб.

У билан Пронира дарвозадан чаққон ҳовлига кириб борди. Лора сумкасидан калитлар шодасини олди, эшикни очди, даҳлиздаги чироқни ёқди ва бирдан босиқ овозда чинқириб юборди.

— Нима гап? — сўради Пронира унинг ёнидан отилиб ичкарига ўтаркан.

Улардан олдин кимдир уйга кирган эди. Стол тортмалари суғуриб ташланган ва ичидаги нарсалар ер билан битта бўлиб ётарди, каравотдан адёл ва чойшаблар итқитилган, ёриб-ёриб ташланган эди.

— Ё парвардигор! — шивирлаб деди Лора.

— Ақлли фақат бизлар эмас эканмиз, — деди Пронира, тортмаларни эгилиб олар ва уларни столдаги ўрнига жойларкан. — Охирги марта сен бу ерда қачон бўлувдинг?

— Кеча кечкурун.

— Демак, бу полиция ҳам, Махсус бўлим ҳам эмас. Шэйн «кирки ўрдак»ни тинчитган кундан бошлаб квартирани тинтиб чиқиш учун уларнинг вақти жуда етарли бўлган. Буни айнан бугун бажариш, боз устига бунақа ағдар-тўнтар қилиш шунчалар зарурмиди? Йўқ, бу уларнинг қўлидан келган иш эмас. Кимдир ўғриликка кирган-да, кўшнилардан яшириқча қандайдир зарур нарсани қидирган. Менимча, бу ерга Шэйинни ўғирламоқчи бўлганлар кирган.

— Биз ҳали ҳам ҳужжатларни қидираяпмизми?

— Лора, биз нимани қидираётганимизни билмайман. Ҳаммаси жуда тез ўзгаришти. Йўл-йўлакай шошилишда ҳал қилишга тўғри келаяпти. Бир соат аввал миямга ҳужжатлар ҳақидаги фикр келган эди ва мен унга андармон бўлиб қолгандим. Энди мана бу хонада турибману уларни бу ерга фақат эсини еган одамгина яшириши мумкин деб ўйляпман.

— Бўпти. Энди бу ёғи нима бўлади? — сўради Лора, ердан тўшақларни оларкан.

— Билмадим, — жавоб берди Пронира. — Энг аввал тартибга солаемиз. Улар ё керакли нарсаларини топишган, ёки ҳеч нима топишмаган, нарсаларни йиғиштираётиб биз ўша нарсага дуч келишимиз мумкин.

— Ҳеч нарса тушунолмапман. Бу зўравонлик, қотиллик, ўғирлик нега керак ўзи?! Боз устига мана бу!

Прониранинг ўзи ҳам ҳеч нарсани тушунмаётганди. Лекин у бунақа қўрқинчли ишларни кўравериб ўрганиб кетганди. Жиноий ишлар репортёри хоҳласа-хоҳламаса деярли ҳар куни шунга ўхшаган ҳодисаларга дуч келади.

Тортмадан чиқариб ташланган қоғозларни тўплаб экан, Пронира бир ёш йигитнинг сўратини кўриб қолди. У сўратни Лорага кўсатди:

— Ким бу?

— Бу Шэйиннинг укаси — Марк, — жавоб берди Лора. — У ўлиб кетган. Сирли ҳолатда бултур жанубий африкалик полиция томонидан ўлдирилган.

— «Сирли ҳолат»да деганинг нимани англатади? — сўради Пронира. — Нима учун ўлдиришган уни?

— Билмайман. Шэйин бу ҳақда гапиришни истамасди. Шу сўрат орқасидан бир куни айтишиб ҳам қолгандик. Худди сендай, ўшанда уни мен ҳам унга кўрсатдим ва сўратдаги ким деб сўрадим, у бўлса бу менинг ишим эмас, деб бақириб берди ва сўратни қўлимдан юлиб олди. Кейин ўзини босиб олгач, уни жанубий африкалик полициячилар ўлдириганини айтди. Ўшанда мен унинг оғзидан биринчи марта «Фашист чўчқалари!» деган сўзларни эшитгандим. Жанубий африкалик фиръавнларни (полициячиларни) у шундай атарди.

— Тагин бирон нарса деганмиди?

— Йўқ, бор гап шу. Мен ундан Жанубий Африкада қолдириб келган оидласи ҳақида сўрадим, аммо у жавоб беришдан бош тортди. Сен уни жанубий африкалик агент деб туриб олганингда мен бунга асло ишонмагандим. Унинг жанубий африкаликларни ёмон кўришини билардим-да — ахир унинг укасини ўлдирган эдилар-да улар.

Пронира қўлида ушлаб турган фотосувратга яна қараб қўйди. Йигитча, табиийки, нимаси биландир Шэйинни эслатарди. «Фашист чўчкалари» — Шэйин жанубий африкалик полициячиларни шундай атар эди. Уни замбида Прониранинг олдида олиб ўтишаётганда эса, Шэйин шу сўзларни боз такрорлаганди. «Кирки ўрдак» ўлдирилгандан бир кун аввалги кечала бу сўзларни Лора унинг оғзидан эшитганди. Пронира «Хилтон» вестибюлида Шэйиннинг оқ танли йигитча унга қимнидир эслатганини айтгани хотирига келди. Демак, «кирки ўрдак» жанубий африкалик агент, «фашист чўчкаси» эканлиги маълум бўлган.

Пронира ва Лора стол тортмаларига солиб чиққан кучоқ-кучоқ қоғозлар ичидан улар айтарли дурустроқ бир нарса тополмади: ҳисоблар, квитанциялар, хатлар, Шарневилдаги одамлар отиб ташланаётган манзарали плакатча — диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ эди.

— Ўғрилар ўзларига керакли нарсани топиб олиб, жуфтакни ростлаб қолишган бўлса керак, — деди Пронира қўлларини қоқиб. — Кетдик бу ердан, шаҳарга қайтамыз.

Бешинчи авенюга кириб келишаркан, Лора тўсатдан деди:

— Орқага бурилма. Бизни таъқиб қилишаяпти.

— Бу гапни қасддан олдинг? — сўради Пронира, бироқ орқага қарамади.

— Шэйиннинг уйи олдида бошлаб изимиздан бир машина келяпти.

Қиз тезлик дастасидан тутди.

— Улардан узоқлашишга уриниб кўраман.

— Кераги йўқ. Ҳеч нима бўлмагандай кетавер, мен эса бирон йўлини ўйлаб топарман.

Бир нима олаётгандай орқа ўриндиққа эгилиб, Пронира уларни таъқиб қилаётган автомобилга тезгина назар ташлади — оқ рангли «форд-кортина». Иккита, балки ундан кўпроқ йўловчиси бор. Пронира аниқ айтолмасди.

— «Холлиан» клубига борамиз, — деди у Лорага. — Шошмай ҳайда. Мен уларни яхшилаб кўриб олишга ҳаракат қиламан.

Клуб ёнида Лора қаттиқ тормоз берди. Улар Пронира билан эшик олдида боришди, «кортина» эса аста уларнинг ёнидан ўтиб кетди. Лорани бир қўли билан кучоқлаб, иккинчи қўли билан Пронира дўкон ойнасини кўрсатди. Қиз кутилмаган ҳолдан сесканиб тушди, бироқ Пронира тез деди:

— Биздан завқланиб олишсин; энди эса тез ичкарига урдик.

Жуда назокату нафосат ила Пронира Лорани вестибюлга олиб кирди: нима ҳам дердинг — тайёр ошиқ-маъшўқлар! Уларни ичкарига қўйиб юборар экан, эшикбон мунғайибгина жилмайди.

— Пронира, Лора, салом! — деди у. — Шэйинга жуда ёмон бўлибди-ку, а? Ҳар куни ўйнаб-кулиб юрганди, бир куни келиб қарабсанки, газетада эълон чиқиб турибди: жанубий африкалик жосус. Жинни бўласан, одам!

Лора Пронирага қаради. Йигит елка қисиб қўйди.

— Ҳа, тўғри айтдинг — жинни бўласан, одам.

Клубда ҳам одам санжоб эди. Оркестр жим эди, радиокарнайлардан бир маромдаги қандайдир конголез куйи тараларди. Пронира Лорани дераза олдидаги бир столга ўтқазиб қўйди-да, ўзи балконга чиқди. Жуда пайтида чиққан экан. Лоранинг машинасидан сал нарида тўхтаган «кортина»дан икки африкалик тушди. Кўча чироғи ёғдусида Пронира уларнинг чехрасини кўролмади, аммо «кортина»нинг рақамини эслаб қолди. Улар клубга кираверишдаги айвон тагига кириб кетишди ва Пронира уларни кўздан йўқотди.

¹ Ш а р н е в и л — Иоҳаннесбург яқинидаги шаҳарча. 1961 йили бу ерда полиция тинч намоён қатнашчиларини ваҳшиёна отиб ташлаганди.

— Ҳозир улар шу ерга келишади, — деди Пронира Лорага. — Икки нафар дароз африкалик. Уларни кўздан қочирма, уларнинг кўзини шамғалат қилсанг яна саз бўларди. Мен дарров қайтаман.

— Шошмай тур! — ташвишланиб деди Лора. — Мени ёлғиз ташлаб кетма!

— Сенга ҳеч нарса бўлмайди. Улар кирадилар-да, кузатиш учун ўтиришади. Ичимлик бўлади, бизнинг нималар билан машғуллимизни кўришади ва эҳтимол кетганимизда бизга дум бўлишади.

— Нега?

— Уларга нимадир керак, ўша нарса бизда деб ўйлашади: биз худди шундайлигини уларга билдириб туришимиз керак. Бизнинг ўзимиз уларга уч пуллик нарсамиз, шунинг учун кўрқма. Мен бир нарсани удалайман-да, бир дақиқадан кейин қайтиб келаман.

Бошлиқ хонаси томон одимлар экан, у иккала африкаликнинг залга кириб келганини кўрди. Тўхтаб ва у ёқ-бу ёққа қараб олгач, улар Лора ўтирган стол томон йўл олишди.

Пронира бошлиқнинг хонасига кирди-да, кўнғироқ қилиб олишга рухсат сўради.

— Ҳой, Осие ваҳшийси, — дағдаға билан қичқирди у «Обсервер» фото бўлими билан улашганидан сўнг, — кетингни студдан кўтар-да, бу ёққа, «Холиан»га чоп... Бутун ашқол-дашқолинг, бало-батаринг билан... Биламан; вақт бемаҳал, итдай чарчагансан, лекин шошилиш иш чиқиб қолди... Ярим соатга, атиги. Гапимга кулоқ сол: клуб олдида оқ «кортина» турибди, Лоранинг машинасидан икки машина нарида. — У рақамни айтди. — Уни бир неча марта сувратга ол, сўнг кутиб тур — икки йигит клубдан чиқиб келади. Уларни юриш-туришиданоқ билиб оласан — улар мен билан Лоранинг ортимиздан соядай эргашиб чиқишди. Менга уларнинг суврати керак. Тушундингми? Суврати, яъни башараси, катта қилиб ишлангани, ҳа, полицияда олишганидай. Нима?... Кўрқма, уларнинг фикри-хаёли бизда бўлади, сен уларнинг тушига кирмайсан. Бу сувратларга бошинг билан жавоб берасан менга. Эрталаб сувратлар столимда бўлиши керак! Йўқ, дўстим, қочоқ олим воқеасидан воз кечганман. Бу дон контрабандаси билан боғлиқ. Хуллас, гап шу, мен Лоранинг олдига қайтдим. Бўпти, лақашиқилдоқларингни ол-да, бу ёққа чоп!

Пронира залга қайтиб келди-да, Лоранинг ёнидан жой олди. Қиз унга пльзен пивоси берди, ўзи эса тахир пиво ичиб ўтирарди. Йигит ўзига бир қадаҳ пиво куйди-да, шартга кўтарди:

— Маккажўхори ҳақидаги мақола учун!

— Маккажўхори учун?

Аттанг, қиз унинг нимага шама қилаётганини тушунмади, аммо Пронира уни шарҳлаб ўтирмади. Лора елка учирди-да, хўрсиниб қўйди.

— Иккала дўстимиз жуда беозор кўринади-ку.

— Мен сенга нима дегандим? Менга қара, беш дақиқадан сўнг кўчада, эшик тагида аппарати билан Ёқуб бўлади. Биз чиқамиз, иккала йигит ортимиздан эрганади ва Ёқуб уларни келгувси авлодлар учун сувратга олиб қўяди. Кейин сен ўзингнинг олий даражали учувчи эканингни намоеъ этиш имконига эга бўласан.

Лора жилмайди:

— Яшиндай учираман — ўзинг биласан-ку.

— Ҳамма умид шундан.

Беш дақиқадан сўнг Пронира ўрнидан турди.

— Кетдик, — деди у, ўн шиллинглик қоғоз пулни стол устига ташларкан.

Эшик томон йўналаркан, Пронира анови иккала таъқибчининг стаканларини охиригача ичиб қўйишга шошишаётганини кузатди. Улардан бири ҳисоб-китоб қилгани официантни чақирганча жаҳл билан қўлини силтади.

Шошмасдан Пронира билан Лора зинадан пастга тушишди ва йўлакдан ўтишди. Кўчага чиққач, сал нарида таҳририятнинг «фиат»ига кўзи тушиб, Пронира энгил нафас олди. У ҳеч нима билмагандай атрофга кўз югуртирди, аммо фотосувратчини кўрмади. Вақтни ўтказиш ярамайди, шу боис у Лорани унинг машинаси томон бошлаб кетди.

Улар машинага ўтириб, моторни ўт олдирав-олдирмас клуб эшигидан ҳалиги иккаласи чиқиб келди. Бошларини у ён-бу ён буриб, улар бир дақиқача туришди. Фотоаппарат ёдуси чарақлади ва ўша заҳоти Лора машина чирогини ёқди. Яна фотоаппарат ёдуси. Пронира Ёқубнинг ҳақиқа дуо қилди-да, Лорага ифтихор билан қараб кўйди. Ҳозиржавобликни кўриб кўй! Қиз машинасини орқага шундай ҳайдадики, гилдираклар чийиллаб юборди. Иккала таъкибчи «кортина»га ўзини отди ва мотор гувиллади, бироқ Лора бу вақтда Хўжа масжиди йўналишидаги Том Мбой кўчасидан учириб борарди. У машинани Ҳукумат авенюсига қараб бурди ва қизил чироқни босиб Қимати-роудга ўтди, энди улар Ухуру хиёбонидан Вестлендс томонга елиб борар эдилар.

— Қалай? — сўради қиз машина Девидон-роуддан кетиб бораркан.

— Чакки эмас.

Лора Черч-роудга бурилди, кейин унча катта бўлмаган гиштин уйлар қад кўтарган кўчага кирди. Пронира қизнинг уйига боришаётганини англади.

— Ичкарига марҳамат этадиларми? — ҳазиломуз такаббурлик билан сўради Лора, моторни ўчириб.

Йигит унинг уйида бир неча бор бўлган эди, у ҳам бўлса оқшом зиёфатлари чоғида. Ушанга уй меҳмонга тўла бўлганди: журналистлар, машшоқлар, ёзувчилар, дипломатлар — сагта унинг мухлислари. Бироқ бутун уни биринчи марта ёлғиз таклиф этишмоқда.

— Илтифотларидан мамнунман, — жавоб берди Пронира ўша оҳангда.

— Пьезен пивосидан бўлсинми? — сўради Лора, столга ўтиришгач.

— Ҳа, раҳмат.

Қиз унга бир шиша пиво ва қадаҳ келтирди.

— Узинг ичмайсанми?

— Кўнглим тортмаяпти, — инкор этди қиз, унинг қаршисидан ўриндикқа чўкаркан.

Дурустгина аёл, ўйлади Пронира, унга разм соларкан. Кўҳликкина, истараликкина. У қадаҳнинг ярмини ичди-да, яна уни лиммо-лим қилиб тўлдирди.

— Энди нима бўлади? — сўради Лора.

— Эртага Ёқуб сувратларни чиқаради, — жавоб берди Пронира. — Ўшаларга қараб рақс тушамиз. Нима бўлганда ҳам дўстларимиз Шэйн квартирасидан қидирган нарсаларни топишаолмаган. Балки бизнинг мана шу чиқиндихонани кўпроқ қовлаштирганимиз маъқулмиди. Яна бир бор у ёқ-бу ёққа боришимиз керак. Лекин ҳозир такси чақириб, уйга бориб тўйиб ухлаб олмақчиман. Эрталабки иш баракали бўлади.

У пивони охиригача синқорди.

— Мен сени ташлаб келишим мумкин, — таклиф қилди Лора.

— Йўқ, раҳмат, такси маъқул. Анови иккаласи ҳали ҳам қаердадир қизил машинани пойлаб ивирсиб юрган бўлиши керак. Такси бежавотирроқ.

— Узинг биласан, — деди Лора. — Телефон ётоқда.

10

— Қизиқ, қоровой дўстим, бу сувратларингнинг маккажўхориға нима алоқаси бор? — сўради Муҳаммад Ёқуб, Пронира билан Лора фотосувратчилар хонасига кириб келишлари билан.

— Маккажўхориға дейсанми? — ҳайрон бўлиб сўради Лора, Пронирага қараб кўйиб, сўнг нигоҳини фотосувратга олди.

— Бўлмаса-чи, маккажўхориға-да! — деди Пронира, — Хўш, Лора, «Холлиан» клубидаги кечаги йигитлар эсингдан чиқдимми? Контрабандачилар-а?

Лора яна Пронирага қаради ва англади.

— Э-ҳа, оқ «кортина»да орқамиздан тушган анови иккала барзангини айтаяпсизми? — деди қиз, назорат излари акс этдирилган тахта томон бурилиб.

— Булар ўшаларми?

— Худди ўшалар, — тасдиқлади Пронира, — агар Ёқуб кеча уларни тўғри нишонга олган бўлса, албатта.

— Мен айтилган жойни мўлжалга олганман, — жавоб берди ҳинд. — Хўш, энди айтарсизлар, ўзи нима гап?

— Айтдим-ку маккажўхори контрабандаси деб, — такрорлади Пронира.

— Маккажўхори контрабандаси, — ҳамоҳанг деди Лора.

— Қани, сувратларга бир қараб олайлик-чи, — деди Пронира, нишонларни стол устига териб қўя бошларкан. — Хўш, мана буни катталаштир, мана буни ҳам, мана буни ҳам... Кўз очиб юмгунча шунча нарсага қандай улгурдинг?

— Бир бошдан айтавер, торгинма, — бидирлади Ёқуб. — Фақат ҳисобчи билан ой охирида ўзинг ҳисоб-китоб қиласан!

— Сўраганини чиқариб бераверсанг-чи, Ёқуб, пичингларингни эса чўнтагинга солиб қўй.

— Қизишма. Истасанг, мен буларни ўзидай катта қилиб бераман.

— Дурдона асарларни кун бўйи кутиб ўтиришга вақтим йўқ, — деди Пронира, назорат нишонларини фотосувратчига қайтараётиб. — Хамисийга ҳам ёқмайди бу.

— Ҳалигача бу шубҳали ишлар билан андармон бўлиб юрганинг ўзи унинг энсасини қотириб қўйган.

— Қанақа «шубҳали ишлар» экан? — сўради Пронира. — Биз маккажўхори контрабандаси устида ишлаяпмиз. Хамисийга шундай деб айт, кўшма ҳам, чатма ҳам.

— Хўп бўлади, тақсир. Дарвоқе бу ишда бунинг нима аҳамияти борлигини қандай тушунтирай? — Ёқуб Лорани кўрсатиб деди.

— Пронирага мен ёрдам бераман, — жавоб берди Лора.

— Ҳа, дўстим, у менинг ёрдамчим.

Нишонлар кутилганидан ҳам яхши чиқди. У йигитнинг ҳам, бу йигитнинг ҳам ҳатто юзларидаги майда чуқурчаларни ҳам кўриш мумкин эди.

— Буларни ҳеч қачон учратмаганман, — деди Пронира Лорага.

— Худди оддий... таксичи ёки официантларга ўхшашади. Нимани назарда тутаётганимни биласанми?

— Ҳа, кўринишлари оддийроқ, аммо ташқи қиёфалари алдоқчи. Қайсидир йўл билан улар мана бу ишга боғлиқ.

— Энди нима чора кўрамиз? — сўради Лора. — Нима дейсан, Махсус бўлимдаги дўстинг уларни таниб берармикан?

— Сувратларни бошқармага олиб бор демоқчимисан? Эсинг жойидами ўзи? Ҳалигача бу воқеа билан ўралатиб юрганимизни билиб қолишса, бизни ўша заҳоти қамоққа тиқишади-ку! Йўқ, бошқармадан воз кеч. Лекин менда битта фикр бор: «кортиңа»нинг кимники эканини аниқлашни Килонзодан илтимос қиламиз. Кейин қолганини ўзимиз давом эттираверамиз.

— Ҳа... фикр чакки эмас, — мақтаб қўйди Лора.

— Менда ундан ҳам яхши бир фикр бор, — деди Пронира. — Сувратларни Вестлендс клиникасига олиб бор. Балки ҳамшира бу йигитлардан биронтасини таниши мумкин. Юрагим сезиб турибди — шулардан биттаси кеча Шэинни олиб кетган «тез ёрдам» рулида ўтирган ҳайдовчи, ҳойнаҳой. Сен клиникага жўна, мен Килонзога борай. Бир соатдан кейин учрашамиз.

— Кетдик.

Инспектор Тимоти Килонзо Пронирага шубҳали разм солиб чиқди.

— Эшитишимча, сен яқинда қовун туширган эмишсан, — деди у, Пронира ўтиргач. — Пронира Нельсон Наэта! Ҳали ҳам чираниб юрибсанми?

— Ярамга туз сепмасанг-чи.

— Бўпти-бўпти. Бу гал қандай шамол учирди? Ҳақиқий олимнинг жасадини қидириб келмадингми, ишқилиб?

— Йўқ.

— Йўқ? Унда балки қариндош-уруғларингдан биронтасини нариги дунёга жўнатишдими ё бошқа бирон нима бўлдимми?

— У ҳам эмас. Кеча бир клиникидан дўстимни ўғирлаб кетишди. Уни полиция кўриқлаши керак бўлган экан. Лекин мен бу иш важдан ҳам келмаганман, инспектор. — Сўзлари Килонзога қандай таъсир қилаётганини Пронира жуда

яхши кўриб турарди. — Албатта, мен репортёр сифатида ўлдирилган европалик шахсига келганда панд едим, аммо сизларга топширилган одамлар муҳофазасига келганда бунақа хатога йўл қўймайсизлар.

— Сен ўзи ким тўғрисида гапираётганингни билсам бўладими?

— Шэйн ҳақида, ёки аниқроғи Лабан Кхаххетла деган жанубий африкалик қўшиқчи ҳақида. Мен уни охириги марта «Хилтон» меҳмонхонасининг ўн биринчи қавати йўлагига кўрган эдим. Агар хотирам алдамаса, сен ҳам ўша ерда эдинг. Гапим тўғрими?

— Пронира, сени огоҳлантиришганди: бу ҳақда ёзиш мумкин эмас, деб. Бир сатр ҳам, битта сўз ҳам!

— Сизлар уни топдингизми?

— Сенга жавоб айтишга ҳақим йўқ.

— Демак, ҳали ҳам тополмабсизлар-да?

— Қандай ўйласанг ўйлайвер, Пронира. Аммо матбуотда бир оғиз ҳам сўз ёзмайсан!

— Ўзингни бос, дўстим, — жилмайди Пронира. — Муҳарририм бу воқеага дахл қилишимни тақиқлаб қўйган. Унинг хотиржамлигини қанақа ландовурлар ҳимоя қилаётганини халқ билмайди.

— Модомики буни деб келмаган экансан, бу таширфингга не хизмат кўрсатай?

— Менга бошқа воқеа важдан кичик бир ёрдам керак.

— Гап нима ҳақида кетаяпти?

— Маккажўхори контрабандаси ҳақида.

— Қотилликлар тадқиқоти бўлимига унинг ҳеч қанақа дахли йўқ, — унинг гапини бўлди инспектор. — Сен уни ҳали ҳам охирига етказганинг йўқми?

— Мен аллақачон тагига етиб бўлганман, аммо эзма муҳаррир бошқатдан текширасан деб талаб қилаяпти.

— Бўлимим сенга қандай ёрдам кўрсата олади?

— Мен бир машина эгасини қидириб топишга ҳаракат қилаяпман, — деди Пронира. — Унда яқинда тақиқланган мол ташишгани ҳақида кулоғимга шийшиб қўйишганди. Унинг эгаси ҳақидаги ҳар қандай маълумот учун миннатдор бўлар эдим.

— Қайд этиш бошқармасида ўзинг билиб ололмадингми?

— Вақт йўқ. Хамисий натижаларни талаб қилади, мен эса кўплаб тугунларни ечишим керак. Сен эса кўз очиб-юмгунча маълумот тўплашни дундирасан. Вақтни тежардик. Сенга чўт эмас бу иш — бирпасда ҳал қиласан.

Инспектор олдида турган телефон аппарати гўшагини кўтарди.

— Бундан мен нимага эга бўламан?

Пронира инспекторга қараб жилмайди:

— Бундоқ келишамиз — мен Жанубий Африка олими ёки Шэйн билан боғлиқ нимаики тасодифий ҳолда билолсам, ҳаммасини сенга ҳавола этаман.

— Пронира, — қошини чимирди Килонзо, — бу воқеага бурнингни тикмасликни буюраман.

— Ахир айтдим-ку, «тасодифий ҳолда билолсам» деб, — елка учирди Пронира. — Албатта, сенга қизиғи бўлмагач...

Килонзо дискдаги бир рақамини терди.

— Мени қайд этиш бошқармаси бошлиғи билан уланг, — деди у ва гўшакни қўйди. — Сенга тагин нима керак?

— Нима, башарам шунақа менга бир нарса керакдай кўринадими?

— Қўл остимдагилардан биронтаси қилиши мумкин бўлган биргина битлиқи кўнғироқ деб келганингга мени ишонтирмоқчи бўласанми?

— Модомики ўзим гап очдимми, иқроп бўламан: сендан яна бир илтимосим бор, — деди Пронира кўкрак чўнтагидан фотосувратларни олиб, уларни Килонзога узатар экан.

— Биринчи марта кўриб турибман. — Инспектор рад этгандек бош чайқади.

— Йигитларингни улар изидан солиб, билганларини менга айтиб туришларини таъминлай оласанми?

— Не сабабдан?

— Дўстинга ёрдам бериш учун, — деди Пронира. — Республикамиздан озиқ-овқат маҳсулотларини жиноий йўл билан олиб чиқиб кетишга барҳам бериш учун. Бу иккаласи — уччига чиққан контрабандачи. Менда уларнинг яқинда содир бўлган маккажўхори контрабандасига алоқадорликлари хусусида маълумотлар бор. У ерда мен айтган машинани кўришган. Улар бошлиқлар билан тил бириктирган бўлишлари мумкин.

— Пронира, полициячи ва ўғрилар билан ўйнашишни бас қилсанг-чи. Еб турган ноимиздан маҳрум қилмоқчимисан?

— Мен бор-йўғи репортёрман ва ўқувчиларимга уларнинг атрофида нима гаплар бўлаётганини сўзлаб беришга ҳаракат қиламан, — тушунтирди Пронира. — Мен янгиликларни овлайман, полициячи ва ўғрилар билан бекинмачоқ ўйнаш ниятим йўқ.

Телефон жиринглади. Килонзо гўшакни кўтарди:

— Килонзо эшитади. Ҳа... Ҳа. — Котиба уни қайд этиш бошқармаси бошлиғи билан улади ва у илтимосни баён этди. — Ҳа... зудлик билан... — У гўшакни илди.

— Сенга айтаман, — тушунтирди Пронира, — мен ҳеч қанақа полициячи ва ўғри билан ўйнашаётганим йўқ. Бор-йўғи репортёрлик касбим билан шуғулланаяпман, холос.

У репортёрлик касбида полициячи ва ўғри билан ўйнашда нимадир борлигини биларди. Унинг ва инспектор Килонзонинг вазифаси битта — жиноятнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш, жиноятчиларни топиш. Бироқ Килонзони қонунчилик ва тартиб-интизомни сақлашнинг оламшумул муаммолари қизиқтиради. Пронира эса омманинг янгиликларга бўлган ташналигини қендиришга ҳаракат қилади. Килонзо чала ҳақиқат ва тахминий хулосалардан қаноат ҳосил қилмайди. Пронира эса нукул чала ҳақиқат ва тахминларга қараб иш тутайди. Бунга уни шароит мажбур қилади, мақолаларни қатъий муддатларда узатиш бошқача ҳаракат қилишга йўл қўймайди. Омма ҳам бошқача бўлишини истамайди.

Стол оша полиция зобитига қарар экан, Пронира кимнинг иши жозибадорроқ эканини — унингми ёки Килонзоникими — шуни ҳал этишга уринди. Килонзо, ўз-ўзидан равшан, жиноятнинг аёвсиз ҳақиқатига яқинроқ туради. Қидирувларга раҳбарлик қилиш, патологоанатомларнинг хулосаларини дарғазаб, шубҳали ёки қўрқитилган гувоҳларнинг аниқликдан йироқ кўрсатмалари билан боғлаш унинг чекига тушган. Гоҳида эса — тез-тез содир бўлиши ҳақидаги фикрдан Пронира титраб кетди — инспектор айбдорларнинг эътирофларини ичидан сугуриб олади. Қонунга хилоф, аммо самарали восита. Бундан ташқари, инспектор суд ҳимоячиларининг аёвсиз ҳужумларини қайтариш учун айбдорларни етарли даражадаги ўқ-дорилар билан таъминлайди. Килонзо воқеа-ҳодисаларнинг қоқ марказида бўлади, Пронира эса атиги ташқи томони, холос ва Килонзо билан жойини алмаштириш учун жонини ҳам аямаган бўларди: воқеа-ҳодисалар марказида бўлганига не етсин!

Мана, масалан, исмоилийлардан Мералпининг бутун бир оиласини ўлдириш билан боғлиқ машҳур ҳодиса. Эр — ёш ишбилармон, хотин ва уларнинг икки ёш қизалоғи ваҳшиёна ўлдирилган: ўз уйларида болта билан чоғиб ташланган. Жиноятчилар ўзларидан ҳеч қандай из қолдиришмаган. Пронира бу воқеа устида бир неча ҳафта иш олиб борди, қариндош-уруелардан суриштирди. У марҳумнинг отасидан уларнинг марҳум ўғил билан муносабатларининг энг майда тафсилотларини, уларнинг Момбасала улкан sanoat мажмуи қуриш режаларини базўр билиб олди. У барча эҳтимол тутилган тахминларни кўриб чиқди, бироқ охири икки қўлини бурнига тикиб қолаверди. Полиция ҳам ҳеч нарсага эришолмади, лоақал бир киши ҳибсга олинмади. Ҳозирги кунгача ҳам бу иш очилмаган сирлар орасидан жой олиб турибди.

Бироқ Пронира қотилликлар тадқиқоти бошқармасининг гўё ҳеч қандай ишончли далилларга эга эмаслигига ишонмасди. Бир кун Килонзо шундай деганди: «Мералли оиласининг қотилини билсам керагов». Тўғри, у ўша заҳоти гапини тўғрилаб олганди: ҳа, бу фақат тахмин, холос, бунга асосланиб бир иш қилиш қийин. Пронира Килонзонинг хаёлига қандай қилиб бундай фикр келиб қолгани ва ҳоказоларга қизиқиб қолганида, инспектор бошини чайқаб қўйганди:

«Пронира, бизнинг ишимизда нималарга дуч келмайсан! Айбдор сўроқ пайтида кўзингга тик қараб туради. Сен биласан — у қотил. У сенинг буни билишингни биледи. Лекин ҳеч нарса қилолмайсан, чунки аниқ ёки ишончли далил йўқ сенда. Усиз бир қадам кўёлмайсан. Судда адвокатлар одамларим устидан кулишини истамайман мен».

Ҳеч қачон судга тушмаганлардан Килонзога жуда кўп нарса маълум. Кайфияти яхши бўлган пайтларда у Пронирага бир нарсалар ҳақида сўзлаб берганди. «Огоҳлантираман, менга суянма, — деганди у, — Полицияга яқин доираларда шунақа деб ҳисоблашади де-қўй, вассалом, — сен формулани биласан». «Ахборот манбалариними?» — сўраганди Пронира. «Йўқ, бу жуда ошириб юборилгани, — деб жавоб берганди инспектор. — Яхшиси — «полицияга яқин доираларда».

Бошқа вақтларда Пронира хизматга хизмат билан тўлашга муваффақ бўлганди. Ҳайрон қоладиган ва репортажни чоп этишга халақит берадиган бирон-бир нарса бўлгани йўқ. Вестленсидаги дўкондан катта пулни ўмарган ўғрилар тўдасининг тунги қоровулни ўлдирганлари ҳақидаги ишни олиб қаранг ҳеч бўлмаса. Қотиллик шунақанги пухта амалга оширилганки, из-пиз деган нарсалардан нон-нишон йўқ. Ўқ бошга теккан, биронга ҳам гувоҳ йўқ. Одатдагидек, мана мен деган мутахассислар ишлашади: ҳеч қанақа бармоқ изи тушмаган. Қотилликлар талқиқоти бўлими ҳатто қайси томондан ёндошини ҳам билмаган. «Бунақа ишлардан соч оқаргани қолади, холос, — деганди Килонзо, Пронира ўғрилар ҳақида суриштиргани кирганида. — Одам кечаси ўлдирилган. Ҳеч ким ҳеч нарса кўрмаган. «Урага сичқон тушда, гулдур-гун».

Бир неча ҳафтадан кейин, жинояткорликнинг ўсиши ҳақидаги мақола устида ишлаётганида Пронира тасолифан ўт очувчи қуролларни қайд этиш бюросида шундан хабар топдики, икки ой бурун қайдандир одам унинг уйидан овоз қайтарувчи мосламали «берегга» тизимидаги тўппонча йўқолгани хусусида хабар қилиб қолади. Тўппонча ҳалигача топилмаган.

Пронира шу одам билан учрашди, нега тўппонча олганини сўради ва суҳбат асосида маълум бўлдики, тўппонча йўқолгандан бир ой кейин шу одам уйдаги хизматкорлардан бири қадрдон қишлоғидаги ота-онаси гўё касал бўлиб қолгани ваҳидан ишидан воз кечган. У хизматкор, тўппонча ва тунги қоровулнинг ўлдирилиши ўртасида қандайдир боғлиқлик борлигини сезиб қолди. Ўз шубҳаларидан Килонзони огоҳ қилади ва одат бўйича бу ишни полиция томонидан тадқиқ этилиши ҳақида уни биринчи бўлиб хабардор этишларини талаб қилади.

Килонзонинг бўлими ишдан бўшаган хизматкор досьесини қидириб топди. Маълум бўлдики, илгари ҳам у ўғриликда иштирок этган экан, бироқ далиллар етарли бўлмаганидан суд уни оқлаб юборган экан. Хизматкорнинг фотосуврати полицияда бор экан. Бир неча ҳафта ўтди, бироқ охирида шунгача етиб келишдики, хизматкор тўппончани ўғирлаганини, кейин сотиб юборганини тан олди. Икки ойдан кейин икки ўғри суд қилинди ва осиб ўлдирилди. Пронира «Чала ҳалқа» деган умумий сарлавҳа остида туркум мақолалар ёзди ва тарқатув бўлими мудирининг рағбатлантирувчи мақтовларига сазовор бўлди. «Мени эмас, — деди Пронира мудирига, — Килонзони олқишланг», «Килонзо ким бўпти?» — сўради мудир. «Менинг чўқинган отам, раҳнамоим», — жавоб берди Пронира.

Аслида Килонзо унга ҳеч қанақа чўқинган ота эмасди. У Прониралардан салгина катта эди, холос — ўрта мактабга Мангу Килонзо журналистан бор-йўғи икки йил олдин кирганди. У вақтларда улар ўртасида айтарлик яқинлик ҳам йўқ эди, Килонзо ўқилишининг олтинчи йилидаги сўнгги семестргина, бундан истисно. Ушанда Пронира мактаб футбол жамоасида дарвозабон, Килонзо эса ўнг қанот ҳимоячиси бўлиб ўйнар эдилар. Уч ой ичида уларнинг саъй-ҳаракатлари билан Мангу жамоаси мактаблараро мусобақаларда энг яхши натижалардан бирига эришди ва улар гўё дўст бўлиб кетишди. Семестр охирида Килонзо битирув имтиҳонларини топширди. Аттестатда унинг баҳолари яхши эди, аммо Макерере университетига кириш учун етарли эмасди ва у полиция хизматига кириб кетди. Улар бир-бирларини деярли етти йилгача кўришмади. Пронира ўрта мактабни битирди ва коллежда ўқигани Аргентинага кетди.

Қайтиб келгач, Пронира Килонзонинг полицияда яхшигина ўсганидан хабар топди: у аллақачон Жиноят қидирув боқармаси қошидаги қотилликлар бўлимининг катта инспектори бўлиб олганди. Пронира жиноятлар тарихига қаттиқ қизиққанлиги сабабидан улар тез-тез кўришадиган бўлиб қолишганди. Улар ўртасида ўрнатилган дўстона ҳамжиҳатлик ҳар икки томон учун фойдали хизмат қилади. Уларнинг ҳозирги муносабатлари ўз жамоаси шаънини футбол майдонида ҳимоя қилган эски ошначилик эмасди. Пронира одатда Килонзони «инспектор», деб чақирар, у эса гарчи Нельсонни «Пронира» деб айтса-да, буни расмиятчилик учун деб қабул қилмасди. Улар бир-бирларини ёқтирарди, бир-бирини ҳурмат қиларди, ҳар бири иккинчисининг касб маҳоратига таъ бирарди ва муносабатларнинг бундай рафтори Пронирани бемалол қаноатлантирар эди.

Телефон овози янгради. Килонзо гўшакни олди ва олдида ётган ён дафтарга ниманидир чизиб қўйди-да, гўшакни дастакка қўйди.

— Мана. Улар «кортина»ни топишибди. Автомобил «Бургут» савдо фирмасига тегишли экан. Худди бундан сенга фойда камдек. Умид қиламанки, «Бургут»ни контрабандага бош қўшган деб ҳисобламассан?

— Буни мен хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, инспектор. Мен фақат «кортина» ҳақида сўраган эдим.

Килонзо қалами билан ён дафтарига чертиб қўйди-да, деди:

— «Бургут»нинг маккажўхори контрабандасига бош қўшишига ҳожати йўқ. Бу фирма бусиз ҳам пулни ердан супуриб олаётти.

— Худди шундай, — деди Пронира хайрлашиш учун ўрнидан тураркан. — Фақат бу воқеа барибир мени қизиқтириб қўйди, аниқроқ айтсам, муҳаррирни қизиқтирмоқда. Шунинг учун сувратларни сенда қолдираман, агар бу қўшалок ҳақида бирон жўяли нарса ундираолсанг, сендан миннатдор бўлар эдим.

— Яхши. Эртага кўнгиноқ қил.

— Қани, топ-чи, мен нимани билиб олдим? — деди Лора Пронирага, у таҳририятга кириб келиши ҳамон.

— Нима экан?

— «Кортина»дагилардан биттаси «тез ёрдам» рулида ўтирган одам экан. Ҳашира уни дарҳол таниб олди.

— Иккинчиси-чи?

— «Тез ёрдам»да у фақат битта африкаликни кўрибди. — Лора бармоғини фотосувратга нуқиди. — Мана буни.

— Шубҳасиз. Килонзо «кортина»нинг «Бургут»га тегишли эканини аниқлади.

— «Бургут» савдо фирмасигами?

— Худди ўшанга!

— Ё алҳазар... уни у ерда қандай қилиб... — Лоранинг овозида ишончсизлик бор эди.

— Гарольд Маклеод.

— Тўғри... «Бургут»ни у таъминлайди... Аниқроғи, у фирманинг эгаси.

— Тўғри, Лора. Мен ҳам ўша тўғрисида ўйлайман. Гарольд Маклеод, бой, ҳурматли кения фуқароси. Кения фуқаролигига биринчиларидан бўлиб қабул қилган. Гарольд Маклеод! Бўлиши мумкин эмас!

— Зинҳор бўлиши мумкин эмас!

— Энди ҳаммаси очиқ-равшан бўлгандан кейин мен ҳеч нарсдан таажжубланмай қўйдим. Бир яхшилик қил, кутубхонага туш-да, Маклеод ҳақида қўлингдан келганча ҳамма нарсани тўпла.

— Унинг досъесини олиб келсам майлими? У ерда ўнтадан ортиқ ҳужжатлар боғлами бор.

— Менга ҳужжатлар боғлами керак эмаслигини яхши биласан-ку, Лора. Сен уларни қараб чиқ ва қисқача маълумотнома туз: у қанақа одам ва унинг анавинақа эканини заррача бўлса ҳам тахмин қилиб бўладими...

— Жанубий африкалик агент эканиними?

— Оғзимдан чиқмасдан англаб оласан-а!

— Гап бунда эмас. Сен оғиз очиб бир нарса десанг, албатта, «жанубий африкалик агент» сўзи бўлиб эшитилади.

- Бўпти, бўпти, бора қол.
- Сен нима қиласан?
- Маккажўхори билан шуғулланаман.
- Ҳазилми, чинми?
- Йўқ, Лора, ҳазил қилмаяпман. Хамисий мени шу мавзу устида ишляпти деб ўйлади. Уни қандайдир мақола билан суюнтириб қўйишим керак. То Килонзо ҳалиги икки йигит ҳақида бирон нарса ташлаб қўймагунча барибир бошқа қиладиган ишим йўқ. Контрабандага шўнғиб кетганим шундан.
- Омад ёр бўлсин!
- Сенга ҳам!

11

Замбия вазири жаноб Капвела «Панафрик» билан ҳисоб-китоб қилди-да, жўнаб кетди. Пронира бу ҳақда телефон орқали меҳмонхона хизматчисидан билди. Шу-шу, Хамисий тоқати тоқ бўлиб кутаётган интервью ҳам кулоғини ушлаб кетди.

— Вазир қачон қайтишини айтмадимиз? — сўради Пронира, ён дафтарини варақлаб, бошқа телефон рақамини қилирар экан.

— Ана, мен айтдим-ку, у ҳисоб-китоб қилиб кетди деб, ҳа, кетди, — такрорлади қиз. — Орқага қайтиш йўқ, тушунгандирсиз энди?

— Тушундим, тушундим. Шайтонга ҳай бер, йўқса — ўзингга ёмон бўлади. Кейинги рақамга ҳеч ким жавоб бермади.

— Бу телефончи қизлар қачон қарама аллақерларда изғиб юришади! — ранжиди Пронира гўшакни иларкан.

Яна бир қўнғироқ қилганди, буниси омадли келди.

— Сизга керак бўлган ҳужжат, мистер Пронира, менда, — эшитилди гўшакдан божхоначининг овози. У Нельсонни ҳар доим унчалик расмий чиқмаслиги учун «мистер Пронира» деб чақирарди.

— Зўр! Қачон кўраман уни энди?

— Балки бугун кечқурун ёки эртага. Билмадим.

— Нима деганингиз бу — «билмадим»? Ҳужжат ўзингиздами ё йўқми?

— Кўрмайсизми, мистер Пронира, ҳужжат-ку менда. Мана, ҳозир қўлимда ушлаб турибман. Лекин гап шундаки...

— Идорангизда нусха кўчирадиган машинка йўқми?

— Э йўқ, мистер Пронира, гап бунда эмас...

— Нимада бўлмаса?

— Бунда телефонда айтиб бўлмайди, — чайналди божхоначи. — Бирон жойда учрашсак бўладими?

— Бўлмаса-чи, бўлади. Қаерда хоҳласангиз, ўша ерда учрашаверамиз.

Эски ҳаногама, ўйлади Пронира, гўшакни жойига қўя туриб. Бечора ҳол амалдор, эшақдай ишлайди-ю, маошининг тайини йўқ, учма-уч кун кўради. Нега улар доим менга шу билан рўпара бўлишади? Кейин яна ўша гап — ҳужжат бир чақага қиммат бўлиб чиқади...

Унинг столи олдида Хамисий яқинлашиб келганида у телефонда дон маҳсулотлари департаментигаги бир киши билан гаплашарди:

— Хўш, маккажўхори қалай кетаяпти?

— Ажойиб, гоят ажойиб. Қўлим қўлимга тегмай ишляпман.

— Ҳа-да, қанча вақт сарфлаганингдан келиб чиқиладиган бўлса, мақола зўр чиқиши ҳам керак, — деди Хамисий. — Капвела билан гаплашмадингми ҳали?

— Ҳеч уни топиб бўлмаппти, — жавоб берди Пронира. — Замбиялик балиқдай сира тутқич бермайди. Кун-кеча «Панафрик»да эди, бугун эса номаълум томонга солиб кетибди.

— Қаерда экан у?

— Ҳеч ким билмайди. — Пронира елка учуриб қўйди.

Хамисий Пронирага тикилиб қаради:

— Дарвоқе Килонзо нимагадир сени жанубий африкалик иши билан шуғулланаяпти деб ўйларкан.

— Килонзо? Бу гапни қаердан олибди? Мен шу бугун эрталаб уникида эдим. Котрабандага аралашиб қолган йигитлар ҳақида маълумотлар сўрагандим. Мен жанубий африкалик иши билан шуғулланыпти деб айтишга қандай ҳадди сиғди? Бу иш мен учун йўқ нарса-ку.

— Шундай бўлсин деб умид қиламиз, Нельсон, — деди Хамисий столдан узоқлашаркан. — Маккажўхори контрабандаси тўғрисидаги мақолани ёзиб тугатишинг билан менга олиб кир.

Дон маҳсулотлари департаменти амалдори журналистни ҳеч нарса билан суюнтира олмади. Пронира унга озгина бўлса ҳам илинтиражаги ҳақидаги ваъдасини эслатди, бироқ амалдор деди:

— Эсимда, аммо биласизми, бу осон эмас. Мен мансабимни гаровга қўя олмайман. Агар сиз билан гаплашганим бошлигимизнинг кулоғига бориб етгудек бўлса, бошим гирт балага қолади-я. Сабр қилинг, сабр.

Пронира гўнакни илиши билан телефон яна жириглади. Бу Килонзо эди.

— Пронира, мен бунақа омадни кутмагандим, рости. Ҳар иккала йигит «Бургут»да ишларкан. Бисотимизда улар ҳақидаги ҳужжатлар бор. Илгари улар такси ҳайдашган, мана, уч йилдирки, «Бургут»да ишлашяпти экан.

— Раҳмат, инспектор, — деди Пронира.

— Арзимаиди, — жавоб берди Килонзо. — Ваъдангни унутма аммо.

— Қанақа ваъда?

— Эсингдан чиқими? Борди-ю, жанубий африкалик қўшиқчи ёки йўқолган олим хусусида тўсатдан бир нарса маълум бўлиб қолса, сенга... Биладан, бу ишни қўйгансам. Аммо тасолифан бирор нарса билиб-қолсак, илтимос, биз билан баҳам кўр.

— Сўзсиз, инспектор.

Гарольд Маклеод досьеси айтирлик ҳеч нарса бермади.

— Ўз-ўзидан маълум, ҳар бир боғлам ҳужжатни батафсил ўргана олганим йўқ, — деди Лора. — Улар асосан Маклеоднинг турли йигилишларда олинган фотосувратлари экан, аниқроқ қилиб айтсам, мурувват ташкилотларига чеклар тарқатгандаги сувратлар. У ҳақда тўплаган оз-моз маълумотлар мана булар. Шотландияда, Эбердин шаҳрида туғилган, бир минг тўққиз юз ўн иккинчи йилда. Ун олти ёшида ота-оналари билан Кенияга келган. Отаси Ол-Калу округида ферма сотиб олган. Герцог Йоркский коллежида, сўнг Эгертонда ўқиган. Уруздан кейин суғурта ишлари, кейин ташқи савдо билан шуғулланган. Бир минг тўққиз юз элпигинчи йилда «Бургут» фирмасига асос солган. Мамлакатдаги энг бой одамлардан бири саналади.

Пронира Лорага қаради:

— Унчалик қуюқ эмас, тўғрими?

— Афсус, — деди Лора ён дафтарчани нари суриб. — Вой, бутунлай эсимдан чиқибди: фавкулодда ҳолат чоғида Маклеод Кения полиция полкида хизмат қилган экан.

— Бу ердаги европаликлардан ким хизмат қилмаган?

— Мен ростини айтаяпман, — деди Лора. — Яна бир қанча боғламни қараганим йўқ. Кутубхоначидан уларни томдан қидириб топишини сўрамоқчиман. Ёки, яхшиси Макмиллан кутубхонасига бориб кела қолайми? Фавкулодда ҳолат вақтларида «Ист Эфрикен Стандарт»да Маклеод ҳақида албатта тез-тез ёзган бўлишлари керак.

— Вақт бўлганда-ку, ҳамма жойни бир бошдан қовлаштириб чиққан бўлардик-а. Биз Шэйни иложи борица тезроқ қидириб топишимиз керак. «Ист Эфрикен Стандарт»нинг эски сонларда уни қидириб топиб бўлибсан!

— Балки Маклеоднинг фотосувратини клиникадаги ҳамширага кўрсатганимиз маъқулдир? Бирдан у таниб қолса-чи?

— Бу отнинг қашқаси-ку, ким билмайди? Деярли газетанинг ҳар бир сониди унинг сувратини босишади.

— Шу дейман, Маклеод Шэйни ўғирлаган оқ танлилардан биттаси эмасмикан?

— Лора, ҳазилни ҳам эвида қилиш керак. Маклеод унинг аҳволида санитар машинасида одамларни ўғирлашга жўнасинми? Йўқ, унинг фирмасидаги бу

йигитлар нима учун бизнинг изимиздан тушганини, улардан бири Шэйинни ўғирлашда нега иштирок этганини аниқлаш керак, вассалом.

- Балки бу ёмон фикр эмасдир деб ўйловдим-да, — айбдорларча деди Лора.
- Фикр дуруст бўлиши мумкин, аммо у қадар дуруст эмас. Жин урсин, эҳтимол ҳаммаси жуда оддийдир!
- Агар ҳаммаси жуда оддий бўлганда, Прониралар нима қиларди?
- Дунёнинг ишлари бизларсиз осон битармиди.
- Йиглашга топган вақтининг қара-ю.
- Ҳа, сен ҳақсан, Лора. Маклеодга келсак, менда сеникидан яхшироқ фикр бор. Ёрдамга ўзимизнинг ҳинд дўстимларимизни чақирамиз.

— Қоравой, бутунлай ақлингни ебсан, — деди фотосувратчи. — Аввалига қоқ тунда мени қандайдир жулдирвоқиларни сувратга олиб кел деб ҳайдайсан, энди бўлса мен биттама-битта...

- Биттама-битта эмас, — сабрсизлик билан деди Пронира.
- Ҳар бир европаликни, — тўғрилайди Ёкуб, — «Бургут» биносига кираётган ва чиқётган ҳар бир европаликни.
- Ана энди тўғри айтдинг, ҳар бир европаликни.
- Бу кимга ва нимага керак экан?
- Бунга ақлинг етмайди, Ёкуб. Сен айтганни қил, бўлди. Сувратлар менга кечки еттида керак.
- Бошқа ҳеч нарса керакмасми?
- Ҳеч нарса.
- Суврат олинган километрлаб тасмаларга пулни ким тўлайди?
- Қадрдон ҳинд дўстгинам, сенга километрлаб тасма керак бўлмайди, — деди Пронира. — Менимча, бутун кун бўйи «Бургут» биносига жуда нари борса қирқ-эллик европалик кириб-чиқади. Агар ҳар бирини биттадан сувратга олсанг...

- Битта-яримтасини ўтказиб юборсам-чи?
- Ағраймаслигини маслаҳат берардим, Ёкуб. Менга бинога кираётган ва чиқётган ҳар бир, эшитдингми, ҳар бир европаликнинг суврати керак.
- Яна битта савол, мистер Шерлок Холмс, — деди фотосувратчи. — Ўзимга эътиборни тортмаслигим учун мен қаерда туриб олишим керак?
- Билмадим, Ёкуб. Сендай устомон одам бир йўлини топар деб ўйлайман. Тўғрими, Лора?

Лора Пронирага, кейин фотосувратчига қаради ва жилмайиб кўйди.

— Билмаганни билмайман дейди-да, — деди қиз.

Ёкуб бир неча соатдан кейин суврат туширилган тасма билан қайтиб келди, сувратларни чиқаришга роса бир ярим соат кетди. Пронира ўзини кўйгани жой топа олмасди. Ишқилиб ўйлаганларим бир натижа берсин-да. Ўзини бир нарса билан машғул этиш учун у контрабандала иш ҳақида баъзибир нарсаларни аниқлай бошлаган эди, бироқ икки-уч телефон кўнғироғидан кейин фикрлари контрабандадан узоқ-узоқларда чарх ураётганига ўзи амин бўлди. Хамисий уни бирмунча муддат ўз ҳолига қўйиб қўйишига умид боғларди.

Лора столида ўтириб, машинкада матн босарди. Пронира унинг олдида келди:

- Менга Шэйин квартирасининг калидини берасанми?
- У нега керак сенга? — сўради қиз қўлини сумкачасига узатар экан.
- Ўша ёққа яна бир бориб келсаммикан деган ўй келиб қолди миямга, — деди Пронира. — Биз битта-яримта нарсани кўрмай қолган бўлишимиз мумкин-да. Янглишмасман деб умид қиламан.
- Сени олиб борсам майлими?
- Арзимайди. Тахририят машинасини ола қоламан. Гоҳ-гоҳ бўлса ҳам сени иш устида эканлигингни кўриб қўйишсан, бу зиён қилмайди.
- Бўпти, Пронира.

Шэйин турган ўйга яқинлашиб, Прониранинг эшикдан эллик метрча берида турган «дасун» русумли кулранг автомашинага кўзи тушди. Унинг ичида иккита ё учта одам ўтирарди. Полиция ёки хавфсизлик идорасидан, ўйлади Пронира «фиат»дан чиқар экан.

У квартирага кирди ва Лора билан иккаласидан кейин бу ерда яна одам бўлганини англади. Бироқ ўтган галгидай ҳамма нарса у қадар остин-устин қилиб ташланмаганди. Стол ўз ўрнида турарди, каравотга жой солиғлик, бироқ столдаги тортмалардин бири ярим чиқиб турганини Пронира пайқай олди. Уларни ичига суриб қўйганини у яхши эсларди. Демак, кимдир қидиришда давом этарди.

Пронира барча тортмаларнинг ичидаги нарсаларни синчиклаб текшириб чиқди. У нимани қидираётганини билмасди, бироқ нимадир учраб қолишига ёки шунга ўхшаш бир нарса бўлишига умид қиларди, бироқ тортмаларда ундай нарсалардан ном-нишон йўқ эди. Юқори тортмада Шэйнинг «фашист чўчкалари» ўлдирган Маркнинг фотосуврати ётарди. Бошқа тортмаларда ўша-ўша ҳисоб қоғозлари ва квинтациялар. Шарпевил плакати. Пронира ўйчан атрофга кўз югуртирди. Мўъжазгина хонада у ўзини галати ҳис қилмоқда эди.

Эшикни кимдир тақиллатиб, у ўзига келди.

— Ким у? — сўради Пронира.

— Полиция.

Пронира эшикни очди. Икки эркак унинг ёнидан ўтиб хонага кирди ва унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Бу ерда нима қилаяпсиз? — кирганлардан бири қизиқсинди, у наригига қараганда барвастароқ ва кўриниши тунд эди.

— Мен ҳам сизларга шундай савол беришим мумкин эди, — елка қисди

Пронира.

— Биз хизматдамиз, — деди барвастаси.

— Мен ҳам.

— Менга қаранг, мистер, инспектор сизни бу ишдан узоқроқ юришингизни амр этганди. Сизни бегона хонадонга бостириб кирганингиз учун ҳибсга олишимиз буюрилган.

Пронира кулиб юборди:

— Оққўнғил чол Килонзоми?

— Сизга бирор кулгили гап айтдимми?

— Йўқ-йўқ, — жавоб берди Пронира. — Шунчаки сизларнинг бундай дабдаба кўрсатишларингиз менга эриш туюлаётибди. Ахир сизлар гуё кўшиқчи Шэйни қидираяпсизлар, шундайми?

— Буни сизга ким айтди?

— Ўзим билиб олдим. Яна сизлар Жанубий Африкадан қочган олимни ҳам қидираяпсизлар. Бу ишда сизларнинг қанчалик чув тушганингиздан халқнинг хабари борлиги парвойингизга келмайди. Агар мени ҳибсга олсангиз, айб қўйишингизга тўғри келади. Иш судгача бориб етса, менинг газетам сизларни орқа тешикларингизгача фош қилиб ташлайди.

— Сиз расмий шахсларга дўқ қилаяпсиз! — жаҳли чиқиб гапирди иккинчи полициячи.

— Йўқ, сэр, мен сизларни шунчаки огоҳлантираяпман. Сизларга хонадонни ва бу ерга ўраланиб келадиган шубҳали шахсларни кузатиш буюрилган. Мен ҳақда сизларга ҳеч қандай йўриқ берилмаган. Шунинг учун, агар жонингиз ширин бўлса, яхшиси мени ўз ҳолимга қўйинг.

Семиз полициячи вужудини қамраб олган газаб алангаси туфайли ҳализамон портлаб кетадигандек туюлмоқда эди.

— Сени ҳам, ёзган нарсангни ҳам кўргани кўзим йўқ! — деди у. — Нуқул ўзингни биздан ақлли кўрсатишга чиранганинг-чиранган. Бир кун келиб...

— Хўш-хўш? — унинг гапини бўлди Пронира. — Нима бўларкан бир кун келиб?

Полициячи эшик олдига келди, уни очди ва шеригини олдига ўтказиб юборди.

— Ушанда биласан... — У чиқди-да, бор кучи билан эшикни қарсиллатиб ётди.

Соат беш яримда Пронира «Хилтон»га келди-да, машинасини пушпик бекатлардан бирига олиб кирди. Полициячилар кетганидан кейин у Шэйнинг квартирасида яна бирмунча муддат бўлди-ю, бироқ ҳеч нарса топа олмади. У ўзини эзилган ва ҳорғин ҳис этар эди.

Дарбон пештахтаси ёнидан буфет томон ўтаётиб Пронира уни кимдир чиқарганини эшитди.

— Ишлар қалай, Пронира? — деди узоқдан Жозеф.

— Емон эмас.

— Биринчи қарашдаёқ қора кўзойнак таққан йигит ўша олим эканини билган эдим. Сен мақолада жуда аниқ ёзгансан. Қочоқ олим. Лекин анови жанубий африкалик кўшиқчи бор-ку, биласан, мен доим шундан шубҳаланар эдим, унчалик дуруст одамга ўхшамаяпти. Унинг кийинишига, кўшиқ айтишларига қараб одам дарров билиб олади.

Пронира жилмайди.

— Тўғри, тўғри, — деди-да, йўлида давом этди.

Ҳамма нарсани дарров билиб олиш қобилиятига эга бўлиш қандай яхши-я, кўнглидан ўтказди у официантдан пльзен пивоси ичимлигини қабул қилиб оларкан. Енгил ва оддий яшаган бўлардинг.

— Дунёнинг ишлари қизиқ-да, — деди официант.

Пронира ялт этиб унга қаради:

— Қанақа ишлар?

— Сиз ёзган отишма-да.

— Э, шунга айтаяпсанми?

— Қизиқ бўлганда-чи, — давом этди официант. — Бизнинг меҳмонхонамизда илгари сира бунақаси бўлган эмас.

— Ҳамма нарса ҳар доим биринчи марта рўй беради.

— Эсласанг, баданинг жимирлаб кетади. Кўрмайсизми, келиб-келиб официантларнинг бошига бало орттирмоқчи бўлишибди-я.

— Йўқ, бу ерда официантларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, — босиқ оҳангда деди Пронира.

— Биламан. Айтишларича, бу қандайдир жанубий африкалик, тунги клуб кўшиқчиси экан. Лекин у эгнига бизнинг кийимимизни кийиб олибди. Шунинг учун хонага ўтиб олган экан.

Пронира пиводан ҳўплади, официант ҳўл латта билан столни артгани энгаши. Пронира столнинг пластик сиртида гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ҳаракат қилаётган латтали кўлга маҳиё бўлиб қолди. Жигарранг енг ичидан кўйлагининг оқ манжети чиқиб турарди. Пронира қадахни столга қўйди.

— Менга қара, биродар, — сўради у, — пиджагинг қани?

— Эгнимда, — ҳайрон бўлди официант.

— Йўқ... ўзингникини сўраяпман.

— Ҳа... ўзимникими? Пастда, ечинув хонасида. Ишга келганимизда бизлар ҳамма буюмларимизни ўша ерда қолдирамыз.

Пронира ўрнидан турди.

— Мени ўша ёққа олиб бормаёсанми?

— Қандай бўларкин? Кетсам, бошлигимизнинг жаҳли чиқади-да.

— Тапвиш қилма, — деди Пронира. — Мен унга ҳаммасини тушунтираман.

Пронира официантга эргашиб буфет олдидаги эшикдан чиқди. Улар зинадан чап хонага тушишди ва девордаги қатор илгакларда кийимлар осиглик чоққина хонага киришди.

— Гап бундай, оғайни, иш жиддий, — деди Пронира. — Мен бир пиджакни қидираяпман.

— Қимнинг пиджагини? — сўради официант.

— Ўзинг биласан, йигитни отиб ўлдирган ҳалиги жанубий африкалик кўшиқчи либосда эди.

— Ҳа, шундай дейишади.

— У пиджакни қаердан олган эди? Балки, шу ердан олгандир-а?

— Эҳтимол. У бу ерга кириб, ҳар қандай илгакдаги кийими олиши мумкин эди.

— Аммо бунинг учун аввал ўзининг пиджагини ечиб, ўрнига буни кийиши керак-ку.

— Ҳа. Агар у пиджакда бўлса, албатта, — деди официант.

— Бу кўшиқчи доим пиджакда юрар эди. Қизил катакли пиджакда.

Официантнинг юзи ёришди.

— Ха-ха, анови пиджак қаердан келди девдим-а! — деди у. — Кечадан бери шу ерда осиглиқ. Эгаси ким деб роса бошимиз қотганди.

— Қаерда ўша пиджак ҳозир? — Пронира хонага кўз югуртирди.

— Бошлиғимизнинг хонасида... йўқ, беканинг хонасида. Кимдир уни ўшанга олиб бориб берганди.

Пронира беканинг олдига шошди. Кўринишдан самимий бу аёлнинг салмоғи, афтидан, меҳмонхонадаги унинг ҳолатига бутунлай мос келар эди.

— Бизга не хизматлари бор, мистер репортёр? — сўради аёл. — Тагин бир нарсанинг ҳидини олган кўринасиз?

— Э нималар деяпсиз! Киши ўз пиджагини олгани келсаю, ундан дарров шубҳалана бошланса!

— Қанақа пиджак?

— Қизил катакли...

— Э бу сизникимиди? — Бақалоқ хотин столдан турди-да, девор жавонни очди ва у ердан бир пиджакни олди. — Мани бу эдимми?

— Худди ўзи, — суюниб деди Пронира. — Мен бироз кайфим ошиб қолган эдим. Биласиз, журналистлар ичишни яхши кўради. — У пиджак чўнтақларига кўл суқди. — Кармон қани? — деди у.

— Наҳотки, ўмарган бўлишса? — уҳ тортиб деди бека. — Вой уятсизлар-ей! Бу ерга чопа-чопа келтириб беришган эди-я. Пул кўпмиди?

— Гап пулда эмас, — деди Пронира. — Унда ишхонам рухсатномалари бор эди.

Беканинг кучоққа сиғмас кўкраги ғазабдан лорсиллар эди.

— Балога йўлиққурлар! — қарганар эди аёл. — Қаёққа қараб кетаяпти бу юрт-а? Одамлар бировларнинг молига кўз олайтирса...

Бека қаттиқ дарғазаб эди ва сийналари темирчининг мешидай кўтарилиб тушарди.

— Куйиб-пишаверманг кўп, — тинчитди уни Пронира, — Пиждакни топдилар-ку, рухсатномани олиш унчалик қийин эмас. Аслида бунга ўзим сабабчиман. Сизга эса катта раҳмат.

— Меҳмонхона учун бу иснод.

Пронира буфетдаги столига қайтиб келди.

— Пиджакни қўлга киритибсиз, ҳарқалай, — деди уни ечинув хонасига олиб борган официант. — Пивони охиригача ичмабсиз.

Яримлаган шиша ва лиммо-лим қалаҳ Пронира қандай кўйган бўлса ўшандай турарди. Шэйн пиджагининг чўнтагидан у пайпаслаб дўмпайган конверт топиб олди. Пивога қараб қуйиб, Пронира беш шиллинг чиқарди.

— Қайтим керак эмас, — деди у официантга, пулни узатар экан.

— Пиво-чи?..

— Қўявер. — Пронира унга қўлини силтаб қўйди. — Пиво ўтмаяпти томоқдан. Бошқа зарувроқ ишлар бор.

12

Пронира машинага ўтирди, Шэйнинг пиджагидан конвертни олди ва уни очди. Конвертда иккита хат бор эди. Қоғознинг кўринишига қараб унинг кўп бор ўқилганини билиш мумкин эди. Конверт ичида яна узун заррин сочли оқ танли бир қизнинг фотосуврати ҳам бор эди. Лоранинг тарвузи қўлтигидан тушса керак, кўнглидан кечирди Пронира, хатлардан бирини очаркан, унинг ичидан нимадир ерга тушди. Пронира тахта бўлиб қолди. Бу энди «кирки ўрдак» ролини ўйнаган мархум европаликнинг фотосуврати эди! Пронира сувратни айлантириб қаради — орқасида ҳеч қандай ёзув-позув йўқ эди. Хат Йоханнесбургдан бир йил муқаддам жўнатилганди — буни бурчакка ёзилган манзил айтиб турарди. Хатнинг ўзи эса фоят қисқа эди:

«Акангизни ўлдирган одамнинг фотосувратини жўнатаяпман. Сиз бу муртад билан қачон бўлмасин тўқнаш келишингиз мумкинлиги амримаҳол, аммо борди-ю, шундай ҳол юз бергудек бўлса, унинг қилмишига яраша жазосини берарсиз деб умид қиламан».

Пронира яна бир оқ танликнинг сувратига қараб қўйди. Кўзида қора кўзойнак йўқ, аммо шубҳасиз бу ўша эди — ўша тўртбурчак жағ, ўша тим-қора соч. Шу заҳоти Прониранинг миясида минглаб саволлар пайдо бўлди. Бироқ у саволларини хаёлидан қувиб юборди-да, иккинчи хатга эътибор қаратди. У аввалгидан ҳам кўпроқ, анча олдинги сана қўйилган ва бошқа қўл билан ёзилган эди. Пронира варақни ўгириб қаради ва «Марк» деб ёзилган имзога кўзи тушди!

У хатни ўқиб чиқди.

«Азизим Лабан!

Бизникиларнинг барчасидан сенга салом. Тезда хат ёзарсан деб умид қиламан ва биз ишларинг қандайлигидан бохабар бўлармиз. Ойим айтдики, агар сен тезроқ жавоб ёзмасанг, у Найробига борар экан ва сени уйга олиб келар экан. Артрит аввалгидай отамга азоб бераётти, аммо бошқаси бари жойида.

Яна ярим йилдан кейин ўқиш тугайди. Йоҳаннесбургда ўқитувчилик ўрнини топса бўлар эди, аммо ҳозир мен бутунлай бошқа ўйлар билан бандман.

Сўнгги вақтларда мен бир қиз билан учрашиб юрибман. У мени севади ва мен ҳам уни деб телба бўлиб қолганман. Битта ишкали бор: мен қора танли, Женет эса оқ танли. Қиз Стелленбосда ўқийди. Бизлар бир неча ой муқаддам талабалар анжуманида танишиб қолган эдик. Унинг отаси — кимёгар, университетда ишлайди.

Биламан, сен бунинг барини жиннилик дейсан. Биз у билан ҳам шундай ўйлаймиз. Эҳтимол, биз қачон бўлмасин бу ердан Европагами ё Штатларгами жуфтакни ростлаб қолармиз. Ушанда бошимизга тушганини кўрармиз. Биз жонимизни ҳовучлаб юришимизга тўғри келар. Бизнинг муносабатларимиз ҳақида бармоқ билан санарли дўстларимизгина билишади. Женет баҳоси йўқ қиз. Сизларни таништириб қўйишни шунақангни хоҳлардимки! Сенга унинг фотосувратини юбораяпман»...

Пронира иккала хатни ҳам буқлади-да, уларни қайта конвертга солди. «Қирки ўрдак» сувратига яна бир назар ташлади-да, уни хатларга қўшиб қўйди. Малла сочли аёл сувратига тикилди. Чехра қандайдир танишга ўхшарди. Уни қаерда кўрган бўлиши мумкин?

Пронира уйига қўниб ўтди, у ерда Шэйнинг пиджагини қолдирди, конвертни эса ўзи билан олди. Тахририятга келгач, у фотосувратчилар томон отилди.

— Вазифа адо этилди, — сўзлаб кетди Ёкуб, Пронирани оғиз очишга ҳам қўймай. — Мана сенга улар, «Бургут» биносига кирувчи ва у ердан чиқувчи шайтон европаликлар. Грольд Моклеод ҳам шулар ичида. — Фотосувратчи назорат нишонлари туширилган иккита варақни силкитди. — Қирқ уч одам — қирқ уч кадр!

— Зўр. Қандай улгурдинг? — Пронира нишонларни ўрганишга киришди.

— Иш устасидан кўрқади. Билиб қўй — мен устаси фарангман.

— Кунда уч марта эслатиб турганингдан кейин унутиб бўларканми!.. Хў-ўш «кортина»даги йигитларнинг катталаштирилган нишонлари қани?

— Лорада. Улар ҳали куриб улгурганича йўқ эди, у бўлса борини олиб, машинада аляқаёққа кетди.

— Қаёққалигини айтмадимми?

— Йўқ. Мен бор-йўғи фотосувратчи бўлсам. Ҳеч ким менга одамдай гапирмаса. Эшитганим шу «Ёкуб, камерани олди-а, изидан юр!» ёки «Ёкуб, бор, Кимати-роуддаги автобустга чиққан ҳаммани сувратга олиб кел». Бунақа муомаладан кейин қанақа яшайсан одам. Одоб-ахлоқ, инсоф-адолат борми ўзи?

— Гап бундай, Ёкуб, — деди Пронира. — ҳали матбуотга туширмаган воқеа ҳақида гапириш касб одобига хилоф саналади.

— Менга сира ёқмайди бу ва ўлгудай эҳтиёт бўлашман. Агар билиб қолса, бу нарса Хамисийга ҳам ёқмайди.

Пронира Ёкубга маънодор қараб қўйди:

— Декин у билолмайди-ку, тўғрими?

— Ўзим ҳеч нарсани билмаганимдан кейин мен унга нимани ҳам гапирдим?

Ёкуб назорат нишонли қоғозни Прониранинг қўлидан юлқиб олди-да, ўзича нимадир деб гудранди — Пронира битта сўзни ҳам англаёлмади.

- Нима бўлганда ҳам, бобой, сен бугун фотосувратчисан.
 Кутубхоначи миссис Жойс Ондиэки Пронирага шубҳали қараб қўйди.
 — Бу қачон рўй берганини аниқроқ эслай олмайсизми?
 — Ишонинг, миссис Ондиэки, эслолмайман. Май ойи сонларини бир кўриб чиқайлик-чи. Зора у ерда бирон нарса кўриниб қолса.
 — Май сонлари сизларда, — илдоо билан деди миссис Ондиэки. — Сиз июнь сонларини айтмоқчи бўлгандирсиз.
 — Э-ҳа, узр. Жуда ажойибсиз-да, хоним.
 — Сақлашга жойларимиз шунақанги торки, — остонаданоқ деди кутубхоначи.
 Бундан шундай хаёлга келиш мумкин эдики, гўё бошқа бўлимлар кўшимча хона ва маблағларга муҳтож эмасдай!
 — Яна биттаси бор! — Миссис Ондиэки қайтиб келди ва «Рэнд дэйли мэйл»нинг июн сонлари боғламини стол устига қўйди. — Менга ёрдамчилар бўлмаса бўлмайди.
 — Узингиздан иш ортар эканми, — мўлжалга уриб деди Пронира. — Бундай ходимларнинг биттаси ўнтага татийди.
 — Қайдам, мен соатдан кўзимни узмайдиганлардан эмасман. Беш бўлди демагунча биттасининг қорасини ҳам кўрмайсиз, мен бўлсам тунгача шу ерда ивирсийман.
 Пронира улкан саҳифаларни варақлай бошлади.
 — Катталигини қаранглар, чойшабдан фарқи йўғ-а, — бидирлади у. — Уларни микрофильмга олсак бўлармиди.
 — Нимани қидираётганингизни билмасангиз, сизга микрофильмлар ҳам ёрдам бермайди.
 — Нимани қидираётганимни биламан, миссис Ондиэки.
 — Мақола қачон босилганини билмаяпсизми, демак ҳеч нарса билмаганингиз шу-да, — деди кутубхоначи. — Газетадаки тополмадингизми, микрофильмда чикора.
 Тўсатдан Пронира газета саҳифаларидан кўзини олди-да, хонимга тантанавор қаради.
 — Мен тополмас эканманми? — оғзини тўлдириб гапирди у бармоғи билан саҳифа ўртасига нуқиб.
 — Эҳ худога шукур-е, — деди хоним. — Энди боғламни жойига олиб бориб қўйиб, уйим кетарканман.
 Пронира газета саҳифаси узра эгилди. Унинг ўртасида малласоч қиз суврати жойлашган бўлиб, унинг устидан икки устун қилиб сарлавҳа қўйилганди:

Талаба қизнинг ўлдирилиши!
 Қотилни полиция отиб ўлдирди!

Прониранинг кўзи суврат тагидаги сўзларга тушди.

Мисс Женет Эразмус — ўлдирилган талаба.

Мақоланинг ўзи қисқа ва холисона ёзилганди. Стелленбосс университети сиёсий фанлар факультети битирувчиси Шэйн Эразмусни талабалар галаёни вақтида, полициянинг айтиши бўйича, шахси аниқланмаган африкалик отиб ўлдириган. Қотиллик сабаби сифатида полиция ўғирликни кўрсатади: африкаликда қизнинг сумкачаси топилган. У қочмоқчи бўлган, бироқ инспектор Ханс Йоханнесен унга ўқ узган. Кейинроқ шу нарса маълум бўлганки, ўлдирилган одам тўпшонча билан қуролланган бўлган ва полициянинг фикрича, у шу қурол билан оқ танли талаба қизга қараб ўқ узган. «Рэнд дэйли мэйл» таҳририяти қизнинг отаси билан боғланган, бироқ у репортёрлар билан суҳбатлашишдан бош тортган... Бу ота ким дейсизми, худди ўша қочиб кетган олим, доктор Корнелиус Эразмус эди!

Лора кутубхонага кириб келганда Пронира чуқур ўйга толганча газетага эгилиб ўтирарди.

- Суюнчи бер, суюнчи! — шодон деди қиз.
- Суюнчи сендан айлансин, гапир!

— Оқ танлилардан бири аниқланди, — деди Лора, унга фотосувратни кўрсатиб. — Мен барча сувратларни клиникадаги ҳамширанинг олдига ёйиб ташладим ва охири мана бунни кўрсатди.

Пронира қиз ушлаб турган фотосувратга кўзларини тикди.

— Унинг ишончи комил эканми?

— Мутлақо.

— Лора, мен ҳам бекор ўтирганим йўқ ва энди Шэйи «Хилтон»даги ҳалиги йигитни нега ўлдирганини биламан, ҳарҳолда.

— Бундай бўлиши мумкин эмас! — ишонмади Лора.

Пронира унга хатлар ва фотосуврат солинган конвертни тутди.

Қиз уни очди ва аввал фотосувратни суғурди.

— Шэйи шу одамни отганми?

— Шу одамни.

— Бу қиз ким экан?

— Бу қочоқ олим Эразмуснинг қизи. У ҳам ўлиб кетган.

Лора жиддий тусда хатларни ўқишга тутинди.

— Ҳеч нарса тушунмайман, — ниҳоят деди қиз.

Пронира «Рэнд дэйли мэйл» боғламини унга томон сурди ва топиб олган мақолани кўрсатди.

— Мана бунни ўқи.

— Уша қизнинг ўзи-ку! — газета саҳифасига кўзи тушиши ҳамон деди Лора.

— Тўғри топдинг, у доктор Корнелиус Эразмуснинг қизигина эмас, балки Маркнинг дугонаси ҳам экан.

— Эй худо, қизни ўлдирган африкалик — бу Марк эканига сен ишонмасанг керак?... — сўради қиз мақолага наридан-бери кўз югуртириб чиқаркан.

— Ҳа, деярли бунга шубҳа қилмайман.

— Ўз севган қизингни, тагин бир катмон деб, ўлдирармидинг сен?

— Ўлдирмасдим. Бундай хатни ёзган одамнинг қўлидан бу иш келиши мумкин эмас.

Пронира боғламнинг бир неча саҳифасини ўтирди. Газетанинг кейинги соннда қизнинг ўлдирилиши тўғрисидаги ҳикоянинг давоми берилган эди. Газетанинг ёзишича, қотил «қандайдир Марк Кҳакҳетла» деган одам бўлиб, Форт-Хейр университетининг радикал кайфиятдаги талабаси эди. Репортёр билан суҳбатда инспектор Ханс Йоханнесен қуйидагиларни айтди:

Баллистика масалалари бўйича экспертлар мисс Эразмуснинг африкаликдан топилган тўшпончадан отиб ўлдирилгани хусусида далилларга эга. Кҳакҳетланинг ўнг кафтидаги ўқ-дори излари тўшпончадан айнан у отганлигини тасдиқлайди. Мен унга тўхташни буюрганимда унинг қўлида сумкачаси бор эди. Бироқ бир неча рэнд туфайли қотиллик қилганига ишониш қийин. Ҳақиқий сабабларга келсак, улар ҳақида ҳозирча бизга ҳеч нарса маълум эмас.

Пронира яна бир неча саҳифани варақлади-да, боғламни тап этиб ёпди.

— Бир чақага қиммат гаплар! — алам билан деди у. — Жанубий Африка полицияси Эразмуснинг қизи қора танли талаба билан учрашиб туришини сезиб қолган ва улар қизни ҳам, йигитни ҳам ўлдирарми аҳд қилишган бўлса керак. Ҳар эҳтимолга қарши — ахир отаси махфий деб эълон қилинган-да! Қизнинг феъли, эҳтимол, оғирроқ бўлган — агар фақат йигитни ўлдирарми, қиз бунни шундайича ташлаб қўймас эди, отасига таъсирини ўтказиши аниқ эди. Икковини барабар йўқ қилиб қўя қолишган. Одамларга эса қулоқ эшитмаган ҳақоратни тақдим этишган.

— Отаси-чи, у нима бўлган?

— Бирмунча вақтдан кейин у қизининг ўлими ҳақидаги ҳақиқатни билганига ишонгим келмайди, қизни у хизматида бўлган одамлар ўлдирган деб тушунган ва қочинга қарор қилган.

Пронира соатига қаради.

— Ҳозирча — майли. Аммо эртага каллаи саҳарлаб иммиграция бюросига бор ва Шэйинни ўғирлаган оқ танлининг шахси ва машғулотини аниқла. Вақтимиз роса тигиз. Уни олиб кетганлар Шэйиннинг шахсий сабаблари билан «кирки ўрдак»ни ўлдирганидан кўп ўтмай дарак топишади ва шу билан уни тинчитишади-қўйишади!...

Меҳмонхонадаги ўз хонаси деразаси олдида турганча Эразмус кокос пальмалари япроқлари орасидан Момбаса кўҳна очиқ бандаргоҳининг бир маромдаги ҳаётини кузатарди. Ҳамма нарса икир-чикиригача унга кундай равшан эди. Момбасага келган вақтидан берига икки кун мобайнида у кўҳна бандаргоҳни томоша қиларди. Унда ҳеч нарса ўзгармаганди: гавандаги ўша бир мачтали кемачалар, унинг соҳиллари бўйлаб жойлашган ўша шарти кетиб-парти қолган сераҳоли уйчалар.

Соат бешлар бўлиб қолган. Эразмус ўтирилди-да, каравотда ётган портфелга қаради. Шу портфел ва эгнидаги костюм-шим — ёруғ оламда у эгалик қилган бор-йўқ бисоти шу, холос. Ҳа, айтмоқчи, пижамаси чўнтагида юз долларлик пул ҳам бор... Эразмус яна соатига қаради. Меҳмонхона хизматчиси унга станциягача кўпи билан ярим соатлик йўл деб айтганди. Эразмус дераза олдида қайтиб келди ва нечанчи бор бухтанинг шишадай силлиқ сатҳига кўз солди. Куёш ботиб борар ва кўҳна бандаргоҳга узун-узун соялар тушмоқда эди. Телефон жиринглади.

— Найробидаги рақамингиз, — деди телефончи қиз, у гўшакни кўтарганида.

— Нельсонни мумкинми? — сўради Эразмус эзгин оҳангда.

— Телефонда.

— Мистер Нельсон, биз шахсан таниш эмасмиз, аммо сиз мен тўғримда эшитгансиз. Мен — Корнелиус Эразмусман.

— Эразмус? Ҳазиллашасизми?

— Ҳазиллашаётганим йўқ, Гапимга яхшилаб кулоқ солинг: мен Момбасадан кўнгироқ қилаяпман. Менга зудлик билан ёрдам кераклигини сиз тушунасиз. Мен меҳмонхонадаги отишма тўғрисида ёзган мақолангизни ўқидим ва сиз мени хавфсизлик идоралари одамлари билан боғлай оласиз деб ўйладим. Мен денгиз йўли билан икки кун аввал келдим ва боғхоначиларга чап бериб, соҳилга тушдим... Ҳеч қандай ҳужжатим йўқ. Полициячига боргудек бўлсам, бир дунё бош оғриги соғиб олганим қолади. Мен дарҳол Хавфсизлик бошқармаси билан боғланишим керак.

— Ўз-ўзидан равшан! Нимани хоҳласангиз, сўрайверинг.

— Кечкурун мен поездда Момбасадан Найробига жўнаб кетаяпман. Сиз Хавфсизлик бошқармасидаги биронта одамга мен ҳақимда хабар бериб қўйсангиз дегандим. Менинг бу ердалигимни ҳеч ким билмайди. Станциягача таксида етиб оламан, дарҳол вагонга ўтираман ва Найробига етгунча купедан чиқмайман. У ерда эса уларнинг ҳимоясида бўлишимга умид қиламан. Агар сиз шунга шароит туғдириб берсангиз...

— Бор кучинми ишга соламан. Аммо улар сизни қандай танишади?

— Улар танишмайди. Бироқ агар сиз улар билан бирга бўлсангиз, мен сизни газетадаги фотосувратингиздан таниб оламан. Қўлингизда битта «Обсервер»ни ушлаб турсангиз, аъло иш бўлар эди.

— Худди шундай қиламан. Аммо, худо хайрингизни берсин, эҳтиёт бўлинг!

— Ташвиш қилманг, мистер Нельсон. Модомики, шу ергача етиб кела олибманми, ишонаманки, эртага сиз билан кўришиш бахтидан баҳраманд бўлурмен.

Эразмус гўшакни қўйди-да, дераза олдида қайтди. Соатига қарали — вақт гўёки тўхтаб қолгандай. Энди беш бўлибди. Момбаса — Найроби поездигача роса бир соат бор. Телефон суҳбати вақтидаги дадилликка қарамай, Эразмус қаттиқ асабий зўриқишни кечирмоқда эди. У галстуги тугунини бўшатди.

... Сўнги ойлarda у озмунча ишларни бошдан ўтказмади. Аввалига қизининг ўлими. Кейин уни ларзага солган ҳақиқатнинг фош бўлиши. Бир куни кундузи Форт Хэйр университетидан бир африкалик талаба кўнгироқ қилиб қолди. У кимё факультетида ўқийдиган африкалик учун лабораториясида вақтинчалик иш топиладими деб сўради. Эразмуснинг жаҳли қибоб кетди ва гўшакни отиб юборди. У барча телефон суҳбатларини зимдан тинглашларини билар эди. Махфий иш ҳақидаги маълумотларни у қандайдир африкаликка ҳавола қилгани нечоғли хайрли эканини ҳам ҳал қилишади. Ярим дақиқадан кейин телефон яна жиринглади. Ўша қатъий овоз бу гал унда Эразмус учун манфаатли бўлган қандайдир нарса борлигини айтди. Эразмус, у нима экан, деб сўраганди, жавобан: «Ахборот. Бу сизга ва оилангизга дахлдор», деб айтди. Олим гўшакни илди.

Бир неча ҳафта ўтди, бироқ галати телефон қўнғироғи Эразмусга ҳамон тинчлик бермай келарди. Охири бир кўни эрталаб у Йоҳаннесбург марказидаги дўконларни айланиб юрганида унинг олдига бир ёш африкалик келиб, шундай деди: «Ушанда сизга мен телефон қилган эдим. Сиз мени билмайсиз, аммо мен қизингиз Шэйинни биламан. Менда сиз учун манфаатли бўлган бир нарса бор». Эразмус йигитча унинг пальтоси чўнтагига ниманидир тиқиштираётганини ҳис қилди. Эразмус бир гап айтиш учун оғиз жуфтлагунча йигитча оломон орасига кириб йўқолди.

Йўлак ўртасида тўхтаб, Эразмус чўнтагидан конверт олди. Ичида қизи Шэйиннинг ёш африкалик билан қўлни қўлга бериб тушган фотосуврати бор эди. Ўзини йўқотганидан Эразмус жойидан жилишга ҳам мажоли қолмади. Уйга қандай етиб келганини ҳам билмайди. Шу ерда у оқмай қолган кўз ёшларига тўла эрк бериб юборди. Бу кўз ёшларда ўлган қизига нисбатан қайғу ҳам, фотосувратда унинг қўлидан ушлаб турган африкаликка нисбатан ғазаб ҳам, бутун дунёга нисбатан нафрат ҳам ва ниҳоят ўзига нисбатан қаттиқ ачиниш ҳам бор эди. Қизининг африкалик билан тушган суврати унинг ғазабини келтирмоқда, нафратини кўзигмоқда эди. «Нега бундай қилдинг? Нега бундай қилдинг?» — марҳума қизига хитоб қиларди у такрор ва такрор. Фотосувратдан ташқари конвертда яна Шэйиннинг қўли билан ёзилган хат ҳам бор эди:

«Азизим Марк!

Албатта, ҳафсаланг пир бўлиши тайин, аммо узоқ иккиланишлардан кейин барибир мен отам билан гаплашиб олишга журъат этолмадим. Афсус, сенга берган ваъданинг устидан чиқолмадим. Бир гал аралаш никоҳ ҳақида сенга гап очган эдим, аммо биз ҳақимизда, севгилим, гапира олмаганим.

Отам ҳозир жуда муҳим иш билан банд. У умрининг кўн йилларини шу ишга бахшида этган ва гўё ҳозир кашфиёт остонасида турибди. Унга халақит бераманми деб қўрқаяпман. Бошқа ҳар қандай вақтда менга анча енгил бўлар эди, аммо ҳозир ундай эмас. Ахир мендан бошқа унинг ҳеч кими йўқ-да.

Марк, мен сени севаман, аммо отамни ҳам яхши кўраман. Онам вафот этганларидан кейин ўтган ўн йил мобайнида у ёруғ оламда мен учун энг яқин одам бўлиб келганлар. Оптимизда нимаики бўлиб ўтган бўлса, севгилим, бўлиб ўтгандир, аммо отамни хафа қилишни зинҳор ва зинҳор истамайман. Лоақал ҳозирча. Бир оз кутишга тўғри келади.

Бардам бўл, хайр. Имтиҳонларга тайёрланаётган айни чоғингда мен ҳақимда ўйлашга ҳам озгина фурсат топ. Мен эса сен ҳақингда ҳамиша муҳаббат билан ўйлайман.

Жен».

Эразмус авралгандай хатга тикилиб қолди. Бунга қандай ишониш мумкин? Ўйлари айқаш-уйқаш бўлиб кетди, аммо бир гал қизи африкаликлар ҳақида сўз очгани эсига тушгандай бўлди.

«Нима деб ўйлайсиз, дада? — деб сўрагани қизи. — Улар ҳам бизга ўхшаган бўлишадими?» — «Йўқ, албатта, азизим, — жавоб бергани у. — Бундай гап хаёлингга қандай келиб қолди?» — «Улар ҳам одам-ку», — деди қизи. — «Ҳа, аммо мутлақо бошқача одамлар». — «Америкада уларни бегона санашган экан». — «Лекин биз африкаликлар эмасмиз-ку, жон қизим», — деб жавоб бергани у.

Бошқа бир гал қизи Инжилдами ёки сиёсий нуқтаи назарданми, аралаш никоҳни ман этувчи қонун борми, деб сўрагани.

«Аҳмоқона савол, Жен! — деб жавоб бергани у. Инжилни ёзганлар Жанубий Африкадаги ҳозирги аҳволни қаёқдан ҳам билишсин?» — «Демак аралаш никоҳни ман этувчи ва ирқчилик борасидаги барча қонунлар ахлоқий асосга эга эмас экан-да?» — сўзида туриб олгани қизи. — «Мен бундай деб айтмаганман. Гап ахлоқда эмас, ўзини сақлашда. Агар биз ўзимизни аслимиздагидай сақлаб қолмоқчи бўлсак, тамаддуний ҳаёт меъёрларини ҳимоя қилмоқчи бўлсак, биз ирқимиз тозалигини сақлашимиз лозим. Бор гап шу».

Ортиқ бу савол кўтарилмагани. Кейин эса қизи оламдан ўтиб кетди. Женетнинг ўлимидан кейин Эразмус бир неча бор ўзидан сўрагани: «Нима учун?» деб. Энди фотосуврат орқасига эгри-бутри қилиб ёзилган сўзлардан

жавоб топди: «Улар бир-бирларини севар эдилар — уларнинг бирдан-бир жинояти шу эди. Бу севгилари учун улар ҳаётлари билан тўлов тўладилар».

Эразмус нотаниш африкаликдан кўшимча маълумотларни кутарди. У харид учун шаҳар марказига борар, йигит унинг чўнтагига фотосувратли хатни суқиб кетган ўша кўчада кезинар эди. Бироқ йигитчадан ҳеч қандай янгилик келмади-келмади. На телефон кўнғироғию на хат-хабар бўлди.

Кунлар ўтаверди ва қизининг ўлими ҳолатларини батафсил билишга бўлган интилиш юрагига кутқу солгани-солган эди. Содир бўлган воқеа ҳақидаги газета қирқимларини, институт директори ва Йоҳаннесбург полицияси бошлиғи юборган расмий таъзияномаларни қайта-қайта ўқир эди. Уқигани сайин қизининг «радикал кайфиятдаги африкалик» томонидан ўлдирилганига ишончи шунчалик ортаверди. «Улар бир-бирини севар эди — уларнинг бирдан-бир жинояти шу эди» — бу сўзлар фотосуврат ва Женетнинг севгилисига ёзган хатини йиртиб ва ёқиб юборгандан кейин ҳам уни таъқиб қилар эди. «Бу севгилари учун улар ҳаётлари билан тўлов тўладилар», — деб ўзича такрорлагани-такрорлаган эди.

Икки ойча у ўз ёғига ўзи қоврилиб юрди. Қизининг ўлими туфайли чеккан биринчи, энг оғир дарди сал пасайгандек бўлди. Эразмус шундай қарорга келди: у лойиҳа устидаги ишини тўхтатади-да, Жанубий Африкани тарк этади. Бундан у хийла энгилик ҳис қилди. Афтидан, у ўзи англаганидан кўра кўпроқ туғма ватанпарвар эди. У Жанубий Африкани севарди, мамлакатни, одамларни севарди. Бу унинг уйи ва гарчи унга чинакам яқин бўлган одамлар — хотини ва қизи — ўлиб кетган бўлса-да, унга шундай туюлардики, гўё у ватанини тарк этаётиб уларга хиёнат қилаётгандек. Бироқ шундай қарорга келиб Эразмус елкасидан тоғ ағдарилгандек ҳис этди. У қизининг қилмишини кечирмади — унинг хулқини оқлаб бўлмасди. «Аммо қотилликни ҳам оқлаб бўлмайди, — ўйлади у алам билан. — Ҳибса олишганида, ақли кирмагунча кўчага чиқаришмаганида дуруст бўларди-ку. Йигитга танбеҳ бериб қўйишса бўларди-ку. Бироқ итдай отиб ташлаб, орқасидан ёлгон гапириш...» У энди бундай шафқатсиз жамиятга ортиқ хизмат қилолмайди. Унинг дунёдаги бирдан-бир ва ягона орзуси суюкли қизи учун қасос олиш бўлиб қолганди.

Бироқ кўп ўтмай Эразмус Жанубий Африкадан чиқиб кетиш анов-манов гап эмаслигини англаб етди. У махфий лойиҳа устида ишлар ва ҳе йўқ-бе йўқ аэропортга бориб, шартга самолётга ўтириб жўнаб кета олмас эди. Унинг ҳар бир қадами назорат остида эди. Илгари ўз муҳофазаси бўйича ўз билгича чора кўрар эди. У бу чораларнинг зарурлигини билар эди, боз устига улар ишда фикрини бир жойга жамлашга имкон берувчи танҳоликни таъминлар эди.

Лабораториядаги ҳамкасблари ва ҳавфсизлик идоралари ходимлари, яъни вақтининг жуда кўп қисмини бирга ўтказадиган одамларнинг кун тартибини Эразмус ҳафталар давомида ўрганди. Кейин дам олиш баҳонасида Кейптаунга саёҳат қилди. Унинг ўзини жўрттага касал қилиб кўрсатиши мумкин эмасди. Унинг кўриниши ёмон бўлибгина қолмай, балки ҳақиқатан ҳам носоғлом, эзилган, тинқаси қуриган эди ва унга бир ҳафталик таътил беришга тиббиётчиларни ишонтириш ортиқча қийинчилик туғдирмади. «Йўқолиб қолиш»нинг ўзи хамирдан қил суғургандек битди. У билардики, кўриқчилар ишнинг чагоқлигини, бир эмас, бир неча кун талаб этилишини тушунадилар...

Эразмус яна соатига қаради. Станцияга жуда эрта келишнинг ҳожати йўқ эди. Ташқи кўринишини ўзгартириш учун роса кўп куч сарфлаган бўлса-да, ҳар нарса рўй бериши эҳтимолдан узоқ эмас: у сочини калта қилиб, бўятди, ҳатто кўзойнакдан воз кечди.

Кўёш кўҳна бандаргоҳ ортига ўтиб бўлди. Осмон заррин тусга кира бошлаганди. Телефон жиринглади. Дарбон такси ҳозирлигини айтди. Эразмус портфелни кўлига олди, вестибюлга тушди ва дарбон билан хайрланди.

Станцияда у биринчи купеда бир ўзи кетажагини билиб, ўзида йўқ хурсанд бўлди. Эшикни ёпиб, у тунги саёҳатга тайёргарлик кўра бошлади. Кечкурун соат олтида поезд Момбаса станциясидан кўзгалди.

Беш дақиқадан кейин купе эшигини кимдир қаттиқ-қаттиқ тақиллатди. Бир лаҳза Эразмуснинг юраги тўхтаб қолди. Эшик яна тикиллади ва назоратчининг амрона овози эшитилди:

— Чипталар! Чипталарни кўрсатинг!

Эразмус енгил нафас олди-да, эшикни очди.

Эразмус келиб кўнган чокқина меҳмонхонада телефон жиринглади. Дарбон гўшакни олди.

— Салом, — европалик лаҳжасидаги овоз эшитилди. — Мен сизларга келиб кўниши керак бўлган дўстимни қидираяпман.

— Исми шарифи нима экан?

— У бегона исм остида қайд этилган бўлса, эҳтимол, — жавоб берди овоз. — Яхшии мен уни сизга туслаб берай. Бўйи тахминан олти футча келади, ёши эллик бешда, кўзойнак таққан, соқол кўйган бўлиши ҳам мумкин. У оқ танли, яъни европалик.

— Бизда бир неча европалик турибди, — деди дарбон. — Бири кўзойнакда бўлса, бири кўзойнаксиз. Соқоллиси ҳам бор, соқолсизи ҳам. Дўстингиз қачон келиши керак эди ва қаердан?

— Э-ҳа, икки кун илгари Лотин Америкасидан. Кейинги икки-уч кун ичида мен туслаган кўринишдаги европалик келдими сизларга?

— Йўқ, сэр.

Симнинг нариги учиди одам бироз жим қолди-да, сўнг яна деди:

— Янглишмасам, дўстимнинг ортиқча юки йўқ. Агар битта портфелни ҳисобга олмаса.

— Шошманг, шошманг. Икки кун муқаддам европалик бир жентельмен келганди. Юксиз. Битта портфел билан. Меҳмонхонада турганидан буён хонадан бирон марга чиққани йўқ.

— «Меҳмонхонада турганидан буён» деганингиз нимаси? У кетдими?

— Бир соат олин кетди, сэр.

— Қаёққа?

— Афтидан, поездда Найробига кетди.

— Э худо! — нидо солди овоз.

— Бу жентельмен кўзойнаксиз эди, сэр, — деди дарбон, — соқоли ҳам йўқ эди.

Бироқ гўшакда қисқа гудок янграрди.

— Нима қилдик энди? — сўради оқ кўйлак ва шорт кийган европалик. — Ҳеч омад келмади-да! Икки кун оролни титкилиб юрибмиз-у, у бўлса қирғоқдаги алмисоқдан қолган меҳмонхонада бамайлихотир ўтираверибди.

— Бу уми ё бошқами эканини билмаймиз-ку, — деди унинг ҳамсуҳбати.

— Сезиб турибман, бу ўша. Юксиз, битта портфел билан. Меҳмонхонага келади-да, икки кунгача офтоб кўрмай кўмилиб ётади. Бу ўша, ўша, бошқа ҳеч ким эмас!

— Балки ўша ёққа кўнғироқ қилиб сўрасакмикан, у қандай исми шариф остида қайд этилган экан?

— Бундан нима чиқади? У иккита, учта исми шарифда юргандир. Вақтни бой бермаслик керак. Вокзалда аниқлашга уриниб кўрамиз, қайси поездда кетаётганикин.

— Кейин-чи?

— Кейин Найробига хабар қиламиз. Энди полопонга ғамхўрлик қилиш навбатини уларга берамиз.

14

— Бемаҳал кўнғироқ қилганим учун узр сўрайман, инспектор, — деди Пронира, Килонзо гўшакни кўтаргач. — Мен Вайгуру билан боғланишга ҳаракат қилдим, бироқ Хавфсизлик бошқармасида унинг қаердалигини ҳеч ким билмайди.

— Нима гап, Пронира?

— Биласанми, йўқолган олим ҳақида менда баъзи маълумотлар бор.

— Пронира, янглишмасам биз бир нарсага...

— Бу ишга бурун тикмасликка келишиб олган эдик. Мен бурнимни тикқаним йўқ.

— Йўқ, тикдинг. Одамларим менга сен яна кўшиқчининг квартирасида бўлганингни, улар сенга гап уқдирмоқчи бўлишганда, сен уларга дуқ-пўписа қилганингни айтишди.

— Бу ёққа қара, ҳечам бунақа эмас, нима бўлганда ҳам буни кейинроқ аниқласа бўлаверади, лекин ҳозир зудлик билан Вайгуруни топиш керак.

— Мен унинг қаердалигини қаёқдан билай? — деди Килонзо. — Айтмоқчи, орамизда, менимча, бир шарт бор эди-я?

— Инспектор, бошим осмонга стар эди-ку, лекин бу менинг сирим эмас-да.

— Огоҳлантираман, маълумотни яширганинг учун биз бошингни силаб қўймаймиз.

— Мен маълумотни яшираётганим йўқ. Аксинча, уни ўртада баҳам қўрмоқчиман, аммо у эгасига айтилиши керак. Бу Хавфсизлик бошқармасига тегишли, сенинг бўлимингга эмас.

— Шундай экан, бу ерга нега қўнғироқ қилаяпсан?

— Менга сенинг ёрдамнинг керак, инспектор, — деди Пронира. — Хавфсизлик бошқармаси бошлиғи ҳузурига мени ҳеч ким киритмайди ёки, тўғрироғи, киритишади-ю, у мен билан гаплашмайди. Мен эса у билан кўришишим ва гаплашиб олишим керак.

— Пронира, ҳозир соат етти. Нима, эрталабгача сабр қилолмайсанми?

— Эртага жуда кеч бўлади. Ҳамма ишни бугуннинг ўзида қилиш керак. Менга қара, инспектор, ростини айтаман сенга — иш жиддий. Ҳозир ҳаммасини ишдан-игнасигача гашириб берадиган пайти эмас. Мен тезда Хавфсизлик бошқармаси бошлиғини кўришим керак!

— Аммо қандай ёрдам қилай сенга? У ишда йўқ!

— Мени унинг уйига олиб бор.

Килонзо ҳўрсинди.

— Эсингни ебсан! — деди у. Бирпас жим туриб, тезда қўшиб қўйди. — Бўпти, аммо агар сен бу ишни арзимаган бир нарса учун пиширган бўлсанг, сенинг ҳам кунинг битди деявер, менинг ҳам.

— Бўла қолинглар, фақат тезроқ! — деди бошқарма бошлиғи, инспектор Килонзо ва Пронира меҳмонхона бўлмасидаги ўриндиққа чўқар-чўқмас. — Ярим соатдан кейин шаҳарда учрашувим бор.

Пронира йўталиб олди-да, Момбасадан телефонда бир нотаниш одамнинг унга айтган гапларини шошмай такрорлади. У гапини тугатгач, бошқарма бошлиғи сукут сақлади, кейин эса Килонзога қараб деди:

— Бу иш бўйича мен қатъий йўриқлар берган эдим, шекилли?

— Ё алҳазар! — деярли қичқириб деди Пронира ҳаяжон ичида. — Мен бу иш билан шуғулланганим йўқ! Бир одам ўзи тахририятга телефон қилди!

— Шунақами, сиз шуғулланмаган эдингизми? Бўлмаса нега менга қўшиқчининг квартирасини тинтиб юрганингизни айтишди?

— Буни айтиб бераман. Қўшиқчи — тахририятимиздан бир журналист қизнинг дўсти. Қиз нимасинидир унинг квартирасида қолдирган экан, у ерга бориб, топиб келсангиз деб мендан илтимос қилганди. Сизнинг одамларингиз келганда мен айна шу иш билан банд эдим.

Прониранинг гапларини юзида истехзо билан тинглаб туриб, бошқарма бошлиғи бир нарса дейишга оғиз жуфтлаган эди ҳамки, телефон жиринглаб қолди. У ўрнидан турди ва гўшакни олди:

— Қачон?.. Ярим соат олдин? Менга қўнғироқ қилмай нима номаскул еб юрган эдиларинг? Вайгуру қаерда? Саноат туманида? Қачон? Тушундим... — У гўшакни қўйди-да, Пронира ва Килонзога юзланди: — Ана шунақа, жаноблар, огоҳлантирганимдай, шаҳарда учрашувим бор. — У соатига қараб қўйди. — Келганингиз учун раҳмат.

Пронира шошмайгина ўрнидан турди:

— Эразмусни кутиб олгани биронта одамни вакзалга юборасиз деб тушунсак бўладими?

Хавфсизлик бошқармаси бошлиғи Пронирага кескин нигоҳ билан қаради:

— Гап бундай, мистер репортёр. Яхшиямки, сизга бизнинг ишларимизга бурун тиқишингизга йўл бериб қўйишган. Сиз, гўё йўқолган олим Момбасадан сизга қўнғироқ қилган ва эртага Найробига етиб келишини айтган, деяпсиз.

Бу кўнғироқнинг Момбасадан қилингани ва сизнинг Эразмус билан гаплашганингизни тасдиқлайдиган далил йўқ. Бу «кирки ўрдак» бўлиши ҳеч гап эмас.

— Тагин биттами? — ҳайрон бўлди Пронира.

— Нега бўлмас экан? — шартта деди бошқарма бошлиғи. — Энди эса, хайр сизларга!

Қайтишда Килонзо деди:

— Биласанми, у тўғри айтаяпти. Бу яна битта «кирки ўрдак» бўлиши мумкин.

— Бўлмаган гап! Энди бу гапга нима ҳожат бор? Йўқ, бу ўша қочоқ олим ва умид қиламанки, уни, албатта, эртага эрталаб кутиб олишади ва тегишли кўриқчилар билан таъминлашади.

— Ташвиш қилма, — деди Килонзо. — Ҳатто уни «кирки ўрдак» деб ҳисоблашганда ҳам барибир агентлар ўша ерда бўлишади. Бўлмасликлари мумкин эмас!

Пронира Килонзонинг сўзларини хаёлида салмоқлаб кўрди. Ҳа, албатта, улар ўша ерда бўлишади, ўзича бир тўхтама келди у.

— Мен яна бир нарсдан ташвишдаман, кўшиқчи-ку энди йўқ. Ҳалигача уни тополмаяпсизлар.

— Тополмайди деб ўйлайсанми?

— Тополасизларми?

Килонзо журъатсиз йўталиб кўйди:

— Бўпти, сен ҳақсан. Энди, олим топилгач, кўшиқчини қидириш қолди.

Агар бу, албатта, ростданам олим бўлса.

— Ҳа, бу ўша, ўша, — яна уқдира бошлади Пронира. — Фақат кўшиқчи ва «кирки ўрдак»дай тагин ишнинг пачавасини чиқарасизлар деб кўрқаман-да.

— Эразмус кафтимизга келиб тушганда... кел, ваҳималарни бир четга кўйиб турайлик, — деди инспектор.

Пронира кўнғироқ тугмачасини икки бора босди. Эшик қия очилди-да, тирқишдан Лора мўраллади.

— Э, бу сенмисан, Пронира? — ҳайрон бўлди қиз, занжирни суриб. — Мен бўлсам қаёққа ғойиб бўлди экан деб юрүвдим.

Пронира меҳмонхона бўлмага кирди-да, ўтирди.

— Чарчаган кўринасан? — деди Лора.

— Худди шундай, оёқда оёқ қолмаган.

— Бирор нарса ичасанми?

— Муздек пиво бўлса.

Қиз ошхонага йўргалаб кетди ва иккита шиша ва стакан кўтариб қайтиб келди. Шисалардан бирини очиб, у стаканни тўлдириб қўйди ва Пронирага узатди. Пронира стаканни оғзига олиб борди ва бир симиришда яримлатди, сўнг стаканни столга қўйди-да, хотиржам тусда хўрсинди. Лора бошқа шишадан ўзига пиво қўйди ва Прониронинг ёнига келиб ўтирди.

— Сўзла, — деди қиз.

Йигит унга қараб қўйди-да, елка учирди.

— Янгиликлар яхши ҳам, унчалик эмас ҳам.

— Унчалик эмасларидан бошлай қол, — ҳаяжонини яшириш учун босиқ оҳангда деди Лора.

— Мен ҳозир Килонзо билан бирга эдим. У Шэйи ҳақида ҳозиргача ҳеч нарса билмаслигини айтди. Мен шундан жиддий ташвишга тушиб қолдим.

— Уларга нимадир маълум-у, аммо улар айтмай сукут сақлашаяпти деган хаёл кўнглингга келганми?

— Балки шундайдир, ким билсин! Уларнинг одамлари Шэйиннинг квартирасини кузатиб туришибди. Эҳтимол улар кимдир бу ерга келади-да, калаванинг учи топилишидан умид қилишаётгандир. Аммо, афсуски, ҳозирча у ерга бир мендан бошқа ҳеч ким қадам изи қилганича йўқ.

Лора пивосини ичиб бўлди.

— Яхши янгиликлар-чи?

— Эразмусни топгандек бўлишаяпти.

— Нима?

— Деярли топишди. Сен кетгандан кейин кўп ўтмай тахририягга Момбасадан бир одам кўнғироқ қилди ва у Эразмус эканини айтди. Ҳозир у поездда Найробига кетаяпти. Эртага эрталаб мен уни вокзалда кутиб оламан. Хавфсизлик бошқармаси агентларининг ҳам ўша ерда бўлишига умид қиламан.

— Оббо Пронира-ей, бу ростдан ҳам яхши янгилик-ку, — ҳаяжон билан деди Лора. Сўнг анча хотиржам оҳангда кўшиб кўйди: — Бунинг Эразмус эканига иймонинг комилми, тагин битта-яримта...

— «Кирки ўрдак» демоқчимисан? Тўғри, иймоним юз фоиз комил деб айтолмайман, аммо бу Эразмус экани аниқ. Худодан тилагим шуки, агентларингиз яна ишнинг пачавасини чиқариб қўймасалар бўлгани.

Бирмунча вақт улар ўтириб, пиво ичишди. Тўсатдан Пронира Лоранинг кўзлари ёшланганини кўрди. Қиз унинг кўрганини англаб ёштини артди.

— Парво қилма, Пронира, — асабий деди қиз. — Кейинги пайтларда мен анча тоб ташлаб юбордим, холос. Биз қўлимиздан келганини қилдик. Шэйндан бўлса дом-дарак йўқ. Ҳатто унинг ўликми, тирик эканини ҳам билмаймиз!

— Лора, мен аминман: яқинда ҳаммаси равшан бўлади, — тинчлантирди уни Пронира.

— Бу ҳақда ёза оласанми сен? — сўради Лора. Унинг овозида алам сезилар эди. — Агар Эразмус топилса, бу зўр янгилик бўларди, катта мақола учун тайёр мавзу. Унда сенинг ҳақ эканлигинг шундоқ маълум бўларди-қўярди, тўғрими, Пронира?

Қармоққа илиниш учун Пронира Лорани жуда яхши биларди. У пивони ичиб тугатди-да, ўрнидан турди.

— Келганимга пушаймон бўла бошладим, — деди йигит.

— Рост-да, Пронира, сени мақола мавзуси қизиқтиради, одамлар эмас. Шэйн, Эразмус, «кирки ўрдак» — булар сенинг ёзув машинканг учун шунчаки дўлма. Уларнинг ўзлари эса сен учун бир чақалик қимматга эга эмас, шундайми?

Йигит индамай эшиккача юриб борди-да, уни очди.

— Яхши ётиб тур, Лора, — деди у. — Мен соат саккизда вокзалда бўламан, поездни кутиб оламан. Агар қизиқсанг, бирга борамиз.

Қиз жиққа ёш кўзларини кўтариб унга боқди.

— Сенга барибир, шунақами?

Йигит унга яна бир хайрли тун тилади-да, эшикни ёпиб чиқиб кетди.

15

Альберт Конноли телефонга югурди.

— Конноли эпитали, — деди у соатига қараб: соат тўққизу чорак. У галстуги тугунини бўшатиброқ кўйди-да, ўтирди. — Мтито — Андейгача уч соатга яқин йўл. Воигача яна бир соат юрилади. У ерда соат бирда бўлишимиз мумкин. Аммо бунча узоқ юришимизга тўғри келмайди. — У столда ётган бир пачка сигарета ва тилла чақмоққа чўзилди ва гўшакни елкаси ва ияги орасига қисиб, сигарета тугатди. — Жон тайёр, — деди у саволга жавобан. — Ҳа, Момбасадан кўнғироқ бўлгани ҳақидаги хабарни айтишингиз биланоқ. Эшитаман... Мтито-Андей... Яхши. Агар вақтида етиб боролмасак-чи?... Биладан, аммо бирдан... Бу ҳолда бошқа режа йўқми?... Тушунаман... Ҳа, тушунаман... Тўғри. Демак, Мтито-Андей... Учинш майдонида ҳаммаси шайми? Нега сўраяпман? Ҳа, шунчаки..

Конноли гўшакни кўйди-да, бир неча бор усти-устига тутундан тортиб, қолдиқни кулдон тубига эзди. У турди-да, ётоқ бўлмага кирди, иссиқроқ кийиниб олди — узун энгли кўйлаги ва свитерини эгнига илди. Кейин тўппонча филофини осиб олди ва тортмани очиб, унда ётган учта автоматли тўппончани диққат билан кўздан кечирди. Пиджакни кийиб, Конноли меҳмонхонага қайтди, гўшакни кўтарди-да, рақам терди.

— Жон, Альберт гапиряпти. Ун дақиқадан кейин кўришамиз. Тамом. — У гўшакни илди.

Альберт Конноли бўйдоқ эди. Қомати келишган, таранг, серғайрат, қирққа кирган бўлса ҳам энди ўттиздан ошгандай кўринарди. Узини қандай сақлаётганидан дўслари ҳайрон қолар ва овқатда қандайдир парҳез қилса керак

деб гумон қилар эдилар. Аммо улар янглишар эдилар. Гоҳ-гоҳ у сквош ўйнар ва сузиш билан шуғулланарди, бошқа вақтларда эса ҳамма қатори юраверарди. Тўғри, унинг иши анча меҳнатталаб — у «Бритиш моторз» автомобил компанияси устахонаси мудири эди. Унинг бор-йўқ қиладиган иши африкалик ишчиларга уни ундоқ қил — муни мундоқ қил деб кўрсатма бериш, холос, деб билишади, аммо баъзан унинг ўзи автомобил тагига кириб кетиб, бузилган жойларни созлашига тўғри келарди. Акс ҳолда усти-устига шикоятлар ёғилишини биларди.

Альберт Конноли квартирани қулфлади-да, ўзининг «Ягуар»ига ўтирди. У «Ягуар»ни жонидан яхши кўрарди. Машинамисан машина-да! Тўғри келган учар африкалик Найроби бўйлаб изғиб юрадиган «Мерседес» бунинг олдида ўтаверсин. «Ягуар» — тенги йўқ автомобил, уни фақат автомобил билим-донигина қадрлай олади. У моторни ўт олдирди-да, қудратли двигателнинг гув-гувига қулоқ солиб турди. Ҳа, қониқиш билан ўйлади у, «Ягуар»нинг қадрига фақат машина билган етиши мумкин, африкаликлар эса машина ҳақида балони ҳам билишмайди. У африкаликларни яхши билар эди, улар билан кўп йиллар бирга ишлаганди. Ун йил Родезияда ишлади. Родезия африкаликлари унга ёқарди. Дўстпарвар, меҳрибон одамлар улар. Эҳтимол, унинг сингари у қадар фаросатли бўлмасалар-да, ўзларини жуда яхши тутишади. У ерда ҳам у автомобил таъмири билан шуғулланарди.

Коннолининг хотираси алдамаса, ўн-ўн беш яшарида Англияда шогирд бўлиб ишлай бошлаган вақтдан буён у ҳар доим механик бўлган. Умр бўйи двигателдан боши чиқмай келган, улардан ҳар бирининг хусусиятини аста-аста билиб олган, уларга жон-танини бериб қараган. Фақат шундай қилсагина ҳақиқий механик бўлиш мумкин, уч ойлик ёки ярим йиллик ўқишларни худо олгани яхши, уни битириб чиққан африкаликларнинг номи улуғу супраси қуруқ — мансабини сўрамасангиз уста ёки ўнбоши, оилада эса бурнинг қани деса қулоғини кўрсатадиган оми.

Альберт Конноли машинани биринчи тезликка солди ва уйга келиб туташган хиёбонга олиб чиқди. Йўлга чиқиб олгач, у газни босди ва қудратли мотор автомобилни дангал олға учуриб кетди.

— Жон, соат ўн бўлибди-ку, — деди миссис Сэлли Брэдли кийимини алмаштираётган эрига. — Шундай бемаҳалда Альберт икковинг қаёққа бораёписизлар?

— Айтдим-ку, азизам, — мулойим оҳангда жавоб берди Жон Брэдли. — Ичиб, бироз чақчақлашгани борамиз, бўлди.

— Тагин?

— Бўлди, бир оз ичкилигу ҳангома, — хушёр тортиб деди эр. — Бунинг бир ёмон жойи бор эканми?

— Жон, албатта, кўчада ичишларинг шартми? Жуда ичиш зарил келса, уйда ҳам ичаверинглар.

— Ҳеч тушунмайсан-да. Уйда ичиш бутунлай бошқа нарса. Менга қара, кўз очиб-юмгунча қайтаман.

— Бутун ҳафта кечкурунлари уйда бўлганинг йўқ, — деди миссис Брэдли. — Бугун ҳам бир жойда қолиб кетсанг керак.

Ийгит ўзини оқлаш учун яна бир гап айтмоқчи бўлган эди, бироқ автомобил овози эшитилди.

— Бу Альберт.

— Бўлмаса-чи, ўша-да, — жавради хотини. — Шундай бемаҳалда ким дунёни бошига кўтариб шовқин солади?

— Бўпти, мен кетдим, — деди Жон Брэдли хотинининг юзидан чўлпиллатиб ўпаркан.

Миссис Сэлли турган жойида эрининг ортидан қараб қолди, сал ўтмай подъезд йўлагидан кўзгалган «Ягуар»нинг гувиллаган овози қулоғига чалинди.

— Нима гап? — сўради Жон Альбертдан. — Сен кўнғироқ қилиб, шай тур деганингдан бери нақ нинанинг устида ўтирдим бутун кечкурун. Сэлли мени жиннига чиқарди уйдан бемаҳал чиқиб кетаётганимдан.

— Унга оғзингдан гуллаб қўймадингми, ишқилиб?
 — Йўқ, албатта. Ичамиз деб алладим. Қаёққа бораётганимизни ростдан ҳам билмайман-да.

Улар Найроби тайёрагоҳи муюлишидан ўтишди-да, Ати-Ривер шаҳарчаси томон елиб кетишди.

— Хотинли ҳаётнинг шуниси ёмон-да, — деди Конноли. Унинг овозида ўзининг бўйдоқлик ҳаётидан мамнулик оҳанги йўқ эмасди.

Брэдди хафа бўлмади, бироқ Коннолининг унга пичинг қилмаётгани биринчи марта эмаслигини кўнглига тугиб қўйди. Преториядан Найробига махсус вазифа билан юборилган жиддий агентлар қабул қилиб олиш топширилгандаги воқеани олайлик ҳеч бўлмаганда. Брэдди ортиқчи ҳеч нарса билмаслиги учун Конноли ҳамма ишларини атайлаб ўз билгича ташкил этганди. Агентнинг буларга на иссиғию на совуғи бор эди. Улар бор-йўғи агентни Найробиди бўлган вақтида бошпана билан таъминлашлари керак эди, холос. Агент Малавидан ишбилармон қиёфасида келганди: гўё Кения фирмаларидан бирининг ваколати ҳуқуқини олмоқчи эмиш. У бир қанча саноат ва давлат амалдорлари билан учрашиши керак эди. Жамоат ишлари вазирлигида қурилиш ишлари бўйича маслаҳатчи бўлиб хизмат қилган Брэдди келувчини шу вазирликдаги керакли одамлар билан учраштириши керак эди, Коннолига эса ишбилармонлар дунёсидаги алоқаларга ғамхўрлик кўрсатиш мажбурияти юкланганди. «Афсона» учун мутлақо етарли мавзу. Айнан ўшанда Конноли ўйлаб-нетиб ўтирмай раҳбарликни мен олиб боришим керак деб туриб олди. «Бу мутахассисларнинг вазифасига қиради», — деди у.

У — мутахассис, гап йўқ, ўйлади Брэдди. Конноли, мана неча йилдирки, разведкада ишлаб келаяпти. Вақтининг кўп қисмида деярли ҳеч нарса қилмайди. Найробиди энди анча тинч эди, мустақилликка эришишдан олдинги ва кейинги вақтларга ўхшаган эмас. Фақат аҳён-аҳёндагина битта-яримта воқеа содир бўлар эди. Одатда Конноли бировларнинг ёрдамисиз ўзи эпларди ва Брэддига ҳамма нарса қилиб бўлингандан кейин, бунинг устига жуда қисқа, шама билан иш ҳақида гапириб берган эди. Коннолининг қанча гапи тўғрию қанчаси ёлғонлигини Брэдди ҳеч қачон аниқ билолган эмас. Конноли камдан-кам ҳолларда Брэддидан ёрдам сўрар ва бундай ҳолларда ишга чиқиб кетишдан бир ё ярим соат олдин телефонда маълум қилар эди. «Подалан олдин чанг чиқариш керак эмас — сир сақлаш қоидаси шунақа», — Конноли шу гапни такрорлашни яхши кўрарди.

Клиникада ярадор африкаликни ўғирлаб чиқишаётганда ҳам шундай бўлганди. Конноли Брэддини хизматга телефонда чақириб, «Сен менга ярим соатдан кейин керак бўласан, муҳим иш бор», деганди. «Мен ишдаман-ку» — эътироз билдирди Брэдди. «Ярим соатдан кейин мени Вестлендаги почта олдида кут». Тамом. Брэдди қандай буюрилган бўлса, шундай йўл тугди. Улар врач бўлиб «ишлашди», «тез ёрдам»ни ўғирлашди, аммо Конноли ҳеч нарсани айтмади, фақат раҳбарият бу ишга катта аҳамият бермоқда, деди, холос. Ярадор африкаликни ўғирлашиб, керакли жойга олиб бориб қўйишгач, Конноли билан Брэдди бу ишларнинг маъноси нима ўзи, деб савол беришга таваккал қилди. «Бизнинг ишимизда, Брэдди, сенга мумкин бўлганидан кўпроқ нарса билиш зарар», — деб жавоб берганди Конноли.

Энди Брэдди улар қаёққа кетишаётганини сўради. Улар Ати-Риверни ортда қолдириб, тезликни оширмасдан олға елиб кетишди.

— Сэллига қачон қайтамиз деб ваъда бердинг? — қизиқди Конноли.

— Анигини айтмадим. Нимаиди?

— Шунчаки. Анча кеч бўшашимиз мумкин-да.

— Қачон тахминан?

— Жуда-жуда кеч.

Машина ичида жимлик чўкди. Филдирақларнинг асфальтда шувиллашию шамолнинг гувиллаши эшитиларди, холос.

— Биласан, Жон, — деди Конноли, — гоҳо шундай вазифа гарданингга тушадики, унда сен мутахассисми, йўқми эканингни синашга тўғри келади. Ҳозир вазифа худди ўшандайлардан.

Брэдди ҳеч нима деб жавоб бермади

— Ҳозир биз Мгито-Андеига кетаямиз, балки ундан нарироққа ҳам ўтиб кетармиз, — давом этди Конноли. — Рўпарадан бизга қараб поезд келаяпти. Поезда бир одам бор. Биз уни поезд Найробига етиб келгунига қадар қўлга олишимиз керак. Бор-йўқ иш — шу.

— Ким у? — сўради Брэдли, Мгито-Андеи ва «балки ундан нари»га вазифани адо этишга ва қайтиш йўлига қанча вақт кетишини ўзича хомчўт қилар экан. Брэдли спидометрга қараб қўйди. Тонггача қайтиб келишлари амри маҳол. Шуларни ўйлаб, унинг юраги бир тутам бўлди.

— Ҳаддан ташқари муҳим шахс, — деди Конноли ва бироз жим туриб, қўшиб қўйди. — Доктор Корнелиус Эразмус.

— Эразмус? — такрор сўради Брэдли. — Бу исми қаерда эшитган эдим-а? Шошма! Бу яқинда «Хилтон»да отиб ташланган лапашанг эмасми?

— Ўша.

— У поездда қандай юриши мумкин? Бу нима — майнавозликми?

— Йўқ, Жон, ҳеч қандай майнавозлик бўлаётгани йўқ. «Хилтон»да отиб ташланган одам доктор Эразмус бўлмаган.

— Демак, биз уни қўлга олиб, Жанубий Африкага қайтариб юборишимиз керак экан-да?

— Худди шундай.

Коннолининг жавобини ўзича мушоҳада қилганча Брэдли ўрнида қаддини ростлади ва тиши орасидан аста ҳуштак чалиб қўйди.

— Альберт, бу ишни қандай бажарамиз?

— Нима?

— Эразмусни Жанубий Африкага қайтариб юборишни.

— Худди уни қўлга олганимизга ўхшаб-да.

Конноли йўлдан кўзини олди-да, Брэдлига қараб қўйиб, деди:

— Жон, мен сенга айтдим, бизнинг ишимизда сенга керагидан ортиқ нарса бишиш жоиз эмас, деб. Бу яхшиликка олиб келмайди. Гап шу: менда режа бор. Пайти келади — мен сенга ҳаммасини айтиб бераман.

16

Соат ўн яримларда доктор Корнелиус Эразмуснинг уйқуси келди. У тун бўйи бедор ўтириб чиқмоқчи эди, бироқ вагоннинг бир маромда чайқалиши уни албаламоқда эди. У кўрқоқ эмасди, бироқ гарчи купе эшиги ичкаридан қулфлог бўлса-да, ухламагани яхши. Шай турмоқ керак. Ҳаммаси тамом бўлгандан кейин мириқиб ухлаб олади. Паровознинг қаттиқ гудоги тун бағрини ёриб ўтди ва кўп ўтмай гилдирақларнинг пўлат изларга урилиб чиққан тақ-тақ овози олдинги бир хилликни йўқотди — станцияга яқинлашганда поезд юришини секинлагди. Эразмус пардани кўтарди-да, деразадан қаради. Зимзиё қоронғилик, фақат чигирткаларнинг чириллаши қулоққа чалинади. Поезд станциядан ўтиб кетгандан кейингина Эразмус пардани туширди-да, ўрнига ётди.

Ҳадемай ҳаммаси орда қолади, ўйлади у ва бу фикр унинг эзилган руҳига чексиз ором бағишлади. У пинакка кетди ва уйқу аралаш Жанубий Африкадан қочиб машаққатлари, сўнги кунлардаги талатўплар гўё йўқлик қаърига маҳв бўлди...

Эшикнинг тикилашидан Эразмус чўчиб уйғониб кетди. Юраги дук-дук қила бошлади. Бейхтиёр қўли ўриннинг оёқ томонида ётган портфелга чўзилди. У портфелни кучоқлаб олди-да, саросима ичида мўъжаз купега олазарак қарай бошлади. Сўнг портфелни ўрин тагига тикди ва ўрнидан туриб, пиджагини тўғрилади, сочини силаб қўйди ва қўлини эшик қулфига қўйди.

— Ким у? — сўради у баланд ва дадил овозда, ҳатто овози унинг ўзига ҳам бегонадай туюлиб кетди.

— Чипталар, — жавоб келди ташқаридан.

Эразмус эшикни қия очди. Йўлакда чиндан ҳам темир йўлчилар либосидаги назоратчи турарди. Эразмус чипта олгани қўлини чўнтагига суқди.

— Йўқ-йўқ, — деди назоратчи. — Безовта қилганимиз учун узр, мана бу жентльмендаги чипта Найробигача сизнинг купенгизга экан.

Назоратчи эшикни кенгроқ очди ва Эразмуснинг чоққина жомадон тутган, мийиғида кулиб турган африкаликка кўзи тушди. Афтидан, у ширакайф эди.

— Ҳа, — тасдиқлади африкалик, — бешинчи купе, вагон 1127, худди чиптадагидек.

Эразмус ундан нарига кўз солди, бироқ йўлакда бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Момбасада менга бир ўзингиз кетасиз, дейишганди, — аста эътироз билдирди Эразмус.

— Ҳе, бошқа станциялардаги буюртмаларни улар қаёқдан ҳам билишсин?

— Барибир анча қизиқ тизим, — деди Эразмус ҳамроҳини купега қўйиб юборар экан.

— Шунақаси ҳам бўлади, — деди назоратчи.

— Бўлади, бўлади, — кувноқ такрорлади янги йўловчи. — Айниқса Шарқий Африка темир йўлида.

— Яхши ётиб туринглар, жентльменлар, — хайрлашди назоратчи.

— Сиз ҳам, сэр! — деди жомадонли африкалик. — Яхши тушлар кўринг!

Эразмус эшикни қулфлади, дераза олди борди, пардани кўтарди, ойнани бироз туширди ва яна пардани ёпиб қўйди.

— Қаршилиқ қилмайссиз-а? — сўради у кўшнисидан. — Бу ер димикроқ.

— Менга асло эътибор қилманг, — лутф билан жавоб берди африкалик, боягина Эразмус пинакка кетган ўриндиқ остига жомадонини суқишга уринаркан.

Олим тез эгилди, портфелини суғуриб олди ва уни адёл устига қўйди.

— Энг ярамас палла келди, — деди африкалик, — юқори ўриндиққа чиқиб олишим керак. Дўсти азиз, ўйлашимча, ўзлари ҳам юқори ўринларни хуш кўрмаслар-а?

— Шундай, — қуруқ жавоб берди Эразмус.

— Худди ўйлаганимдай, — деди африкалик. — Лекин ташвиш қилманг. Бир-икки — ўша жойдаман-да.

У эшик ёнида турган нарвончани ушлаб олди-да, уни юқори ўринга суяб қўйди. Аста-секин, чайқалганча у зинама-зина кўтарила бошлади.

— Очиғини айтганда, улар бир кишилиқ купе олишлари керак эди, — уҳ тортди у, ниҳоят мақсадига эришгач.

— Сиз ҳақсиз, — деди Эразмус, зиначани йиғиштириб, ўз ўрнига ётар экан.

— Яхши ётиб туринг, дўсти азиз, — тилак тилади африкалик. — Яхши тушлар кўринг.

Эразмус жавобан нимадир деб гудраниб қўйди, купе шифтидаги чироқни ўчирди ва ўз ўрни устидаги ўқиш учун мўлжалланган мўъжазгина чироқни ёқиб қолдирди. Унинг ўқийдиган ҳеч нарсаи йўқ эди, бироқ уйқуси қочганди. Ҳаммаси энди ўзгариб кетганди, унинг режасига янги, кўзда тугилмаган ҳолатлар кириб келди. Энди уйқуси келса ҳам ухламаслиги лозим бўлиб қолди.

Африкалик тепага, афтидан, сира ўрганмаётганди ва тинмай ағдариларди. Эразмус ҳар нима бўлиши мумкинлигини кутиб, тепа ўриннинг чеккасидан кўзини олмасди. У портфелини бош томонига тортиб қўйди ва ишончлироқ бўлсин учун қўлини қўйиб олди.

Юқори ўрин гичирлади, африкалик эгилиб, Эразмусга тикилди.

— Менга қаранг, дўстим, — деди у. — Чироқни ўчириб қўёлмайсизми? Ёруғда уйқим келмайди.

— Зимзиё қоронғилиқда эса менинг уйқим келмайди, — жавоб берди Эразмус.

— Ахир, дўстим, ким ёруғда ухлайди? Илтимос сиздан, чироқни ўчириб қўйинг!

Эразмус уҳ тортди-да, итоаткорона деди:

— Яхши.

— Раҳмат.

Африкаликнинг боши яна ғойиб бўлди.

Ўрин яна бироз гичирлаб турди, кейин жимжит бўлиб қолди. Эразмус хушёр ётарди.

Яна африкаликнинг овози келди:

— Дўсти азиз, сиз Жанубий Африканинг қайси қисмидансиз?

Эразмус охири ўринда ўтириб олди. Юзини совуқ тер қоплади, нафасни бўғувчи иссиқдан ўзини ташлаб юборадигандек ҳис этмоқда эди.

— Сизга нимаиди? — сўради у.

— Шунчаки қизиқ, — жавоб берди африкалик.

Тағин бирор нарса дермикан дея Эразмус кутиб турди, бироқ африкалик жим эди. Эразмус поезд гилдиракларининг пўлат изларга тақ-туқ уришишларига қулоқ тутди, юраги ҳам унга ҳамоҳанг урарди.

Жон Брэдли энди ошкора асабийлаша бошлади.

— Альберт, ҳаммаси сен ўйлагандек бўлишига ишонасанми? — сўради у ҳамроҳидан.

Улар поезд келишини кутиб, Мтито-Андей вокзал майдоида «Ягуар»да ўтиришарди.

— Нега ишонмас эканман?

— Ўзинг биласан-ку, ҳамма нарса ҳам ўйлаганингдай бўлиб чиқавермайди, — деди Брэдли.

— Мутахассис билан ҳаваскор ўртасидаги фарқ шунда-да, — изоҳлади Конноли. — Тўғри, ҳамма вақт ҳам ўйлаганинг бўлавермайди, аммо хайриятки ҳамма нарса бирданга содир бўлиши мумкин эмас. Сен олимсан, Жон, шуни билишинг керакки, агар сен яхши тайёргарлик кўрган бўлсанг, ўйламаган нарсалар кўпроқ содир бўлади. Бизлар, мен сенга айтсам, яхшигина тайёрланганмиз.

Брэдли индамади.

— Бу тунги парвоз менга ёқмаяпти, — деди у охири.

— Менга қара, сен нега ташвиш қиласан, учаётган сен эмассан-ку! — деди Конноли. — Биз Эразмусни Кениядан ҳаво йўли билан чиқариб юборишимиз керак. Буни бажаришнинг ягона усули диққатни тортмасдан уни тунда жўнатиб юбориш. Сен билан мен икковимиз учмаймиз. Биз Эразмусни Султон-Ҳамуд станциясида керакли одамга топшириб қўйсақ бўлди. Шундан кейин бизни Найробига олиб бориб қўйишади.

— «Ягуар»ингга нима бўлади?

— Бунга эртага битта-яримгани юбораман, — кескин деди Конноли. — Ҳаммаси ўйлаб қўйилган.

— Ҳаммаси ҳақида сен ўйлаб қўйгансан, Альберт!

— Мен эмас, Жон, мен эмас, ташкилот.

Тунги сукунатда уларнинг қулоғига яқинлашиб келаётган поезд овози чалинди.

— Ана, жониворчамиз ҳам кеп қолди, — деди Конноли.

Брэдли чурқ этмади.

— Худди жадвалгаидек. Қизиқ, ҳатто шу тўпорилар ҳам аниқ юришга ўрганишган, — кинояли жилмайди Конноли. — Дастлаб паровозни қораялоқлар ҳайдаганларида, поездлар икки, уч соатга кечикар эди.

— Улар қўлга осон ўрганадилар — луқма ташлади Брэдли.

— Агар бирор нарсани узоқ ва кунт билан миясига қуйиб турсанг, охири мияси ишлаб кетади уларнинг ҳам.

Кўп ўтмай уларга локомотив прожектори кўринди, кейин гилдиракларнинг тақ-туқи эшитилди. Улар машинадан чиқишди.

— Жон, демак, сенга ҳаммаси равшан-а? — сўради Конноли.

— Кундай равшан.

— Яхши. Кетдик.

Улар платформала туришаркан, Брэдли қизиқсинди:

— Борди-ю, Эразмусни Султон Ҳамудда бериб юбора олмасак-чи?

— Нимани назарда тутаясан?

— Масалан, дейлик, у бу поездда бўлмаса-чи?

— У шу поездда, — шошиб уқдирди Конноли. — У поездга Момбасада ўтирган. Нотаниш Африка мамлакатаида тун ярмида поезддан фақат жинниларгина тушиши мумкин. Ана шунақа... У шу поездда, бизнинг вазифамиз — уни Султон Ҳамудда ишончли қўлларга топшириш.

— Дейлик, бу иш амалга ошмай қолса-чи? — қайсарлик билан деди Брэдди.
— Бирдан шу иш бўлмай қолса-чи, унда нима бўлади?

Конноли унга қараб қўйди, бироқ нимқоронғиликда Брэддининг чехрасини яхши илғай олмади. У деди:

— Қандай қилиб бўлмасин, ҳаммасини расамадагидай бажарамиз!

Поезд платформа ёқалаб аста ўрмалаб келарди.

— Биринчи тоифа вагонлари дум томонда, — тушунтирди Конноли, Брэдди билан биргаликда поезд томон юриб борар экан.

— 1374, — ўқиди Брэдди вагонлардан бирининг рақамини, поезд тўхтагач.

— Мана бир минг бир юз йигирма еттинчи, — деди Конноли. — Шу бизники.

Вагон ёқалаб одимларкан, у ҳар бир дераза ёнига илиб қўйилган йўловчилар рўйхатини кўздан ўтказар эди. Биринчи тоифа вагонларнинг ташқи чироқлари хира ёритарди, бироқ рўйхатдаги номларни бемалол ўқиса бўларди. Бир дераза ёнида тўхтади-да, бармоғи билан рўйхатни чертди.

— Бир минг бир юз йигирма еттинчи вагон, бешинчи купе, — ўқиди у. — Мистер Питер Хоммингс. Момбасадан шундай хабар қилинган. — У Брэдлига ўтирилди. — Кетдик. Ишга киришиш пайти келди.

Улар вагонга чиқишди ва йўлакдан бешинчи купе томон юриб кетишди. Шу заҳоти поезд кўзгалди. Конноли филофдан тўппончасини чиқарди, у ёқ-бу ёққа қараб олди ва йўлак бўм-бўшлигига ишонч ҳосил қилиб, эшикни икки марта қаттиқ-қаттиқ тақиллатди.

Купеда кимдир жавранди ва аллақандай овоз сўради:

— Ким у?

— Чипталар, — босиқ, аммо аниқ қилиб деди Конноли.

Купе ичи жим-жит бўлиб қолди.

— Жин урсин, ухлагани ҳам қўймайсизлар-а! — ўша овоз эшитилди ичкаридан.

Лаҳжа соф жанубий африкаликники эди ва Конноли билан Брэдди тезгина бир-бирига қаради. Қулф очилаётганини эшитиб, улар суюниб жилмайишди. Конноли зарб билан эшикни очди ва купега бостириб кирди. Брэдди ҳам тез унинг ортидан кирди-да, эшикни ёпиб олди.

Купе ичи қоп-қоронғи эди.

Кения Ҳавфсизлик бошқармасидан Эдвард Вайгуру Султон Ҳамуд станциясидаги майдончада эски «Фольксваген»да гужанак бўлиб ўтирарди. Шу алпозда у қарийб бир соатдан бери ўтирибди. У кутар ва нима қилишини билмай, тунги очиқ осмонда ойнаинг ҳаракатини кузатарди. Аввало ой у тагига машинасини қўйган ақация шоҳлари орасида беркиниб турганди. Бироқ энди у ўтирган жойидан етти кунлик ойни яққол кўриб турарди.

Приёмник қитир-қитир қилди, унинг орасидан бошлиқнинг овози эшитилди:

— Вэмбе, жавоб беринг, Вэмбе!

Вэмбе — Вайгурунинг код лақаби эди.

— Вэмбе эшитади, гапиринг, шеф.

— Шубҳали шахс учип-кўниш йўлагидан станция томон кетиб бормоқда. У машинада бир ўзи. Режа бўйича иш тутинглар. Такрорлайман, режа бўйича иш тутинглар.

— Сизни тушундим. Келганимиз ҳақида хабар қиламан. Тамом.

Инспектор Вайгуру ўриндик суянчиғига ўзини ташлади ва яна кута бошлади. У станция бошлиғи будкасида чироқ ёнганини кўрди ва бошлиқнинг гавдасини ҳам аниқ фарқлай олди — афтидан, у столда мудраб ўтирарди.

Узоқдан яқинлашиб келаётган поезд шовқини қулоққа чалинди. Вайгуру микрофонни оғзига олиб келди.

— Вэмбе шефни чақиради, Вэмбе шефни чақиради, — сайраб кетди у бир маромда. — Қандай эшитаяпсиз?

— Сизни эшитаяпман, гапиринг.

— Поезд станцияга яқинлашяпти. Яна беш дақиқадан кейин етиб келади. Шубҳали шахс ҳозирча кўринмаяпти.

— Вэмбе, сизни тушундим. Ҳар иккаласига қараб туринг.

— Сизни тушундим. Тамом.

Вайгуру соатига, кейин эса темир йўл ёқасидаги платформа бўлиб хизмат қилувчи, ўт-ўланлардан тозаланган майдончага қаради. Станция чеккасига бир автомобил юриб келди-да, тўхтади. Ҳайдовчи узоқни ёритувчи чироқни, кейин кичик чироқни ўчирди, эшикни очди-да, кабинадан чиқди. Унда чироқ ёнди. Вайгуру микрофонни тутамлади.

— Вэмбе шефни чақиради, Вэмбе шефни чақиради, — бир маромда, хотиржам деди у.

— Шэф — Вэмбе. Сизни эшитаман.

— Шубҳали шахс ҳозиргина келди. Машинасида станция бошлиғи будкасида қирқ метрча нарига кетди. Машинадан чиқди-да, темир йўл ёқалаб аста кетиб бормоқда. Соатига қаради... Машинага қайтиб келди... Йўқ, орқага ўтирилди — яна станция бошлиғи будкаси томон йўл олди. Яқинлашиб келаётган поезд прожекторини кўраётман... Поезднинг ўзини кўраётман. Шубҳали шахс темир йўл томонга кетаяпти... Поезд юришини секинлатди... Станция бошлиғи поездни қарши олгани будкадан чиқди. Агентлар Роно ва Олуок шубҳали шахс машинасига яқин борапти. Поезд тўхтади. Шубҳали шахс гўёки... ҳа, худди шундай... вагон деразалари ёнидаги рўйхатларни қараб чиқаяпти... Агентлар Роно ва Олуок шубҳали шахснинг машинасига кириб олишди. Шубҳали шахс вагонлардан бири олдида тўхтади... вагонга чиқди. Ҳозир шубҳали шахс вагонда. Ҳозир... ҳеч нарса кўрмаётман... Паровоз буғ пуфлайди... гудок... поезд жойидан кўзгалди. Э-ҳа, ана, шубҳали шахс вагондан ўзини ташлади. Вагон билан ёнма-ён юраяпти. Шубҳали шахс платформада бир ўзи, такрорлайман, шубҳали шахс бир ўзи... Бошқа ҳеч ким тушмади... Такрорлайман, шубҳали шахс бир ўзи. Шеф, қандай эшитаёпсиз? Бошқа ҳеч ким тушмади!

— Вэмбе, сизни эшитаётман, — жавоб берди бошқарма бошлиғи. — Режа бўйича иш тутинг. Тушундингизми?

— Тушундим, тушундим... Шубҳали шахс машинаси олдига қайтиб келаяпти, тўхтади! Роно билан Олуокни пайқаб қолган бўлса керак. Э худо, мен томонга бурилди... Қўлида тўппонча бор...

Вайгуру қўйнига қўл суқди-да, тўппончани олиб, машинадан отилиб чиқди. Тун ойдин эди ва шубҳали шахснинг чехраси ой нурида яққол кўзга ташланарди. Вайгурунинг қулоғига Рононинг овози чалинди:

— Жойингдан қирмирлама — отаман!

Шу лаҳзада шубҳали шахс Вайгуруни кўрди ва юзи кўрувдан қув оқарди: у тузоққа тушганини англади.

— Куролни ташла! — қичқирди Вайгуру.

Иккинчи лаҳзада оқ танли бамисоли қўллари билан тунги ҳавога тирмашганча ер узра осилиб қолди ва гавдаси орқага қайрилди. Дастлабки тўппонча овозидан кейин иккинчиси янгради. Оқ танли аста тиззасига чўкалади-да, юз-тубан ерга кулади. Вайгуру унинг олдига югуриб борди, ёпилган қўлидан тўппончани тегиб юборди ва шошмай эгилди-да, ётганни орқасига ағдарди. Роно ва Олуок ҳам етиб келишди. Оқ танли ҳали нафас олар, аммо ҳушидан кетганди. Яна бир неча сониядан кейин у жон берди.

Вайгуру қалдини ростлади ва Рононинг айбдорларча қараб турганини кўрди.

— Йўриқномани билардинг-ку, — деди Вайгуру. — Уни тириклай қўлга олиш керак эди.

— Бу режада шундай эди, — деди Роно. — Аммо бари тескарисига олди. Унда тўппонча бор экан, у сизни мўлжалга олди ва отиб ўлдириши мумкин эди...

Вайгуру ўзининг ҳали ҳам қўлида тутамлаб турган тўппончасига қаради, гўё бу билан мен ўзимни-ўзим эплар эдим-ку, демоқчидек. Кейин тўппончани гилофга суқди ва машинага қайтиб келиб, микрофонни олди.

— Вэмбе шефни чақиради, Вэмбе шефни чақиради. Қандай эшитилаяпти?

— Гапиринг, Вэмбе. Нима бўлди у ёқда, жин урсин? Нималар бўлаяпти?

— Агент Роно ҳозиргина шубҳали шахсни отиб ўлдирди, — деди инспектор Вайгуру.

Прониранинг ётоғидаги телефон жиринглади. У аппаратга яқин борди-да, ким бўлишидан қатъи назар гапни калта қилиш ниятда гўшакни олди. У поезд келгунча вокзалда бўлиши керак эди.

— Нельсон Наэта.

— Пронира, бу мен, Лораман, — қизнинг овози келди. — Сендан кечирим сўрагани кўнғироқ қиляшман.

— Нима учун?

— Кечаги гаплар учун.

— Кўйсанг-чи, Лора. Мен ҳақимда нималарни айтишмайди дейсан, гоҳо тўғри айтадилар ҳам.

— Ҳаммаси ўшандан, Шэйн ҳақида ҳеч нарса билмаганимдан бўлди, асабларим бутунлай ишдан чиқди.

— Албатта, Лора, тушунаман.

— Поезд қачон келади дегандинг?

— Жадвал бўйича, — жавоб берди Пронира. — Ҳозиргина текшириб чиқдим. Агар поезд келишига улгурмоқчи бўлсанг, ҳозироқ йўлга чиқ.

— Балки, олдинга ўтганим дурустдир?

Пронира соатига қаради: чорак кам саккиз.

— Яхши, Лора, — рози бўлди у, — фақат тезроқ.

У гўшакни илди. Аёллар! — мийиғида кулди у. Ҳар сонияда кайфиятлари ўзгариб туради.

У меҳмонхона бўлмага қайтиб келди-да, нонуштасини тугатиб кўйгани ўтирди. Иккинчи пиёладаги қаҳвани ичиб бўлар-бўлмас эшик кўнғироғи жиринглади. Ана, холос! Бирпасда етиб келди-я! — ўйлади эшикка яқинлашар экан. Сўнг эшикни очди.

— Киришга ижозат этгайсизми, мистер репортёр? — эшик тагида Пронирани Шэйннинг квартирасида тутиб олган ҳалиги иккала агент турарди.

— Албатта ижозат бермайман, — эътироз билдирди репортёр. — Қўлингизда ордер бўлса, бу бошқа гап.

— Ҳа, қўлимизда ордер бор, — деди басавлати.

— Унда нима деб ёзилган?

— Мулкингизни тинтув қилишимиз мумкинлиги ёзилган, — гердайиб деди агент, бир варақ қоғозни Прониранинг бурни тагида силкитиб.

— Демак, ордер бор, — дона-дона қилиб деди репортёр, ҳужжат билан танишиб чиққач.

— Энди ижозат берарсиз киришга? — сўради барвастаси.

— Ҳа, энди сизларга ҳеч қандай монелик кўрсатолмайман.

— Бу тўғри.

— Фақат тинтувни тезлаштирсангиз, — сабрсизлик билан деди Пронира. — Яна ўн дақиқадан кейин мен вокзалда бўлишим керак.

Барваста нариги агент билан кўз уриштириб олди-да, киноя билан деди:

— Эшитдингми мистер репортёрнинг гапини? Мистер репортёр ўн дақиқадан кейин вокзалда бўлишлари учун биз тинтувни тезлаштиринимиз керак эмиш. Бу гап сенга ёқадими?

Иккинчи агент гулдираб кулди:

— Афтидан, бизни тушунмади-ёв...

— Йўқ, тушунмади, — тасдиқлади барваста. — Бизга балки ўттиз дақиқа керак бўлар? Ҳатто икки соат керак бўлар?

— Унда менсиз тинтув ўтказишингизга тўғри келади.

— Аммо қонун уй эгаси йўқлигида тинтув ўтказишни ман этади. Тагин биз сизнинг обрўйингизга путур етказувчи бирон нима қилиб қўйсак-чи?

Агентлар меҳмонхона бўлмасидан ётоққа ўтишди. Пронира уларга эргашди.

— Бу нима деганингиз? — деди у. — Сизлар мард йигитларсиз, қонун сизлар учун — муқаддас, сизлар бир бечора репортёрнинг обрўсини тўқар-мидингиз?

Барваста шеригига ўгирилди:

— Эшитдингми? Бизлар мард йигитлармиз, қонун биз учун муқаддас экан ва биз репортёр дўстимизга ёмонликни раво кўрмас эканмиз. Раво кўра оламизми?

— Йўқ, албатта, — жавоб берди бақалоқ агент.

Эшик қўнғироғи жиринглади. Пронира эшикни очгани кетди.

— Кечикмадимми? — сўради Лора, ичкарига кира туриб.

— Э йўқ! Жуда вақтида келдинг, — деди Пронира. — Бу ерда бир гала дўстларим бор, афтидан, бир оз ушланамиз, шекилли.

Барваста даҳлизга отилиб кирди, сал бўлмаса репортёрни туртиб юбораёзди. У қўлида қизил катакли кўйлакни тутиб турарди.

— Бу Шэйннинг пиджаги-ку! — қичқариб юборди Лора. — Бу одамлар ким?

— Жентльменлар, хонимга ўзингизни таништиринг. — Репортёр агентнинг дағал дағдағасига парво ҳам қилмади.

— Аввал сизни ҳибсга оламан, ундан кейин танишамиз, — тишини гижирлатиб деди агент.

— Мени ҳибсга оласизми? — қаҳ-қаҳ уриб кулди Пронира. — Бунга ордерингиз борми?

— Ордеримиз борми эмиш! Эшитаяпсанми? Борми ордеринг? Кўрсатиб қўй унга.

— Бажонидил, — деди иккинчи агент чўнтагидан ҳужжатни чиқариб, Пронирага тутқазаркан.

— Сизни ҳибсга олиш талаб этилганди — мана, марҳамат, имзоланган — ҳаммаси қонуний.

Лора Прониранинг қўлидан ордерни юлқиб олди-да, унинг олдига туриб олди.

— Нималар бўляпти ўзи бу ерда? — сўради қиз.

— Мана бу одам, — жавоб берди репортёр, — мени ҳибсга олишга ордер бор деяпти. Бу ҳужжат билан холисона танишиб чиққач, кўрдимки, бу ростдан ҳам мени ҳибсга олиш учун берилган ордер экан.

— Аммо нима учун? — бадтар таажжубга тушиб сўради Лора.

— Ўзимни ва дўстимни таништиришга изн берсангиз, — деди барзанги. — Мен кичик инспектор Жозеф Кариукиман. Бу эса сержант Стивен Мули. Биз дўстингиз, Пронира лақабли мистер Нельсон Наэтани ўғирлик қилгани учун ҳибсга олмоқдамиз.

— Ўғирлик қилгани учун?! — деярли қичқариб деди Пронира.

— Ҳа, пиджакни ўғирлаганингиз учун. Шэйн номи билан шухрат тошган Лабан Қҳаққетлага тегишли худди мана шу пиджакни ўғирлагани учун.

Пронира соатига қаради ва деди:

— Айбимга иқрорман.

Лора ҳеч нарсани тушунмай унга қаради.

— Бун қандай тушуниш керак?

— Бу дегани, у пиджакни ўмарган, — изоҳ берди сержант Мули.

— Ҳозир бир бошдан айтиб ўтиришга вақт йўқ, Лора. — Пронира кичик инспектор Кариукига юзланди: — Менга қаранг, азизим, сизлар мақсадингизга етдингиз. Мени сал туриб ҳибсга олсангиз нима қилибди? Мен вокзалда бўлишим, Момбасадан келган поездни кутиб олишим керак.

— Поезд кутиб тура олади.

— Кутолмайди! — қаҳ билан эътироз билдирди Лора.

— Сизга бир таклифим бор, — деди Пронира. — Қўлимга кишан солинг-да, мени вокзалга олиб боринг. Поезд келганидан кейин бай пули тўламагунимча мени бемалол камерага ўтказинг.

У Кариукининг кўзлари севингдан чақнаб кетганини кўриб, тўғри қилганига амин бўлди.

Пронира билан Лорани орқа ўриндиққа ўтқазишди-да, ҳаммалари вокзалга йўл олди.

— Сизларга гап йўқ, инспектор, — тиниб-тинчимасди репортёр. — Опеграцияни аъло даражада ўтказдингиз.

Кариуки аввалига ҳеч нима деб жавоб бермади, кейин эса кулиб қўйди. Сержант ҳам ҳиринглади.

— Сержант, ҳаммаси қандай содир бўлганини жасоратли репортёримизга бир бошдан айтиб бер.

Сержант орқага ўгирилди:

— Тўғриси айтсам, бақалоқ хотин сизни сотиб қўйди.

— Бақалоқ хотин? — қайта сўради Лора.

Пронира «Хилтон»даги беканинг лорсиллаган кўрагини эслади.

— Ҳа, — деди Пронира Лоранинг саволли нигоҳига жавобан. — Мени бақалоқ хотин сотган.

— Ундан бошқа ким ҳам биларди, — Давом этди сержант. — «Хилтон» офисиантлари сизнинг катмонингиз ва мухбирлик дафтарчангизни ўғирлашганини хабар қилгани маҳкамага келди. Шундай олийжаноб одамнинг ҳам пулини ўғирлашадими, деди. «Хилтон», Пронира Нельсон Наэта — бу номларни эшитиб, маҳкамадагиларнинг қулоғи динг бўлди. Хотиннинг ваъзларини эшитгани бизни чақиривади. Шунақа гаплар, мистер репортёр, кишан ортдирганингиз қолди.

— Барибир ҳеч нарса тушунмадим, — бошини сарак-сарак қилди Лора.

— Мен ҳаммасини тушунтириб бераман, — ваъда қилди Пронира.

— Унгамас, судьяга, — гапни бурди кичик инспектор Кариуки.

Поезд ўн дақиқа кечикиш билан Найроби вокзали перронига эрталаб саккизу ўн дақиқада етиб келди.

Пронира платформага кўз югуртирди.

— Хавфсизлик бошқармасидан ҳеч ким йўқдайми? — деди.

Кичик инспектор Кармиуки унга савол назари билан қаради.

— Сиз бошқарма одамларини кутаяпсизми?

— Ҳа, — жавоб берди Пронира ва пўлат билагузуклар тақилган қўлларини кўтарди.

Кичик инспектор елка қисди.

Пронира Лорага ўгирилди.

— Ишқилиб кўринишим Эразмусни кўрқитиб юбормаса бўлгани.

Агентлар бир-бири билан кўз уриштириб олишди-да, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

— Йўқ, бу йигит чакки экан! Унинг нима деганини эшитдингми, сержант? — сўради кичик инспектор.

— Эшитдим, эшитдим.

— У доктор Эразмусни кутиб олгани келганмиш — давом этди Кариуки. — Хўш, сержант, бу исм тўғрисида ҳеч нарса биласанми?

— Доктор Эразмусми? — қайта сўради калтабақай, оловга ёғ сепиб. — Қаердадир эшитгандайман. Беморга ҳамла қилгани учун яқинда қамоққа тикилган анови врач эмасми?

— Оббо сержант-ей! — кулиб юборди Кариуки.

Поезд тўхтади, вагонлардан йўловчилар туша бошлашди. Пронира ва Лора ҳамроҳлигида биринчи тоифа деразаларидан қарай-қарай вагонларни ёқалаб юриб кетишди. Поезддан бир нечтагина оқ танли йўловчи тушди. Чакқон ҳаммоллар уларнинг юкларини кўтариб олиб кетишарди. Пронира платформадан чиқаверишга келган барча келганларга бемалол кўринадиган жойда туриб олди. Қараса, биронта ҳам одам унга қиё боқиб қарамаётибди. Пронира онасининг юбқасидан тутиб олган ёш боланинг:

— Ойи, нега анови одамнинг қўллари боғланган? — деб сўраганини эшитди, холос.

Боланинг саволи жавобсиз қолди. Ойиси тезроқ кетишга ҳаракат қилганча уни индамай судраб кетди.

Лора Пронирага ташвишли қараб қўйди.

— У шу поездга ўтираман деганди, — деди Пронира, кўнгли алланарсадан ғаш тортиб. — Хавфсизлик бошқармасида ҳам одам юборамиз дейишган эди.

Аслида, ҳозир эсига тушганидек, бошқармада ҳеч қанақанги ваъда беришмаганди. Фақат Килонзо ҳатто агар Момбасадан кўнғироқ қилган одам

«кирки ўрдак» бўлган тақдирда ҳам вокзалда бошқарма ходимлари бўлади, деганди.

Перрон бўшаб қолди. Бирдан бир вагондан қўлига кишан солинган икки европалик тушиб қолди. Лоранинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди.

— Бу ўша-ку! — ҳаяжон ила деди у. — Фотосувратдаги одам. Шэйинни олиб кетган сохта врач.

Пронира ва Лора кишанли жуфтликка тикилиб қараб қолишди ва кўзойнак таққан, портфелли учинчи оқ танлини ҳадеганла пайқашмади. Қаторнинг охирида бир африкалик келарди, у ҳойнаҳой, шуларнинг ҳукмдори эди.

— Бу Эразмус, — шошиб деди Пронира.

— Ишончинг комилми? — сўради Лора.

— Орқадаги йигит — Хавфсизлик бошқармасидан, — деди репортёр. — Мен уни олдин ҳам кўрганман. Бинобарин, бу сўзсиз Эразмус бўлади.

Пронира олға қадам ташлади, Лора эса ўзи билан олиб келган «Обсервер» рақамини силкитди. Кўзойнакли одам уларни кўрди-да, жилмайди. Пронира ҳам жавобан табассум қилди ва гўё: «Кишанга эътибор қилманг!» дегандай афтини буриштириб қўйди. Шу аснода уларни бир гуруҳ кишилар қувиб ўтди, улар орасида инспектор Килонзо ва Хавфсизлик бошқармаси бошлиғи бор эди.

— Доктор Эразмус, — бошқарма бошлиғининг овози саросимага тушган Пронира қулоғига чалинди, — сизни турли кўнгилсизликлардан ҳимоя қилиб қолмаганимиз учун уэр сўраймиз.

У уч нафар оқ танли орқасида турган агентга қаради.

— Зўр ишланган, инспектор. Зўр!

— Ташаккур, сэр, — жиддий тусда жавоб берди агент. — Очигини айтганда, иш унча кўп эмасди. Мана бу иккови қоронғида нима бўлганини ҳам тушунмаганди. Улар биз Ати Ривердан ўтганимиздагина ўзларига келишди.

— Жуда соз, — такрорлади бошлиқ ва Эразмусга ўгирилиб деди: — Сиз энг аввало йўл ҳордигини чиқаришингиз керак. Бу иккови эса биз билан бошқармага боради. Бизнинг уларга берадиган баъзи саволларимиз бор.

«Бўлганда қандоқ!» — ўйлади Пронира. Шундагина бошқарма бошлиғи уни ва Лорани пайқайди.

— Э, бу сизмисиз, мистер репортёр? — деди у. — Ие... нега кишандасиз?

Пронира елка учирди-да, кичик инспектор Кариуки томонга қаради. Хавфсизлик бошқармаси бошлиғи нигоҳини ўз навбатида инспектор Килонзога қадади.

— Нима гап? — сўради у.

— Билмадим, — жавоб берди Килонзо. — Бирон жиддий сабаби бўлса керак.

— Нима бўлганда ҳам кишанни йўқот! — буюрди бошқарма бошлиғи. — Ҳозир матбуотни ўзимизга қарши шайлашимиздан заррача фойда йўқ.

— Бажаринг, — тўнғиллади Килонзо Кариукига.

Кариуки нима қилишини билмай таралдуланди, сўнг ҳамон қўлида Шэйиннинг катак пиджагини ушлаб турган сержант Мулига ўгирилди.

— Сержант, бу одамни озод қилинг.

— Хўп бўлади, сэр! — Бурро жавоб берди сержант, Пронирадан кишанни ечиб, унга Шэйиннинг пиджагини берар экан.

Репортёрга етиб олиб, Эразмус унга қўлини чўзди ва деди:

— Чин дилдан миннатдорман, мистер Нельсон.

— Арзимайди, — жавобан деди Пронира. — Ёрдаминг текканидан хурсандман.

Кейин у Килонзо томон ўгирилди-да, уни тутиб қолди, айнаи вақтда бошқалар перронни тарк этиб бўлганди.

— Сен билан қиладиган яна битта иш бор, ўшани ҳам бир ёқлик қилиб қўйсақ бўларди, — деди Пронира.

— Қанақа иш?

— Шэйин, — суҳбатга қўшилди Лора. — Сизлар ўз олимингизни топдингиз, менинг хонандам-чи, у қани?

— Э-ҳа, — Килонзо жилмайди. — Кеча кечқурун биз уни тўрт мучали сошпа-соғ ҳолда топдик.

— Демак, унга ҳеч нарса қилмабди-да? — қичқирди Лора ва кўзлари ёшга тўлди. — Тўрт мучали соғми?

— Тўрт мучали соғ, — жавоб берди Килонзо. — Унга тинчлик керак, вассалом. Ўзи бўладими — у Саноат туманидаги омборда бир неча кун қамалиб ётган.

— Омборда?...

— «Бургут»га тегишли омборда, — деди Килонзо Пронирага еб қўйгудек ўқрайиб қараб.

— «Бургут»га? — қайта сўради репортёр, кўзини олиб қочиб.

— Э қўй, Пронира, ўзингни билмаганга олма. «Кортина»даги йигитлар «Бургут»да ишлашларини билганидан буён Гарольд Маклеоднинг думига осилиб юрган эдинг-ку.

— Ҳа, мен... ҳалиги... маккажўхори контрабандаси ҳақидаги мақола устида ишлаётган эдим.

— Балони ҳам ишлаганинг йўқ, — қувноқ кулди Килонзо. — Муҳарриринг хузурида ўзим бир нави тўғрилаган эдим. Унинг айгишича, сен контрабанда ҳақидаги мақола устида тер тўкаяпсан экан, бироқ пичоққа илингудек бир нарса топа олмабсан. Мен ундан «кортина» хусусида сўрагандим. У бу ҳақда эшитмаган экан. Маълум бўлишича, сен ҳатто тадқиқотларнинг бу жиҳатини унга тушунтириб қўйишни ҳам эп кўрмабсан. Шунда менда шубҳа пайдо бўлди ва ниятларингни билиш учун орқангдан анови иккита йигитимни қўйдим. Бу чорам қўл келди. Сен хонанданинг квартирасида юрибсан — у ерда маккажўхори контрабандасининг ҳиди ҳам йўқ эди. Мен Хавфсизлик бошқармаси билан боғланиб, уларни бу ишдан хабардор қилиб қўйишга қарор эдим.

Улар зумда оёққа тўришди — Маклеоднинг идораси ва уйдаги барча телефон кўнғироқларини тинглай бошлашди. Кун бўйи ҳеч қандай қизиқ нарса бўлмади. Тўғри, айрим кўнғироқлар ғалати туюлди — афтидан қандайдир код қабул қилишган бўлса керак. Кутилмаган ҳол юз бериши Бошқарманинг хаёлига ҳам келмаган эди. Бироқ ҳар эҳтимолга қарши «Бургут»нинг барча хоналари титкилиб чиқилди. Кеча кечкурун биз бошқарма бошлиғи билан гаплашиб турганимизда унга кўнғироқ қилиб қолишди — эсингдами? Кўнғироқ қилиб, Саноат туманида Шэйнинг топилганини хабар қилишди. Бунда дўстинг Вайгуру иш кўрсатди. Шэйни уни ўғирлаганларни батафсил тасвирлаб берган ва шу нарса аниқланганки, Маклеод Найробидаги гуруҳга раҳбарлик қилар экан. Энди унинг қандай йўл тутишини кутиш қолган эди. Хавфсизлик бошқармаси учун Эразмусни Момбасадан қилган кўнғироғи ҳақидаги сенинг маълумотинг мутлақо кутилмаган ҳол бўлмаган, бироқ на улар, на жанубий африкалик агентлар уни поезд кўзғалишигача тутиб қола олганлар. Бизникилар жанубий африкаликларнинг Эразмусни поезддан тушириб қолдиришларини билар эдилар. Момбасадан Маклеодга кеча кечкурун қилинган кўнғироқ шу нарсани тасдиқладики, олим ўша поездга кетаётгани жосусларга маълум. Шундан қўп ўтмай Маклеод ўз одамларидан бирига кўнғироқ қилган ва қатор йўриқлар берган.

У гапни чўзиб ўтирмаган — афтидан, шу иш бўйича олдиндан тузилган режани умумий тарзда ифодалаб ўтган. Бироқ Маклеод Мтито-Андей ва Султон-Ҳамуд станцияларини эслатган ва бошқармада унинг ниятини озми-кўпми даражада билиб қолишган. Мтито Андей станциясида поездга иккита одам ўтириши ва қўлга олинган олим билан Султон-Ҳамудда тушиб қолишлари керак эди. У ерда Эразмус қирғоқ бўйига олиб бориб қўядиган бир ихчам самолёт уларни кутиб турган. У ердан уни денгиз йўли билан Жанубий Африкага олиб бориб қўйишлари керак эди.

Бундай ҳолда ягона чора бор эди. Борди-ю, агентлар Султон-Ҳамудда пистирма қўйишса, тўс-тўполон ичида Эразмусни отиб қўйишлари мумкин эди, бироқ унинг ҳаётини зинҳор таваккалга қўйиб бўлмас эди. Демак, Бошқарма ходимлари учун биргина ишни қилиш қолади — жанубий африкаликдан олдин ҳаракат қилиш. Шунинг учун бир агентни самолётда Воига жўнатишган. У ўша ерда поездни кутиб олган ва Эразмуснинг купесига ўтирган. Улар унга жанубий африкаликларнинг олимни қўлга олишига халақит беришни топширишган.

Зарурият туғилса, оқибати нима бўлишидан қатъи назар, уларга қараб ўқ узишга ҳам рухсат беришган. Бироқ у шундай уддабурон чиққанки, тўшпончасиз ҳам бу ишни дўндирган.

— Маклеод-чи? Уни ҳибсга олишдими? — сўради Пронира.

— Йўқ, уни Султон-Ҳамудда отиб қўйишди... У ҳибс чоғида қаршилик кўрсатган.

— Э худо! — деди репортёр. — Буни қаранглар-а!

Лора унга қараб, жилмайди:

— Мен аллақачон эртанги газеталарда бутун саҳифани тўлдирган сарлавҳаларни кўриб турибман: «Прониранинг янги саргузаштлари!»

— Ҳеч ҳам бундай бўлмайди, — қошини чимирди Пронира.

Килонзо кулиб юборди.

— Чинакам азаматсан — ўзинг биласан! Агар сен қайсарлик қилмаганингда, биз аллақачон бу воқеадан этак силкиб қўйган, Эразмусни эса орқага, Жанубий Африкага қайта олиб кетишган бўларди. — Инспектор жим бўлиб қолди-да, соатига қаради. — Мен шаҳарга кетаятман. Кимни ташлаб ўтай?

— Мени ташлаб ўтиш шарт эмас, — жавоб берди Лора. — Фақат Шэйннинг қаердалигини айтсангиз бўлди.

— У яна клиникада, — деди инспектор.

— Клиникада? — бараварига сўради Лора ва Пронира.

— Ташвишланманлар, ҳозир ундан кўз узишмаяпти. Агар бориб кўрсаларинг, унинг боши осмонга етарди.

Лора Пронирага юзланди:

— Сен борасанми?

Репортёр ҳадеганда жавоб беравермади, сўнг Лорага Шэйннинг қизил катак пиджагини берди-да, деди:

— Афсуски, йўқ. Эсингда бўлсин, ҳали маккажўхори можароси ҳам бўйнимда турибди...

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА
ва Фолиб ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

Марсияларнинг ҳаётбахш хусусияти

Дарҳақиқат, “марсия” атамаси арабча “риса” сўзидан олинган бўлиб, “йиғламоқ, ҳамдардлик” маъноларини англатади. Демак, марсиянинг луғавий маъноларидир бири — ҳамдардликдир. Маълумки, марсия бирор шахснинг вафоти муносабати билан ёзилади У «Ғам-алам ва ҳасратни ифодалайдиган халқ оғзаки поэтик ва мусиқа ижодиётининг аза-мотам жанри»га киради («Ўзбекистон миллий энциклопедияси», Тошкент, 5-жилд. 490-бет). Унда оғир жудолик, ҳасратли изтироб баён этилади.

Жаҳон адабиётида марсиянинг кўплаб мумтоз намуналари бор. Усмонли турк адабиётида Ғолиб Даланинг дўсти Асрор Дада вафотига бағишлаб ёзган марсияси “девоний” адабиётнинг гўзал дурдонаси ҳисобланади. Окиф пошо ҳам /1845 й. вафот этган/ ўғлининг ўлимига бағишлаб таъсирчан марсия ёзган эди. Абдулҳақ Ҳамид Тархон эса севиқли ёри ўлими муносабати билан “Мақбар” /1885 й./ номли дoston-марсия ёзган. Атоқли турк шоири Намиқ Камол 1877 йилда бўлган турк-рус урушида рўй берган мусибатларга бағишлаб “Ватан марсияси”ни яратади /Yeni turk edebiyati antolojisi, I, Istanbul, 1974, 169-бет/. Маълумки, мана шу уруш туфайли Усмонли турк империяси Болқон ярим оролидаги худудларидан маҳрум бўлади, Сан-Стефано сулҳига имзо чекишга мажбур этилади.

Усмонли турк адабиётида ғам-қайғуни ифодалайдиган агитлар-марсиялар халқ оғзаки ижоди намуналари сифатида ҳам сақланиб қолган. Марҳумлар ёдига бағишланган агитлар ҳозирги турк адабиётида ҳам мавжуд бўлиб, қалимий анъаналар давом этаётир.

Шунингдек, йиғи кўшиқлари — марсиялар қозок халқи орасида “жоқтау”, қарлош қирғиз тилида эса “жоқтоо” деб аталади. Бу вафот этган кишини “йўқлов” маъносини билдиради. Илгари қозокларда марҳумнинг “йили” ўтгунча ҳар кун и эрталаб ва шомдан олдин икки марта аёллар товуш чиқариб йиғлаши лозим эди. Марсия айтимлари ҳар бир бошига мусибат тушган хонадонда махсус яратилар, марҳумга бағишланар эди. (Э. Рустамов, “Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами”, “Москва-Ташкент”, 1966, стр. 155.)

Адабиётшунос олимларнинг илмий кузатишларига қаралса, муайян халқнинг оғзаки ижоди ҳам марсия жанрининг пайдо бўлишига генетик асос вазифасини бажарган. Чунончи, ўзбек фольклорига XX асрнинг бошларида ҳам айрим тарихий шахсларнинг ўлими муносабати билан халқ кўшиқлари яратилган, улар “марсия” деб аталган. “Турсуной марсияси”, “Пўлатхон марсияси” шулар жумласидандир. Демак, XX асрнинг бошларига келиб халқ томонидан яратилган йиғи-йўқловларга нисбатан ҳам “марсия” атамаси қўлланган /Д.С.Ураева, “Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти”, Т., 2005, 28-29-бетлар/.

Марказий Осиёда авлиё-анбиёлар ҳақида қисса яратган муаллифлар албатта ўзидан олдин ёзилган машҳур марсиядан иқтибос келтиради. Бу анъанага айланиб қолган. Бундан ташқари, марсия матни охирида марҳум яшаган ёки вафот этган санани кўрсатадиган шифрли хронограмма — тарих албатта берилди. Бундай ўзига хос “чистон” арабча ҳарфларнинг сонларни англатадиган абжад ҳисобиغا, айрим сўз-ибораларнинг кўпмаънолилигига асосланади. Тарихда фақат сананинг ўзигина ифодаланмайди, унда бошқа маъно ҳам яширин бўлиши мумкин. Масалан, Мирзо Улуғбек қатл этилган санани англатадиган тарихда: “Улуғбек ҳикмат илмларининг денгизидир”, дейилган. Ҳазрат Навоийнинг пири Комил Абдураҳмон Жомий вафотига бағишлаб ёзган марсияси тарихда эса марҳум “ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат дарёсининг дури” деб улуғланади /Адабий турлар ва жанрлар”, II, Т., “ФАН”, 1992, 156-157 бетлар/.

Умуман олганда, марсияларнинг мазмун-моҳияти фақат йиғи-сигини ёки ҳамдардликни ифодаламайди, унинг асосида ҳаёт ва инсон муаммоси ётади. Марсиялар ўқувчига ҳам, тингловчига ҳам эстетик таъсир кўрсатади, киши қалбида ислomий этикoқни мустаҳкамлайди. Ислomий заминда яратилган аксарият марсияларда “бу дунёни деб, охиратни, охиратни деб бу дунёни унутмангиз” деган Ҳадиси шариф маъноси балқиб туради. Бу ҳолни марсияларнинг ҳаётбахш хусусияти дейиш мумкин.

Олима НАБИЕВА,
тадқиқотчи.